

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

D. TOJIBOEVA

**MAXSUS FANLARNI O'QITISH
METODIKASI**

O'quv qo'llanma

Toshkent2007

D. Tojiboeva. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: «FAN VA
TEKNOLOGIYA», 2007.

Mazkur qo'llanma iqtisodiy fanlardan dars o'tishda qo'llaniladigan mavjud metodlar bilan tanishtirish, dars o'tishni tashkil etish va uni takomillashtirish, talabalarda iqtisodiy fanlardan dars o'tish malakasini hosil qilish singari vazifalarni hal etish muammolarini qamrab oladi. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan metodlar misollar bilan asoslanadi. Ma'ruza matnini tayyorlash namunalari va seminar darsi o'tishning uslubiy ko'rsatmalari berilgan. Qo'llanma iqtisodiy fanlardan dars o'tishni tashkil etish va o'qitishda hozirgi zamon interaktiv metodlaridan keng foydalanishni o'rganishga yordam beradi.

Qo'llanma kasb ta'limi (iqtisodchi – pedagog) yo'nalishidagi talabalar va iqtisodiy fanlardan dars beruvchi o'qituvchilarga mo'ljallangan.

Oliy ta'limning 140000 «O'qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani» ta'lim sohasidagi 5140900 «Kasb ta'limi» bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun.

Qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiyuslubiy Kengashning 2006 yil 8 iyuldagi yig'ilishida muhokama qilinib, nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: TDIU professori, i.f.d. **N. Xo'jaev**;
TMI dotsenti, i.f.n. **H. Hakimov**;
TMI katta o'qituvchisi **G. Avalova**.

O'zbekiston xalq maorifi a'lochisi, onajonim xotirasiga

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, «Ta'limtarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni etkazish to'g'risida»gi Farmoni (08.10.1997 yil), «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni hayotga tatbiq etish – davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu dasturiy hujjatlarda kadrlarning mamlakatimizni iqtisodiy ravnaq topishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynashi hisobga olingan.

Shu nuqtai nazardan kelib chiqib mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilishning qonunqoidalariga amal qilgan holda turli yo'nalishlar bo'yicha pedagoglar tayyorlashga kirishildi. Shu jumladan, professional iqtisodchi pedagoglar tayyorlash ham qo'yilgan vazifani amalga oshirishning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

Jamiyatning taraqqiyot darajasi, davrimizning axborot asriga aylanishi, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarni etuk, vaziyatni tezda baholaydigan, har qanday holatda ham to'g'ri va oqilona qaror qabul qila oladigan malakali mutaxassis qilib tayyorlash uchun faqat an'anaviy uslublarga tayanib dars o'tish etarli emas. Bu esa ta'lim tizimida jahon tajribasidan keng foydalanishni talab etadi. Shu talabdan kelib chiqib, kasb ta'limining bakalavriat yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarga mutaxassislik fani sifatida **«Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi»** darsi o'qitiladigan bo'ldi.

Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish va bu sohadagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish bilim olishga, iqtisodiyot sir-asrorlarini o'rganishga bo'lgan harakatni, fanni chuqur o'rganishga bo'lgan talablarni ham kuchaytirdi. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy qonunlarni yaxshi biladigan, turli vaziyatlarni taqqoslash, iqtisodiy resurslar cheklanganligi sharoitida samarali xo'jalik yuritish uchun muqobil variantlarni to'g'ri tanlash va qaror qabul qilish malakasiga ega bo'lgan iqtisodchilar tayyorlashnigina emas, **balki ularni o'qitadigan iqtisodchipedagoglar tayyorlashni ham** talab qiladi.

Iqtisodchilar tayyorlashdagi mutaxassislik fanlarini o'qitadigan iqtisodchipedagoglar tayyorlashda iqtisodiy fanlar etakchi o'rin tutadi. Shu sababli bu sohadagi kasb ta'limi bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun maxsus mutaxassislik fanlari bu iqtisodiy fanlar bo'lgani tufayli **iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi** o'rganiladi.

Iqtisodiy fanlarni yoshlarga o'rgatish uchun o'qituvchining o'zi bu fanlarni yaxshi bilishi, dars berish metodlarini mahorat bilan qo'llay olishi talab etiladi. Shu bilan birga, pedagogika, psixologiya, maxsus fanlarni o'qitish metodikasi, pedagogik texnologiya va boshqa fanlarni ham chuqur bilishi zarur bo'ladi.

Kadrlar tayyorlashdagi asosiy maqsad zarur bilimlarni o'zlashtirish bilan birga talabalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilishdir.

Ma'lumki, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar o'z navbatida ishchi kuchiga ham alohida talablar qo'yadi. Ya'ni, ishchilar malakali, mahoratli, talabning o'zgarishiga moslashuvchan, o'z malakasini oshirishga intiluvchan bo'lishi talab etiladi. Ishchi kuchiga bo'lgan talablarni talabalar chuqur idrok etishlari, mustaqil izlanish, fikrlash, turli qarashlarni taqqoslash, tahlil qilishga, oqilona xulosa chiqarishga o'rganishlari lozim. Jahon pedagogikasida diqqate'tibor talabalarda ana shu xislatlarni hosil qilish va tarbiyalashga qaratilgan. Tajriba talabalarda aynan ana shu xislatlar, ko'nikmalarni hosil qilishda dars berishning interaktiv¹ metodlarini qo'llash ijobiy natija berishini ko'rsatdi. Bu uslublar dars o'tishni dialog tarzida amalga oshirishga, ayniqsa, talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlashga qaratilgan.

Bu borada iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi fani o'ziga xos o'rin tutadi va talabalarning iqtisodiy fanlarni chuqur o'rganishlariga yordam beradi. Iqtisodiyot sirasrorlarini

¹ Interaktiv - ing. interact co'zidan olingan bo'lib, inter-o'zaro, act-faoliyat yuritish ma'nosini beradi.

chuqur o'rganish, avvalo, iqtisodiyot nazariyasi fanini, qolaversa boshqa iqtisodiy fanlarni ham, chuqur bilishni talab etadi. Toshkent Moliya institutida o'qitiladigan «Bank ishi», «Soliq va soliqqa tortish», «Moliya», «Buxgalteriya hisobi», «Moliyaviy va boshqaruv tahlili», «Audit» va boshqa fanlarni yaxshi bilish orqali talabalar kasbhunar kollejlari, akademik litsey va o'rta maktab, qolaversa, magistraturani bitirgach, oliy o'quv yurtlarida ham dars bera oladilar.

Ma'lumki, iqtisodiy fanlar, bir tomondan, umumiy jihatlarga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan esa ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Shubhasiz, bu iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasida ham o'z aksini topadi. Dars o'tish metodlarini tanlashda o'rganilayotgan maxsus iqtisodiy fanlarning xususiyatidan kelib chiqish zarur.

Muallif mazkur qo'llanmada iqtisodiy fanlarni o'qitish metodining o'ziga xos xususiyatlari, asosiy interaktiv metodlarni yoritib berishga harakat qilgan. Hozirgi paytda keng qo'llanilayotgan metodlar, iqtisodiy fanlarni o'qitishdagi ilg'or mamlakatlarda to'plangan tajribalar ham hisobga olingan.

Mazkur o'quv qo'llanma shu sohadagi dastlabki qadam bo'lib, uning tuzilishi va mazmuni to'g'risida bildirilgan fikr va mulohazalar kelajakda uni yanada takomillashtirishga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

Muallif kitobni nashr etishda katta yordam bergan TMI rektori A. V. Vahobovga, qo'llanmani yozishda o'z maslahatlari bilan katta yordam ko'rsatgan Toshkent Soliq kolleji o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari, i.f.n., dots. A. Yo'ldoshevga, «Umumiqtisodiy nazariya va iqtisodiy pedagogika» kafedrasining mudiri, i.f.n., dots. T. Jo'raevga, kafedra a'zolariga, «Boshqaruv» fakulteti dekani, i.f.n., prof. F. Karimovga, «Hisobiqtisod» fakulteti dekani, i.f.d., prof. B. Hasanovga, «Audit» kafedrasini mudiri, i.f.n., dots. Sh. Fayzievga, p.f.n., prof. M. Raemovga hamda barcha taqrizchilarga chin dildan minnatdorchilik bildiradi.

I bob. MAXSUS FANLARNI O'QITISH METODIKASI FANINING PREDMETI, VAZIFALARI VA ILMIY ASOSLARI

1- §. Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsadi, vazifalari

Mamlakatimizda hozirgi paytda yoshlarga ta'lim va tarbiya berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim–tarbiya hamisha jamiyat taraqqiyotining asosi bo'lgan. Chunki, inson jamiyatdagi barcha munosabatlar, aloqalarning markazida turadi. Fantexnika va axborotdagi revolyutsiya inson va uning ilmiyma'rifiy potentsialini ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi omiliga aylantirdi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi uchun iqtisodiy o'sish omillarining sifat jihatdan takomillashib borish jarayoni xosdir. Fantexnika taraqqiyotining ilg'or natijalarini qo'llash, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, yuqori samarali texnika texnologiyalardan foydalanish bilan bir qatorda, eng muhimi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, xalqaro mehnat taqsimotida munosib o'rin egallash, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash muammolari ko'p jihatdan ish kuchining bilimi, malakasi, vaziyatga qarab ish tuta olishiga bog'liq. Kelajakda erishishimiz lozim bo'lgan buyuk maqsadlarga etish uchun eng avvalo yuqori malakali, zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlar tayyorlashimiz kerak.

«Biz oldimizga qanday vazifa qo'ymaylik, qanday muammoni echish zaruriyati tug'ilmasin, gap oxiroqibat baribir kadrlarga borib taqalaveradi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatimiz kelajagi o'rnimizga kim kelishiga yoki boshqacharoq aytganda, qanday kadrlarni tayyorlashga bog'liqdir»¹

Mamlakatimizda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risidagi qonun» va 1997 yildan kuchga kirgan kadrlar tayyorlashning «Milliy dastur»i bo'yicha butun ta'lim tizimi isloh qilinar ekan, asosiy diqqat ana shunday saviyadagi kadrlar tayyorlashga qaratilgan.

Yoshlar tarbiyasi xamda ularni tarbiyalashda ta'lim tizimining naqadar ahamiyatga egaligi, Prezidentimizning Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining «Ta'limkelajakka yo'naltirilgan sarmoya» mintaqaviy konferentsiyasi ishtirokchilariga yo'llagan tabrigidagi ushbu jumladan ham anglash mumkin: «Hozirgi paytda bir haqiqatni har qachongidan ko'ra teran anglab olish muhim ahamiyatga ega. Samarali ta'lim tizimini yaratmasdan turib, jamiyatni isloh etish bo'yicha belgilangan vazifalar ijrosini tasavvur etish qiyin.

Ushbu sohaga ustuvor ahamiyat berilishi shubhasiz, uning kelgusi taraqqiyoti uchun zamin hozirlashdir»²

Bilimdon mutaxassis kadrlarni tayyorlash, inson salohiyatini yuzaga chiqarish esa har jihatdan ustozlarga, ularning bilimdonlik bilan o'qitish jarayonini tashkil qilishi va dars berishiga bog'liq. Shuning uchun ham o'quv jarayonini tashkil etish, talabalarning chuqur bilim olishiga yordam beruvchi o'quv uslublarini qo'llashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Hozirgi davrda o'quv jarayonini tashkil etish o'qituvchidan faqat chuqur bilimgina emas, balki pedagogik mahoratga ega bo'lishlarini, dars berishning turli metodlarini bilishni hamda o'z ustida tinmay ishlashni talab qiladi.

Har bir insonning hayoti asosini iqtisodiy faoliyat tashkil etar ekan, tabiiyki har bir odamdan iqtisodiy fikrlashni o'rganish talab etiladi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish bilan bu talab yanada kuchaydi. Farzandlarimizning yoshlikdan iqtisodiy fikrlay bilishi uchun, mamlakatimizda o'rta maktabdan boshlab iqtisodiy bilim asoslarini o'rganishga kirishildi.

Oliy o'quv yurtining, ayniqsa, iqtisodiy yo'nalishdagi o'quv yurtining talabalari esa iqtisodiy fikrlashnigina emas, keng doiradagi iqtisodiy muammolarni aniqlash, tahlil qilish, iqtisodiy rivojlanish tendentsiyalariga baho berish, bu o'zgarishlar kelajakda qanday natijaga olib

¹ Karimov I. A. Barkamol avlod orzusi.– T.: «Sharq», 1998, 83-bet.

² I.A.Karimov. Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti «Ta'lim kelajakka yo'nal-tirilgan sarmoya» mintaqaviy konferentsiya ishtirokchilariga yo'llangan tabrik. «Ma'rifat», № 7aprel 2004 yil, № 28.

kelishi mumkinligini his qila bilishi, ko'z o'ngiga keltira bilishni o'rganishi zarur. Buning uchun esa iqtisodiy fanlarni chuqur bilish talab qilinadi. Murakkab xo'jalik dunyosini aks ettiruvchi bu fanlarni o'rganish uchun to'g'ri metod tanlash muhim ahamiyatga ega. Dars o'tishda to'g'ri metod tanlanmasa, nazariy jihatdan o'qituvchining bilimi yuqori bo'lishidan qat'i nazar, kutilgan natijani bermaydi. O'qituvchining bilimi pedagogik mahorat bilan qo'shilgandagina o'quv jarayonini samarali tashkil etish mumkin. Buning uchun o'quv jarayonini tashkil etishning turli metodlari va ularni qo'llashni bilish kerak. **Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi (uslubiyati)** aynan ana shu maqsadga qaratilgan. U **iqtisodiy fanlarni o'rganish metodlari va uni dars jarayonida qo'llash yo'llarini o'rgatadi.**

Dars berish metodi atamasi bilan birgalikda, odatda, o'qitish, dars berish uslubi atamasi ham tez-tez ishlatib turiladi.

Dars berish metodikasi (uslubiyati)ning predmeti, bu dars berish (o'qitish) jarayonining o'zidir.

«Metod» atamasi yunoncha «methodos tadqiqot yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot» so'zidan kelib chiqqan bo'lib tadqiqot yo'li, haqiqatga intilish, bilish, harakat qilish yo'llari, kutilayotgan natijaga erishish usuli ma'nosini anglatadi. Metod deganda voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari tushuniladi. Faoliyatning turli jabhalarini o'rganishni qamrab olgani holda ilmiy bilish va uning usullari metodikaning asosiy yo'nalishidir. Unda ta'lim va tarbiya berish usullari asosiy o'rinda turadi. Odatda **metodika (uslubiyat) deganda ilmiy bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan tushuniladi. Bu nazariy jihatdan qo'yilgan** maqsadga etish, haqiqatni, reallikni, faoliyatni nazariy yoki amaliy bilish, o'rganishning usullari yoki operatsiyalari majmuidir.

Pedagogik amaliyotda, an'anaga muvofiq, o'quv tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun qo'llanilayotgan, tartibga solingan faoliyat usuli metod deb tushuniladi. Bunda o'qituvchining o'qitish faoliyati usullari bilan o'quvchining o'qish faoliyatining usullari bir-biriga bog'liqligi ta'kidlanadi.

O'qitish metodi quyidagicha tavsiflanadi: o'qitishning maqsadi, o'zlashtirish usuli, o'quv jarayoni qatnashchilari (o'qituvchi, o'quvchi, talaba)ning o'zaro munosabati.

O'qitish metodikasi tushunchasi:

a) pedagogning o'qitish usullari va o'quvchining o'qish usullari hamda o'quvchining o'qituvchi bilan o'zaro bog'langanligini;

b) o'qitishdan ko'zlangan maqsadga erishish bo'yicha hamkorlikda ishlashning o'ziga xosligi, ya'ni, o'qitish metodlari belgilangan maqsadga etish uchun ta'lim vazifalarini hal etishda o'qituvchi va o'quvchining hamkorlikdagi faoliyatidir.

I. P. Podlasiyning fikricha, metodjarayonning o'zagi, rejalashtirilgan maqsadni yakuniy natija bilan bog'lovchi bo'g'in. «Maqsad – mazmun – metodlar – shakllar o'qitish vositalari» tizimidagi rollarni aniqlovchidir¹.

Ta'lim metodlari bir tomondan, ob'ektiv xarakterga ega bo'lib, qaysi pedagog qo'llashidan qat'i nazar, doimiy amal qiladigan mustahkam qonunqoidalar bilan bog'liq. Ular barcha didaktik qoidalar, qonunlarning talabi hamda maqsadlarning doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining mazmuni, shaklini ifodalaydi. Ikkinchi tomondan, sub'ektiv xarakterga ega bo'lib, u pedagog shaxsi, o'quvchitalabalarning o'ziga xos tomonlari, aniq sharoit bilan belgilanadi,

Metodlarning ob'ektiv hamda sub'ektiv xakteri haqidagi fikrlar xilmaxildir. Metodlarning ob'ektiv xarakterini butunlay inkor kilib, uni to'liq sub'ektiv xarakterga ega, shuning uchun ham takrorlanmasdir, u har bir pedagogning ijodi tarzida yuzaga chiqadi, degan fikr bildiruvchilardan tortib, uning tamomila aksi bo'lgan, to'la ob'ektiv xarakterga ega deydiganlar ham mavjud. *Haqiqat, odatda, barcha fikrlarning o'rtasida tug'iladi.* Aynan hamma metodlar uchun doimo umumiy bo'lgan obektiv tomoni, didaktika nazariyasi, ko'p holatlarda esa eng yaxshi bo'lgan amaliyot yo'llari tavsiya etiladi.

¹ Podlasiy I.P Pedagogika, Noviy kurs, M.: 1999

Metodlarning obektiv jihatlarida barcha didaktik qoidalar, qonunlar, tamoyillar, ta'riflar, mazmun butunligining doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining shakllariga xos bo'lgan umumiy tomonlar aks etadi. Metodlarning subektiv jhati pedagog shaxsi, uning mahorati, ta'lim oluvchilarning o'ziga xosligi va aniq sharoitga bog'liq.

Dars jarayoni har ikki tomon bir butun bo'lib, birlashgan holda tashkil etiladi. Uning amaliy ifodasi qo'yilgan maqsadga ko'ra erishilgan natijada o'z aksini topadi. Metodlarning obektiv jhatini didaktik printsiptan nuqtai nazaridan talqin etish, uning nazariyasini ishlab chiqish, amaliyotda qo'llanishi zarur bo'lgan eng yaxshi metodlarni tavsiya etish, mantiqiy tanlash muammolarini muvaffaqiyatli echish imkonini beradi.

Metodlarni optimallashtirish uchun esa pedagoglar mahorati, ijodiy yondashish zarur bo'ladi. Shuning uchun ham o'qitish metodlari yuqori darajadagi san'at bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Metod nihoyatda serqirra bo'lib, juda ko'p komponentlarni jamlaydi. Murakkabligi uchun ham metodni yagona ma'noga ega tarzda ifodalash qiyin. Shu bois metodning mazmunmohiyatini, sifatlarini soddalashtirilgan variantdagi ta'riflarda berishga to'g'ri keladi.

Sharq mutafakkirlari ham bilishning metodlariga katta e'tibor bilan qaraganlar. O'quv jarayonini tashkil etish va o'qitish metodlariga alohida e'tibor bergan alloma Aristoteldan so'ng «ikkinchi muallim» deb nom qozongan Abu Nasr Forobiy o'qitish metodlari haqidagi traktatlarida ta'lim oluvchilarga turli bilimlar berish bilan birga mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatgan, bilim olish zarurligiga shakshubhasiz ishonitirish lozimligini ta'kidlagan¹.

Hozirgi terminlardan foydalanib, Sharqning qomusiy allomalarining o'qitish metodlarini bilishning umumiy qonunlariga muvofiqligini aniqlasa bo'ladi. Ular foydalangan o'qitish metodlarini bir necha guruhlarga ajratish mumkin. Bular Ibn Sino qo'llagan ko'rgazmalitajriba metodlari, Abu Rayhon Beruniy, Al Xorazmiyning ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari, Forobiy va Al Xorazmiyning bilimlarni tekshirish metodlari va boshqalardir. Ularning hammasi o'quvchitalabalarning faoliyatini kuchaytirish, mantiqiy tafakkurini rivojlantirish maqsadini ko'zlagan.

Metodika va uning vazifasi. *Metodika pedagogikaning tarkibiy qismi (pedagogika yunoncha paidagogike²) bo'lib, insonni shakllantirishda muayyan maqsad sari qaratilgan sistematik faoliyat to'g'risidagi hamda ta'limtarbiya berishning mazmuni, shakli va metodlari (uslublari) haqidagi fandir.*

Metodologiya esa (yunon. metod va logiya so'zlaridan) faoliyatning tarkibi, mantiqiy tuzilishi, metod va vositalari haqidagi ta'limotdir.

Metodologik bilim, birinchidan, muayyan faoliyat turlarining mazmuni va izchilligini o'z ichiga olgan odat va normalar shaklida, ikkinchidan, amalda bajarilgan faoliyatning ta'siri sifatida yuzaga chiqadi. Hozirgi zamon adabiyotlarida metodologiya deyilganda, avvalo ilmiy bilish metodologiyasi, ya'ni ilmiy bilish faoliyatining shakllari va usullari tushuniladi.

Metodika, qisqacha qilib aytganda, ma'lum bir fanni o'rganish, o'qitish metodlari to'g'risidagi ta'limot. **Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi (uslubiyati) esa shu fanni o'rganish, o'qitish metodlarini o'rganadi.** Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasining maqsadi iqtisodiy nazariy ta'lim berishning qonuniyatlari, turli metodlarini o'rganishdir.

Boshqacha aytganda metodika bu dars o'tishda o'qituvchiga qo'yiladigan talablarni realizatsiya qilishni amalga oshiradigan turli metodlarning majmuidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish, iqtisodiyotga davlat aralashuvining qisqarib, nodavlat tarmoqlarning rivojlanishi, mamlakatimizni jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyasi ta'lim tizimini ham isloh qilish, hozirgi zamon ta'lim tizimi oldida turgan masalalarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etdi. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, yoshlarni iqtisodiy savodxonligini oshirish muhim masalalardan biri bo'lib qoldi.

¹ Al. Farobiy. Matematicheskie traktati. Alma-ata: Ilm, 1972, str. 327, 328.

² Paidagogos - (yunon.-tarbiyachi, o'qituvchi, bola etaklagan kishi.)

Shuning uchun ham mamlakatimizda iqtisodiy ta'limtarbiya berishga maktabdan boshlab alohida e'tibor qaratilmoqda. Barcha kasb ta'limi yo'nalishidagi bakalavrlar uchun «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» o'rganilishi zarur bo'lgan asosiy predmetlardan biri hisoblanadi. Iqtisodchipedagoglar tayyorlashda esa maxsus fanlar iqtisodiy fanlar bo'lib, ana shu fanlardan dars o'tish metodikasi o'rganiladi.

Dars o'tish o'qituvchidan fanni puxta bilishnigina emas, balki o'z bilimini ustalik bilan talabalar ongiga etkazishni ham talab qiladi. Talabalar fanni puxta o'zlashtirishlari uchun uni o'rganishda qo'llaniladigan metodlar katta ahamiyatga ega. Shu sababli iqtisodchi–pedagoglar iqtisodiy fanlarni o'rganish metodlarini puxta egallashlari, ularni mahorat bilan qo'llay bilishlari kerak. **Mazkur fanning maqsadi kasb ta'limi (iqtisodchipedagog) yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarni fanni o'rganishda qo'llaniladigan an'anaviy va interaktiv metodlar bilan tanishtirish va kelajakda o'z faoliyatlarida qo'llashni o'rgatishdir.**

Iqtisodiy fanlar faqatgina nazariy emas, amaliy fanlardir. Ular bevosita amaliyotga tayanadi, aniq ma'lumotlar, dalillar, raqamlar hisobkitoblarga asoslanadi. Shuning uchun iqtisodiy bilimlarni o'rganish, iqtisodiy tafakkurni shakllantirish, real iqtisodiy jarayonlar asosida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni o'rgatuvchi, iqtisodiy bilim beruvchi fanlar xilma xil. Iqtisodiy fanlarni o'rganish ob'ektini miqyosi, iqtisodiy bilimlarni qamrab olishi jihatidan shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Umumiqtisodiy fanlar. Ular iqtisodiyotni, unga xos bo'lgan iqtisodiy qonunlar, tamoyillarning amal qilishini yaxlit holda o'rganadi. Bularga, eng avvalo, iqtisodiyot nazariyasi fani kiradi. U barcha iqtisodiy fanlarga asos bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyotning qonunqoidalarini bilish, shu fanni o'rganishdan boshlanadi.

O'rta maxsus o'quv yurtlarida "Iqtisodiy bilim asoslari", "Iqtisodiyot asoslari", oliy o'quv yurtlarida esa "Iqtisodiyot nazariyasi" o'rganiladi.

2. Xususiy iqtisodiy fanlar. Bular mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, milliy iqtisodiyot, ijtimoiy iqtisodiyot, mehnat iqtisodiyoti va boshqalar bo'lib, ular iqtisodiyotning u yoki bu sohasini o'rganadi.

3. Funktsional iqtisodiy fanlar. Bu fanlarga buxgalteriya hisobi, moliya, audit, moliyaviy tahlil, soliq, sug'urta, menejment, bank ishi va boshqalar kiradi. Odatda, ular ko'proq mutaxassislik fanlari sifatida o'rganiladi.

Shunga ko'ra, har bir iqtisodiy fan o'z predmetini umumfalsafiy, umumiqtisodiy hamda boshqa alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, shu fanga xos bo'lgan metodlar yordamida o'rganadi. Fanni o'rganish jarayonida esa nafaqat fanning predmetini o'rganishda qo'llaniladigan metodlar, balki fanni o'rganish, bilish jarayonini tashkil etishda qo'llaniladigan metodlar ham katta ahamiyatga ega. Chunki o'qitish jarayonida fanni talabalar ongiga etkazish, ularni bilim olishga chorlash, qiziqtirish, o'z ustida ishlashga yo'naltirish ko'p jihatdan unda qo'llaniladigan metodlarga bog'liq.

Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi o'quvchitalabalarda iqtisodiy fikrlash, tafakkurni shakllantirishga qaratilgan. Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi fanining bir tomonida iqtisodiy fanlar: iqtisodiyot nazariyasi, mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil, audit, moliya, soliq, statistika va qator boshqa iqtisodiy fanlar tursa, ikkinchi tomonida esa, pedagogika, pedagogik texnologiya, psixologiya kabi pedagogikaga oid fanlar turadi. Maxsus fanlar, ya'ni iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi ularni birbiriga bog'laydi.

Kasb ta'limi yo'nalishida o'qiydigan bakalavrlar buxgalteriya hisobi va audit, moliyaviy tahlil, soliq va soliqqa tortish, bank ishi, moliya va boshqa iqtisodiy fanlarni, pedagogikani chuqur o'rganishlari zarur. Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi fani oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan boshlab, butun jamiyat miqyosida uzluksiz kuzatish olib borish, ma'lumotlar, axborotlar to'plashni naqadar zarurligini talabalar ongiga etkazish;
- talabalarga qo'yilgan maqsadga ko'ra to'plangan iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash, taqqoslash, qiyosiy xarakteristika berish, tahlil qilishga o'rgatish;

- hodisalar va jarayonlarni chuqur o'rgatish, iqtisodiy rivojlanish tendentsiyalariga baho berish va xulosalar chiqarish;

- iqtisodiy fikrlay bilish, mustaqil fikr yuritish, o'z nuqtai nazarini asoslashga o'rgatish;
- iqtisodiy fanlarni o'rganish uchun tatbiq etiladigan dars o'tish metodlari bilan tanishtirish

- fanning predmetini o'rganishda qo'llaniladigan metodlar bilan dars o'tish metodlarini to'g'ri bog'lay bilish;

- fanning mavzulariga ko'ra dars o'tish metodlarini to'g'ri tanlay bilish o'z faoliyatida mohirlik bilan foydalanishni o'rganish kabilardan iborat.

Iqtisodchipedagog kasbini tanlagan kasb ta'limi yo'nalishidagi bo'lajak mutaxassislar o'z oldilariga qo'yilgan talablarga javob berishi uchun mutaxassislik fani bilan bog'liq holda:

- iqtisodiyot nazariyasi va boshqa iqtisodiy fanlarni chuqur egallagan bo'lishi;
- huquqiy davlat, demokratik jamiyat qurilishiga oid fanlarni mukammal bilishi;
- yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanish uchun – pedagogik mahorat va tajribaga ega bo'lish uchun intilishi;

- dars berish metodlarini yaxshi o'rganib, ularni fanning yo'nalishi va mavzusi bo'yicha qo'llay oladigan bo'lishi;

- o'zbek xalqining tarixini bilish, milliy g'urur, madaniyatga ega bo'lishi;
- mutaxassislik fani bilan bog'liq yangiliklarni o'rganishga intiluvchan bo'lishi;
- fantexnika yutuqlariga qiziquvchan bo'lishi;
- o'quvchitalabalarga fanni o'rgatishda tasdiqlangan dastur asosida fanga qiziqish uyg'ota olish, har bir o'quvchi, talabaning saviyasi, individual xususiyatiga ko'ra vazifa, topshiriq berish va talab qilish san'atiga ega bo'lishi lozim.

Shunday qilib, metodika o'quv jarayonini tashkil qilish shakllari, metodlari, qonunqoidalarini o'rganadi. **Metodika, bir tomondan o'rganilayotgan fanda erishilgan yutuqlar, ikkinchi tomondan, pedagogika fanining rivojlanishi bilan boyib boradi, rivojlanadi.**

Fanning rivojlana borishi bilan o'rganish metodlarining roli ortib boradi. Metodlarsiz qo'yilgan maqsadlarga erishib bo'lmaydi. **O'qituvchining metodik mahorati, dars o'tishning yangi metodlarini o'zlashtirishiga etarli e'tibor berilmas ekan, ta'limga, inson kapitaliga investitsiyalarning qanchalik ko'payishidan qat'iy nazar ta'lim sifati oshmaydi.** O'qituvchilarning metodik mahoratini oshirishga qilingan xarajatlar, ularni bunga rag'batlantirish «minimal xarajat qilib, maksimal samara» olish imkonini beradi.

2§. Dars o'tish metodlari va unga turli jihatdan yondashish

O'qitish metodlarining serqirraligi, murakkab tuzilishga ega ekanligi unga turli jihatdan yondashuvlarda o'z ifodasini topadi.

Didaktik tadqiqotlar mashg'ulot o'tkazishni dialektik jarayon sifatida o'rganadi. Unga ko'ra:

- O'qitish metodlari tizimi dinamikada, harakatda, ta'lim tizimida yuz berayotgan barcha o'zgarishlarni hisobga olgan holda o'zgaradi, rivojlanadi, deb qaraladi.

- Barcha metodlar birbiri bilan aloqador. Biri ikkinchisini to'ldiradi, biri ikkinchisiga bog'liq.

1. Dastlab, dars berish metodlarini tasniflashga an'anaviy jihatdan yondashilib, o'rganiladigan bilim manbalariga ko'ra guruhlariga ajratilgan. Bunday guruhlanishning ijrosi qadimgi falsafiy va pedagogik qarashlarga borib taqaladi. Bunday manbalar, qadimda uchta: amalda sinash, ya'ni praktika (tajriba), ko'rgazmali, og'zaki (so'z orqali) ifodalangan. Jamiyat taraqqiyoti tufayli keyinchalik unga kitob bilan ishlash qo'shildi. So'nggi 20 yil mobaynida hayotga, shuningdek, ta'limga shiddat bilan yangi metodlar, qog'ozsiz axborot manbai: videokompyuter tizimi kirib keldi.

2. Shunday qilib, hozirgi paytda o'rganiladigan bilim manbalariga ko'ra, metodlar 5 guruhga bo'linadi, hamda qator usullarni o'z ichiga oladi:

1) Amalda sinash, tajriba metodi:

- tajriba o'tkazish, amaliyot o'tkazish;
- mashq qilish jarayonida qatnashish, mehnat, ishlab chiqarish.

Ko'rgazmali namoyish qilish metodi:

- o'quvchi, talabalar tomonidan kuzatish, amaliyot o'tkazish.

2) Og'zaki so'z orqali ifodalanadigan metod:

- tushuntirish, ongiga etkazish;
- hikoya qilish;
- o'zaro fikr almashuv;
- suhbat o'tkazish;
- yo'l – yo'riq, ko'rsatma berish;
- ma'ruza;
- munozara, mubohasa, bahs va boshqalar

3) Kitob bilan ishlash:

- o'qish, o'rganish, tezda ko'rib chiqish;
- tsitata keltirish va uning ustida ishlash, bayon yozish;
- referat yozish, konspekt tuzish.

4) Video metod:

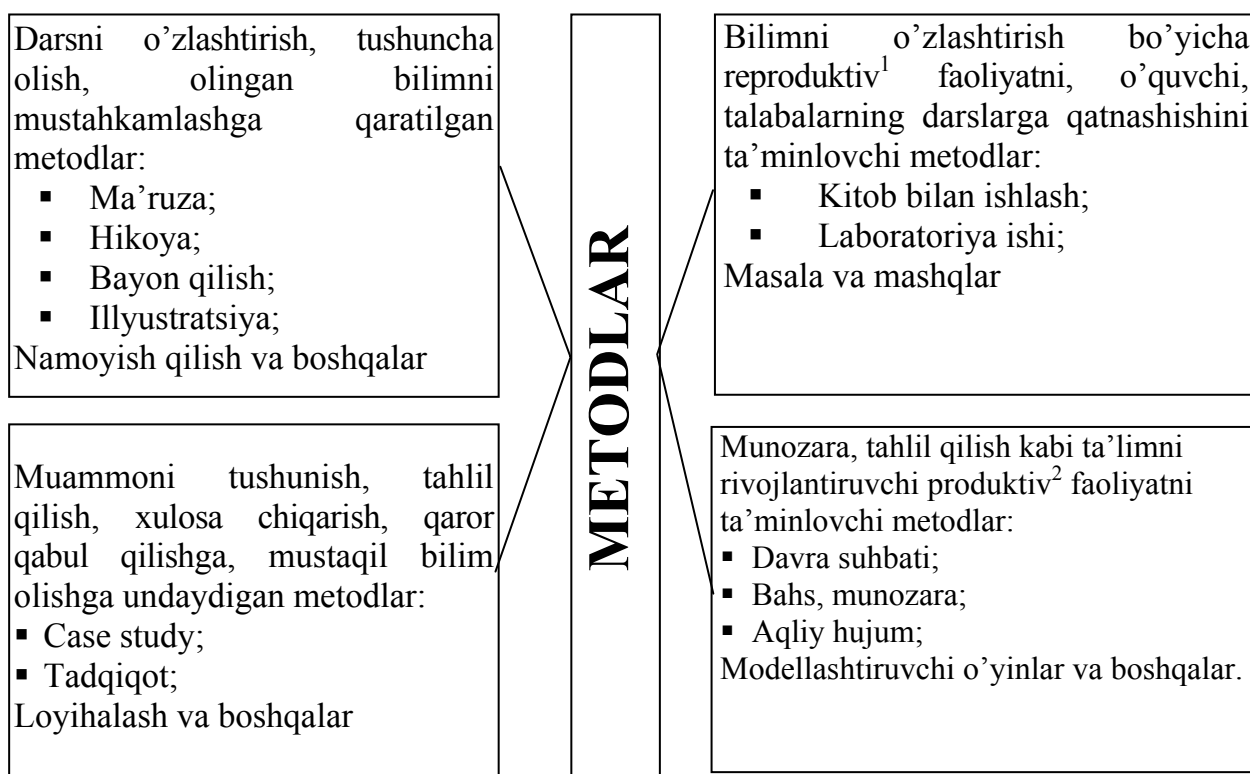
- kompyuterda mashq, test echish;
- nazorat o'tkazish;
- internetda ishlash;
- o'quv filmlarini tayyorlash va namoyish etish;
- axborot texnologiyalariga asoslanib, ishlab chiqilgan dasturlar asosida kompyuterda iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, ularga omillar ta'sirini o'rganish;
- multimedia asosida taqdimot tayyorlash, namoyish etish va boshqa shu kabilarni qamrab oladi.

3. Pedagog olimlar (M.A. Danilov, B.P. Esipov) o'quv jarayonini tashkil qilish maqsadlari va uni amalga oshirish bosqichlariga ko'ra dars o'tish metodlarini quyidagi guruhlarga ajratadi:

- bilimni egallash;
- malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;
- olingan bilimni amalda qo'llash;
- ijodiy faoliyat;
- olingan bilimni mustahkamlash;
- bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari

Guruhlashdan ko'rinib turibdiki, u dars jarayonini tashkil qilishning klassik sxemasi asosiga qurilgan. Bunda asosiy maqsad, pedagoglarga o'quv–tarbiya jarayonini amalga oshirish va metodlar majmuini soddalashtirishga qaratilgan.

4. Psixologik nuqtai nazardan, bilimlarni o'zlashtirish metodlarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin (chizmaga qarang).

5. Idrok etish, bilim faoliyati xarakteriga ko'ra metodlar 4 guruhga bo'linadi.

A) Tushuntirish illyustrativ (axborot retseptiv):

- tushuntirish;
- illyustrativ;
- axborot;
- retseptiv³

Bu metodlarning xarakterli xususiyatlari bilimlar tayyor holda tavsiya etilishidir. Bu metodlar bilimlarni idrok qilish, tushunish, xotiraga joylashtirishga qaratilgan.

O'quv jarayonida axborotlarning turli manbalari (so'z, ko'rgazali qurollar va boshqalar) qo'llaniladi. Bayon qilish ham indukiv, ham deduktiv yo'l bilan olib borilishi mumkin.

Bu metodning mazmuni unga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

- Bilimlar o'quvchi, talabaga tayyor holda beriladi;
- O'qituvchi turli usullar bilan bu bilimlarni o'quvchi, talabalar tomonidan qabul qilinishini tashkil qiladi;
- O'quvchi, talabalar bilimni o'zlashtiradilar va xotiralarida saqlab qoladilar.

Bilimlarni qabul qilish bilan cheklanish doim ham olingan bilimlardan foydalanish mahorati va ko'nikmalarini shakllantirmaydi. Bilim olish faoliyatini faqat tayyor bilimni eslab qoishga qaratilishi ularni xatosiz, ayrim hollarda tushunmasdan ham xotirada saqlash aqliy faollikni past darajada bo'lishiga olib keladi.

B) Reproductiv metod.

Bu metod talabalarni olgan bilimlarini anglash, tushunib etishlarini, eslab qolishlarini ta'minlashga qaratilgan. Olinan bilimni mustahkamligi tez-tez takrorlash yo'li bilan ta'minlanadi.

¹ Reproductiv – xuddi shunday qaytarmoq, aks ettirmoq, tasvirlamoq, ya'ni xotirada saqlangan bilimni qayta tiklashga asoslangan.

² Lot.. Produco, ma'nosi – ishlab chiqaraman, yarataman.

³ Retsept – vrach yozib beradigan dori qog'ozi, tayyorlash usuli, usul, yo'l, andoza.

O'qitishning reproduktiv metodi quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi:

- O'qituvchi bilimni tayyor holda etkazadi;
- Faqat bayon qilish bilan cheklanmasdan, uni tushuntiradi ham;
- o'quvchi, talabalar bilimlarni tushunib o'zlashtiradilar. o'zlashtirishning mezonini olgan bilimlarini xotirada to'g'ri tikash (reproduksiya)dir;
- o'zlashtirishning mustahkamligi axborotni ko'p marta qaytarish yo'li bilan ta'minlanadi.

Har ikki metodning afzalligi qisqa muddatda, ko'p kuch sarfmay katta hajmdagi axborot va bilimlarni o'quvchi, talabalarga etkazishni ta'minlash imkoniyatiga egaligidir. Bilimni puxta egallashga takrorlash orqali erishiladi.

O'qitishning har ikki metodi o'quvchitalabalarga ta'limning tayyor mazmunini uzatishga, o'quv dasturlari, darsliklar, fan bo'yicha axborotni o'zlashtirishga qaratilgan.

Mavjud kamchiliklariga qaramasdan, informatsionretseptiv usul kam kuch sarflab, bilimlar va ko'nikmalarning kattagina hajmini o'zlashtirish imkonini beradi.

Inson faoliyati tabiatan reproduktiv, ijrochi yoki ijodiy bo'lishi mumkin. **Reproduktiv faoliyat ijodiy faoliyatga turtki beradi, uning boshlanishi bo'ladi. Shuning uchun uni ta'limda qo'llashni nazar-pisand qilmaslik, mensimaslik noto'g'ri.** Shu bilan birga uni haddan tashqari keng qo'llash ham to'g'ri emas. Eng ma'quli, ularni boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llashdir.

V) Muammoli bayon qilish metodi

Bu metodda o'qituvchi tomonidan mavzuning mazmuni muammoli tarzda bayon qilinadi. O'qituvchi mavzuning mazmunidan kelib chiqib, muammo ko'yib, uni echimini ko'rsatadi. Bu metod talabalarni ijrochilikdan ijodkorlikka o'tishini ta'minlaydi. O'qitish jarayonining ma'lum bosqichlarida talabalar muammoli masalalarni mustaqil ravishda echa olmaydilar. Shuning uchun o'qituvchining dars o'tish usulini kuzatib, shunday vaziyatlarda masalani qay tarzda echishni, qanday qarorga kelishni o'rganadilar.

G) Qisman ijodiy (evristik) metodlar.

Bu metodda:

- Bilim mustaqil ravishda egallanadi;
- o'qituvchi axborotni o'rganish yoki bilim egallashda turli metodlar yordamida mustaqil ishlashni tashkil etadi;
- o'quvchi, talabalar mustaqil fikr yuritishadi.

Masala, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish taqsimlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rganishadi. Natijada talabalarda anglab etilgan puxta bilim shakllanadi.

O'quvchitalabalar ko'pincha murakkab muammoni mustaqil hal qilisha olmaydi. Ularga o'qituvchi ko'mak beradi. O'quv faoliyati **o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'qituvchi sxemasida** amalga oshadi. Bilimlarning ma'lum bir qismini o'qituvchi beradi, qolgan qismini o'quvchitalabalar mustaqil o'rganishadi.

D) Tadqiqiy metodlar:

Bunday metod bilimni tadqiq etish jarayonida egallashni ko'zda tutadi.

U:

- O'qituvchi o'quvchitalaba bilan muammoli masalani aniqlaydi, uni hal qilishga vaqtning ma'lum bir qismi ajratiladi.
 - O'qituvchi mavzuni bayon qilmaydi. Talabalar mustaqil ravishda muammoli masalani echish, olingan javoblarni turli variantlarini taqqoslash jarayonida mavzuni o'rganishadi. Natijani qanday bo'lishini ham o'zlari aniqlashadi.
 - O'qituvchining faoliyati muammoli masalalarni echish jarayonini boshqarishdan iborat bo'ladi.
 - O'quv jarayoni yuqori intensivligi bilan xarakterlanadi. O'qish qiziqarli bo'lib, olingan bilimning chuqur va puxtaligi, amalda qo'llashni o'rganish bilan farq qiladi.
- Bu metodni qo'llash o'qituvchidan yuqori darajada malaka talab etadi.

6. Didaktik maqsadlar bo'yicha dars o'tish metodlarini pedagog olimlar (T.I. Shchukina, I.T. Ogorodnikov va boshqalar) ikki guruhga bo'lishadi:

A) O'quv materialini dastlabki o'zlashtirishga imkon yaratuvchi metodlar: bularga o'qituvchining mavzuni og'zaki bayon qilishi, suhbat, kitob bilan ishlash va boshqalar kiradi.

B) Olingan bilimni mustahkamlash va takomillashtirishga imkon yaratuvchi metodlar. Bu guruhga masala, mashqlar echish, amaliy ishlar bajarish va boshqalar kiradi.

7. O'qitish metodlarini binar (qo'sh) va polinar (ko'p qirrali) guruhlarga ajratilishi ham mavjud. Binar guruhlarini I.I. Maxmutov dars berish metodlari bilan o'rganish metodlarining birga qo'shilishi tarzida ko'rsatadi.

O'qitish, dars berish metodlari:

- Axborot berish – bayon qilish;
- tushuntirish;
- ko'rsatma berish;
- tushuntirish – da'vat etish;
- undovchi, da'vat etuvchi.

O'rganish metodlari:

- Ijro etish;
- reproduktiv;
- produktiv – amaliy;
- qisman ijodiy;
- ijodiy izlanishga asoslangan metodlardan iborat.

O'qitish metodlarining polinar tasnifi V. F. Palamarchuk va V. I. Palamarchuk singari tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda ta'kidlanishicha, bilim manbai uning faolligi darajasi, o'qish jarayonida olinadigan bilimlarning mantiqiy yo'llari majmuidan tarkib topadi.

Guruhlarga ajratish, tasniflashga doir yana qator yondashuvlar mavjud. Ulardan biri didaktika bo'yicha nemis mutaxassisi L. Klinberg tasnifi bo'lib, u o'qitish metodlarini hamkorlik shakllari bilan birga olib qaraydi, ya'ni: monologik metodlar: ma'ruza, hikoya, namoyish qilish; dialogik metodlar: suhbat, munozara va boshqalar; Hamkorlik shakllari: individual, guruhviy, umumiy (frontal), jamoa tarzida bayon qilinadi.

Dars jarayonidagi metodlar qo'llash imkoniyatlariga ko'ra quyidagi sifatlarni o'z ichiga oladi:

1. Bilim berish, idrok etish, o'zlashtirish, e'tiqodni ta'minlovchi metodlar. Bu guruhga ma'ruza, talabalarning mustaqil ishlari, mustaqil tahsil olish bo'yicha ishlar, ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish, maslahatlar, ko'rsatmalar berish, ommaviy axborot, dasturlashtirilgan materiallarni idrok etish va boshqalar kiradi.

2. Bilimlarni tatbiq etish va mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni xosil qilish, e'tiqodni chuqurlashtirish metodlari. Bu guruhga seminar, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlarini bajarish, dasturlashtirilgan o'qitish kabinetlaridagi mashg'ulotlar, ishlab chiqarish amaliyoti kiradi.

3. Bilimlar, e'tiqodlarni shakllantirish, talabalarning kasbiy tayyorgarligini aniqlash metodlari. Bu o'quv jarayonining reytinglari, kollokviumlar, suhbat o'tkazish, kurs va bitiruv malakaviy ishlari, davlat attestatsiya natijalarini baholash kabilarni o'z ichiga oladi.

Metodlarni ajratib turuvchi sifatlarga: birinchi guruhda bilimni idrok qilish va o'zlashtirish, ikkinchi guruhda tadbiq etish va mustahkamlash, uchinchi guruhda attestatsiya va olingan bilimlar darajasini aniqlash kiradi.

Umuman olganda metodlarni guruhlarga bo'lishning barchasida ham kamchiliklar mavjud. Shuning uchun ham pedagoglar metodlarni tasniflash, guruhlarga ajratishni takomillashtirishga harakat qilishmoqda. Shu sababli metodlarni guruhlashdan voz kechish tendentsiyasi vujudga keldi. Metodlarning murakkabligi ularni turli sharoitlarda qo'llashga ahamiyat berishga majbur qilmoqda.

Har bir darsni o'qitish jarayonida bir necha metod bir–biriga bog'lanib, qorishib ketadi. O'qituvchi va talabalarning o'zaro muloqoti natijasida ta'lim metodlari bir–biriga singib ketadi. Tadqiqotchi Yu. K. Babanskiyning fikricha, biz u yoki bu metodni qo'llash haqida gapirar ekanmiz, bu shu metodning ma'lum bosqichda etakchi rol o'ynashini bildiradi, xolos.

Pedagog, psixolog mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, metodlar o'quv–tarbiya jarayonida quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

Ta'lim beruvchi.

Metodlar yordamida ta'limning maqsadi amalga oshiriladi. Metodlar o'qituvchi va o'quvchilarning nazariy hamda amaliy bilimni ta'lim olish borasidagi vazifalarni bajarishga qaratadi.

Kamolotga boshlash funktsiyasi:

O'quvchi, talabalarni fikrlash doirasini, bilim olish, aqliy rivojlanish sur'atini tezlashtirishda, qiziquvchanligini oshirishda o'z ifodasini topadi.

Tarbiyalash funktsiyasi:

O'quv materialini o'rganish, o'zlashtirish jarayoniga mustaqil qarash, fikrlash, iroda xususiyatlari, axloqiy, ma'naviy qarashlarning shakllanishiga olib keladi.

Bilim olishga da'vat etish, istak, xohish uyg'otish funktsiyasi:

Metodlar talabalarni bilim olishga da'vat qiluvchi vosita hisoblanadi. Asosiy, gohida bilishga qiziqtiruvchi, istak, xohish tug'diruvchi yagona stimulyator vazifasini bajaradi.

Nazorat funktsiyasi:

Metodlar yordamida o'qituvchi o'quvchi, talabalarning bilimni nazorat qilibgina qolmay, o'quv jarayoni natijalariga ko'ra unga zarur o'zgartirishlar kiritadi.

Metodlarning funktsional jihati butun o'quv jarayonida o'zgarmas emas, ya'ni qotib qolmaydi. U sharoitga, qo'yilgan talabga, intensiv tarzda qo'llanish yoki qo'llanmasligiga ko'ra o'zgarib turadi.

Bir xil metodlar ko'proq ta'lim berish, o'quvchilarni kamol toptirish, tarbiyalashda muhim rol o'ynasa, boshqalari bilim olishga da'vat etish, uchinchilari esa bilimni nazorat qilishda keng imkoniyatlarga ega.

Ayrim metodlar ko'proq o'quvchi, talabalarni bilim doirasini kengaytirish, nazariy bilim olishlarida qo'l kelsa, **boshqalari** ko'proq tajriba to'plash, ko'nikma hosil qilish, o'z bilimni amalda sinab ko'rishda yordam beradi. **Uchinchilari** esa bilimni oshirish uchun mustaqil o'z ustida ishlashga da'vat etadi, **to'rtinchilari** bilim, ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, ayrim **metodlar** bilishga bo'lgan qiziqishni kuchaytirib, tafakkurni rivojlantirsa, **ikkinchisi**, faollik, o'rgananlarini uzoq esda saqlashga yordam beradi. **Uchinchisi** iroda, o'z fikrini mustaqil aytish, himoya qilishga o'rgatadi. **To'rtinchisi** his–tuyg'u, kechinmalarni boshqarishga yordam, ruhiy ozuqa beradi.

3§. Didaktika, uning tamoyillari va o'quv jarayonini tashkil etish

Metodika va didaktika uzviy bog'liqdir. Metodika deganda bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan tushunilishini ko'rib o'tdik. Bu fan didaktikaning bo'limidir.

Didaktika (yunonidaktikos o'qitadigan, o'rgatadigan) – pedagogikaning bilim olish, ta'lim va tarbiya nazariyasiga oid sohasi. U talabalarning bilim olish, o'zlashtirish va ko'nikmalar hosil qilish jarayoniga xos ta'lim printsiplari, uslublari va o'quv jarayonini tashkil qilishga oid hamma masalalarni o'rganadi.

Didaktika «nima?» va «nima uchun?» o'qitish kerak degan savollar bilan shug'ullansa, metodika esa u bilan uzviy bog'liq holda «qay tarzda?» va «nimalar yordamida o'qitish?» lozim masalalari bilan shug'ullanadi.

Didaktika va metodikaning maqsadi: ta'lim berish, o'qitish, o'rgatishni amalga oshirishdir.

Didaktika termini dastlab XVII asrda chex pedagogi Ya.A. Kamenskiy tomonidan ishlatilgan. U “Buyuk didaktika” asarida (1657 yil) didaktikaning asosiy masalalarini ishlab chiqqan. XIX asr o'rtalaridan pedagogikaning alohida sohasi sifatida o'rganila boshlandi.

O'zbekistonda dastlab jadid maktablarida didaktikaning tamoyillarini ishlab chiqishga harakat qilingan.

Hozirgi kunda O'zbekistonda didaktika sohasi avvalgi erishilgan yutuqlarni saqlab qolgani holda yangiliklar bilan boyitilib, yangi bosqichga ko'tarilmoqda.

Mamlakatimizda didaktikaga tarbiyadan alohida holda qaralmaydi. U yoshlarni tarbiyalashdagi umumiy maqsad va vazifalardan kelib chiqadi.

Yoshlarga ta'lim berish jarayoni jamiyat taraqqiyoti, fantexnika taraqqiyoti, jamiyatning o'z oldiga qo'ygan maqsadi bilan chambarchas bog'liq. Ta'lim va tarbiyaning mazmuni, maqsadining o'zgarishi didaktika printsiplari, uslublari va tashkiliy shakllarining ham o'zgarishiga, rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Barcha fanlarni o'rganishda didaktik printsiplar muhim o'rin tutadi.

Didaktik printsiplar dars mazmuni va darsni tashkil etishga tegishlidir. Didaktik tamoyillarga o'qitish va o'qish jarayonida qoidalar sifatida rioya qilinishi zarur.

Ular birbiriga bog'lanib ketadi, quyidagi printsiplar o'qitish va o'qish jarayonini samarali tashkil qilish bo'yicha qoidalar bo'lib, ular uzoq vaqt davomidagi tajribaga asoslangan.

Ta'lim berish (didaktika)ning asosiy tamoyillari quyidagilar:

▪ **Faollik tamoyili**

Inson ta'lim olishining haqiqiy, chinakam mohiyati o'zining aqliy faoliyati natijasida bilimning yangiyangi sirasrorlarini mustaqil ravishda anglab olishidir.

Talaba, o'quvchi o'z harakati bilan fanlarni yaxshiroq o'rganadi va o'zlashtiradi. O'quv jarayonini shunday tashkil qilish kerakki, ularning o'zlari fanga qiziqsin, uni bilishga harakat qilib, intilsin. Buning uchun o'quvchitalabalar darsga faol qatnashishi lozim.

▪ **Nazariya bilan amaliyotning birbiri bilan bog'liqligi**

Nazariy bilim doim kasbhunar amaliyoti bilan bog'lanishi lozim. Amaliy ta'lim ham o'z navbatida nazariy bilimlarga asoslangan bo'lishi kerak.

▪ **Ko'rgazmalilik**

Bilimlarni iloji boricha ko'rgazmali va real hayotga yaqin tarzda taqdim etish tilning tushunarligini va ta'lim jarayonida audiovizual vositalardan foydalanishni, bevosita ish holatida va real ob'ektlarda o'qitishni talab qiladi. Darslar ko'rgazmali qurollar yordamida berilsa, o'quvchilarning o'zlashtirishlari osonlashadi.

▪ **Tushunarlilik**

O'quv materialining mazmuni shunday tanlangan va tuzilgan bo'lishi kerakki, o'quvchilar uni o'zlaridagi bilimlar bilan bog'lay olishsin va uni tushunishda qiynalmasin. Ya'ni, o'quv materialining mazmuni, shuningdek, o'qituvchining tili va fikrlarini ifodalash usuli o'quvchitalabaning bilim saviyasiga mos kelishi lozim. Lekin bu ilmiy terminlardan foydalanilmaydi, degani emas.

▪ **Namunalardan foydalanish**

O'quv materialining mazmunini tushuntirish uchun har doim namunalarni tanlashga harakat qilish kerak. Yaxshi model, amaliyotdan olingan tipik misollar, turlicha mahsulotlar ham olingan natijaning sifati qanday bo'lishini aniq ko'rsatadi.

▪ **Ilmiylik**

O'quv materialining mazmuni haqiqiy va ilmiy jihatdan tasdiqlangan yoki ilmiy tadqiqotlar asosida sinalgan bo'lishi kerak. Shuningdek, fanning yangi yutuqlari va kashfiyotlarini o'zida aks ettirishi lozim.

O'qituvchining taxminiga yoki sub'ektiv fikriga asoslangan material qo'llanilmasligi kerak.

▪ **Bilimlarni qo'llash**

O'quvchitalabalar olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi kerak. Shuning uchun bu bilimlar qo'llanilgan va amaliy vaziyatda sinalgan bo'lishi zarur. Bunday amaliy vaziyatlar o'qituvchi tomonidan yaratilishi lozim.

▪ **Natijalarni mustahkamlash tamoyili**

O'qishdagi muvaffaqiyatlar tan olinishi va baholanishi kerak. Bu o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida doimiy aloqa bo'lishini talab qiladi. Natijalar esa maxsus «Baholash varaqalari» da qayd qilinishi kerak.

Didaktik tamoyillar o'qituvchi faoliyatining yo'lyo'rig'i sifatida xizmat qiladi, alohida olganda esa tushunarlik printsiplarini qo'llab quvvatlaydi.

O'qitishning asosiy qoidalari:

- tushunarlikdan – tushunarsizga;
- yaqindan uzoqqa;
- osondan qiyinga;
- aniqdan mavhumga;
- umumiydan hususiyga, umumlashtirilgandan yakkaga;
- xususiydan umumiyga.

O'qish va o'qitish didaktik xatti-harakatlar bilan bog'liq. Didaktik xatti-harakatlarga o'qituvchining darsga tayyorgarlik ko'rish, uni o'tkazish va baholash faoliyati kiradi.

Bu faoliyat quyidagi savollarda o'z ifodasini topadi:

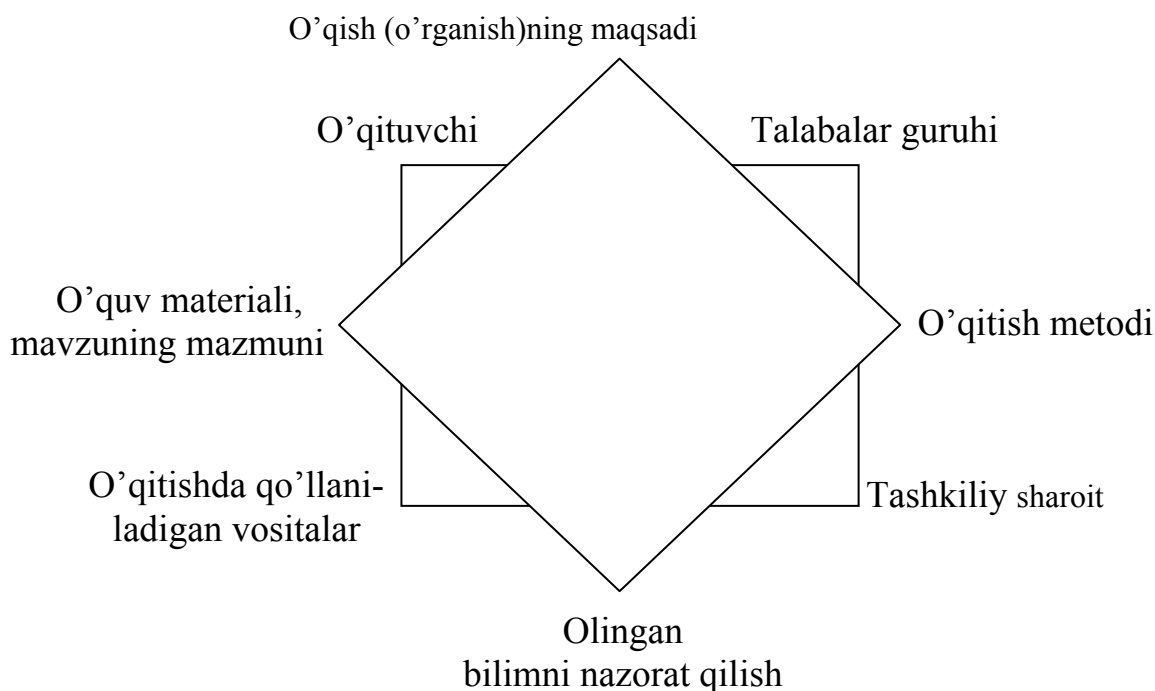
1. Kimlar o'qitadi?
2. Kimlarni o'qitish kerak?
3. O'qitish orqali qanday maqsadlarga erishish mumkin?
4. Maqsadga erishish uchun nimani, qanday o'qitish kerak?
5. Nazariy va amaliy darslarda qaysi metodlarni qo'llab, dars o'tish kerak?
6. Nazariy va amaliy darslarni qanday sharoitda o'tkazish kerak?
7. O'qishni qanday tashkil qilish kerak?
8. Ko'zlangan maqsadga erishishni tekshirish uchun natijalar qanday baholanadi?

Dars berishning shakllari, uslublari turlicha. Maqsad, o'tilayotgan dars har bir talabaning ongiga etib borsin. Bu erda hal qiluvchi rolni didaktik sakkizburchak va o'quv jarayonining mazmuni o'ynaydi.

Sxemadan ko'rinib turibdiki, o'quv jarayonini qanday o'tishi qo'yilgan maqsad bilan uni amalga oshirish birligidan iborat.

O'qituvchi, dars beruvchi sifatida har safar qanday qilib, qaysi usul bilan dars o'tsam qo'yilgan maqsadga erishaman deb o'z oldiga savol qo'yib, o'ylab ko'rsa, dars o'tishning aynan mavzuga mos keladigan uslubini topishi mumkin.

Didaktik sakkizburchak

Dars o'tishning uslubini tanlash quyidagilarga bog'liq:

1. O'qitilayotgan guruhning darsga tayyorgarlik darajasi;
2. O'rganiladigan predmet;
3. Darsda o'tiladigan mavzu;
4. O'tiladigan mavzuning mazmuni;
5. Dars o'tishda qo'llash mumkin bo'lgan texnik vositalarning mavjudligi va boshqalar.

Darsni qanday o'tish borasida aniq bir qarorga kelishda, asosiy mo'ljal olishda darsni nimaga qaratilganligi muhim ahamiyatga ega. Agar:

- maqsadga erishish mo'ljalga olinadigan bo'lsa, dars jarayonida qanday maqsadlarga erishish kerakligini aniq belgilab olinishi lozim;
- darsda qatnashadiganlar mo'ljalga olinsa, talabalar (o'quvchilar) guruhi kimlardan iboratligiga e'tibor qaratiladi;
- o'tiladigan mavzu, unga ajratilgan vaqt mo'ljalga olinsa, qanday o'quv materialini talabalar ongiga etkazish zarur va unga qancha vaqt ajratilganiga diqqat qaratiladi;
- o'quv vositalari mo'ljalga olinsa, qo'limizda qanday o'quv vositalari bor va ulardan qay darajada foydalanishimiz mumkinligini hisobga olamiz;
- talabalar (o'quvchilar)ning darsga faol yoki passiv qatnashuvi mo'ljalga olinsa, qanday dars o'tish uslublarini qo'llash kerakligini tanlaymiz;
- darsni tashkil etish mo'ljalga olinsa, qanday tashkiliy shartsharoitlar mavjudligini hisobga olamiz;
- o'zlashtirishni nazorat qilish mo'ljalga olinsa, qanday tartibda talabalar bilimi nazorat qilinadi va baholanadi, diqqat ana shunga qaratiladi (IY bob, 3§ ga qarang).

O'quv jarayonini tashkil qilish va uni boshqarish mashg'ulotlarda qo'yilayotgan maqsadga bog'liq. O'qituvchi darsda talaba iqtisodiy kategoriya (tushuncha)ni yoki tendentsiyani o'rgatishni maqsad qilib qo'yyaptimi yoki uni tushunish, tahlil yoki tatbiq qilishni o'rganishi kerakmi? Iqtisodiy voqelikni sintez qilishni yoki turli variantlarni taqqoslab, ularning ijobiy, salbiy tomonlarini o'rganib baho berishni bilish kerakmi?

Tushunarli bo'lishi uchun makroiqtisodiyotga doir ikki savolni taqqoslab ko'raylik:

1. Markaziy bank pul taklifini tartibga solish uchun quyidagi tadbirlarning qaysi biridan ko'proq foydalanadi?

- a) hisob stavkasini o'zgartiradi;
- b) bank marjasi bo'yicha talabni o'zgartiradi;
- v) ochiq bozorda qimmatbaho qog'ozlar oldisotdisi;
- g) rezerv (zahira) miqdorini o'zgartiradi.

2. Agar iqtisodiyot resurslarining to'la bandligi ta'minlanmagan holatda bo'lsa, Oliy Majlis va Markaziy bank ishlab chiqarish imkoniyatlarini rag'batlantirish uchun qo'llagan qaysi tadbir maqsadga muvofiq bo'ladi?

- a) ochiq bozorda qimmatbaho qog'ozlar sotib olish evaziga foiz stavkasini ko'tarish;
- b) davlat xarajatlarini kamaytirish uchun qat'iy pul siyosatidan foydalanish;
- v) iste'molga soliqni pasaytirish, daromadga soliqni ko'tarish, davlat transfert to'lovlarini kamaytirish;
- g) ochiq bozorda operatsiyalar evaziga foiz stavkasini tushirish, iste'molga soliqni ko'tarish;
- d) kapitalning o'sishiga soliqni ko'paytirish va pul taklifini kamaytirish.

Ko'rinib turibdiki, ikkinchi savol murakkab, chunki birinchi savol faqat olgan bilimni, axborotni yodga olishni talab qiladi. Ikkinchi savolga javob berish uchun esa, faqat avvalgi o'rgangan bilim, axborotni eslash kamlik qiladi, javob berish uchun turli variantlarni solishtirish kerak. Demak, ikkinchi savolda fikrlash darajasi avvalgi savoldagiga qaraganda boshqacha yuqoriroq darajada bo'lishi talab qilinadi.

Bilim olish darajasini tasvirlash uchun AQSh pedagogi Benjamin Blum tomonidan 1956 yil e'lon qilingan "Taksonomiya tseley obucheniya" chast 1. "Kognitivnaya sfera" (Taxonomy

of Educational Objectives: Handbook 1: Cognitive Domain) kitobida ta'lim maqsadlarini qat'iy belgilangan mezonlarini ishlab chiqqan. Undan o'tiladigan darsning maqsadini rejalashtirishda, auditoriyada amaliy ish bajarish yoki nazorat ishi uchun savollar, test tayyorlashda foydalanish mumkin.

B. Blumning fikricha, bilim olish (kognitiv)¹ darajasi ma'lum ierarxiya tarzida joylashib, har bir bosqich avvalgisiga qaraganda murakkab hamda avvalgi bosqichlarni ham o'z ichiga oladi. Ya'ni bilim har bir yangi pog'onaga ko'tarilar ekan, albatta, avvalgi bosqichni ham takrorlash lozim bo'ladi. Ular quyidagilar:

1. Olingan bilimni yodda saqlash. Bu eslash qobiliyati yoki darsda o'tilgan, o'qiganlarni kerak bo'lganda eslab, yodga tushirish qobiliyati. Bunda avvalgi darslarda o'tilgan tushuncha, tendentsiya, umumlashtirilgan xulosa kabilarni eslab yodga solish ko'zda tutiladi. U darsning dastlabki maqsadi.

2. Tushunish. Talabalarning darsda eshitganlari, o'qiganlari, ko'rganlari ma'nosini tushunishi. Qonunlar, tendentsiyalar, tushunchalar, g'oyalar ma'nosini tushunib, ularning o'zgarishi nimaga olib kelishini ko'z o'ngiga keltira olish qobiliyati. Lekin tushunish uchun avval olingan bilimni yodda saqlash kerak.

				Baholash	6
				Sintez	5
			Tahlil qilish		4
		Qo'llash			3
	Tushunish				2
Olingan bilimni yodda saqlash					1

3. Olingan bilimni qo'llash. G'oya, printsipl, kontseptsiyalarni yangi vaziyatlarda qo'llash iqtidori. Bunda eng avvalo bilganlarni yodga tushirib, uni yangi vaziyat bilan taqqoslash kerak.

4. Tahlil qilish. Bu voqeahodisalarni bo'laklarga bo'lish, ular o'rtasida mantiqiy aloqalarni aniqlashni talab etadi. Tahlil qilish (analiz) iqtisodiy voqelik, jarayonlarni, u yoki bu shaklda induksiya yoki deduktiya uslubini qo'llashga tayanadi. Tahlil qilish uchun esa olgan bilimni yodga tushirish, muammoga tushunish, uni qo'llay bilish kerak.

5. Sintez qilish. Bilim olish va fikrlashning bu bosqichida alohida tarkibiy qismlar va turli manbalardan olingan axborotni bir butun yagona tizimga keltirish qobiliyati namoyon bo'ladi. Buning uchun yodga tushirish, masalaga tushunish, uni qo'llay bilish, tahlil qila bilish zarur.

6. Baholash. Bu bilishning yuqori bosqichi bo'lib, talabaning qo'yilgan masalaga o'z fikri, nuqtai nazarini bildirish qobiliyatini ifodalaydi. Bunda u yoki bu muammoni echishning turli yo'llari shakllanadi. Uning qaysi biri to'g'ri, samarali, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi baholanadi. Odatda, baholash mezonlaridan foydalaniladi. Bu mezon o'qituvchi tomonidan qo'yilishi yoki uni talabalarning o'zi belgilashi mumkin. Baho berish uchun, avvalo olgan bilimni yodga tushirish, masalani tushunish, yangi vaziyatda bilganlarini qo'llay bilish, tahlil qilish, sintez qilishni bilish kerak. Talabaga berilayotgan topshiriq, ana shu bilishning olti bosqichidan qaysi bosqichiga to'g'ri kelishini aniqlashda qo'llaniladigan asosiy da'vatlar quyidagi so'zlar hisoblanadi.

1. Aniqlang, tasvirlang, sanab chiqing, yodga tushiring, ko'rsating.

2. Taqqoslang, farqini ko'rsating, tushuntiring, gapirib bering, misollar bilan izohlang, o'zgartirib, ifoda qiling.

¹ lot. cognito – bilim ma'nosida.

3. Qo'llang, tuzing, namoyish qiling, fikrni davom ettiring, chuqurlashtiring, loyihasini tuzing, ishlab chiqing, eching.
4. Tahlil qiling, kategoriyalarga, bo'laklarga bo'ling, tasvirlang, farqini ko'rsating.
5. Ishlab chiqing, tuzing (yarating), tendentsiyani, qonuniyatini aniqlang, umumlashtiring, tavsiya qiling, ta'riflab bering.
6. Tinglang, eching, baholang, muhokama qiling.

Bilishning bosqichlariga ko'ra talabaning fikrlash doirasi, qobiliyatini hisobga olib, topshiriq, vazifa berish kerak. O'qitishning turli uslublarini qo'llashdan asosiy maqsad, talabalar bilimini yuqori bosqichlarga olib chiqishdir. Keyingi boblarda ana shu maqsadga erishish yo'llari haqida fikr yuritamiz.

Dars berishning mazmuni shu fanda mujassamlashgan ob'ektiv reallik bilan aniqlanadi. Metodika (uslubiyat) fanning o'quv jarayonidagi harakati, rivojlanish shaklidir. Fan bilan uni o'qitish o'rtasidagi farq shundaki, fan bevosita ob'ektiv reallik bo'lib, uning rivojlanish qonunlarini ifodalash bilan birga, o'quv predmeti sifatida ana shu jarayonni bevosita tasvirlaydi. Umuman olganda, o'qitish, ilm berish ob'ektiv dunyoni bilishni shu fan erishgan yutuqlar darajasiga ko'taradi. Fan doimo rivojlanib yangi kashfiyotlar, bilimlar bilan boyib boradi. O'z navbatida, talabalarga bilim berish jarayonida ular ongiga ushbu kashfiyotlar singdirib boriladi.

Iqtisodiy hayotning yangi qirralari, muammolari ularni echish yo'llarini o'rganish jarayonida beto'xtov chuqurlashib boradi. O'quv jarayonida yangi metodlar qo'llaniladi, yangi o'quv kurslari kiritiladi. Iqtisodiy fanlardan dars berishni ma'naviy, nazariy tomondan yuqori bosqichga ko'tarish ko'p jihatdan ta'limtarbiya jarayonida qo'llaniladigan o'quv shakllari, metodlari, talabalarni iqtisodchi olimlarning ishlarini o'rganishlari darajasiga ham bog'liq.

Iqtisodiy savodxonlik talabalarining O'zbekistonning iqtisodiy hayotida yuz berayotgan voqelikka jamiyat taraqqiyoti va jahon miqyosidagi jarayonlar birligi nuqtai nazaridan qarashni o'rganishlari bilan bog'liq. Bozor iqtisodiyotiga o'tishimiz iqtisodiy fanlarning rolini nihoyatda oshishiga olib keldi. O'z navbatida, bu fanlarni o'qitish zamon talabiga javob berishi zarur. Buning uchun esa har bir o'qituvchi o'z ishiga ijodiy yondashishi, o'z ustida tinimsiz ishlab, izlanishi talab qilinadi.

4§. O'qituvchi o'quv jarayonini tashkil etuvchi sub'ekt

O'qituvchining o'z ishiga ijodiy yondashuvi jamiyat hayotidagi o'zgarishlar, yangiliklarni tezda ilg'ay bilishi, fan yangiliklarini o'rganib, o'z faoliyatida qo'llashi bilan ifodalanadi. Buning uchun esa o'quvchi tezkor axborot bilan ta'minlanishi darkor. Axborotning roli beqiyos o'sgan davrda kerakli ma'lumotlarsiz iqtisodiy hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, xulosa chiqarish mumkin emas.

Axborot to'plashning asosiy usullari quyidagilar:

- bibliografiya tizimi;
- o'qituvchi va talabalar tomonidan to'plangan ma'lumotlarni tizimlash;
- o'qituvchilar kuchi bilan yangi adabiyotlarga taqrizlar va sharhlar yozish;
- ilmiy munozaralar tashkil qilish va ilmiy doklادلarni muhokama qilish, internet axborotidan foydalanish va hokazolar.

Lekin shuni yodda tutish kerak:

1. Allaqachonlar ko'pchilik bir fikrga kelgan masalalar, iboralar bo'yicha qaytadan munozara boshlamaslik;

2. Me'yordan chiqmaslik, hamma mavzuda albatta munozarali savolni o'rtaga tashlash shart emas;

3. U yoki bu muammo, tushuncha haqida boshqalar o'z fikrlarini aytgach, albatta, munosabat bildirish;

4. Munozarali savollarni avvalo kafedra yig'ilishida muhokama qilib, bir fikrga kelish, so'ngra talabalar muhokamasiga qo'yish kerak.

Shu bilan birga, murakkab hodisajarayonlarni asossiz ravishda soddalashtirishga ham urinmaslik kerak. Har bir masalaga bir tomonlama yondashish ham noto'g'ri xulosa chiqarishga olib kelishi mumkinligini yoddan chiqarmaslik zarur.

Dars o'tishda o'qituvchi talabalarning qaysi guruhini mo'ljalga olishi kerak: bilimdonlarnimi, bilimi o'rtachalarnimi yoki bilim doirasi pastlarnimi? Bu savolga javob berish uchun har qanday darsda mazmun va shaklni hisobga olish kerak.

Har qanday ma'ruza mazmunan nazariy jihatdan yuqori darajada, shaklan esa hammaga tushunarli bo'lishi kerak. Ma'ruzaning hammabopligi avvalo unig shakliga, uslubiga, qanday auditoriyada o'qilishiga bog'liq. Ko'pincha, talabalardan o'qituvchi zerikarli ma'ruza o'qiydi, tushunib bo'lmaydi, degan shikoyatlarni eshitish mumkin. Tajribali pedagoglar buning sababini didaktikaning printsiplari buzilganida, izchil mantiqning yo'qligida, gaplarning murakkab tuzilishida, yaxshi misollar tanlanmaganligida, oldingi ma'ruza bilan bog'lanish yo'qligida deb ko'rsatishadi.

Dars berishning ob'ektiv hamda sub'ektiv tomonlari mavjud. Uning ob'ektiv tomoniga fanning predmeti, shu fanning xususiyatlari, mavzuning mazmuni kirsa, sub'ektiv tomoniga shu fanni o'qituvchi tomonidan o'zlashtirilishi kiradi. Undan tashqari, metodik jihatdan tayyorgarlik darajasi, individual metodik tamoyillar, uslublar va uni o'quvtarbiya jarayonida qo'llash ham shu muammoga kiradi.

O'quv jarayonini tashkil etish va dars berish uslubini tanlaganda mutaxassis tayyorlash bilan birga, yoshlarga etuklik, axloqan poklik, vatanparvarlik, baynalmilalchilik ruhini ham singdirish zarurligini yoddan chiqarmaslik kerak.

O'qituvchining shaxsi, psixologik sifatlari, nazariy va metodik jihatdan tayyorgarlik darajasi dars berish metodiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bir metodni qo'llash turli o'qituvchilar darsida turlicha natija berishi mumkin.

Dars berish metodlarining samaradorligi haqida fikr yuritilar ekan, o'qituvchining shaxsiy sifataridan uning ilmiyuslubiy tayyorgarligi darajasini ajratib bo'lmaydi.

Dars berish jarayon sifatida ob'ektiv va sub'ektiv tomonlarning birligidir.

Dars berishning **ob'ektiv tomoniga** o'qituvchiga bog'liq bo'lmagan, o'rganilayotgan fanning mazmuni, dars o'tish tamoyillari kiradi. **Sub'ektiv tomonlariga esa:**

- a) o'qituvchining shu fanni qanday egallagani, bilim darajasi;
- b) o'qituvchining uslubiy tayyorgarligi, metodikaning qonunqoidalarini qo'llay bilish mahorati;
- v) har bir o'qituvchining ta'limtarbiya jarayonida u yoki bu uslubni qo'llashdagi individual xususiyatlari kiradi.

Dars berishda pedagog sub'ektiv omil sifatida namoyon bo'ladi. Ko'p jihatdan talabalarning o'zlashtirishi o'qituvchining dars o'tishda tanlagan metodlariga bog'liq.

Har bir o'qituvchi o'z qobiliyatini dars berishda namoyon qilib, ma'ruza va nutqida o'ziga xos jihatlarini ko'rsatadi. Ma'lum bir mavzuni yoritishda o'qituvchi o'zi yaxshi bilgan yoki o'zining ilmiy izlanishlari bilan bog'liq bo'lgan, lekin shu mavzuga to'g'ridanto'g'ri bog'liq bo'lmagan savolga ko'p vaqt ajratib, qolgan savollarni ko'rib chiqish uchun vaqt etmay qolishi mumkin. Bu mavzuni bayon qilishda didaktikaning izchillik printsiplarini buzilishiga olib keladi.

Shuning uchun dars o'tishdagi muhim vazifalardan biri, bu – sub'ektiv omillar, albatta, ob'ektiv omillarga bo'ysinishi, aynan shu fanning mazmunini ochib berishga xizmat qilishi kerak. Bunda, albatta, to'plangan metodik tajriba qo'l keladi.

Har bir o'qituvchi o'zida **quyidagi psixologik** sifatlarni hosil qilishga va rivojlantirishga harakat qilishi kerak.

1. O'qituvchi aditoriyada o'zini erkin tutishi dars berish imkoniyatiga ishonishi kerak.
2. O'qituvchi **gapirib turib, o'ylashni** bilishi kerak. O'qituvchilik kasbining, mehnatining, mahoratining o'ziga xosligi ham shunda. **Dars berishda fikrlash, o'ylash va gapirish jarayoni qo'shilib ketadi.** Avval o'ylab olib, keyin gapirishga fursat bo'lmaydi.

3. O'qituvchining fikrlashi va shu vaqtning o'zida uni bayon qilishi auditoriyada yuz beradi. Shuning uchun o'qituvchi unga tikilib turgan ko'zlardan qo'rqmasligi zarur. Ularni ta'siridan xoli bo'lishni o'rganishi, bilishi kerak. Shu bilan birga, o'qituvchi auditoriyadagi talabalar bilan o'zaro bog'liqlikni yo'qotmaslikni ham o'zida tarbiyalashi shart.

4. O'qituvchi auditoriyada o'tirgan talabalarning munosabatini, ulardagi o'zgarishini to'g'ri aniqlashi uchun kuzatuvchilik qobiliyatiga ham ega bo'lishi kerak. Auditoriyani psixologik holatini (sukunat, shovqin va hokazolar) tez ilg'ashi zarur.

O'qituvchi bir psixologik holatdan boshqa holatga oson o'ta olishi kerak. O'qituvchining ishonchli dalillari, ilmiy, asosli mulohazalari, uning fikrlarini talabalarga ta'sirini bir necha marta oshiradi. O'ziga ishonchi esa keng doiradagi bilimi, o'z fikrini ilmiy asoslab bera olish qobiliyatiga ega bo'lishda shakllanadi.

O'qituvchi keltirgan misollarida talabalarga mehnatga, jamiyatga, o'rtoqlariga, jamoaga qanday munosabatda bo'lish zarurligini anglatishi kerak. Talabalarga ta'sir ko'rsatish uchun, albatta, o'qituvchi ular o'rtasida hurmatga ega bo'lishi kerak.

O'qituvchi (oratorlik) ma'ruza o'qish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. O'qituvchida talabalarni o'z fikriga mahliyo qilish, o'zini qanday tutishni bilish qobiliyati bo'lsa, u haqiqiy talant sohibidir. Buyuk faylasuf, «birinchi muallim» Aristotel har bir so'zni qanday aytishni avval soatlab oynaga qarab, mashq qilgan ekan.

O'qituvchining butun faoliyatida samimiylik, o'ziga ishonch muhim ahamiyatga ega. O'quv-tarbiya faoliyatida qo'llaniladigan metodlar o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi aloqani mustahkamlashga qaratilgan. Bu o'qituvchi bilan talaba o'rtasida ishchanlik muhitini yaratishda o'z ifodasini topadi. Bunda talabaning fikri o'qituvchi bilan birga kechishi yoki ozgina orqada qolishi yoki ozgina oldinga o'tib ketishi mumkin.

O'qituvchi auditoriyani ko'rishi, his qilishi, u bilan birga ishlashi kerak. Talaba ham, o'z navbatida, o'qituvchi uni ko'rib, nima qilayotganini bilib turishini his qilishi kerak.

O'qituvchi darsni zerikarli bo'lmasligiga harakat qilishi, o'z ma'ruzasiga talaba ko'zi bilan ham qarashi lozim. Ana shunda o'zini kamchiliklari, dars o'tishda qo'llayotgan uslubi to'g'ri yoki to'g'ri emasligini tez ilg'ab oladi. O'z ishiga ijodiy yondashish, undan tashqari talabalar hayotini yaxshi bilish, talabalarni qiziqtiradigan masalalarni echishga yordam beradi.

Bir so'z bilan aytganda, metodika o'qituvchi uchun chuqur, qiziqarli, tushunarli tarzda bilim berish asosidir.

5§. Ta'lim tizimida o'qitishning asosiy shakllari

Hoziri paytda talabalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilish ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

Ma'lumki, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, o'z navbatida, ishchi malakasi, mahoratining yuqori bo'lishi, mehnat bozori talabiga moslashuvchan, o'z malakasini oshirishga intiluvchan bo'lishni talab etadi. Shuning uchun o'quvchitalabalarga ham mustaqil izlanish, fikrlash, turli qarashlarni taqqoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarishni o'rgatish lozim bo'ladi. Buni o'rgatish, eng avvalo, ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

Ta'lim tizimi, o'qitishning shakl va metodlari majmui o'quv jarayonining ob'ektiv qonuniyatlari bilan belgilanadigan yagona didaktik kompleksni tashkil etadi. Psixologik nuqtai nazardan qaraganda insonning bilim egallash jarayoni sezish, idrok, xotira va tafakkur tufayli kechadi. Sezish va idrok bilimning dastlabki, eng oddiy bosqichi hisoblanadi. Sezish orqali tashqi dunyo taassurotlari, xususiyatlari bosh miyaga alohida-alohida axborot tarzida berilib aks etadi. Idrokda ana shu taassurotlarning yaxlit obrazi hosil bo'ladi.

Demak, idrok sezishga nisbatan murakkab bosqich. Unga odamning yoshi, bilimi, hayotiy tajribasi, nutqi, idrok ob'ektiga munosabati, ruhiy holati va boshqalar ta'sir etadi. Sezgi va idrok asosida odamning ichki dunyosi shakllanib boradi. Xotira idrok etilgan taassurotlarni bosh miyada saqlanib qolishi, keyinchalik qayta tiklanishi hisoblanadi.

Insonning esda saqlab qolishi tufayli unga qaraganda ham murakkab jarayon tafakkur shakllanadi. Tafakkur deganda shaxsning ma'lum muammo xaqida o'ylashi, fikr yuritishi tushuniladi. Tafakkur keng va chuqur bilimga asoslanadi. Insonda o'ylash, fikr yuritish ma'lum bir muammo paydo bo'lganda, ob'ektiv zarurat tufayli sodir bo'ladi. O'quvchitalabalarni bilim olish, teran fikrlashga o'rgatish esa ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

O'quv yurtlarida o'quvchitalabalarga ta'lim berish jarayonida real hayotda sinab ko'rilgan hamda o'zini oqlagan o'qitish shakllari: ma'ruza, seminar, maslahat, amaliyot darslari, laboratoriya ishlari, o'quv va ishlab chiqarish praktikasi, kurs ishi va bitiruv malaka ishi, auditoriyadan tashqari mustaqil ishlar, joriy, oraliq, yakuniy baholash, davlat attestatsiya komissiyasi imtihoni, turli konkurslar, olimpiadalar va boshqa shakllaridan hamda turli metodlaridan foydalaniladi.

Ta'lim berish jarayonida o'qitishning asosiy shakllari: auditoriyada va auditoriyadan tashqarida mashg'ulot o'tkazishga bo'linadi.

Auditoriyada o'qishga ma'ruza, seminar darslari, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari, maslahat darsi, joriy, oraliq, yakuniy baholash, davlat attestatsiya komissiyasining yakuniy baholashi kirsa, auditoriyadan tashqari o'qishga sayyor darslar, o'quv anjumanlari, ilmiyamaliy konferentsiyalar, davra suhbatlari, o'quv ishlab chiqarish amaliyoti, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, auditoriyadan tashqari bajariladigan mustaqil ishlar kiradi.

Sanab o'tilgan o'quvtarbiya shakllarining hech biri universal emas. Biri ikkinchisining o'rnini bosa olmaydi. Shu bilan birga, ular bir biriga bog'liq, biri ikkinchisini mantiqiy ketma – ketligini taqozo etadi.

Ta'lim–tarbiya berishning bir shakli albatta, ikkinchisiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ma'ruza o'qish, unda muayyan metodni qo'llash seminar o'tkazish saviyasiga katta ta'sir ko'rsatadi va hokazo.

Dars o'tishning shakl va metodlari o'rtasidagi nisbat o'zgarib turadi. Yuqori kurslarda seminar darslarining va mustaqil ishlarning roli ortadi. O'quv mashg'ulotlarining barcha turlari talabalarni, bilishning eng yuqori bosqichi baholash darajasigacha ko'tarilishini ta'minlashdir.

O'quv jarayoni o'zaro bog'langan, biri ikkinchisini taqozo etuvchi ikki faoliyatni qamrab oladi va ta'lim unga tayanadi:

- 1) O'quv jarayonini boshqarish va tashkil etish bo'yicha o'qituvchilarning faoliyati;
- 2) Talabalarining o'quv va bilim olish faoliyati.

Ta'lim (dars) jarayoni – ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining darsga qo'yilgan maqsadni amalga oshirish borasida avvaldan ko'zlangan natijaga erishishga qaratilgan faoliyat jarayonidir (jarayon lotincha *processiv* oldinga harakatlanish, o'zgarish ma'nosini ifodalaydi).

O'quvchitalabalarining fanni o'rganishlarida nazariy va amaliy darslar bilan bir qatorda maslahat darslari ham muhim o'rin tutadi. O'quv jarayonini tashkil qilishda, ayniqsa, seminar, amaliyot darslarini ko'ngildagidek o'tishini ta'minlashda maslahat darslarining o'z o'rnini bor.

Maslahat darslari guruhiiy va individual tarzda o'tkazilishi mumkin. Guruhiiy maslahat darslarini semestr yakunida yoki murakkab mavzuni muhokama qilishda o'tkazish yoki guruhning talabi bilan, aytaylik, yangi o'quv adabiyotini o'rganish, munozarali muammolarni hal etish uchun tashkil etish mumkin.

Maslahat darsining asosiy qismi individual tarzda o'tkazilib, u ixtiyoriy ravishda tashkil etiladi. Talabalar qaerda maslahat darsidan zarur yordam olsalar, o'sha erda maslahat darsiga bajonidil qatnashishadi. Aynan maslahat darslarida talabalar adabiyotlarni konspekt qilish, mustaqil o'qishni tashkil etish masalalari bo'yicha hamda o'zlari uchun qiyin bo'lgan boshqa savollarga javob olishadi. O'qituvchi maslahat darsida faqat talabaning savoliga javob berish bilangina qanoatlanib qolmay, balki qoloq talabalar bilan ishlashga e'tibor qaratishi lozim. Maslahat darsi qaerda, qachon, qanday mavzuda o'tishini talabalarga etkazish kerak.

Individual maslahat darsi o'qituvchining o'quvchi, talabani yaqindan bilishiga, uning ichki dunyosi, psixologik xususiyatlarini to'laroq his qilishiga yordam beradi. Unda o'quvchitalaba faqatgina axborotga ega bo'lib qolmay, fan bo'yicha har tomonlama maslahat oladi. Shuning

uchun ham fanni chuqur o'zlashtirishga, izlanishga, uning qiziqishini kengaytirishga yordam beradi.

Talabalarni amaliyot bilan yaqindan tanishishida sayyor darslarning roli katta. Bunday dars o'rganilayotgan soha bo'yicha korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda o'tkaziladi. U erda ishlayotgan mutaxassislar o'quvchi talabalarni ish jarayoni bilan tanishtirib, dars o'tadilar. Natijada, talabalar amaliyot bilan yaqindan tanishadilar.

Elektron darsliklar yaratilishi bilan hayotga masofadan o'qitish kirib keldi. Uning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor. O'qitishning bunday shakli qanday rivojlanishini kelajak ko'rsatadi.

Asosiy tushunchalar va atamalar:

Metodika, pedagogika, metod, metodlarga yondashish, reproduktiv faoliyatni ta'minlovchi metod, produktiv faoliyatni ta'minlovchi metod, didaktika, didaktika printsiplari(tamoyillari), didaktik sakkiz burchak, bilishning (kognitiv) darajasi, dars o'tish printsiplari(tamoyillari), o'qitish shakllari, maslahat darslari.

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fani nimani o'rgnadi? Fanning maqsadi va vazifalarini ko'rsating. Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi qanday o'rin tutadi?

2. Metodika deganda nimani tushunamiz? Metodlarning ob'ektiv va sub'ektiv jihatlarini ta'riflang.

3. Metodlarga turli jihatdan yondashish nuqtai nazaridan ularni qanday guruhlariga bo'lish mumkin?

4. Didaktikaning asosiy printsiplari (tamoyillari) nimalar? Didaktik sakkizburchak nimani ifodalaydi? Nega olti yoki ettiburchak emas?

5. Nazariy jihatdan bilim olishning qadambaqadam modeli nimalarni o'z ichiga oladi? Ikkita savol va unga javoblar asosida ana shu modelni ifodalashni ko'rsatadigan test tuzing va uni izohlang.

6. O'qitish jarayonining ob'ektiv va sub'ektiv jihatlarini ko'rsating.

7. Dars jarayonida o'qituvchining roli, o'rta maxsus va oliy maktab o'qituvchilariga qo'yiladigan talablarni gapirib bering. Sizningcha, o'qituvchiga yana qanday talablar qo'yilishi kerak?

8. O'qitishning asosiy shakllari va ularning farqini ko'rsating.

II bob. UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA DARS O'TISHNING XUSUSIYATLARI

1§. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining ahamiyati

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlashi kadrlar tayyorlash tuzilmasi va mazmunini qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etdi.

Ayniqsa, kadrlar tayyorlash tizimining demokratik o'zgarishlar va bozor islohotlari talablariga muvofiq emasligi, o'quv jarayonining moddiy–texnika va axborot bazasi etarli emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning etishmasligi, sifatli o'quvslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarning kamligi, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning mavjud emasligi va boshqa jiddiy kamchiliklar mavjud edi.

Ta'limtarbiya va o'quv jarayonlarining tarkibini, bosqichlarini birbiri bilan uzviy bog'lash, ya'ni uzluksiz ta'limtarbiya tizimini tashkil qilish muammolari hal qilingan emas edi. Amaldagi ta'lim tizimi zamonaviy taraqqiy topgan demokratik davlatlar talablariga javob bera olmadi.

Mutaxassislar tayyorlash, ta'limtarbiya tizimi jamiyatda bo'layotgan islohot, yangilanish jarayonlari talablari bilan bog'lanmagan. Maktabgacha ta'lim va tarbiya ahvoli qoniqarsiz. Maktabgacha tarbiya ham jiddiy islohotlar talab qilardi. Maktablarda va boshqa o'quv yurtlarida ta'lim jarayonining o'zidagi va o'qitish uslubiyatidagi har xil kamchiliklar oqibatida bilim berishda yuzaga kelgan nodemokratik hamda jamiyat uchun zararli muhit shunga olib keldiki, o'quvchilarda mustaqil fikrlash rivojlanmay qoldi. Oqilona hayotiy echimlar qabul qilish uchun etarli tayyorgarlik bo'lmadi. Natijada, 911 sinflarni tamomlagan yoshlar mustaqil hayotda o'z o'rinlarini aniqlay olmadi. Chunki ularda o'zlariga ishonch shakllanmagan edi.

Ta'lim tizimida, mavjud umumta'lim va kasbhunar dasturlari o'rtasida uzviylik va vorisiylikning yo'qligi ham o'rta maktab bitiruvchilarida kasbga ishtiyoq va mehnat faoliyatiga tayyorgarlik darajasiga salbiy tasir etdi. Natijada, yigit va qizlar o'z qobiliyatlari, istaklari, ijodiy imkoniyatlari va qobiliyatlariga, moyilliklariga monand hayot yo'lini tanlashda qator qiyinchiliklarga duch keldilar.

O'quv jarayoni, odatda, bilim darajasi o'rtacha bo'lgan o'quvchilarga mo'ljallanadi. Shu bois ta'limning iqtidorli yoshlar bilan yakka tartibdagi o'quv dasturlari bo'yicha ishlashi kabi mexanizmlaridan yaxshi foydalanilmadi. Hunartexnika bilim yurtlaridan yangi tipdagi ta'lim muassasalariga o'tish ko'proq og'izda bo'lib, amalda esa ularda ta'lim eskirib qolgan moddiy texnika va o'quvslubiy bazada, tegishli qayta tayyorgarlikdan o'tmagan o'qituvchi kadrlar bilan amalga oshirildi.

Kasbhunar ta'limining obro'si hamda o'qituvchilar, tarbiyachilar va murabbiylarning, ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarning ijtimoiy maqomi pasayib bordi. O'qituvchilar, pedagoglar va tarbiyachilarning kattagina qismining yaxshi tayyorgarlik ko'rmasligi, bilimi sayozligi va kasb saviyasi pastligi tufayli tayyorlanayotgan kadrlarning malakasi past darajada qoldi. Respublikamizda ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarning o'rtacha yoshlari ulg'ayib bordi.

Ko'ngildagidek bilimdon, mutaxassis kadrlar tayyorlash, inson salohiyatini yuzaga chiqarish har jixatdan ustozlarga ularni o'qitish jarayonini tashkil etishlariga bog'liq. Ta'lim tizimi kadrlarning miqdori va malakasi, mutaxassisligi jihatidan bozor talablariga tezda moslasha oladigan bo'lishi zarur. Tizimdagi qator kamchiliklar, zamon talablarini hisobga olgan holda respublikamizda kadrlar tayyorlashning mutloq yangicha tizimini barpo qilishga kirishildi.

Ta'lim tizimini isloh qilish, o'quvchilarni kasbga yo'llash va ta'limning amaliy yo'naltirilganligini etarli bosqichga ko'tarish yoshlarda mustaqil fikr yuritish, mehnat faoliyati ko'nikmalarini yorqinroq shakllanishiga yordam beradi.

Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni eski mafkuraviy qarashlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va ahloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish maqsadida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilindi.

Bu maqsadni ro'yobga chiqarish quyidagi qator vazifalarni amalga oshirishni talab qilishi belgilab qo'yildi:

– “Ta’lim to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq tizimni isloh qilish, davlat va nodavlat ta’lim muassasalari hamda ta’lim va kadrlar tayyorlash sohasida raqobat muhitini shakllantirish negizida tizimni yagona o’quv – ilmiy – ishlab chiqarish majmui sifatida izchil rivojlantirishni ta’minlash;

– ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimini jamiyatda amalga oshirilayotgan yangilanish, rivojlangan demokratik huquqiy davlat qurilish jarayoniga moslash;

– kadrlar tayyorlash tizimi muassasalarini yuqori malakali mutaxassislar bilan ta’minlash, pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko’tarish;

– kadrlar tayyorlash tizimi mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda qayta qurish;

– ta’lim oluvchilarni ma’naviyahloqiy jihatidan tarbiyalash va ma’rifiy ishlarning samarali shakllari hamda uslublarini ishlab chiqish va joriy qilish;

– ta’lim va kadrlar tayyorlash, ta’lim muassasalarini attestatsiyadan o’tkazish va akkreditatsiya qilish sifatiga baho berishning xolis tizimini joriy qilish;

– yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta’limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko’rsatishi va barqaror rivojlanishning kafolatlarini ustuvorligini ta’minlovchi normativ, moddiy texnika va axborot bazasini yaratish;

– ta’lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyalashuvini ta’minlash, tayyorlanayotgan kadrlarning miqdori va sifatiga nisbatan davlatning talablarini, shuningdek, nodavlat tuzilmalari, korxonalar va tashkilotlarning buyurtmalarini shakllantirishning mexanizmlarini ishlab chiqish;

– uzluksiz ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimiga byudjetdan tashqari mablag’lar, shu jumladan, chet el investitsiyalarini jalb etishning real mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

– kadrlar tayyorlash sohasida o’zaro manfaatli xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” o’ziga xos uzluksiz ta’limning o’zbek modeli sifatida vujudga keldi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi
(1997 yil 29 avgustda qabul qilingan)

Ta’lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o’tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to’la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun hal etilishi lozim bo’lgan vazifalardan biriyangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta’limning talab qilinadigan darajasi va sifatini, kadrlar tayyorlash tizimining amalda faoliyat ko’rsatishi va barqaror rivojlanishning kafolatlarini, ustuvorligini ta’minlovchi normativ, moddiy texnika va axborot bazasini yaratishdir. Shunday ekan, ta’limning talab qilinadigan darajasi va sifatini ta’minlamay turib, rivojlangan demokratik davlatlar darajasidagi yuksak ma’naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi malakali kadrlar tayyorlash mumkin emas.

Ma'lumki, Kadrlar tayyorlash milliy dasturini uch bosqichda amalga oshirish ko'zda tutilgan. Birinchi bosqichda (19972001) asosan yangi uzluksiz ta'lim tizimi uchun me'yoriy asoslar yaratish ishlari amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy ilmiyuslubiy, moliyaviymoddiy shartsharoitlar yaratish ko'zda tutildi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishning ikkinchi bosqichi(20012005)da ta'lim sifatini ta'minlashga e'tibor qaratildi.

Ikkinchi bosqichda Milliy dasturni to'la ro'yobga chiqarish, mehnat bozorining rivojlanishi va real ijtimoiyiqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritish mo'ljallandi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keyingi yillar) – to'plangan tajribalarni tahlil etish va umumlashtirish asosida, mamlakatni ijtimoiyiqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish ko'zda tutilgan.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli markazida o'quvchi, talaba, malakasini oshiruvchi – xullas «bir so'z bilan aytganda» shaxs turadi. U kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti. Ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi, shu bilan birga, ularni amalga oshiruvchi hamdir.

Davlat va jamiyat – esa ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga soladi va nazorat qilishni amalga oshiradi. Shu bilan birga kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafili sifatida ham asosiy rol o'ynaydilar. Model uzluksiz ta'limni amalga oshirish bilan ajralib turadi.

Uzluksiz ta'lim malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi. Milliy modelda fanga, uning ahamiyatini hisobga olgan holda alohida o'rin beriladi. *Fan* – yuqori malakali, mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarni ishlab chiqadi. Kadrlar tayyorlash tizimiga ilmfanning uzviy ravishda kirib borishi nazarda tutiladi.

Kadrlar tayyorlashning pirovard natijasi, bu ishlab chiqarish (tovar va xizmatlar) uchun zarur malakali mutaxassislar tayyorlashdir.

Ishlab chiqarish – kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliya va moddiytexnika jihatidan ta'minlash jarayonining qatnashchisi sifatida ishtirok etadi.

Bir bosqichli oliy ta'lim mehnat bozori ehtiyojlarini, ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlarni va ilg'or xalqaro tajribani to'liq hajmda xisobga ololmadi. Ilg'or mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, uni ikki bosqich: bakalavriat va magistratura bosqichlariga bo'lindi. Hozirgi paytda dasturning ikki bosqichi yakunlanib, uchinchi bosqich vazifalari amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimini isloh qilish davom etmoqda. Dastlabki muvaffaqiyatlarga erishildi. Shunga qaramay, umumta'lim maktablaridagi mavjud kamchiliklar jiddiyligi, ayniqsa, umumta'lim maktablarining moddiy bazasi mutlaqo talabga javob bermasligi, kamchiliklarni tezroq bartaraf qilishni talab etishi ularga alohida diqqat qaratishni zarur qilib qo'ydi. Prezidentimiz, mamlakatimizning ijtimoiyiqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2004 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasida ham alohida ta'kidlab, maktablarni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash masalasini jiddiy muammo bo'lib turgani. O'qituvchilarning 30 foizdan ko'prog'i oliy ma'lumotga ega emasligini ko'rsatdi.

«Barchamiz shuni yodda tutishimiz kerakki, maktabni bitirgan farzandlarimiz ertaga yangi turdagi o'quv maskanlari va kollejariga har taraflama puxta bilim va tayyorgarlik bilan kelishlari zarur»¹

¹ Karimov I. A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish - asosiy vazifalarimiz. // Xalq so'zi, 2004 y, 10 fevral, №28.

Bu erdagi kamchiliklarni hisobga olib, umumta'lim maktablari tizimini rivojlantirish masalasini alohida ko'rib chiqish va maxsus dastur tayyorlash topshirildi. 2004 yil 22 may kuni matbuotda «20042009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni e'lon qilindi.

Shunday qilib, Milliy dasturni amalga oshirish ta'lim tizimidagi maxsus dastur bilan yanada to'ldirildi, rivojlantirildi.

2§. Akademik litsey va kasbhunar kollejlariuzluksiz ta'lim tizimining tarkibiy qismi

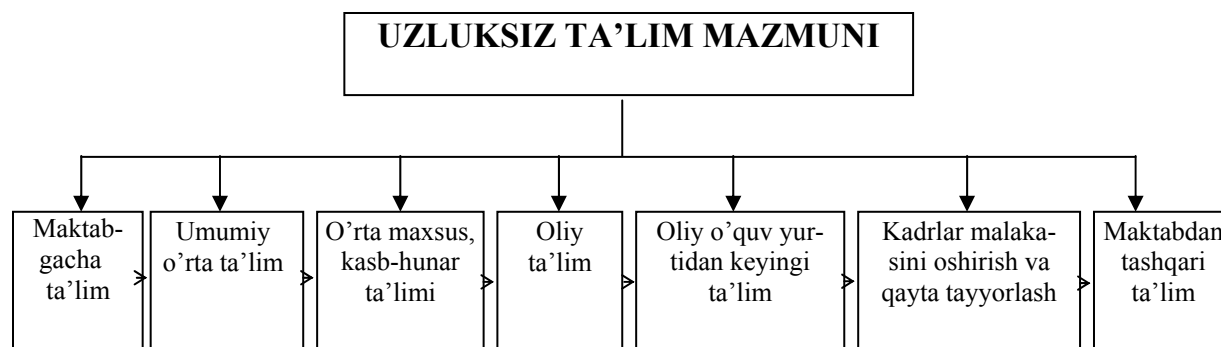
Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'limtarbiya sohasidagi keng ko'lamli ishlar ta'lim tizimini isloh qilish bilan bog'liq.

Yangi ta'lim tizimining eskisidan farqi, uning uzluksizligidir. Yana bir ko'zlangan maqsad o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashiga erishishdir. Uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi, O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy–texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir. Aynan uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxsning shakllanishi yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shartsharoitlar yaratadi.

Uzluksiz ta'lim davlat ta'lim standartlariga muvofiq turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati uch yil bo'lgan majburiy o'rta maxsus, kasbhunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimida mustaqil tur hisoblanadi. O'rta maxsus, kasbhunar ta'limi yo'nalishi akademik litsey yoki kasbhunar kolleji o'quvchilar tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey davlat ta'lim standartlariga muvofiq, o'rta maxsus ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishni ta'minlaydi.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha (gumanitar, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasbhunar ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni oliy o'quv yurtlarida davom ettirishlari yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasbhunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus kasbhunar ta'limi beradi, o'quvchilarning kasbhunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlab olingan kasbhunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradi.

Kasbhunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganlik, o'quv jarayonini tashkil etilish jixatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasbhunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasbhunar kollejlari ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik litseylar va kasbhunar kollejlarning bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallangan ixtisos va kasbhunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'kidlanishicha, o'rta maxsus, kasbhunar ta'limini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- akademik litseylar va kasbhunar kollejlari faoliyatning normativ bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;
- soha uchun oliy ta'lim muassasalarining, ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutaxassislarini jalb etgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashni, shu jumladan, chet ellarda tayyorlashni tashkil etish;
- o'rta maxsus, kasbhunar ta'limlari o'quv muassasalari uchun ta'lim va kasbhunar dasturlari, o'quv uslubiga majmualar ishlab chiqish;
- akademik litseylarning o'quvchilari mehnat faoliyati ko'nikmalarini egallashlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy etish;
- kasbhunar kollejlari tayyorlanadigan mutaxassislarga nisbatan ixtisos va kasbhunar, malaka talablarining ro'yxatini ishlab chiqish;
- hududlarning jo'g'rofiy va demografik shartsharoitlarini va tegishli sohadagi mutaxassislarga bo'lgan mahalliy ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'rta maxsus, kasbhunar ta'lim tizimi muassasalarining tashkil etilishini va ular oqilona joylashtirilishini ta'minlash, ularga o'quvchilarni imkon qadar oilasidan ajratmagan holda qamrab olish;
- akademik litseylar va kasbhunar kollejlarning moddiytexnika va axborot bazalarini mustahkamlash.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilingandan keyin uzluksiz ta'lim turlarining eng asosiy o'rta bo'g'ini bo'lmish O'MKHT (o'rtamaxsus kasbhunar ta'lim) bizning kadrlar tayyorlash milliy modelimiz boshqa mamlakatlarning ta'lim tizimi bilan o'xshash emasligini ko'rsatdi. Bunda, ayniqsa, uzluksiz ta'limdagi muhim bo'g'in 3 yillik majburiy O'MKHT qanday bo'lishi kerak, uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat, uni tashkil etish va boshqarish mexanizmlari qanday bo'lishi kerak, bitiruvchilarga qanday namunadagi hujjatlar berilishi lozim, akademik litsey va kasbhunar kollejlari qanday hujjatlar asosida faoliyat ko'rsatishlari zarur degan savollar yuzaga keladi.

Prezidentimiz I. Karimov ham Milliy dasturni amalga oshirishdagi eng og'ir, eng murakkab va eng nozik masala 3 yillik ta'lim muassasalarini tashkil etish va bu pog'onada bolalarimizga bilim berish va kasbhunar o'rgatish muammolaridir deb, ko'p marta ta'kidlagan.

Yuqoridagi savollarga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 13 maydagi "O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus kasbhunar ta'limini tashkil etish choratadbirlari to'g'risida"gi Qarori va shu Qaror asosida tasdiqlangan "O'rta maxsus, kasbhunar ta'limi to'g'risida"gi Nizom oydinlik kiritdi.

Bu Nizomga asosan kasbhunar bo'yicha chuqurlashtirilgan, tabaqalashtirilgan ta'lim berish o'quvchilarning intellektual rivojlanishi va ularning o'z qobiliyatlari va moyilliklariga muvofiq tanlangan kasbhunar bo'yicha mutaxassisliklarni egallashini ta'minlash o'rta maxsus, kasbhunar ta'limining maqsadi hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati 3 yillik majburiy ta'lim turi bo'lib, uning yo'nalishi akademik litsey yoki kasbhunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o'stirish, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasbhunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydigan o'rta maxsus o'quv yurtidir. 9 yil davomida maktablarda o'quvchilar umumiy tayanch ma'lumot olgan bo'lsalar, endilikda ular o'zi tanlagan yo'nalish bo'yicha bilim olish va oliy o'quv yurtiga kirish uchun maqsadga yo'naltirilgan fanlarni mukammal o'rganishi bilan maxsus bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kasbhunar kolleji o'quvchilarning kasbhunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlagan kasblari bo'yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta'minlaydigan o'rta maxsus, kasbhunar o'quv yurti. Unda o'quvchilarga o'zlari tanlagan kasbhunar yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilim beriladi va kasbhunar o'rgatiladi. Ular zamonaviy jihozlanganligi, o'qituvchipedagoglar saviyasi, o'qish jarayonini tashkil etilishi va talabalarga kamida 23 zamonaviy kasbhunar bera olishi bilan oldingi kasbhunar maktablaridan tubdan farq qiladi.

Ta'lim sohasidagi islohotlar tufayli ta'lim tizimi tarkibi o'zgarib bordi. Uni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ham ko'rsa bo'ladi.

Ta'lim tizimi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari¹.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2000/ 2001 y.	2002/ 2003 y.	2003/ 2004 y.	2004/ 2005 y.
YalMning ta'limga ajratilgan davlat xarajatlari	%	6,7	6,8	6,8	7.0
Umum ta'lim maktablari	Soni	9788	9729	9834	9835
Undagi o'quvchilar soni	Ming kishi	6076,4	6329,1	6263,1	6151,4
9sinf bitiruvchilari	Ming kishi	...	600,1	600,7	578,1
11 sinf bitiruvchilari	Ming kishi	...	44,6	281,5	303,8
Akademik litseylar					
Jami litseylar	Soni	47	51	54	65
Undagi o'quvchilar soni	Ming kishi	17,5	20,5	20,6	30,5
Qabul qilish	Ming kishi	10,6	9,3	10,3	13,4
Bitirganlar soni	Ming kishi	...	4,4	2,6	7,0
Kasbhunar kollejlari					
Jami kollejlari	Soni	303	414	533	827
Undagi o'quvchilar soni	Ming kishi	130,0	366,9	531,6	757,6
Qabul qilish	Ming kishi	77,3	184,1	145,9	310,1
Bitirganlar soni	Ming kishi	...	24,4	26,4	194,7
Oliy o'quv yurtlari					
Jami o'quv yurtlari	Soni	61	62	62	63
Undagi talabalar soni	Ming kishi	195,8	232,3	254,4	263,6
Qabul qilish	Ming kishi	44,7	54,2	60,0	59,3
Bitirganlar soni	Ming kishi	...	39,8	45,5	52,8

Izoh: Har bir o'quv yurti bo'yicha bitirganlar soni muvofiq ravishda 2002, 2003, 2004 yillar bo'yicha ko'rsatilgan.

Jadval ma'lumotlariga qaraganda respublikamizda umumta'lim maktablari va o'quvchilar soni unchalik o'zgarishsiz holda keyingi yillarda 11sinf bitiruvchilari 2000 2001 yillarga nisbatan ancha ko'paygani seziladi. Akademik litsey va ayniqsa, kasbhunar kollejlari va ularda o'qiyotganlarning soni ortib borayotganini quvonchlidir.

20002001 o'quv yilida O'zbekistonda barcha oliy ta'limgacha bo'lgan (birinchi sinfdan boshlab) bilim maskanlari o'quvchilarining 0,15 foizini akademik litsey va 0,9 foizini kasbhunar kollejlari o'quvchilari tashkil etgan bo'lsa, 2002/2005 o'quv yiliga kelib, muvofiq ravishda 0,5

¹ O'zbekiston iqtisodiyoti 2002. T.: 2003. 78-bet.

Osnovnie pokazateli razvitiya narodnogo obrazovaniya i podgotovki kadrov za 2004 god. Statisticheskiy byulleten. Tashkent: 2005, str. 3.

foizini va 10,9 foizini tashkil etdi. Yoki 2004/2005 o'quv yilida 2000/2001 yilga nisbatan akademik litsey o'quvchilari 3 marta, kasbhunar kolleji o'quvchilari 12,7 martadan ortiq ko'paydi. Bu raqamlar akademik litsey va kasbhunar kollejlarning ta'lim tizimidagi salmog'i borgan sari ortib, qamrovi kengayib borayotganini ko'rsatadi. Agar 9 sinfdan keyingi o'quvchilar tarkibini olsak, ularning asosiy qismini akademik litsey va kasbhunar kollejlari o'quvchilari tashkil qilayotganini ko'rish mumkin.

Faoliyat ko'rsatayotgan akademik litseylar soni 1,6 martaga, kasbhunar kollejlari esa 3,4 martaga ortdi. Demak, ana shu yillar davomida respublikada 25 akademik litsey va 586 kasbhunar kolleji qurilib, ishga tushirildi yoki tubdan rekonstruktsiya ishlari amalga oshirildi.

Shu yillar davomida oliy o'quv yurtlari soni 2 taga ko'payib, 63 taga etdi. Ulardagi talabalar soni 143,8 foizga ko'paydi.

Kasbhunar kollejlarning ixtisoslashuvi bo'yicha tarkibi¹

(2004/2005 o'quv yili, foiz hisobida)

	O'quv dargohlari		O'quvchilar		Jumladan qizlar,
	soni	jamiga nisbatan foiz hisobida	soni	jamiga nisbatan foiz hisobida	jamiga nisbatan foiz hisobida
Hammasi	827	100,0	757562	100,0	47,3
Jumladan, sohalar bo'yicha:					
1. Sanoat	140	16,9	119649	15,8	35,6
2. Qurilish	73	8,8	50133	6,6	35,6
3. Transport	31	3,7	33920	4,5	16,6
4. Aloqa	21	2,5	23962	3,0	33,6
5. Qishloq xo'jaligi	203	24,5	140783	18,6	28,7
6. Iqtisod	102	12,3	87300	11,5	41,1
7. Huquq	2	0,2	5946	0,8	34,8
8. Sog'likni saqlash	57	6,9	112943	14,9	83,5
9. Jismoniy tarbiya va sport	12	1,4	5576	0,7	13,5
10. Maorif	49	5,9	91447	12,1	80,5
11. Xizmat ko'rsatish	102	12,5	66159	8,7	42,6
12. San'at va kinematografiya	35	4,2	19744	2,6	45,4

Jadval ma'lumotlariga nazar solsak, hozirgi paytda respublikamizda 827 kasbhunar kollejlari bo'lib, ulardan 203 tasi qishloq xo'jaligi, 140 tasi sanoat, 102tasi iqtisod, 102 tasi xizmat ko'rsatish, 73 tasi qurilish, 57 ta si sog'liqni saqlash, 49 tasi maorif yo'nalishlari bo'yicha yoshlarimizga bilim, malaka bermoqdalar. Ularda o'qiyotganlar, barcha o'quvchilarning asosiy qismini tashkil qiladi.

O'rta maxsus, kasbhunar ta'limi muassasalari hududlarning demografik va geografik sharoitlarini, tegishli muassasalarga bo'lgan mahalliy ehtiyojlarni hisobga olgan holda o'quvchilarni amaliyotdan uzoqlashtirmasdan «imkoni boricha ko'proq qamrab olish choralaridan kelib chiqib» tashkil etiladi.

¹ Manba: Osnovnie pokazateli razvitiya narodnogo obrazovaniya i podgotovki kadrov za 2004 god. Statisticheskii byulleten. Tashkent, 2005, str. 54 (Ma'lumotlar asosida muallif tomonidan hisoblangan)

Hozirgi paytda, kasbhunar ta'limi sohasida 50,8 ming pedagog va muhandispedagoglar faoliyat ko'rsatishyapti. Ulardan 45,6 mingi oliy ma'lumotga ega. 2010 yilga kelib, sohada jami 167 ming pedagog va muhandispedagoglar ishlashi nazarda tutilgan. Oliy o'quv yurtlarida esa to'la stavkada 20 mingdan ortiq professoro'qituvchilar dars berishmoqda. Ulardan 1470 tasi fan doktori, 7113 tasi fan kandidati, 1232 kishi professor, 4885 kishi dotsent lavozimida ishlaydi.

Hozirgi paytda iqtisodiy rivojlanish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash, asosiy vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Bu vazifani tayyorlagan mutaxassis kadrlarimiz, ayniqsa, kasbhunar ta'limi bitiruvchilari amalga oshirishadi.

O'rta maxsus kasbhunar ta'limini rivojlantirishda qator yutuqlarga erishilgani bilan bir qatorda kamchiliklarni ham ko'rsatib o'tishimiz zarur. Bu, eng avvalo, respublikamiz iqtisodiyotida barqaror ravishda 1520 ming bo'sh ishchi o'rni joy bo'lish tendentsiyasi kuzatilishida ifodalanadi.

Ikkinchidan, sanoatga yuqori malakali, asosan IV va undan yuqori razryadli ishchilar kerak. Mehnat bozorini esa, asosan, 23 razryadga ega bo'lgan kollej bitiruvchilari to'ldirayapti.

Uchinchidan, hozirgi paytda xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda, kichik mutaxassislar tayyorlashda buni hisobga olish kerak.

To'rtinchidan, fantexnika taraqqiyoti, ko'p tarmoqlarda ishchi kuchiga bo'lgan talabni qisqartiradi. Mutaxassislar tayyorlayotganda buni ham hisobga olish kerak. Yangi texnika, texnologiya uncha tez sur'atlar bilan joriy qilinmaydigan tarmoqlar uchun ko'proq, tez o'zgaradigan sohalarga nisbatan kamroq mutaxassislar tayyorlash kerak.

Shuning uchun akademik litsey, kasbhunar kollejlari mehnat bozorida o'zlari marketing tadqiqotlari olib borishlari, unga asoslangan holda mutaxassis tayyorlashga harakat qilishlari kerak.

3§. Kadrlar tayyorlash va dars berish mazmunini o'zgartirish – davr talabi

Fantexnika taraqqiyotining ilg'or natijalarini qo'llash, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, yuqori samarali texnikatexnologiyalardan foydalanish mehnat omiliga yangi talablar qo'ymoqda.

Hozirgi kunda uning miqdor va sifat jihatlari o'rtasidagi nisbat keskin o'zgarib bormoqda. Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, xalqaro mehnat taqsimotida munosib o'rin egallash, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini ta'minlash muammolari ko'p jihatdan ishchining bilimi, malakasi, vaziyatga qarab ish tuta olishiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

1998 yili YuNESKO tashkilotchiligida «XXI asrda oliy ta'lim: yondashuvlar va amaliy tadbirlar» degan mavzuda o'tkazilgan jahon anjumani deklaratsiyasi yangi asrda oliy ta'limga bo'lgan talab misli ko'rilmagan darajada o'sib borishi, ya'ni yosh avlod yangi bilim, g'oya va ko'nikmalarni egallashi, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotda uning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini kengroq anglashga intilishining kuchayishini ta'kidlagan edi.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, XXI asr ta'lim olishning o'ziga xos davri bo'lishi kutilmoqda, chunki endilikda ta'lim axborotlar oqimi kuchaygan sharoitda amalga oshiriladi. Bu jarayondan albatta kasbiy ta'lim ham chetda qolmaydi.

Mustaqillik, bozor iqtisodiyotiga o'tishimiz mamlakatimizdagi barcha sohalar kabi ta'lim sohasini ham isloh qilish zaruratini keltirib chiqardi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ko'rsatilgandek, O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lini tanlashi kadrlar tayyorlash tuzilmasi va mazmunini qayta tashkil etishni zarur qilib qo'ydi va qator chora-tadbirlar ko'rishni: «Ta'lim to'g'risida»gi qonunni joriy etish, yangi o'quv rejaları, dasturlari, darsliklarini tayyorlash, zamonaviy didaktik ta'minotni ishlab chiqish, o'quv yurtlarini attestatsiyadan o'tkazishni va akkreditatsiyalashni, yangi tipdagi ta'lim muassasalarini tashkil etishni taqozo etdi.¹

Dasturda ta'kidlanganidek, kadrlar tayyorlash tizimining demokratik o'zgarishlar va bozor islohotlari talablariga muvofiq emasligi, o'quv jarayonining moddiy texnika va axborot bazasi

¹. Oliy ta'lim Me'yoriy hujjatlar to'plami. «Sharq». Toshkent.2001, 20-bet.

etarli emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning etishmasligi, sifatli o'quvslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarining kamligi, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning yo'qligi va boshqalar kadrlar tayyorlashdagi muhim kamchiliklar edi. Mamlakatimizda ta'lim tizimida qator kamchiliklar mavjud bo'lib, u o'z navbatida zamon talablariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga to'sqinlik qila boshladi. Ularni Kadrlar tayyorlash milliy dasturining kamchiliklar va muammolar qismida ko'rsatib o'tilgan.

Ta'limni mehnat bozori ehtiyojlarini, ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlarni, jahondagi ilg'or tajribani hisobga olgan holda tashkil etish zarurati vujudga keldi. Bundan tashqari ilmiy muassasalar, ishlab chiqarish va ijtimoiy institutlarni kadrlar tayyorlash jarayoniga etarli darajada qo'shilmaganlari ham mamlakatimizda kadrlar tayyorlashni zamon talabiga javob bermasligiga olib keldi.

Respublikamizda ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarning o'rtacha yoshlari ulg'ayib bordi. Oliy o'quv yurtlarida 40 yoshga to'lmagan fan doktorlari 2000 yili jami fan doktorlarining 0.9 foizini, 50 va undan katta yoshdagilari esa 79 foizini tashkil etadi. Fan doktorlari ilmiy darajasiga tasdiqlanganlardan o'rtacha 50 nafar fan nomzodi 36 yoshda bo'lgan. Hozirgacha ham bu sohada katta o'zgarishlar bo'lgani yo'q.

Ko'ngildagidek bilimdon mutaxassis kadrlarni tayyorlash inson salohiyatini yuzaga chiqarish ularni har jihatdan bilimdonlik bilan o'qitish jarayonini tashkil etishga bog'liq.

Shunday qilib:

1. Ma'lum sabablarga ko'ra, jahon hamjamiyati taraqqiyotida ortda qolgan jamiyatimiz, taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan o'rin olish uchun, aholi ta'limini jadallashtirish va samaradorligini oshirish uchun eng ilg'or pedagogik tadbirlardan foydalanish zarurligi.

2. An'anaviy o'qitish tizimi yozma va og'zaki so'zlarga tayanib ish ko'rishi tufayli "axborotli o'qitish" sifatida tavsiflanib, o'qituvchi faoliyati birgina o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib qolganligi.

3. Fantexnika taraqqiyotining o'ta rivojlanganlik natijasida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi va ularni yoshlarga bildirish uchun vaqtning chegaralanganligi.

4. Kishilik jamiyati o'z taraqqiyotining shu kundagi bosqichida nazariy va empirik bilimlarga asoslangan tafakkurdan tobora foydali natijaga ega bo'lgan, aniq yakunga asoslangan texnik tafakkurga o'tib borayotganligi.

5. Yoshlarni hayotga mukammal tayyorlash talabi ularga eng ilg'or bilim berish usuli hisoblangan ob'ektiv borliqqa tizimli yondashuv tamoyilidan foydalanishni talab qilishi.

6. Talabalarni individual xususiyatlari, axborotni qayta tiklash qobiliyati va boshqa xislatlarini rangbarangligi zamon talabiga muvofiq kadrlar tayyorlash uchun zamonaviy ta'lim usullarini qo'llashni talab qiladi.

4§. Oliy ta'lim muassasalarida, akademik litsey va kasbhunar kollejlarda dars o'tishning xususiyatlari

Hozirgi davrda fantexnika taraqqiyotining o'ta rivojlanishi axborot oqimini keskin ko'payishiga olib keldi.

Lekin axborotni qabul qilish, o'zlashtirish, tahlil qilish, baholash, ular asosida xulosa chiqarish uchun vaqt nihoyatda cheklangan. Axborot olinadigan manbalar turli tuman va xilmaxil. Taraqqiyot tufayli ular yanada takomillashib, yangiyangi turlari vujudga kelmoqda.

Inson tug'ilganidan boshlab, to umrining oxirigacha axborot qabul qiladi va olingan axborotga o'z munosabatini bildiradi. Inson tomonidan qabul qilinadigan axborotlar tayyor yoki yangi shakllantiriladigan bilimlardan iborat bo'ladi.

Birinchi holatda tayyor bilimlar o'zlashtiriladi. Ikkinchi holatda yangi bilimga ega bo'lish uchun intilish tufayli ularni takomillashtirish va boyitib borish jarayoni amalga oshiriladi. Hayot uchun kurash, insonning o'zo'zini saqlash, himoya qilish instinkti yangi bilimlar uchun intilishni

hayotiy zaruriyatga aylantiradi. Yoshlarning mavjud bilimlarni o'zlashtirish, yangi bilimlar uchun intilishi, asosan, ta'lim jarayonida shakllantiriladi.

Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi bilan ta'lim oluvchi o'rtasidagi qo'yilgan maqsad asosida belgilangan bilim, ko'nikma va tarbiyani tarkib toptirishga yo'naltirilgan o'zaro muloqot (ta'sir ko'rsatish) jarayonidir.

Ta'lim maqsadi ta'lim natijasi sifatida o'quvchi erishishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, odob bo'lib, aynan shular uning shaxsiy fazilatlarini shakllantiradi.

Axborotlarni o'zlashtirish jarayonida quyidagi bilim bosqichlari ishtirok etadi.

- Sezgi (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, his qilish, ular insonning ko'zi, qulog'i, burni, tili, terisi orqali yuz berib, bilishning boshlang'ich vositachilari hisoblanadi). Sezish hali ma'lumotlarni o'zlashtirish degan so'z emas, bunda sezgilar orqali ma'lumotlar bir necha xususiyatlariga ko'ra yaxlit holatga olib kelinadi. Bu – ma'lumotlarni idrok qilish, deyiladi.

- Idrok (ma'lumotlarni ranglar, belgilar, harakat, ko'rish, eshitish, sezish, his qilish orqali yaxlit tasavvurga olib kelish).

- Xotira. U mexanik, obrazli, qisqa va uzoq muddatli, ixtiyoriy, ixtiyorsiz, tezkor bo'lishi mumkin.

- Tafakkur. Insonni inson sifatida barcha mavjudotlardan alohida ajralib turishi, uni tabiatning gultoji sifatida e'tirof qilinishi xam tafakkur bilan bog'liq. U tahlil qilish, sintez qilish, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, klassifikatsiyalash (turkumlarga ajratish), qaror qabul qilish kabilarni o'z ichiga oladi.

- Xayol, ijodkorlik. Yangi timsollar, yangiliklar yaratish, ixtirolar qilish kabilardan iborat.

Odamlar ta'lim olish, yangi bilimlarni o'rganish jarayonida bilishning turli vositalari, shakllari, bosqichlariga murojaat qilishlari tabiiy. Bu jarayon insonning yosh xususiyatlariga ko'ra o'zgarib takomillashib boradi. Ma'lumki, akademik litsey va kasb hunar kollejlari o'qiyotgan o'quvchilarning yoshi 15-18 yosh atrofida. Ular ko'proq o'zlaridan katta yoshdagilarning, xususan o'qituvchining maslahatiga, yordamiga muhtoj.

Oliy maktab talabalari esa balog'atga etgan, etuk, mustaqil hayotga qadam tashlagan yoshlar. Ularning dunyoqarashi akademik litsey va kasb hunar kollejlari talabalari dunyoqarashidan ancha farq qiladi. Ular ko'proq mustaqil faoliyat yuritishga intilishadi.

Shuning uchun ham *akademik litsey, kasbxunar kollejlari ham, oliy maktabda ham dars jarayonini tashkil qilishda o'quvchi, talabalarning yoshini hisobga olish zarur.*

Yoshlarga xos qator xislatlar dars jarayonini tashkil etish, dars o'tish metodlarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Chunki dars ular uchun zerikarli mashg'ulotga aylanmasligi kerak.

Asosiysi, dars jarayonida qo'llanadigan uslublar o'quvchitalabalarni tahliliy fikr yuritishga, o'z fikrini mustaqil bayon qilishga o'rgatishi lozim.

Akademik litsey va kollejlarda iqtisodiy fanlardan dars o'tishning o'rta maktab va oliy maktabdagidan muhim farqi dars jarayonini tashkil etishdir.

Akademik litsey va kollejlarda dars 80 minut bo'lib, mavzuning o'quvkalendar rejasida ajratilgan soatiga ko'ra «nazariy va amaliy mashg'ulot»ga bo'linadi. Mufoviq ravishda darsni tashkil etish shakli ham farq qiladi.

Akademik litsey va kollejlarda o'tiladigan fanlar uch guruhga bo'linadi:

1. Umum ta'lim fanlari.

a) chuqurlashtirilib va qo'shimcha guruhlashtirilib o'tilayotgan fanlar.

2. Umum kasbiy ta'lim fanlari.

3. Maxsus fanlar.

Iqtisodiy fanlar mazkur akademik litsey yoki kasbxunar kollejida qaysi blokka kiritilishiga ko'ra dars soatlari belgilanadi.

O'qituvchi dars o'tish va dars o'tishda qo'llaniladigan metodlarni tanlashda fanni qaysi blokka kiritilganligini ham hisobga olishi kerak.

Akademik litsey va kasbhunar kollejlari ta'lim ko'proq mavjud bilimlarni o'zlashtirishga qaratilsa, oliy ta'limda esa ko'proq ijodiy izlanuvchanlikka qaratiladi.

Psixologlarning fikricha, **bilimlarni o'zlashtirish, buyangi qabul etilayotgan axborotni o'quvchitalaba ongidagi avvalgi mavjud bo'lgan axborotlar tizimiga kiritishdir.** Ularda bilim qanchalik keng bo'lsa, yangi axborotni qabul qilishi shunchalik oson kechadi.

O'qituvchi yana shunga e'tibor berishi kerakki, u yangi fanni o'rganishni yoki yangi mavzuni o'tishni boshlar ekan, albatta ularga taalluqli, axborotni qayta tiklashi hamda yangi fanni, mavzuni o'zlashtirish uchun asos hosil qilishi zarur. Ayniqsa, shu yoshdagi o'quvchi, talabalarni qiziqtiradigan savol, muammoli vaziyat yaratilishi ularni fanni, mavzuni o'rganishga faolligini kuchaytiradi.

Shuning uchun akademik litsey, kasbhunar kollejlarda o'qituvchi dars o'tish metodlarini fanni o'rganish, uning asosiy tushunchalarini yodda saqlash zarurligini hisobga olgan holda tanlashi zarur. Asosiy tushunchalarni anglab, puxta o'zlashtirishlari barobarida tafakkurni o'stirishga, rivojlantirishga qaratilgan o'quv metodlarini qo'llashga ahamiyat berish kerak.

Oliy o'quv yurti o'zining yuqori ilmiy saviyasi bilan o'rta ta'limdan farqlanadi. Fanni o'rganish fanda erishilgan zamonaviy yutuqlarni amaliyot bilan bog'lash, dolzarb muammolarni aniqlash, ularning echimini topishga yo'naltirish bilan ajralib turadi.

Oliy va o'rta maktabdagi ta'limning o'ziga xosligi dars o'tish metodlarini tanlashga ham ta'sir ko'rsatadi. Olim I. T. Ogorodnikov o'z tadqiqotlarida oliy maktabdagi o'qitish metodlarining o'ziga xosligi deganda, uning ilm o'rganish metodlari bilan yaqinlashuvidir deb tariflaydi. S. I. Arxangelskiy esa oliy maktabdagi o'qitish metodlari nafaqat dars berish usullari va uslublarini birlashtirish, balki bilishning o'quv va ilmiy faoliyatga yo'naltirilgan tizimi degan fikrni bildiradi.

Shuning uchun ko'proq talabalarni o'ylashga undaydigan dars o'tish metodlarini qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Umuman o'quvchitalaba o'ylashga o'rganmasa, olgan bilimlaridan foydalana olmaydi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotida insonning o'ylashi, tahlil qilishi, taqqoslab, qaror chiqarishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki har qanday sohada muvaffaqiyatli ish yuritish uchun tafakkur rivojlangan bo'lishi zarur.

O'qitish uslubining pirovard maqsadi chuqur bilim berishgina bo'lmay, yoshlarda mustaqil bilim olishga intilishni uyg'otish, ularni tarbiyalash hamdir. Axborot turlituman shakllarda qabul qilinadi. Kimning axborotni turli tarzda qabul qilish qo'lidan kelmasa, bu uning uchun katta yo'qotish bo'ladi.

Agar o'qituvchi o'quvchi, talaba yoqtirmaydigan uslubda dars olib borsa, uning o'qishdan ko'ngli sovib, fan bilan shug'ullangisi kelmay qolishi mumkin. Shuning uchun turlituman usullar bilan dars o'tish, har bir o'quvchi, talabaning darsga faol qatnashishiga omil bo'ladi. Ularda mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qiladi.

Ta'lim metodlarini o'qitish metodlari va o'rganish metodlariga ajratish mumkin:

O'qitish metodlariga bilim berish usullari sifatida qaraladi. Bunda o'qituvchi talabalarning bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi, uning dunyoqarashini shakllanishiga yordam beradi.

O'rganish metodlari bilim, malaka, ko'nikmalarni ijodiy egallashga yo'naltiradi.

Oliy maktabdagi ta'limning o'ziga xos xususiyatlari o'quv jarayonini tashkil etishda ham ko'rinadi. O'rta ta'limda o'quv jarayoni asosan dars o'tish shakllari: nazariy dars, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti tarzida tashkil etilsa, oliy o'quv yurtlarida esa o'quv jarayoni dars mashg'ulotlaridan tashqari davra suhbat, ilmiy konferentsiyalar va boshqalarni ham keng qo'llab tashkil etiladi.

Akademik litsey, kasbhunar kollejlari oliy maktablardan **o'rganiladigan bilim hajmi** bilan farq qiladi. Demak, dars jarayonini tashkil etish, fanni o'rganish bo'yicha uy vazifalari va topshiriqlar hajmi ham farqlanadi.

Kollej, maktab ta'limi metodlarini shakllantirishda, o'qitishni tashkil etishda tayanch muassasa hisoblanadi. Akademik litsey va kasbhunar kollejlarda dars o'tganda o'qituvchilar dars o'tish metodlarini o'quvchilarning yoshiga moslarini tanlashi, murakkablarining esa soddalashtirilgan variantlarini ishlab chiqishlari va qo'llashlari zarur bo'ladi.

Shunday qilib, akademik litsey, kasbhunar kollejlari va oliy o'quv yurti o'qituvchilari dars o'tishda, albatta, o'quv yurtining, undagi ta'lim oluvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishlari, shu bilan birga, ularni darsga faol qatnashishlarini ta'minlovchi, tafakkurni o'stirishga, rivojlantirishga qaratilgan o'quv metodlarini qo'llashga e'tibor berishlari lozim.

O'qituvchilarning malakalarini oshirishga, ularni dars berish jarayonida turli metodlarni qo'llashlari uchun tajriba almashishga katta e'tibor berilishiga qaramay, hali ham barcha ta'lim maskanlarida o'quv jarayonini tashkil qilish va dars o'tishda turlituman interaktiv metodlarni qo'llash ko'ngildagidek emas. Buning qator sabablarini ko'rsatish mumkin:

Birinchi, barcha o'quv yurtlarida moddiy ta'minot bir xil emas.

Ikkinchi, barcha o'qituvchilar interaktiv uslublarni qo'llash bo'yicha tajriba to'plamagan.

Uchinchi, bunga har bir o'qituvchi uchun belgilangan dars soatining haftasiga qancha bo'lishi ham ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchilarni har bir darsga mavzu bo'yicha tayyorlanish, yangi metodlarni qo'llab, dars o'tish jismonan toliqtiradi. Shuning uchun osonroq yo'l qidirishlari tabiiy. Ular uchun kamroq kuch, tashvish talab qiladigan metodlarga murojaat qilish qulayroq.

To'rtinchidan, turli uslublarni qo'llab dars o'tish uchun zarur qo'llanmalar yo'q.

Shuning uchun:

1. Turli uslublarni qo'llab, qiziqarli dars o'tadigan o'qituvchilarni alohida rag'batlantirish zarur.

2. Dars jadvalini tuzganda, haftalik dars soatlari taqsimotiga ahamiyat berish, darsda interaktiv uslublarni qo'llab dars o'tish uchun zarur jihozlar, tarqatma materiallar va boshqalarni tayyorlashni yo'lga qo'yish lozim.

3. Dars o'tishda qo'llaniladigan metodlar bo'yicha uslubiy qo'llanmalar tayyorlash va ularning konkursini o'tkazish kerak.

4. Malaka oshirishda dars o'tish metodlarini takomillashtirishga qaratilgan darslar ham tashkil etishga e'tibor berish zarur.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Ta'lim tizimini isloh qilish, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, uzluksiz ta'lim, akademik litsey, kasbhunar kolleji, oliy ta'lim, Milliy dasturning maqsadi, Milliy dasturni amalga oshirish bosqichlari, dars o'tish xususiyatlari.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Ta'lim tizimini isloh qilish zaruriyatining sabablarini aytib bera olasizmi?
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'rsatilgan ta'lim tizimidagi asosiy kamchiliklar haqida qanday fikrdasiz?
3. Uzluksiz ta'lim tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Akademik litsey va kasbhunar kollejlarni tashkil qilishdan maqsad nima? Ularning ta'lim tizimidagi o'rni haqida nimalar deya olasiz?
5. Kadrlar tayyorlash va dars berish mazmunini o'zgartirishga nima sabab bo'ldi?
6. Akademik litsey va kasbhunar kollejlarda dars o'tishning qanday xususiyatlari bor? Oliy ta'lim va umumiy o'rta ta'limdan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

III bob. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA VA DARS O'TISH METODIKASI

1§. Pedagogik texnologiya va unga turli jihatdan yondashish

Hozir mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy raqobat fan, texnika va texnologiya sohasidagi raqobatga aylandi. Demak, raqobat intellektual mohiyat kasb etib, ta'lim sohasidagi raqobatga aylanmoqda desak xato bo'lmaydi.

Biroq respublikamizda ta'lim tizimini isloh qilish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni ta'minlashga doir o'tkazilayotgan islohotlar avvalgi ta'lim tizimining ijobiy tomonlaridan tamomila voz kechish degani emas. Barcha sohada, jumladan, ta'lim tizimida ham avvalgi erishilgan ilmiy potentsialga tayanish, ma'naviy merosni amaliyotga tatbiq etish, ijobiy jihatlardan foydalanish zarur. Asosiy maqsad zamonaviy talab darajasida yoshlarimizni tarbiyalash, ijodiy fikrlay oladigan malakali mutaxassislar tayyorlashdir. Bu esa, o'z navbatida ta'lim jarayoniga boshqacha nazar bilan qarashni talab etadi. Mamlakatimizda ta'lim tizimida qator kamchiliklar mavjud bo'lib, u o'z navbatida zamon talablariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga to'sqinlik qila boshladi. Ularni Kadrlar tayyorlash milliy dasturining kamchiliklar va muammolar qismida ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu dasturiy hujjatda mamlakatimizda uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini tashkil qilish muammolari hal qilinmagani, amaldagi ta'lim tizimi zamonaviy taraqqiy topgan demokratik davlatlar talablariga javob bera olmasligi, mutaxassislar tayyorlash, ta'limtarbiya tizimi jamiyatda bo'layotgan islohot, yangilash jarayonlari, bozor talablari bilan bog'lanmagani, mavjud umumta'lim va kasbhunar dasturlari o'rtasida uzviylik, vorisiylikning yo'qligi sababli, tayanch va o'rta maktab bitiruvchilarida kasbga yo'naltirilganlik va mehnat faoliyati ko'nikmalari shakllantirilmagani, o'quv jarayoni bilim darajasi o'rtacha bo'lgan o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib, ta'limning iqtidorli yoshlar bilan yakka tartibdagi o'quv dasturlari bo'yicha ishlash kabi mexanizmlaridan yaxshi foydalanilmagani ta'kidlangan.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida «Maktablarda va boshqa o'quv yurtlarida ta'lim jarayonining o'zidagi va o'qitish metodidagi har xil kamchiliklar oqibatida bilim berishda yuzaga kelgan nodemokratik hamda jamiyat uchun zararli muhit shunga olib keladiki, o'quvchilarda mustaqil fikrlash rivojlanmay qolyapti, oqilona hayotiy echimlar qabul qilish uchun etarli tayyorgarlik yo'q.» deyiladi.¹

Ana shu kamchiliklarni hisobga olgan holda Milliy dasturni amalga oshirishning birinchi bosqichidayoq pedagog va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash hamda ularni malakasini oshirishni zamon talablariga javob beradigan darajada tashkil etish masalasi qo'yilgan.

Ikkinchi bosqichda esa ta'lim muassasalarini moddiy texnika va axborot olish bazasini mustahkamlashni davom ettirish bilan birga o'quvtarbiya jarayonini yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlanishi amalga oshirilishi va keyingi bosqichda ham davom ettirilishi ko'zda tutilgan edi.

Ma'lumki, sobiq Ittifoqda 1917 yil ta'lim tizimi tubdan isloh qilinib, bolalarning millati, jinsi, ijtimoiy va moddiy ahvolidan qat'i nazar tekin bilim olish imkoni yaratilib, 1936 yilga kelib yoppasiga savodxonlik tiklangan edi. Shuning uchun ham fantexnikada, ayniqsa, atom, kosmik tadqiqot sohalarida katta yutuqlarga erishildi. Erning birinchi sun'iy yo'ldoshi uchirildi, kosmosga birinchi inson parvoz qildi.

AQSh, Yaponiya va boshqa mamlakatlar buning sirini o'rganishiga kirishib, oxiroqibat o'z mamlakatlarida ta'lim tizimini isloh qilishga kirishdilar. Sobiq Ittifoqda keyinchalik ta'lim tizimidagi ma'muriy avtoritar boshqaruv, qattiq partiyaviy diktatura va boshqa qator kamchiliklar ta'lim tizimini ham turg'unlikka olib keldi va peshqadamlik boy berildi. Fan texnika taraqqiyoti ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlarni zaruriyatga aylantirdi. Natijada, pedagogikada ham yangi oqim ta'lim texnologiyasi, o'qitishning interaktiv metodlari ishlab chiqilib, dars jarayonida foydalanishga katta ahamiyat berila boshlandi.

¹ Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. Toshkent, 2001, 22-bet.

Mamlakatimizda bir tomondan, qator sabablarga ko'ra ta'lim sohasida yo'qotilgan ilgari mavqegini tiklash, ikkinchi tomondan, rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin olish uchun ta'lim samaradorligini oshirish, buning uchun esa zarur chora–tadbirlar belgilash zarur edi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi bilan ana shu zaruriyatga alohida diqqat qaratila boshlandi. Aynan ana shu zaruriyat tufayli Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ishlab chiqildi va uni amalda qo'llash taklifi kiritildi.

Ta'lim jarayonini jahon tajribalari asosida tashkil qilish, o'quvchitalabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishga ahamiyat berila boshlandi. Respublikamizda ham ta'lim jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga e'tibor berish boshlandi.

“Texnologiya” – yunoncha techne va logos so'zlaridan olingan bo'lib, mahorat, san'at va so'z, ta'limot ma'nosini anglatadi. Odatda, texnologiya ishlab chiqarishga nisbatan qo'llanilgan. Texnologiya deganda mahsulot ishlab chiqarish uchun xom ashyo, materiallar, yarim fabrikatlarga ishlov berish yoki qayta ishlash yo'llari, usullari tushunilgan. Fantexnika taraqqiyoti tufayli texnologiya ham takomillashib borgan.

Patent, litsenziyalar sotiladigan va sotib olinadigan bo'lgach, texnologiya deganda tayyor mahsulot olish uchun xom ashyo, materiallarga ishlov berish usullari, bajaradigan ishlarning ketmaketligi va qanday tarzda bajarilishi haqidagi hujjat ham tushuniladigan bo'ladi. Masalan, sanoatda ishlab chiqariladigan mahsulot, aytaylik, detalni loyihalaganda qanday materialdan tayyorlanadi, shakli qanday bo'ladi, buning uchun standart belgilari, chizmalar va ulardagi o'lchamlarni aniqlash va boshqa talablar aks ettiriladi. Taraqqiyot “Texnologiya”ni fan sifatida ham o'rganishni ob'ektiv zarur qilib qo'ydi. U fan sifatida fizik, ximik, mexanik va boshqa qonuniyatlarni aniqlash orqali mahsulot ishlab chiqarishning samarali usullarini o'rganish, yangiliklarni topish va tajribada sinashni o'rganadi. **Loyihada aks ettirilgan xom ashyo va unga ishlov berish operatsiyalari og'ishmay bajarilsa belgilangan standartdagi mahsulot tayyorlanadi, ya'ni mahsulot sifati yuqori darajada kafolatlanadi.**

XX asrda fizika, kimyo, energetika, biologiya, matematika, informatika va boshqa fanlarning yutuqlariga tayangan texnologiyalar texnologik inqilobni keltirib chiqardi. Fantexnika taraqqiyoti yaratilgan texnika va texnologiyalarni tushunadigan ularni ishlata oladigan, ko'rsatilgan texnologiya bo'yicha mahsulot yarata oladigan kadrlar tayyorlashni ham ob'ektiv zarur qilib qo'ydi. Mutaxassis kadrlarning qay darajada bilim olishi, ko'nikma mahoratiga ega bo'lishi ta'lim muassasalarida ta'limtarbiya jarayonini ko'p jihatdan qanday tashkil etilishiga bog'liq. Shuning uchun ham ko'plab pedagoglar o'quvchi talabalarga nimani o'qitish, o'rgatish kerak, qanday o'qitish, o'rgatish kerak? degan savol qo'yib, unga javob topish uchun tinimsiz izlanishlar olib boradilar. Pedagog olimlar va amaliyotchilar ishlab chiqarish texnologiyasini nazarda tutgan holda o'quv jarayonini ham “texnologiyalashtirishga” ya'ni o'qitishni natijasini kafolatlangan o'ziga xos texnologik jarayonga aylantirishga urinadilar. Natijada pedagogikada yangi yo'nalish – pedagogik texnologiya, xususan, o'qitish va tarbiyalash texnologiyasi paydo bo'ldi.

Pedagogik texnologiya bu ta'lim samaradorligini oshirish uchun qo'llaniladigan hamda pedagogika nazariyasi va amaliyotining barcha sohaları bilan o'zaro bog'liq bo'lgan o'qitish shakllari, metodlari, vositalari, unga yondashuvlar, tizimlar, kontseptsiyalar, tendentsiyalar, g'oyalarning fanlararo o'zaro birikib yagona majmua tarzida ifodalanishini bildiradi.

Pedagogik texnologiya deyarli yarim asr davomida tadrijiy ravishda rivojlandi va hozirgi darajaga etdi. Bu davrda o'qitish «og'zaki – audiovizual–dasturlashmultimedia–gipermedia» ketma–ketligi bo'lib almashindi.

Pedagogik texnologiyaning e'tirof etilishi davrini uch bosqichga bo'lish mumkin.

1. **Pedagogik texnologiyaning o'rganish ob'ekti sifatida e'tirof etilishi.** XX asrning 30 yillarida AQSh ta'lim tizimiga audiovizual o'qitish dasturlari kiritila boshlandi. U nafaqat ta'limda texnologik inqilobga, balki yangi fan pedagogik texnologiyaga asos soldi.

1946 yilda AQSh ning Indiana unversitetida o'quv dasturiga audiovizual ta'lim rejasi kiritildi(muallifi L Larson).

Birinchi davr (50 yillarning boshi va o'rtalari) ta'lim muassasalarida axborotlarni taqdim etishning texnik vositalari tovushni yozib olish va qayta eshittirish, boshqacha qilib aytganda "audiovizual vositalar" ning paydo bo'lish bilan xarakterlanadi. Dastlab har bir dars, o'tiladigan mavzuda o'quv va tarbiya maqsad vazifalari ishlab chiqiladi. Bu holda ishlab chiqarishdagi **boshqaruvchi** bilan ta'limdagi **pedagog faoliyatida o'xshashlik** bor. O'quv jarayonining barcha bosqichlarida butun tizimning asosiy texnologik jihati o'quv jarayonini so'nggi natijalari bo'lgan mukammal bilimga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashga erishish maqsadi turgan.

An'anaviy yondashuvga, odatda, ko'rgazmalitushuntiruv, axborotretseptiv, reproduktiv kabi usullar kiritiladi. Ularning umumiy tomoni tayyor bilimlarni o'quvchi, talabaga etkazish, bayon qilishga asoslangan bo'lib, o'quvchi bilim oluvchi rolini bajaradi. An'anaviy o'qitishda:

- Yangi materiallarning deyarli hammasi o'qituvchi tomonidan og'zaki bayon qilinadi; Bilimlar talabalarga tayyor holda taqdim etiladi;
- O'qituvchi turli yo'llar bilan bu bilimlarning qabul qilinishini tashkil qiladi;
- O'quvchilar bilimni qabul qiladilar (retseptsiya) va ularni ma'nosiga etadilar, o'z xotiralarida saqlab qoladilar;
- Darslik asosan mustaqil ish uchun qo'llaniladi;
- Auditoriya mashg'ulotlari paytida darsliklar: ayrim hollarda pedagog tushuntirishlariga xalaqit bermasligi uchun yoki o'quvchi, talabalar diqqatini buzmaslik maqsadida qo'llanilmaydi. Ko'pincha darslik uyda ham qo'llanilmaydi, uning o'rnini dars paytida tuzilgan konspekt bosadi;
- Bilimlarni tekshirish asosan mashg'ulot vaqtining sezilarli qismini egallaydigan individual og'zaki so'rovlar, hamda uzoq muddatlarda o'tkaziladigan nazorat ishlari yordamida amalga oshiriladi;
- Mustaqil ishning nisbiy miqdori juda kam.

O'quvchi, talabalarni olingan bilim, axborotlarni xotirada saqlab qolish, mustahkamlashga undaladi. Ta'limga an'anaviyko'rgazmali yondashuvda asosan dars o'tishning an'anaviy (ta'lim jarayoni markazida o'qituvchi bo'lgan) metodlari qo'llaniladi. Bu metodlarda o'ziga xos afzallik va kamchiliklar bor.

Metodlarning afzalliklari:

- aniq, ma'lum tushunchalarni bilish, ma'lum ko'nikmalarga ega bo'lish;
- o'qituvchi tomonidan o'qitish jarayonini va o'qitish muhitini yuqori darajada nazorat qilish;
- vaqtdan unumli foydalanish;
- aniq ilmiy bilimlarga tayanish.

Metodlarning kamchiliklari:

- o'qitishning bunday tizimini eng jiddiy kamchiligi talabalarning mashg'ulotlardagi passivligi va bundan kelib chiqib bilim olish samarasi pastligi;
- o'qituvchining to'la nazorati barcha o'quvchilar uchun motivatsiya ishtiyoqini vujudga keltirmaydi;
- o'quvchi, talabalar o'qituvchi bilan bevosita muloqotga kirisha olmaydi;
- eslab qolish darajasi hammada teng bo'lmagani sababli guruhda o'zlashtirish past bo'lishi mumkin.
- Mustaqil o'rganish va echimlar qabul qilish uchun sharoitlar yaratilmaydi

XX asrning boshlarida yashagan nemis pedagogi Rudolf an'anaviy dars haqida shunday degan ekan: faqat eshittirish va ko'rish metodi bilan ta'lim olgan o'quvchilar juda passiv zotlarga aylanadilar. Ular hayotiy haqiqat oldida ojiz bo'ladilar. Bu fikr hozirgi kun uchun yanada dolzarbdir.

Texnologik yondashuv ta'lim jarayonini o'zaro uzviy bog'lik bosqichlarga ajratish, qo'yilgan maqsadga erishish uchun belgilanadigan amallarni bajarish va malum ketmaketlikda amalga oshirishni loyihalashtirilgan ish va amallarni bir xil talab asosida bajarishni nazarda tutadi. O'quv materiallari ta'lim maqsadiga mos tuziladi.

Uchinchi, tadqiqiyjodiy yondashuvda o'quvchi, talabalarning muammolarni echish qobiliyatini rivojlantirish, ularni yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirishi, tashabbus ko'rsatishiga

ko'proq e'tibor beriladi. Shaxsiy tashabbuslari faollashtirilib, qo'llabquvvatlanadi va rivojlantiriladi. Ijodiy fikrlashga undaladi. Ta'lim hamkorlikka asoslanadi.

Har ikki yondashuvda ham umumiy jihat: ta'lim jarayoni markazida o'quvchi turadi. O'quvchi, talabalarning mustaqil bilim olishga, o'qishga, mustaqil fikr yuritish, taqqoslash, xulosa chiqarishga o'rgatiladi. Darsda faol qatnashishlariga keng imkon beruvchi, ularni o'ylashga undovchi, hamkorlikda ishlashga o'rgatuvchi metodlar qo'llaniladi. Bu metodlarni qisqacha noan'anaviy metodlar deb ham yuritiladi. Bu metodlar ham o'ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega.

Noan'anaviy (ta'lim jarayoni markazida o'quvchi turgan) o'qitish metodlarining afzalliklari:

- o'quvchi, talabalarning darsda faol qatnashish imkoniyati kengligi;
- dars mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib kelishi;
- nafaqat mazmunni o'zlashtirishga yordam bermay, balki tanqidiy va mantiqiy, tahliliy fikrlashni ham rivojlantirishga yordam berishi;
- muammolarni echish ko'nikmalarini shakllantirishi;

Ikkinchi davr (5060 yillarning o'rtalari) **o'qitish jarayoniga texnologik yondashuvning tatbiq etilishi bilan xarakterlanadi.** Bu yondashuvning nazariy asosi dasturli o'qitish g'oyasi hisoblanadi. Uning texnologik asosini o'quv maqsadlari uchun maxsus mo'ljallangan audiovizual vositalar (teskari bog'lanish vositalari, elektron sinflar, lingafon xonalari, trenajyorlar) tashkil etadi. Bu davrda ta'lim texnologiyasi deyilganda muqarrar ravishda oldindan rejalashtirilgan natijaga olib keluvchi pedagogik jarayonning ilmiy tavsifi (vosita va metodlari majmui) tushunila boshlandi.

Bu davrda pedagogik texnologiyaning kasbiy kategoriya sifatida e'tirof etilishi, dasturli o'qitish g'oyasi (1954 yil) asoslab berildi (muallif B. F. Skinner) va bu hol pedagogik texnologiyadagi ustuvorliklarning o'zgarishiga sabab bo'ldi.

Uchinchi davr pedagogik texnologiyaning pedagogikadagi nazariy bilimlar tarmog'i sifatida e'tirof etilishi. 70 yillar pedagogik texnologiya bazasi asosining kengayishi bilan xarakterlanadi.

Pedagogik texnologiyaning asosini yaratishda informatika, telekommunikatsiya nazariyasi, pedagogika, tizimli tahlil fanlarining yutuqlariga tayanildi. Pedagogik texnologiyaning metodologik asosi o'zgardi. Og'zaki o'qitishdan audiovizual o'qitishga o'tildi. Ayniqsa, 1976 yili birinchi shaxsiy kompyuter «APPLE» (olma) yaratilishi (mualliflar: Stiv Jobs va Stiv Uoznik) ta'lim sohasida ham katta o'zgarishlarga olib keldi.

Hozirgi vaktida pedagogik texnologiyani e'tirof etishning to'rtinchi davri davom etmoqda. Bugungi kunda pedagogik texnologiya fanlararo bog'lanishni amalga oshiruvchi jarayon sifatida tan olinmokda.

1998 yili YuNESKO tashkilotchiligida «XXI asrda oliy ta'lim – yondashuvlar va amaliy tadbirlar» mavzusida o'tkazilgan jahon anjumani Deklaratsiyasi yangi asrda oliy ta'limga bo'lgan talab misli ko'rilmagan darajada o'sib borishi, ya'ni yosh avlodning yangi bilim, g'oya va ko'nikmalarni egallashi, ijtimoiymadaniy va iqtisodiy taraqqiyotda uning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini kengroq anglashga intilish kuchayishini ta'kidladi.

Pedagogik texnologiya mohiyati jihatidan boshqa texnologiyalar bilan bir safda turadi. Chunki har bir texnologiya o'z xususiy sohasi, metodlari va vositalariga ega. Ma'lum «**material**» bilan ish ko'radi. Biroq, pedagogik texnologiya inson ongi bilan bog'liq. Bilim olish, ta'lim berish sohasi sifatida murakkab va hammaga ham tushunarli bo'lmagan pedagogik jarayonni ifoda etishi bilan ishlab chiqarish, biologik, axborot va boshqa texnologiyalardan ajralib turadi. Uning eng asosiy o'ziga xos tomoni, uning «materiali» inson.

Pedagogik texnologiya va inson kapitaliga investitsiya tushunchalarining hayotga kirib kelishini deyarli bir davrda yuz berishi bejiz emas. Chunki har ikkisi ham sog'lom mustaqil fikrlay oladigan, vaziyatni to'g'ri baholab, samarali variantni farqlay biladigan, tanlagan mutaxassisligi bo'yicha talabga muvofiq malaka, ko'nikmaga ega bo'lishning ob'ektiv zarurligini ko'rsatuvchi, ta'kidlovchi tushunchalardir. Pedagogik texnologiyaning mohiyati, unga

asoslanib dars jarayonini tashkil etish haqida kamida yarim asr davomida ilmiy munozaralar olib borilyapti. Bu munozaralarning mazmuni, natijasi turli mualliflar pedagogik komissiyalar va uyushmalarning ta'rifu tavsiflarida o'z aksini topdi. Bir guruh mualliflar pedagogik texnologiyani o'qitishning zamonaviy vositalari majmuasi deb hisoblashsa, boshqalari kommunikatsiya jarayoni, uchinchi guruhdagilar o'qitish jarayoni va vositalarining bir butunligi deb qarashadi.

AQSh pedagogik texnologiyalar va kommunikatsiyalar uyushmasi 1979 yili pedagogik texnologiyalarning ma'nosi to'g'risidagi munozaralarga yakun yasab, uning rasmiy ta'rifini e'lon kildi. Bu ta'rifga ko'ra pedagogik texnologiya odamlarning g'oyalarni, bilimlarni o'zlashtirishi, ta'lim olishni rejalashtirish, ta'minlash, baholash va boshqarish faoliyatini tashkil etish metodlari va vositalarini o'z ichiga qamrab olgan majmuaviy integrativ jarayondir.¹ Lekin hozirgi paytda ham bu haqdagi munozaralar to'xtagani yo'q.

Mashhur pedagog olim Bespalko V.P. pedagogik texnologiya bu o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan o'quvchi shaxsini shakllantirish jarayonining loyihasidir, deb ta'riflagan. Pedagogik texnologiyani teran ma'nosini V. P. Bespalko, birinchidan, pedagogikadagi ekspromtlardan xoli bo'lish va ta'lim jarayonlarini loyihalashda, ikkinchidan, o'quvchining o'qish, bilim olish faoliyati tuzilishi va mazmunini ishlab chiqishda, uchinchidan, o'quvchining o'quv materialini o'zlashtirish sifatini, uning shaxs sifatida kamol topish darajasini nazorat etish va maqsadli tashxis qilishda, to'rtinchidan, o'quvtarbiya jarayoni tarkibiy qismlari (komponentlari) mazmundorligi va tizimini yaxlitligi tamoyilini joriy etishda ko'radi.² Pedagogik texnologiya respublikamiz pedagog olimlari tomonidan turlicha talqin etiladi. «Pedagogik texnologiya bu o'qituvchi (tarbiyachi)ning o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida o'quvchi (talaba)larga muayyan sharoitda ta'sir ko'rsatish va aks ta'sir mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini jadal shakllanishini kafolatlaydigan jarayondir».³ Tadqiqotchilar Sayidahmedov N, Mirzajonova D. ta'riflariga ko'ra «Pedagogik texnologiya bu ilmiy asoslangan didaktik jarayon amalga oshiradigan, samaradorligi va ishonchligi yuqori bo'lgan hamda ta'lim natijasiga erishishni kafolatlaydigan pedagogik faoliyat»dir⁴.

Hozirgi paytda barcha pedagoglar pedagogik texnologiyaga berilgan eng mukammal ta'rif bu YuNESKO ta'rif, deb tan olishadi. Lekin qizig'i shundaki uni inglizchadan tarjimai turli kitoblarda farq qiladi. Masalan, «Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari» kitobida «Pedagogik texnologiya – bu butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'z oldiga ta'lim shakllarini samaradorlashtirish vazifasini qo'yuvchi texnik hamda shaxs resurslari va ularning o'zaro aloqasini hisobga olib, bilimlarni yaratish, qo'llash va belgilashning tizimli metodidir»⁵ deb qayd etiladi.

Boshqa mualliflar «Pedagogik texnologiya – bu bilim berish va uni egallashda texnika va inson resurslarini o'zaro uzviy bog'liq holda ko'rib, butun ta'lim jarayonini loyihalashda va amalda qo'llashda (sistemali) majmuali yondashuv usulidan foydalanishdir» deb ta'riflagan, degan fikrni bildiradilar.⁶ Yana bir kitobda «Pedagogik texnologiya – bu ta'lim shakllarini jadallashtirish vazifasini ko'zlagan o'qitish va bilimlarni o'zlashtirishning barcha jarayonlarini texnika va inson omillarida va ularning birgalikdagi harakatlari vositasida yaratish, tatbiq etish va belgilashning izchil tizimidir» deyiladi YuNESKO ta'rifida, deb ko'rsatiladi.⁷

¹ Silber K, H. Some implicational of the history of Educational Techology: we re all in this together. In: J. W. Brown and S. N. Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Librares Unlimited, 1981, p. 21.

² Bespalko V.P. Slagaemie pedagogicheskoy texnologii. M: «Pedagogika», 1989, s. 192.

³ Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. Toshkent: «Moliya», 2003, 6-bet.

⁴ N. Sayidaxmedov, D. Mirzajonova. Pedagogik texnologiya ta'lim, zamonaviylik va ilmiylik. Kasb-xunar ta'limi N:1 2005 yil.

⁵ Farberman B.V., Musina R.G., Jumaboeva F.A. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. Toshkent, 2002, 60-bet.

⁶ Ziyomuhamedov B., Abdullaeva Sh. Ilg'or pedagogik texnologiya, Toshkent, 2001, 7- bet.

⁷ Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat, Toshkent, 2003, 63-bet.

«Ta'lim texnologiyasi ta'lim modellarini optimallashtirish maqsadida inson va texnika resurslari va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlash tizimidir», deb beriladi, ta'lim samaradorligini oshirish yo'llariga bag'ishlangan seminar trening materiallarida.¹

«YuNESKO ta'rifiga ko'ra, PT(pedagogik texnologiya) ikki ma'noga ega: o'qitishning texnik vositasi(O'TV) va PT, ya'ni dastlabki ma'noda «bu – o'qitishning texnik vositasi», keyingisi bo'yicha esa, «PT – bu rejalashtirish – joriy etish – baholash (densing – applying – assessing) chizig'i bo'yicha tizimli yondashuv. Bu pedagogik texnologiyaning barcha yangi ta'riflari va ularning kontsepsiyalari uchun xarakterlidir»²

Ko'rinib turibdiki, mualliflar o'z qarashi nuqtai nazaridan ta'rifni turlicha talqin etishga harakat qilishgan. Bir ta'rifda butun texnologiya, uni qo'llashning tizimli metodi sifatida talqin etilsa, ikkinchisida, ta'lim jarayonini loyihalashda va amalda qo'llashda (sistemali) majmual yondashuv usulidan foydalanishdir deyilsa, boshqalarida esa metodlar haqida ochiq fikr bildirilmay, ko'proq tizim sifatidagi tomoniga e'tibor qaratiladi.

Turli qarashlarni hisobga olgan holda pedagogik texnologiya ta'rifiga yondashsak, “ishlab chiqarish” natijasi “mahsuloti” – **ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis** tayyorlash uchun ilmiy asoslangan didaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan **maqsadga ko'ra izchil ketmaketlikda, turli metodlarni qo'llash orqali** samarali ta'lim natijasiga erishishning ishonchligini ta'minlovchi pedagogik faoliyat deb tushuntirish mumkin.

Pedagogik texnologiyada ta'lim va tarbiya umumiy tarzda qaraladi. Lekin hayot ko'rsatdiki, ta'lim sohasidagi texnologiyani hamma vaqt ham tarbiya sohasida qo'llab bo'lmas ekan. Sababi, ta'lim jarayonida maqsadni tashxislash va rejalashtirish imkoni mavjud. Tarbiya jarayonida esa maqsadni tashxislab bo'lmaydi. Bundan tashqari har qanday pedagogik texnologiya pirovard maqsadga erishishni ta'minlashi zarur. Lekin hozirgi vaqtgacha pedagogikada insonning tarbiyalanganlik darajasini, insonda shakllangan muayyan shaxsiy sifatlarni, insoniy qadriyatlarini, umuman olganda unga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish natijalarini aniqlash juda qiyin va bu mezonlar ishlab chiqilmagan.

2§. Ta'lim texnologiyasida dars o'tish metodlarining tutgan o'rni

Ta'lim texnologiyasini o'quv jarayoniga joriy etishning dolzarbligi quyidagi zaruriyatdan kelib chiqadi.

- Qabul qilingan Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ko'zlangan maqsad vazifalarni amalga oshirish, ijtimoiysiyosiy hayotda ongli ravishda qatnasha oladigan, ijtimoiy jarayonlarga faol ta'sir eta oladigan, mamlakat taqdiriga javobgar bo'la oladigan, mas'uliyatni his etadigan, mustaqil va erkin fikrlovchi shaxsni shakllantirish;

- Jahon talablari darajasida raqobatbardosh mutaxassis kadrlar tayyorlash;

- Bozor talablariga tezda moslashish zaruriyati.

Ta'lim texnologiyasi o'z ichiga:

1. O'quv predmeti, har bir o'rganiladigan mavzu bo'yicha maqsadvazifalar va ularning ro'yxatini ishlab chiqish;

2. O'quv maqsadiga erishish yo'llarini metodlarini tanlash, ishlab chiqish;

3. Qo'yilgan maqsadni qay darajada amalga oshirilganini nazorat qilish uchun metodlarni tayyorlash va nazoratni amalga oshirish;

4. Erishilgan natijani baholash:

A) Xususiy o'quv maqsadvazifalarni qayta ko'rib chiqish va tuzatishlar kiritish;

B) Nazorat natijalarini tahlil qilish, muvofiq ravishda tuzatishlar kiritish kabilarni oladi.

Ko'p hollarda metodikani ta'lim texnologiyasi, usulni metodlar bilan aralashtirib yuboriladi. Shu bois bu tushunchalarga aniqlik kiritish zarur. Metodika, ilgari bobda

¹ «Ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari.» mavzusidagi seminar-trening materiallari. Toshkent, 2002, 41-bet.

² Pedagogik texnologiyalarning rivojlanish tarixi. Nashr etilgan materiallar sharhi. Kasb-hunar ta'limi. 2005, №2, 20-bet.

aytganimizdek o'quv jarayonini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar majmuasi bo'lib, qanday, qay tarzda, nimalar yordamida o'qitishni o'rgatadi.

Ta'lim texnologiyasi esa qo'yilgan maqsadni amalga oshirish va natijasini ma'lum darajada kafolatlash uchun turli metodlar va vositalar orqali o'qitish jarayonini o'zaro bog'liq qismlarini bir butun qilib birlashtirish va ma'lum tartib, tizim asosida izchil, mantiqiy ketmaketlikda bajarishni ko'zda tutadi.

Metodika tushunchasi usul, metod tushunchalarini qamrab oladi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liq. Metod usulga nisbatan juda keng ma'noga ega. Metodning o'zi bir necha usullarni o'z ichiga qamrab olishi mumkin. Shu bilan birga, metod usul sifatida, usul metod sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Usul bu metodning bir unsuri, uning tarkibiy qismi, bir martalik faoliyat, metoddagi alohida bir tashlangan qadam.

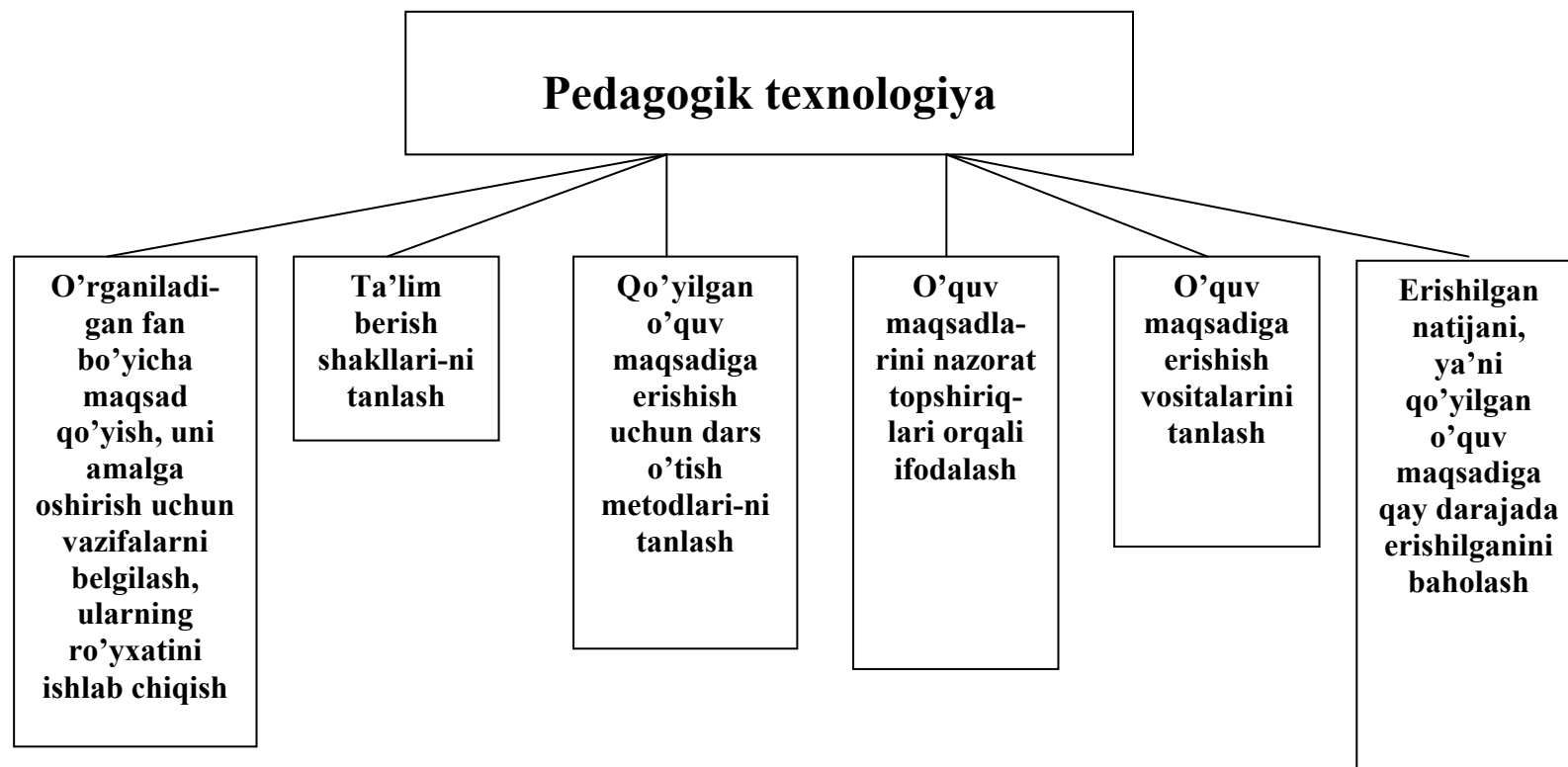
O'qitish metodi murakkab, ko'p o'lchovli, serqirra tushuncha, agar biz uni fazoviy modelini chizishni uddalaganimizda, qarshimizda qirralari ko'zni qamashtiradigan va rangbarang tovlanadigan ajoyib billur namoyon bo'lardi.

O'qitish metodlari, bu pedagogik texnologiyaning nerv tomirlari, chunki qo'yilgan maqsadni qanday amalga oshirish, qanday natijaga erishish aynan qaysi metodni qay tarzda qo'llashga bog'liqdir.

Ta'lim texnologiyasida ishlab chiqarish natijasi, "mahsuloti", ya'ni ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash uchun ko'riladigan uslubiy tadbirlar majmuasi, boshqacha qilib aytganda maqsad qo'yish va unga qanday tarzda erishish ko'rsatiladi. Uni umumiy tarzda 70betdagi chizma orqali ifodalash mumkin.

Ta'lim mazmuni o'z ichiga:

- * ta'lim standartlari;
- * o'quv rejasi;
- * o'quv dasturi;
- * o'quv adabiyotlarini oladi.

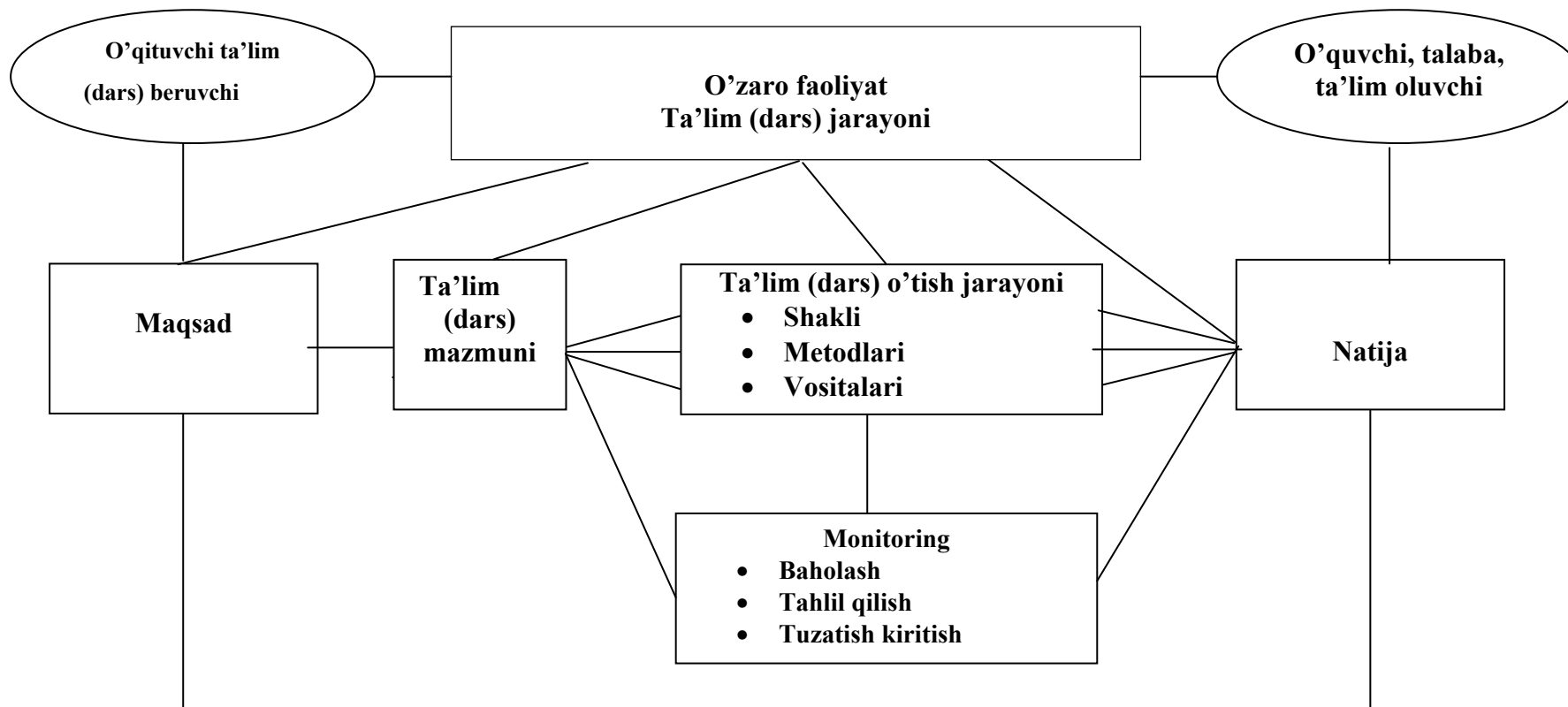
3§. Ta'lim tizimiga yondashuvlar va dars o'tish metodlari

Ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarni baholash mezonlari, dars o'tishda o'qituvchining alohida urg'u beriladigan roli va boshqalarga ko'ra o'qitishga yondashuvni turli guruhlarga bo'lish mumkin.

Bugungi kunda ta'limga yondashuvlar nihoyatda turli tuman. Ularni atroflicha o'rgangan taniqli olim G. K. Selevko o'zining "Sovremennie obrazovatelnie texnologii" kitobida pedagogik texnologiyalarni turli jihatdan yondashgan holda eng ko'p (12)ta guruhga ajratadi. Ularni turli jihatdan guruhlarga bo'lib, chuqur o'rganish pedagogik texnologiyalar fanida amalga oshiriladi.

Biz maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fani nuqtai nazaridan yondashib, o'qitish metodlarini qo'llash jihatidan hozirgi paytda keng foydalanilayotgan yondashuvlar haqida to'xtalib o'tamiz. O'qituvchining tutgan o'rni, qo'yilgan maqsad, o'qitish metodlari va boshqalarga qarab, ta'lim jarayonini tashkil etishni uch guruhga bo'lish mumkin: ko'rgazmali an'anaviy (tushuntiruvillyustrativ) yondashuv, texnologik yondashuv, tadqiqiy ijodiy yondashuv. O'qitishga uch xil yondashuvni birbiridan qanday farqlanishini quyidagi ularga berilgan qiyosiy xarakteristika orqali ko'rish mumkin.

Ta'lim (dars) jarayonini tashkil etish

O'qitishga uch xil yondashuvning qiyosiy xarakteristikasi

Ko'rgazmali an'anaviy (Tushuntiruv – illyustrativ) yondashuv	Texnologik yondashuv	Tadqiqiyijodiy yondashuv
<ol style="list-style-type: none"> 1. O'qituvchi bilimlarni o'rgatuvchi. 2. O'quv maqsadvazifalari doimo aniq qo'yila bermaydi. 3. Tayyor bilimlar bayon qilinadi. 4. Ta'lim berishning ustuvor metodlari bayon qilish va suhbat. 5. Axborotlarni to'plash, xotirada saqlab qolish, mustahkamlashga doimo undash. 6. Mashg'ulotlar asosan akademik xarakterga ega bo'lib, bo'lg'usi mutaxassislik faoliyati bilan etarlicha bog'lanmagan. Ayrinim hollarda bilim bosqichlarini bir butun tizimga etarlicha bir-biri bilan bog'lanmagan fanlar tashkil qiladi. 7. Qanday natijaga erishish ko'pincha noaniq. Mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish ko'nikmasini rivojlanishiga imkon yaratilmaydi. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. O'quv jarayonini tizimli yondashuvdan foydalangan holda loyihalash. 2. Ko'zlanayotgan natijaga ko'ra maksimal darajada o'quv maqsadlarini aniq qo'yilishi. 3. O'qitish o'quvchitalabalarning faol qatnashishi orqali amalga oshiriladi. 4. Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar qo'llaniladi, vaziyatga ko'ra tuzatishlar kiritish mumkin. 5. O'quvchi, talabani faolligini ta'minlash, mustaqil o'qishga o'rgatish 6. Qo'yilgan maqsadga erishish uchun bajariladigan amallarni rivojlantirish va malum ketma ketlikda amalga oshirish. 7. Rejalashtirilgan natijalarga kafolatli erishish. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Variantlarni baholash va qaror qabul qilish, muammolarni echish. 2. O'quv jarayonini izlanishch, tadqiqot o'tkazish tarzida tashkil qilish. 3. Malumotlar to'plash, gipoteza va farazlarni ilgari surish va tekshirish 4. O'quvchi, talabalarni shaxsiy tashabbusi, yangi bilimlarni mustaqil o'rganishlarini qo'llab quvvatlovchi metodlar. 5. Mustaqil fikrlash, tahliliy fikrlash faoliyatini yuz berishi uchun muhit yaratish. 6. Talimda hamkorlik qilish eksperiment, tajriba sinov o'tkazish, modellashtirish. 7. Tahliliy, tanqidiy, ijodiy fikrlay bilish.

- mustaqil fikrlay oladigan o'quvchi, talabalarning shakllanishiga yordam berishi;

Noan'anaviy metodlarning kamchiliklari:

- ko'p vaqt talab etishi;

- o'quvchi, talabalarni doimo ham keraklicha nazorat qilish imkoniyati pastligi;

- murakkab mazmundagi materiallar o'rganilganda ham o'qituvchining roli past bo'lib qolishi;

- bilimi past o'quvchi, talabalar bo'lgani sababli bilimdonlarning ham past baho olishi yoki aksincha holat bo'lishi;

- o'qituvchining o'zi ham fikrlash qobiliyatiga va muammolarni echish ko'nikmalariga, vaziyatni tezda baholay olish, hozirjavob bo'lish ko'nikmalariga ega bo'lishi talab etiladi.

Hozirgi paytda ta'limda integrativ yondashuv ham keng yoyilmokda.

(Integratsiya so'zi lotincha bo'lib, tiklash, to'ldirish, qismlarni bir butun qilib birlashtirish degan ma'noni anglatadi). Ta'limda bilimlar integratsiyasi yoki fanlararo bog'lanishdan ko'p foydalaniladi.

Integrallashgan ta'lim o'quvchi, talabalarni ijodiy fikrlashga o'rgatadi. U nafaqat o'quv bilim faoliyatini tizimlashtiradi, jadallashtiradi, balki ta'lim oluvchilarning umumiy madaniyatini yuksaltirishga ham xizmat qiladi, Predmetlararo bog'lanish tufayli integratsiya turli darajada namoyon bo'ladi:

bir necha fanlarni birlashtirib, maxsus kurslar yaratish;

o'quv fanlarining turli bo'laklarini ma'lum bir blokka birlashtirish;

bir mavzuni ikki yoki bir necha predmetlar asosida o'rganish;

bilimlarni umumlashtirish asosida yaratilgan kurslarni o'rganish.

Keyingi paytlarda keng qo'llanilayotgan, ta'limni rivojlantirishning samarali yo'nalishlaridan biri—fanlarni **modul texnologiyasi** asosida o'qitishdir. Ma'lumki, an'anaviy ta'limda maqsadlari, asosan, bilim berishga, modul texnologiyasi asosida o'qitishda esa ta'lim oluvchilar faoliyatiga yo'naltiriladi.

Modul – bu fanning bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lgan fundamental tushunchalarini o'rganishga yo'naltirilgan va didaktik tamoyil asosida tuzilgan o'quv materiallari birligi bo'lib, unda fan bo'yicha o'quv dasturlari qisqartirilgan va chuqurlashtirilgan tarzda tabaqalashtiriladi. Natijada bosqichmabosqich o'qitish imkoniyati yaratiladi.

Pedagoglarning fikricha, agar modul texnologiyasi asosida o'qitish to'g'ri tashkil etilsa, ta'limning har qaysi bosqichida o'quvchi, talabalar yangi o'quv materiallarini o'zlashtiradi, ko'nikma va malakasini takomillashtiradi. Modul algoritmi asosida ishlab chiqiladi va quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: aniq maqsad, nazariy bilim, amaliy mashg'ulot, uslubiy ko'rsatma yo'lyo'riqlar, nazorat, o'zlashtirilgan bilim, malakani sinash va baholash va hokazo.

Modul texnologiyasi asosida o'qitish quyidagi ketmaketlikda amalga oshiriladi:

modulli o'qitishdagi dastlabki shartsharoitlarni tahlil etish;

modulning o'quv maqsadlari va mazmunini belgilash;

o'quv didaktik materiallari va o'qitish vositalarini tayyorlash;

nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish;

o'quvchi, talabalarning olgan nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini baholash.

Yuqorida keltirilganlarning hammasi ta'lim oluvchilarni fikrlash darajasini kengaytirish, yuz beradigan voqea – hodisalarning sababini anglash, izlanishni o'rgatishga qaratilgan.

Modul tizimining mohiyati shundan iboratki, ta'lim oluvchilar ta'limning alohida birlik modullarini izchil holda ketmaket o'zlashtiradilar.

Ta'limda modul tizimini qo'llash eski modul birligi o'rniga tezda yangisini ishlab chiqish va amalda qo'llash imkoniyatini beradi.

Modul tizimi asosida ta'lim berishning afzalligi shundaki, e'tibor ko'proq ta'lim oluvchiga, uning o'z ustida mustaqil ishlashi, hamda o'zo'zini nazorat qilishiga qaratiladi.

Modul tizimi asosida o'qitishning davomiyligi ta'lim oluvchining tayyorgarligiga va kasbiy malakani qay darajada egallash istagiga bog'liq. O'qitishni ta'limning istagan modelidan keyin to'xtatish mumkin.

1. Modul texnologiyasi asosida o'qitishni tashkil etishda dastlabki shartsharoitlarni tahlil etish. Iqtisodiy fanlarni modul texnologiyasi asosida o'qitishga tayyorgargarlik ko'rish, ya'ni nazariy va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish uchun dastlab uch yo'nalishda ish olib boriladi.

*Birinchi*dan, o'quvchitalabalarning tayyorgargarlik holati tahlil qilinib, ularning bilimi, o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasi va qobiliyati aniqlanadi. Chunki ularning ta'lim olishida o'ziga ishonchi, qobiliyati, shaxsiy holati, va yoshi muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchitalabalarning qobiliyatiga ko'ra tabaqalashtirish asosida ularga fanni mustaqil o'zlashtirish tavsiya etiladi.

*Ikkinchi*dan, mavjud shartsharoitlar tahlil etiladi. U o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

Huquqiy shart-sharoitlar. Bunda ta'lim jarayoniga taalluqli o'quv rejasi va dasturlar o'rganiladi.

O'quv jarayonini tashkil etish bilan bog'liq shartsharoitlar. Bunda modul tarkibiga kirgan nazariy va amaliy mashg'ulotlar tashkil qilinadigan joy va boshqa sharoitlar o'rganiladi.

Texnikaviy shartsharoitlar. Bunda texnik jihoz va moslamalar, o'quv va yordamchi audiovizual vositalarining mavjudligi, holati o'rganiladi.

Uchinchidan, o'tiladigan iqtisodiy fanlar tahlil kilinib, modullar mazmunini belgilashda zarur bo'ladigan turli manbalar, ya'ni o'quv materiallari va boshqalar o'rganiladi. Masalan:

* Iqtisodiy, pedagogika sohalari bo'yicha darslik, qo'llanma va boshqa adabiyotlar;

* Ilmiy adabiyotlar (ilmiy iqtisodiy, pedagogik jurnallar, maxsus maqolalar, dissertatsiyalar, Internet ma'lumotlari) o'rganiladi,

2. Modulning o'quv maqsadi va mazmunini belgilash. Modul texnologiyasi asosida o'qitishda dastlab o'rganiladigan fanning o'qitish maqsadi va mazmuni, modullarning maqsadi va mazmuni belgilanadi. O'quv maqsadlari yakunida ta'limtarbiya natijasi sifatida o'quvchi, talaba erishishi lozim bo'lgan bilim, malaka va shaxsiy ko'nikmalar belgilanadi. O'quv maqsadlari tarmoq ta'lim standarti talablari asosida ishlab chiqiladi.

Modulni o'rganish maqsadi qanchalik aniq bo'lsa, unga erishilganlik darajasini baholash shunchalik oson bo'ladi.

3. Modul bo'yicha o'quv didaktik materiallar va o'quv vositalarini tayyorlash. O'quv didaktik materiallar va o'quv vositalari deyilganda bilim va malakalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi axborot manbalari tushuniladi.

Modulli texnologiya asosida o'qitishda o'quv didaktik materiallar sifatida nazariy va amaliy darslarda matnli vizual vositalar, masalan, o'quv adabiyotlari, kartoteka va ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, uslubiy ko'rsatmalardan foydalaniladi.

4. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish. Modul tarkibiga kiritilgan nazariy mashg'ulotlarni quyidagi ketmaketlikda o'tkazish tavsiya etiladi.

Qiziqtirish (motivatsiya uyg'otish). Iqtisodiy fanlarni modul texnologiyasi asosida o'qitishda darslarni qiziqarli, hatto darsga to'g'ridanto'g'ri taalluqli bo'lmagan ma'lumot bilan boshlash mumkin. Masalan, mavzu bilan bog'liq qiziqarli kashfiyot, yangilik yoki xizmatni tushuntirish bilan dars boshlanadi. Bu ta'lim oluvchilar kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning shu sohaga yoki keyingi darslarda o'rganiladigan mavzuga qiziqishiga yordam beradi.

Ma'lumot (bilim) berish. O'qituvchi o'quvchitalabalarga yangi materialni tushuntiradi, qisqa ma'ruzalar o'qiydi, munozaralar, o'quv suhbatlari uyushtiradi. Yangi modul birligini o'rganishdan avval o'tilgan modul birliklari qisqacha umumlashtirilgan holda takrorlanadi.

Modul birligiga mos tarqatma materiallar beriladi. Bu o'quv jarayonini osonlashtiradi. Ularni modul birligiga monand ravishda birinketin tarqatish va ko'rib chiqish uchun etarli vaqt ajratiladi.

O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar berish. O'quvchi, talabalarga tafakkur qilish va ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyatini yaratuvchi topshiriqlar beriladi.

Har bir topshiriq yoki mashqdan keyin bajarilgan ishlar baholanadi. Natijalarni guruhlarda ochiqoydin va samimiy muhokama qilish ham yuqori samara beradi. Modulni o'rganish oxirida yakuniy suhbat uchun vaqt ajratilishi kerak. Bu –o'qituvchi va o'quvchitalabalar faoliyati

natijalari, ularning amalga oshirgan va oshirmagan ishlari yuzasidan mulohaza yuritish uchun yaxshi imkoniyat beradi.

5. O'quvchi, talabalarining nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakasini baholash.

Maxsus fanlarni modul texnologiyasi asosida o'qitishda o'quvchi, talabalar bilimi va ko'nikmalari o'quv maqsadlariga muvofiq holda muntazam baholanishi kerak. Baholash huquqiy, pedagogik va psixologik tamoyillarga hamda Davlat ta'lim standartlariga asoslanadi. Baholash orqali butun modulni o'rganish jarayoni va uning barcha komponentlari maqbulligi tekshirilib ko'riladi. Bu bilan modulli o'qitish kutilayotgan natijani berayotgani yoki bermayotgani aniqlanadi.

Shunday qilib, pedagogik texnologiya, to'g'rirog'i, ta'lim texnologiyasi, qo'llaniladigan metodlarning barchasi ham ta'lim oluvchilarni chuqur bilim olishlari va talab darajasida ko'nikmaga ega bo'lishlariga qaratilgan. Hamma gap qo'yilgan maqsadni qay darajada amalga oshirishdadir.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar:

Texnologiya, pedagogik texnologiya, ta'lim texnologiyasi, tarbiya texnologiyasi, ta'lim jarayoni, dars o'tish metodlariga yondashuv, an'anaviy ko'rgazmali yondashuv, texnologik yondashuv, tadqiqiyjodiy yondashuv, integrativ yondashuv, modul texnologiyasi

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Pedagogik texnologiyani o'rganish ob'ekti sifatida e'tirof etilishi bosqichlari(davrlari)ni ko'rsata olasizmi?
2. Pedagogik texnologiya deganda nimani tushunasiz, unga berilgan qanday ta'riflarni bilasiz?
3. Pedagogik texnologiyaga berilgan ta'riflarning qanday umumiy tomonlari va farqlari bor?
4. Ta'lim texnologiyasi bilan metodlarining farqi bormi? Metodlar ta'lim texnologiyasida qanday o'rin tutadi?
5. O'qitishning an'anaviy metodlari bilan noan'anaviy metodlarining qanday farqi bor? Ularning afzalliklari va kamchiliklarini ko'rsata olasizmi?
6. O'qitishga (ta'limga) uch xil yondashuvning qiyosiy xarakteristikasiga ko'ra qanday xulosa chiqarish mumkin?

IV bob. IQTISODIY FANLARNI O'RGANISHDA QO'LLANILADIGAN METODLAR VA ULARNI TANLASH MEZONLARI

1§. Iqtisodiy fanlardan dars o'tishda turli metodlarni qo'llash zaruriyati

Hozirgi paytda, avval ta'kidlab o'tganimizdek, **tayyor bilimni o'zlashtirish asosiy maqsad bo'lmay, eng asosiysi, talabalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilish ob'ektiv zaruriyatga** aylandi. Bu maqsadni amalga oshirish esa ko'p jihatdan dars o'tish metodlarini tanlashga bog'liq.

Har qanday fanni o'rganishda turli metodlar qo'llaniladi. Buning sababi, **birinchidan**, dars o'tishda turli uslublarni qo'llash *uni qiziqarli bo'lishiga, talabalarni diqqatini o'tilayotgan darsni o'zlashtirishga qaratiladi. Bir xil* metodda dars o'tilaverishi talabalarni zeriktiradi. Psixologlar tadqiqotlariga ko'ra har qanday mohir o'qituvchi ham bir xil metodni qo'llab dars berar ekan, aytaylik, ma'ruza o'qir ekan, talabalar dastlab 20 minut, so'ngra darsni tugashidan oldin 20 minut ma'ruzani diqqat bilan eshitar, kolgan paytda xayolga berilib ketar ekan.

Ikkinchidan, talabalarning darsni o'zlashtirish, bilimni qabul qilish qobiliyatlari har xil bo'lib, turli uslublarni qo'llashgina o'tilayotgan mavzuni talabalar tomonidan nisbatan to'liq o'zlashtirishga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bilimni o'zlashtirish jarayonida mavzuni tezroq anglashga bir xil talabalarga bir uslub yordam bersa, ikkinchilariga boshqa uslub yordam beradi.

Uchinchidan, dars o'tish metodlari talabalarni fikrlash doirasini shakllantirishga yordam beradi.

Shuning uchun ham, barcha pedagoglar talabalarga bilim berishning eng samarali yo'li, dars o'tishga turli metodlarni qo'llash zarur degan fikr tarafdori bo'lib, aynan qaysi metod qaysi kategoriyadagi talabalar uchun qo'llanilishi ma'qulligi bo'yicha esa yagona qolip yo'q, Jahon pedagogikasi tajribasi shuni ko'rsatadiki, **tahliliy fikr** yuritadigan talabalardangina muvaffaqiyat bilan ishlovchi biznesmenlar, siyosiy liderlar(sardorlar), fan arboblari etishib chiqadi.

Tahliliy fikrlash mustaqil fikrlashdir. Har bir kishining fikr yuritishi individual xarakterga ega bo'lib, boshqalarnikidan ajralib turadi. Axborot esa tahliliy fikrlashning boshlang'ich nuqtasidir.

Gap olimlari tomonidan chop etilgan uslubiy bilim berish uslubiga ta'sir etuvchi parametrlarga:

- a) har bir talabanig individual xususiyatlari;
- b) axborotni qayta tiklash qobiliyati;
- v) talabalarni birbiriga o'zaro ta'sir ko'rsatishi, hamkorlik qilish xislatlarini kiritishadi.

1. Har bir kishining – individual, o'ziga xos xususiyatlari inson tomonidan axborot qabul qilishda ham ifodalanadi. U boshqa omillar bilan birga uning shaxsiy xususiyatlariga ham chambarchas bog'liq.

Psixologlar odamlarni introvert va ekstravert guruhlariga bo'lishadi:

Introvert tipidagi talabalar ko'proq individual qatnashish ustun dars o'tish uslublarini

¹ Curry I (1987) *Integrating concepts of cognitive style: A review with attention to psychometric standards*. Ottowa & Ont.: Canadian College of Health Service Executives.

Punn R. & Dunn K (1978) *Teaching students through their individual learning styles. A Practical approach*. Reston, VA, Reston Publishing.

Kelder, R.M. (1996) *Matters of styles*, ASEEP risin, 6 (u), 18-23 (Destmber).

Griggs.S.A. (1991) *Learning styles counseling*. Ann Arbor MI: Eric Cjnseling and Personnel Services Clearingiose The University of Michigan.

Keefe JW (1989) *Learning style profile hond book: Accommodating perceptual, study and instructional Preferences* (vjl.II) Reston V.A. National Accommodating of secondary school Princ ipols.

Witkin H.A. (1954) *Personalty throu ght Perception: An experimen tal aund c linical sty dy westport CT: Green Wood Press.*

Áðþñ Äæäüñ è Ìàðøà Âáéé. Ìüäëè íáo-átèý. 1996. va boshqalar

yoqtirishadi. Masalan, ma'ruza eshitish, kitob o'qish, adabiyotlarni **konspekt qilish, nazorat ishi, referat, doklad yozish** kabilar.

Ekstravert guruhidagi talabalar o'qitishning faol turlarini, boshqalar bilan hamkorlikda bajariladigan uslublarni yoqtirishadi. Masalan, kichik guruhlarda ishlash, modellashtirilgan o'yinlar o'tkazishda qatnashish kabilar.

2. Insonda olgan axborotni qayta ishlash qobiliyati ham turlicha. Talabalar bilim olish, olgan axborotlarini yodda saqlash, tushunish va qo'llashda ham birbiridan farq qiladilar. Ba'zi talabalar uchun verbal (so'zda ifodalangan) axborot, masalan, ma'ruza eshitish yoki radio orqali tinglash etarli. Boshqalari uchun esa vizual (ko'rish) axboroti muhim. Ular ko'rgazmali qurollar: jadval, sxema, grafik, diagramma kabilar orqali mavzuning mazmuniga tez tushunishadi. Uchinchi guruh talabalar uchun kinestetik (o'zi qatnashuvchi) axborot foydali. Ular o'qitishning aktiv uslublari, modellashtirilgan o'yinlarda rol o'ynash orqali axborotni yaxshi o'zlashtiradilar.

3. Talabalar ko'p narsalarni bir birlaridan o'rganishadi. Shuning uchun talabalarni birbirlariga ta'sir ko'rsatish, hamkorlik qilishga asoslangan dars o'tish metodlari muhim ahamiyatga ega. Masalan, ba'zilar mustaqil, birinchi bo'lishga intilishi bilan ajralib turadi. Ular alohida o'qishni ma'qul ko'radi. Ularga debat, munozara olib borish, konkursarga qatnashish yoqadi. Boshqalar yolg'izlikdan ko'ra hamkorlikda o'qishga moyil. Ular uchun kooperatsiyalashgan o'qitish uslublarini qo'llagan ma'qul. Ba'zi talabalar aniq faktlar, ma'lumotlarni tezroq qabul qiladi. Boshqalari nazariy matematik modellarni yoqtiradi. Ba'zi talabalar ko'rgazmali rasmlar, diagrammalar orqali, boshqalari munozara qilganda, uchinchilari esa amaliyotda o'zi bajarishda qatnashsa yaxshiroq, puxtaroq o'rganadi.

Umuman olganda, ta'limtarbiyaning metodlari qotib qolgan emas. Vaqt o'tishi bilan ular o'zgaradi. Talabalarni bilim olishi va olgan axborotini qayta ishlashi uchun turli uslublar metodlarni o'ylab topib, qo'llash mumkin. Ayniqsa, hozirgi paytda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun juda ko'p sohalarga bilishning turli usullarini qo'llash va bilim berishda moslashuvchanlik, rangbarang pedagogik metodlar qo'llash talab etiladi.

O'qituvchilarni dars jarayonida turli uslublarni, o'quv topshiriqlarini qo'llab, talabalarda bilim olishga ishtiyoq uyg'otishlari nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Talabalarning qobiliyatini, ularni individualligini hisobga olgan holda turli metodlarni qo'llash, albatta, o'zlashtirish natijasini ko'taradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchitalabalarni barkamol, chuqur bilim egasi, mustaqil fikrlaydigan inson bo'lib shakllanishi faqat individual xususiyatlariga bog'liq emas. Ta'sir ko'rsatadigan yana bir muhim omil, ta'lim berish jarayonini tashkil etishdir.

Ta'lim berish jarayonini tashkil etishda esa o'qitish shakllari va metodlari asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa, ta'lim metodlarini tanlash katta ahamiyatga ega. O'quv metodlarini tanlashda esa uning samaradorligini e'tiborga olish zarur.

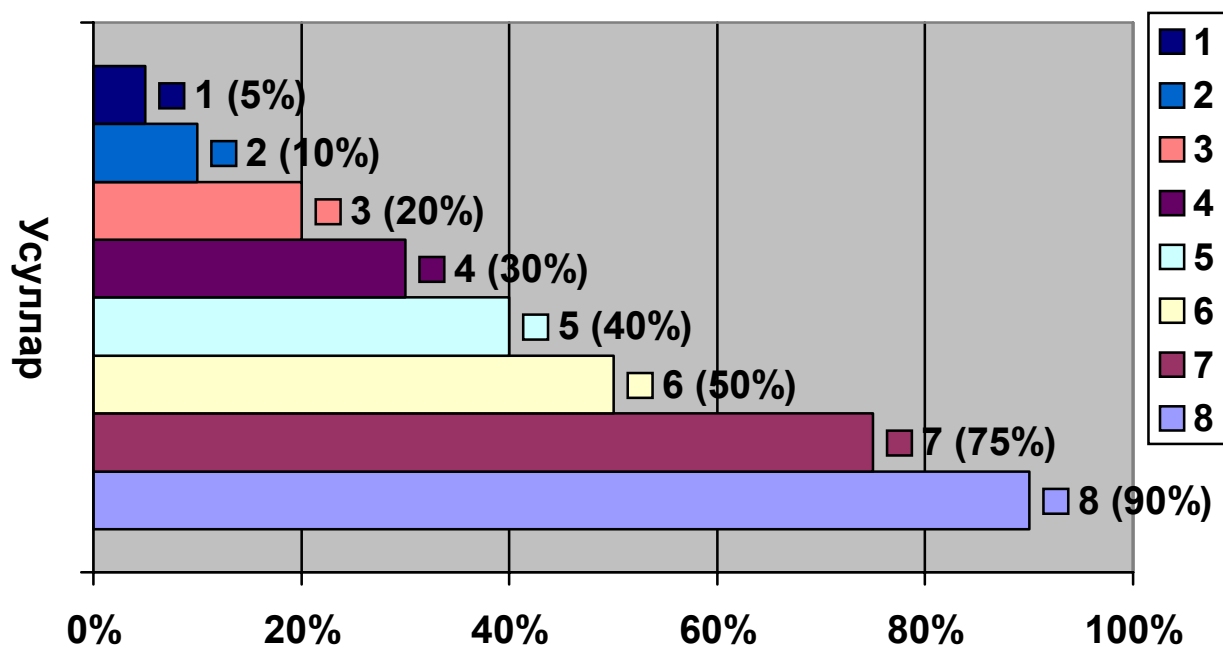
Pedagog olimlarning tadqiqotlari bo'yicha o'qitish jarayonida berilgan axborotni eslab qolish qo'llanilgan metodlarga ko'ra quyidagicha ko'rinishda aks etar ekan (80bet).

Biz ma'ruza, doklad eshitar ekanmiz uning 5 foizini, o'qigan materiallarimizni 10 foizi, video, rasm, ko'rgazmalarni ko'rganimizni 20 foizini, tajribani namoyish qilinganida ko'rgan va eshitganlarimizni 30 foizini, munozaraga kirishsak, birga muhokama qilganimizni 40 foizini, mashq echar ekanmiz, o'qigan, yozgan, gapirganlarimizning 50 foizini eslab qolar ekanmiz. Ishbilarmon o'yin, loyiha metodi, mustaqil o'qiganlarimiz, tahlil qilganlarimizni muhokama qilish samarali metod ekan. Buning natijasida talabalar ongida ma'lumotning 75 foizi saqlanib qolar ekan. Lekin, o'quvamaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalarning birbirlariga o'rgatishlari undan ham samaraliroq hisoblanadi, bunda 90 foiz ma'lumot o'zlashtiriladi.

Insonning esda saqlash xotirasi – biokompyuterdir. Odatda, olingan axborotning juda ko'pi qisqa muddat yodimizda saqlanadi.

O'qitish «piramida»

¹ «Ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari» mavzuidagi seminar-trening materiallari. Trenerlar uchun qo'llanma. Toshkent, 2002, 67-bet.

1. Ma'ruza, doklad. Eshitganimizning 5 foizi;
2. O'qish. O'qiganimizning 10 foizi;
3. Video, rasm, ko'rgazmalarni ko'rish. Ko'rganimizning 20 foizi;
4. Tajribani namoyish qilish. Ko'rgan va eshitganimizning 30 foizi;
5. Munozara. Birga muhokama qilganimizning 40%;
6. Mashq. O'qigan, yozgan, gapirganlarimizning 50%;
7. Ishbilarmon o'yini, loyiha usuli. Mustaqil o'qiganlarimizning, tahlil qilganlarimizning, muhokama, himoya va yozganlarimizning, namoyish qilganlarimizning 75 foizi;
8. Boshqalarni o'qitish. Boshqalarni o'qitgan narsalarimizni 90 foizi.

Boshqa yangi axborotni qabul qilar ekanmiz, avvalgi axborot xotiradan ko'tarilib ketadi. Axborotlar nihoyatda xilmaxil bo'lib, inson har kuni o'z hayotida qabul qiladigan axborotlar miqdori turlicha bo'lib, xotirada saqlanib qolish jihatidan birbiridan farq qiladi.

Psixologlarning fikricha, axborotni xotirada uzoq saqlanib qolishi uchun, u go'yoki miyangizda filtrdan o'tishi, saralanishi, go'yoki xotira qurilmasiga o'tkazilishi kerak ekan. Axborot saralanib, oxiroqibat u yoki bu tomoni bilan ajralib turadiganlarigina xotiraga o'tar ekan.

Uzoq muddat xotirada qoladigan axborotlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Nihoyatda qiziqarliligi, jo'shqinligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan ajralib turuvchi axborotlar;
- Tasavvur, histuyg'u va shu kabi birbirini eslatadigan bog'lanishdagi axborotlar;
- Inson tomonidan tushunib, mohiyatiga etilgan axborotlar;
- Faollik bilan qabul qilingan o'rganilgan, masalan, takrorlanib turadigan axborotlar .

Bilimni o'zlashtirish bilan bir qatorda uni yodda saqlash, undan foydalanish, takrorlab turish muhim ahamiyatga ega. Olingan bilimdan foydalanilmasa, takrorlab turilmasa xotiradan ko'tariladi.

Demak, talabalar eng avvalo o'quv materialini o'zlashtirishi, yodda qolish uchun olinadigan axborotni iloji boricha eshitish va ko'rish orqaligina emas, balki o'zi gapirishi, o'z faoliyatida sinab ko'rishi orqali etkazishi katta ahamiyatga ega ekan.

Bunga dars o'tishda turli tuman metodlarni qo'llash orqali erishish mumkin.

Umuman olganda, o'qituvchilarning dars jarayonida turli metodlarni, o'quv topshiriqlarini qo'llab, o'z talabalarida bilim olishga ishtiyoq uyg'otishlari nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Pedagoglarning muhim vazifasi, maqsadi aynan turli metodlar orqali talabalarni bilim, axborot olishni turli shakllariga tezda moslashishga, o'z dunyoqarashini kengaytirish uchun

harakat qilishga talabalarni qiziqtirish va uni amalga oshirishdir.

Ayniqsa, xozirgi paytda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun juda ko'p sohalarga, bilishning turli metodlarini qo'llash va bilim berishda moslashuvchanlik, rangbarang pedagogik usullar qo'llash talab etiladi.

2§. Interaktiv metodlarni qo'llash va o'quv jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy o'zgarishlar, islohotlar ta'lim standartlarini o'zgartirishga, yangi fan, o'quv kurslarini kiritishnigina emas, balki dars o'tish metodlarini ham o'zgartirishni, talabalarni darsga qiziqib, faol qatnashishlarini ta'minlaydigan metodlarni qo'llash ehtiyojlarini keltirib chiqardi.

Shuning uchun jahon pedagogikasida asosiy e'tibor talabalarda ana shu xislatlarni hosil qilishga qaratildi. Tajriba talabalarda aynan ana shu xislatlar, ko'nikmalarni hosil qilishda dars berishning interaktiv metodlarini qo'llash ijobiy natija berishini ko'rsatdi. Bu uslublar dars o'tishni dialog tarzda amalga oshirishga, ayniqsa, talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlashga qaratilgan.

Har qanday fandan dars o'tishda turli metodlarni, ayniqsa, interaktiv metodlarni qo'llash zaruriyati yana shunda ifodalanadiki, birinchidan, bunday metodlarni qo'llash darsni qiziqarli o'tish va talabalarni darsga faol qatnashishlarini, ikkinchidan, ularning diqqatini o'tilayotgan darsni o'zlashtirishga qaratishlarini ta'minlaydi.

Dars o'tishda qo'llaniladigan metodlarni **shartli** ravishda: **an'anaviy** dars o'tish uslublari hamda talabalar faolligini oshiruvchi **interaktiv** metodlarga ajratish mumkin.

An'anaviy dars o'tishda darsning asosiy maqsadi ko'proq tushuntirishga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi bilim beruvchi, o'quvchitalaba bilim oluvchi rolini bajaradi. Ularni o'rganilayotgan mavzuni qay darajada o'zlashtirganlarini nazorat qilish jarayonida bildirgan fikrlariga qarab aniqlanadi.

Pedagoglar, pedagogolimlar dars jarayonida o'quvchi, talabalar o'rtasida hamda ular bilan o'qituvchi orasida yuqori darajada hamkorlik o'rnatilsa, uni interaktiv hisoblashadi.

Odatda bunday hamkorlik u yoki bu muammoni echish yo'llarini fikrlashib topishda, qabul qilingan qarorni qay darajada qo'llasa bo'lishini muhokama qilishda o'rnatiladi. Shunga alohida e'tibor berish kerakki, muhokama jarayoni uni javoblaridan ham muhimroq. Ta'lim interaktiv metodlarining maqsadi bilim berish emas, balki o'quvchi, talabalarda mustaqil ravishda o'qish, izlanish, savollarga javob topish, qaror qabul qilish ko'nikmasini shakllantirishdir.

Dars o'tishning talabalar faolligini oshiruvchi interaktiv metodlari ayrim adabiyotlarda noan'anaviy dars o'tish metodlari deb ham ta'riflanadi. Bu metodlardan avvallari ham foydalanilgan, lekin kamroq e'tibor berilgan. Hozirgi paytda butun dunyoda faol interaktiv metodlarni qo'llashni dars o'tishning samarali metodi sifatida tan olinib, keng qo'llanilmoqda.

Interaktiv metodika o'zaro hamkorlikning nihoyatda ko'p usul va turlarini qamrab oladi. Lekin metodik usul qanday bo'lishidan qat'iy nazar, o'quvchi talabalarning tajribalari asosiy ta'lim manbai hisoblanadi. Hamkorlik asosida amalga oshirilayotgan metodlarning asosiy xususiyati shundaki, unda o'quvchi, talaba o'zi uchun nimanidir kashf qiladi.

Interaktiv metodlar «o'qishga va uqishga» o'rgatadi. U o'quvchitalabalarning nihoyatda katta intellektual potentsialidan foydalanish imkonini beradi, ularni o'quv jarayonida faol qatnashishlarini ta'minlaydi. O'quv jarayonida nafaqat hamkorlik, balki musobaqa, bellashuv elementlarini ham qo'llash imkonini beradi.

Interaktiv metodlar talabalarni o'z fikrini ifodalashi uchun keng imkoniyat yaratib beribgina qolmay, o'rtoqlarining fikri, asoslari, dalillarini tinglab, o'z fikridan qaytishi yoki fikrini tamomila o'zgartirishi mumkin. Interaktiv metodlar boshqalarning fikriga hurmat bilan qarashga, uni sabrtoqat bilan eshitishga ham o'rgatadi. Auditoriyada hamkorlik muhitini yaratishning real imkoniyatini yaratadi.

O'qituvchi yaxshi dars berishning tayyor retseptiga emas, balki interaktiv metodlarga asoslangan ta'lim texnologiyasiga ega bo'lishi kerak. U ijodiy hamkorlikda ishlashga va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish uchun tayyor turishga o'rgatadi.

Ta'limning interaktiv metodlari pedagoglarda:

- darsda o'rganilayotgan mavzuga qiziqish uyg'otishni ta'minlaydi;
- o'quv materialini puxta o'zlashtirish imkonini beradi;
- o'quvchi, talabaniing tahliliy fikrlashini rivojlantiradi;
- barcha o'quvchi, talabalarni o'quv jarayoniga tortish, faolligini oshirish uchun sharoit yaratadi;
- guruhda ko'ngildagidek ijobiy psixologik iqlim, muhit yaratadi.

Dars o'tish metodlari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari quyidagilar:

To'g'ridanto'g'ri bayon qilish uslubi. Bu model (uslub)da yangi tushunchalar, navbatmanavbat, astasekinlik bilan, mantiqiy izchillikda berib boriladi. Bu uslub ko'proq ma'ruza o'qiganda qo'llaniladi.

Guruhlarda juftlik yoki kichik guruhlarga bo'linib ishlash. Bu uslubda juftlik yoki kichik guruh bilan birgalikda qo'yilgan u yoki bu masalani, ma'lum belgilangan vaqt ichida o'zaro fikr almashish, muloqot qilish orqali echish ko'zda tutiladi.

Intervyu – bir yoki bir necha kishilardan axborot olish uchun aniq maqsadga qaratilgan so'rov (savoljavob) o'tkaziladi.

Darsni aniq yo'naltirilgan (mo'ljallangan) savollar asosida olib borish. Bu uslubda mavzu bo'yicha aniq yo'naltirilgan savollar bilan mavzu muhokama qilinadi. O'qituvchi savoljavob, suhbatni boshqarib turadi.

Modellashtiruvchi amaliy o'yinlar va mashqlar. Bu uslubda talabalar qatnashadi. Modellashtirishda abstrakt uslublardan foydalanib, real voqelikka iloji boricha yaqinlashtiriladi. Bu uslub oson tushunadigan talabalarga qo'l keladi. Modellashtiruvchi o'yinda talabalar o'zlari belgilangan rollarni bajaradilar. O'z xattiharakatlari orqali zarur malaka va ko'nikmalarni egallashadi.

Referat – baholash nuqtai nazaridan neytral pozitsiyada turgan holda mavzu bo'yicha og'zaki axborot bo'lib, u aniq ob'ektiv, struktura, kitob yoki risolaning mazmunini qisqacha bayon qilish yoki biron mavzu, asar bo'yicha qisqacha doklad tarzida tayyorlanishi mumkin.

Doklad yoki qisqacha doklad mavzu yoki muammoni tartibga solingan holda tanishtirish yoki baholash tarzida bayon qilinadi.

Masala yoki mashq echish. O'tilganlarni nazariy jihatdan yodga tushirib, berilgan topshiriqni bajarish. Nazariy bilimni mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishga qaratiladi.

Tadqiqot metodi. Bu metodda biron muammo yoki gipoteza qo'yilib, guruh birgalikda tadqiqot o'tkazadi, mantiqiy xulosa chiqariladi, uni ilgari surilgan gipoteza bilan taqqoslaydi.

«Aqliy shturm» metodi muayyan muammo echish uchun talabalar o'rtasiga qo'yiladi. Unda har bir guruh yoki alohida talabalar tomonidan fikr va mulohazalar bildiriladi. Ular solishtiriladi va xulosa chiqariladi.

Konkurs(tanlov)lar o'tkazish. Ma'lum bir mavzu yoki muammo bo'yicha talabalar olgan bilimlarini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi.

Dars o'tishda boshqa qator metodlar ham mavjud bo'lib, ularni o'qituvchi mavzuning mazmuni, guruhning tayyorgarligiga qarab, qo'llashi mumkin.

Dars berish jarayonida turli metodlarni qo'llashni hozirgi paytda keng targ'ib qilinayotganiga qaramay hali kutilgan natijaga erishilgani yo'q. Buning qator sabablari quyidagicha:

- dars jarayonini turli metodlar asosida tashkil etish, metodlarni qanday qo'llash bo'yicha metodik qo'llanmalarning yo'qligi;
- interaktiv metodlarni qo'llash bo'yicha o'tkaziladigan darslarga tayyorgarlikning ko'p vaqt va mablag' talab qilishi;

- interaktiv metodlarni keng qo'llash uchun barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida moddiy bazaning etarli emasligi;
- interaktiv metodlarni keng qo'llab, dars o'tish o'qituvchidan chuqur bilim va mahorat talab qilishi;
- barcha o'qituvchilarni bunga birday jalb qilishning qiyinligi va hokazolar.

Bundan tashqari, o'quv jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar va kamchiliklar ham turli metodlarni qo'llab, dars o'tishga to'sqinlik qiladi.

O'qish jarayonini tashkil etishdagi qiyinchiliklar:

- a) butun o'quv jarayonini tashkil qilishga tegishli;
- b) o'quv materialining ma'lum bir qismiga tegishli bo'lishi mumkin.

Kamchiliklar esa:

- 1) umumiy xarakterga ega bo'lgan;
- 2) o'quv jarayonidagi individual to'siqlar;
- 3) guruh tufayli kelib chiqqan qiyinchilik;
- 4) dars jarayonini tashkil qilishdagi qiyinchiliklar tufayli kelib chiqqan to'siqlar.

Darsni tashkil qilish bilan bog'liq qiyinchiliklar shovqin, dars paytidagi tanaffus, darsni boshqalar tomonidan buzilishi tufayli kelib chiqishi mumkin.

Dars jarayonida qo'llanishi kerak bo'lgan texnik vositalar, darslik, zarur o'quv qurollari etishmasligi kabilar ham qiyinchiliklar tug'diradi.

O'qituvchining o'z fanini puxta bilmasligi, fanga doir yangiliklardan xabardor emasligi, o'zini birorbi aybi bor yoki biror narsa etishmayotganday tutishi ham dars o'tishda qiyinchilik tug'diradi.

Talabalarning darsda o'zini tuta bilmasligi, o'zaro raqobatlashuvi, ham dars o'tkazishga to'siq bo'lishi mumkin.

Didaktik xarakterdagi kamchiliklar:

- a o'qituvchining hukmronlik rolini o'ynashi;
- a o'qituvchining o'zini tuta bilmasligi;
- a o'qituvchida sabrtoqatning etishmasligi;
- a xushmuomalalik, xushfe'llikning etishmasligi;
- a yordam berishga tayyor turishdagi kamchiligi;
- a xayrixoh emasligi, talabalarni ko'rko'rona so'zsiz bo'ysunishga majbur qilishi kabilardan iborat.

Dars o'tishda yuz beradigan turli kamchiliklar natijasida talabalarning o'qishdan ko'ngli soviydi. Bu individual, ruhiy va intellektual qobiliyati darajasiga nisbatan o'zlashtirish darajasini tushib ketishida ifodalanadi.

O'quv jarayonida to'sqinliklar yuz berganmi yo'qligini quyidagi mezonlar bo'yicha aniqlash mumkin:

- o'zlashtirish ko'rsatkichining pasayishi;
- darsga qatnashish darajasining pasayishi;
- materialni o'zlashtirish uchun ajratilgan vaqtda ulgurmaslik.

Demak, dars jarayonini tashkil qilishda o'qituvchi iloji boricha ana shu kamchiliklar yuz bermasligining oldini olishga harakat qilishi kerak.

Darsda pedagog interaktiv metodlarni qo'llashi uchun shaxsiy tajriba talab qilinadi. Interaktiv metod va ularni qo'llash haqida ko'plab o'quv, uslubiy adabiyotlarni o'qish mumkin. Lekin ularni qo'llash malakasiga esa bevosita ana shu jarayonda o'zi qatnashibgina ega bo'lishi, ko'nikma hosil qilishi mumkin.

3§. Dars o'tish metodlarini tanlash mezonlari

O'qituvchi darsni rejalashtirar ekan, albatta, uni qanday metod asosida o'tkazish haqida bosh qotiradi. Yuzaki qaraganda, har bir mavzuni xohlagan metodni qo'llab o'tkazaversa

bo'ladi, lekin amalda buning iloji yo'q. Bunga qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablar, mavjud sharoit salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiya, pedagogika bo'yicha o'quv va ilmiy adabiyotlarda dars o'tish metodini tanlashga ta'sir qiluvchi juda ko'p omillar ko'rsatiladi. (I bob, 3§ ga qarang)

«Metodika prepodavaniya ekonomicheskix distsiplin» kitobi mualliflarining fikricha ta'lim metodini tanlash yoki aniqlashning oltita umumiy shartsharoitlarini ajratib ko'rsatish mumkin.¹

Bular;

1. O'qitishning qonuniyatlari va tamoyillari;
2. Fanning mazmuni va o'rganish metodi, jumladan, uning predmeti va mavzulari;
3. O'qitishning maqsadi va vazifalari;
4. Talabalarning o'quv imkoniyatlari (yoshi, tayyorgarlik darajasi, guruhning xususiyatlari);
5. Tashqi sharoitlar (geografik, ishlab chiqarish, atrofmuhit);
6. O'qituvchilarning imkoniyatlari.

Turlituman omillarning dars o'tish metodini tanlashdagi o'rinlarini ierarxik tarzda joylashtiradigan bo'lsak, ko'pchilik psixologlar va pedagog olimlarning fikricha, birinchi o'rinda ta'limning maqsadi turadi. Aynan dars o'tish maqsadida biz nimaga erishishimiz lozimligi ifodalanadi, erishishimiz zarur bo'lgan natija belgilanadi. Ikkinchi o'rinda ta'limning motivatsiya darajasi turadi.

Motivatsiya – bu biologik jihatdan insonning irsiy va to'plangan tajribasi asosida individual va guruhviy ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan, undaydigan tuyg'u. Insonni o'qishga o'rganishga ham ana shu tuyg'u undaydi. O'qituvchi dars o'tish metodini tanlar ekan, albatta, o'quvchi, talabalardagi motivatsiya darajasiga e'tibor berish kerak.

Dars o'tish metodini tanlaganda ta'lim qonuniyatlari va realizatsiya qilishni nazardan qochirmaslik kerak (qonuniyat ob'ektiv amal qiluvchi hodisalarning muhim aloqadorligi, bog'lanishlari va ularning qonunlari, qonuniy asosda tabiiy ravishda o'zo'zidan kelib chiquvchi muqarrar ish, hodisa va boshqa shu kabilar).

Har bir fanni o'rganishda dars o'tish metodlari ta'lim qonuniyatlaridan, didaktik printsiplardan kelib chiqqan holda tanlanadi.

XVXVI asrlarda mashhur olimlar bilishning asosiy qonuniyatlariga faqat o'qitishning emas, balki axloqiy tarbiyalashning ham etakchi asosi sifatida qaraganlar.³

Ijtimoiy pedagogik qonuniyatlar quyidagilarda ifodalanadi:

- ta'lim jarayoni jamiyat taraqqiyotini aks ettiradi;
- ta'lim va tarbiya jarayoni hamda o'quvchi – talabalar tafakkurini rivojlanishi birbiri bilan uzviy bog'langan;
- o'qitish va o'rganish jarayonlari yaxlit ta'lim jarayoni, muayyan ta'lim mazmuni bilan biribirini taqozo etadi va ikki tomonlama qonuniy aloqani tashkil etadi;
- o'quvchi, talabani bironbir faoliyatga o'rgatish uni shu faoliyatga maqsadga muvofiq jalb etish orqali amalga oshiriladi;
- o'qitish maqsadi va o'quv yurti ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari va shakllari o'rtasidagi qonuniy bog'liqlik;
- o'quv jarayoni o'quvchi talaba maqsadining o'qituvchi maqsadiga muvofiq bo'lishi tufayli amalga oshadi. Bunda o'qituvchi faoliyati o'zlashtirishi lozim bo'lgan mazmuniga mos bo'lishi shart;

¹ N.Xo'jaev, P.Z.Xoshimov, T.T.Djuraev, O.B.Gimranova. Metodika prepodavaniya ekonomicheskix distsiplin. Toshkent 2004, str. 16.

² Printsip (lotincha principium- asos, boshlanish):

1. Nazariya, ta'limot, fan, xatti-harakatning asosiy qonun-qoidasi.

2. Kishi qattiq ushlab olgan, og'ishmay amal qiladigan qoida, nuqtai nazar, qarash, maslak, etakchi g'oya.

³ R. Mavlonova, O.To'raeva, K. Xoliqberdiev. «Pedagogika». T. «O'qituvchi», 2001, 185-bet.

- ta'lim mazmunini o'zlashtirish sur'ati va puxtaligi, o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan o'quv faoliyatiga, o'quvchi, talabalarni bilishga bo'lgan qiziqishini ta'minlash;

- ularning har tomonlama rivojlanishi, kamol topishi uchun o'zlashtirishi mumkin bo'lgan o'quv jarayoniga qay darajada jalb qilinishi;

- o'zlashtirilgan o'quv materiali mazmunining puxtaligini ta'minlashchda mavzuni to'liq yoki qisman takrorlash.

O'quv jarayonida talabalar bilim qonuniyatlaridan qanday foydalanishlari didaktik printsiplarga amal qilish bilan bog'liqdir.

Albatta, dars o'tish metodlarini tanlayotganimizda fanni o'rganishga qo'yilgan talablar va fanning mazmuniga alohida ahamiyat berish lozim. Bir fanni o'zlashtirishda yaxshi natija bergan metod boshqa fanga talabalarni chuqur o'zlashtirishlari uchun yaxshi yordam bermasligi mumkin. Shuning uchun ham dars o'tish metodlarini tanlaganda, albatta, fanning hususiyatlariga alohida diqqat qaratish lozim.

Fanni o'rganishda **o'quv materialining murakkabligi va miqdori** ham muhim rol o'ynaydi. Demak, dars o'tish metodini tanlashda fanning bu jihatlarini ham hisobga olish lozim. Masalan, oliy o'quv yurtlarida iqtisodiyot nazariyasi, akademik litsey, kasbhunar kollejlarda iqtisodiyot asoslari fanini o'rganishda abstrakt tafakkur nihoyatda katta rol o'ynaydi. Buxgalteriya hisobi, tahlil, soliq va boshqa shu kabi fanlarda amaliy metodlar fanni o'rganishga katta yordam beradi. Demak, metodlarni muvofiq ravishda tanlash lozim.

Dars o'tishda qanday metodni tanlash **o'rganilayotgan fanga, uning xususiyatlariga, o'rganiladigan mavzularga** bog'liq. Masalan, statistika fanida iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash asosiy rol o'ynasa, buxgalteriya hisobi fanida esa hujjatlashtirishga asosiy diqqat qaratiladi. Bir mavzuning mazmuni munozarada chuqur o'zlashtirilsa, ikkinchisidiki, masalamashq echishda ko'proq tushunarli bo'ladi.

Dars jaryonini qanday metod asosida tashkil etishda **o'quvchi talabalarining o'rtacha bilim darajasi** ham muhim rol o'ynaydi.

Guruhda talabalarining bilim darajasi yuqori bo'lsa, muvofiq ravishda ijodiy izlanishga undaydigan metodlarni qo'llash zarur. Bu ularni yanada ko'proq o'qishga, izlanishga olib keladi. Bilim darajasi past bo'lsa, ularga fanning mazmunini o'zlashtirishga yordam beruvchi metodlarni tanlagan ma'qul.

Dars o'tish qiyin bo'lgan guruh talabalarining bilim darajasi birbiridan keskin farq qiladigan guruhdir. Shuning uchun bunday guruhlarda bilimdonlar boshqalarga yordam berishiga erishishga, fanni o'zlashtirishga ko'maklashadigan metodlarni ko'proq tanlashga to'g'ri keladi.

O'qituvchi dars metodini tanlar ekan **talabalarining faolligi, qiziqishini** ham hisobga olishi zarur. Talabalarining qiziqishi past guruhlarda ularning faolligini oshiruvchi, fanni o'rganishga qiziqish uyg'otuvchi metodlarni qo'llash zarur. Bunda modellashtiruvchi o'yin turli qiziqarli mashqlar, konkurslar o'tkazish, talabalarga individual topshiriqlar berish, aytaylik, biron iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zgarishidan qanday xulosa chiqishi borasidagi fikrlashlar bilan kechadi.

Talabalarining faolligi yuqori guruhlarda ularni o'z ustida mustaqil ishlashlarini ta'minlovchi, erishgan darajada qotib qolmay, yanada ko'proq bilishga undovchi metodlarni qo'llash muhim.

Dars o'tish metodini tanlashda **ta'lim berish muddatini** ham hisobga olish zarur. Ma'lumki, vaqt inson uchun eng cheklangan resurs. Shuning uchun talabalarni doimo vaqtdan unumli foydalanishga o'rgatish zarur. Fanni o'rganishga umumiy qancha vaqt berilgani, shulardan mavzularga qancha vaqt ajratilganiga qarab, dars o'tish zarur.

Shubhasiz, dars o'tish metodlarini tanlashda **moddiytexnik baza, o'qitishning tashkiliy shart sharoitlari** ham muhim o'rin tutadi. Shuning uchun o'qituvchi har bir mavzuga ajratilgan vaqtdan kelib chiqib, maqsadga erishish uchun o'rganilishi zarur bo'lgan asosiy savollarga

ko'proq vaqt ajratishi, shunga muvofiq dars o'tish metodini tanlash va uni o'tkazishni rejalashtirishi zarur.

Dars o'tish metodini tanlashga ta'sir etadigan yana bir omil darsning shakli va tarkibidir. Albatta, nazariy darsda tanlangan metodni amaliy, darsda ham qo'llash kutilgan natijani bermaydi. O'qitish metodini tanlashda **guruhdagi talabalar soni** ham katta rol o'ynaydi. Kichik guruhlarda muvaffaqiyat bilan qo'llanilgan metodlar katta guruhlarda kutilgan natijani bermasligi mumkin, yoki umuman qo'llash qiyin bo'ladi.

Dars jarayonida qo'llaniladigan metodni tanlashda o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida o'quv jarayonida shakllanadigan munosabatlarda o'zaro hamkorlikka diqqat qaratilsa, boshqalarida avtoritarlik ustun. Dars o'tish metodini tanlashda eng muhim omil bu o'qituvchining darsga tayyorgarligi darajasidir. Chunki qaysi metodni qo'llash, qanday qilib dars o'tish, darsning mazmuni talabalar ongiga etkazish o'qituvchiga, uning bilimi, salohiyati, kasbiy ko'nikmasi, mahoratiga bog'liq.

Yuzaki qaraganda dars o'tish metodini tanlash murakkab emas. Ularni qanday qo'llash uchun o'qituvchida tajriba bor. Ulardan birortasini tanlasa bo'ldi, deya fikr yuritimiz. Lekin ko'rib o'tganimizdek, dars jarayonini tashkil etishga ko'plab omillar ta'sir qiladi.

Bundan tashqari real jarayonga kutilmagan holatlar, sabablar ta'sir qilishi mumkinki, uni avvaldan ko'rib, hisobga olib bo'lmaydi. **Dars o'tishda samarali metodlarni qo'llash deganda, mavjud turlituman metodlarni orasidan qabul qilingan mezonlar bo'yicha mavjud sharoitda eng yuqori natijaga erishiladigan metodlarni qo'llash tushuniladi.** Ular har bir fan, mavzu, savol, guruh uchun turlituman bo'lishi mumkin.

Dars o'tish metodlarini tanlashda yangi mavzuni, materialni o'rganilishi, uni mustahkamlash, mavzuni umumlashtirish va dars jarayoni bosqichlari ham katta rol o'ynaydi.

4§. Iqtisodiy fanlarni masofadan o'qitish metodini qo'llashning ob'ektiv asoslari, afzalliklari va muammolari

Taraqqiyot tufayli hayotimizga kompyuter, internetning kirib kelishi, o'qish, o'rganishning muhim metodi sifatida masofadan o'qitishni shakllanishiga, rivojlanib borishiga olib keldi. Yoshlarning chuqur bilim, malaka, ko'nikmaga ega bo'lishga ehtiyojlarini qondirishi mumkin bo'lgan yuqori malakali professoro'qituvchilar bilan ta'minlangan bilim maskanlarining markazda va yirik shaharlarda joylashgani masofadan o'qitish tadbirlarining vujudga kelishiga turtki berdi.

Hayotda shunday kategoriyadagi kishilar borki, ular o'z bilimlarini oshirishga, tinmay izlanishga ehtiyoj sezadilar. Lekin uni amalga oshirish uchun an'anaviy ta'lim tizimi xizmatlaridan foydalanishga imkoniyatlari yo'q. Ular uchun eng qulayi o'z xizmat vazifalarini bajargan holda malakalarini oshirishdir. Bunday ehtiyojni masofadan o'qitish yordamida qondirish mumkin.

Masofadan o'qitishni qulayligi shundaki, undan barcha aholi qatlamlari foydalanishi mumkin. Masofadan (distantion) o'qitish talabani mustaqil bilim olishga asoslangan ta'lim jarayonini yangicha tashkil etishdir. Ta'lim olish jarayoni, muhiti shu bilan xarakterlanadiki, bilim olayotganlar o'qituvchidan vaqt va masofa jihatidan ajralgan holda, uzoqda, lekin telekommunikatsiya vositalari yordamida dialog olib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Masofadan o'qitish o'quv materialini xatlar, topshiriqlar yoki audiovizual vositalar orqali mustaqil o'rganishdir.

Masofadan o'qitish o'ziga xos qator afzalliklarga ega bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Saboq olayotganlar an'anaviy o'qishga o'xshab ma'ruza, seminar darslarga muntazam qatnashmaydilar. Ular o'rganayotgan fanini, kursini o'zlashtirishi uchun, mutaxassislik bo'yicha zarur bilimlarni olishga qancha vaqt zarur bo'lsa, shuncha o'qiydi.

2. O'qish jarayonini ishlab chiqarishdan ajralmagan holda, kasbiy faoliyat bilan birgalikda olib borish mumkin.

3. Respublikamizning eng chekka hududlarida yashayotganlar ham yurtimiz va chet ellik eng taniqli professoro'qituvchi olimlardan saboq olish, jahonning mashhur kutubxonalari fondidagi noyob asarlar bilan tanishish imkoniga ega bo'ladilar. Undan tashqari o'qitish har ikki tomon uchun qulay vaqtda, sur'atda, kelishilgan holda olib borilishi mumkin.

4. Masofadan o'qitish keng yoyilgan mamlakatlar tajribasi, hisobkitoblari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim tizimiga qaraganda bu 1050 foiz arzonga tushadi.

Xarajatlarni pasaytirishga o'quv xonalari, texnik vositalardan samarali foydalanish, o'quv materiallarini konsentratsiyasi va unifikatsiyasi orqali erishiladi. Shubhasiz, ana shu afzalliklarni hisobga olgan holda respublikamizda ham keyingi paytlarda masofadan o'qitishni yo'lga qo'yishga katta e'tibor qaratilmoqda. Lekin masofadan o'qitishni respublikamiz miqyosida joriy etish biz xohlaganimizdek tezda amalga oshirilishi qiyin. Sababi, qator muammolar mavjudki, ularni echmay turib, qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Eng avvalo, masofadan o'qitishni tashkil etish uchun muvofiq ravishda infratuzilmani yaratishni talab qiladi. Zarur miqdorda dasturlar bilan kompyuterlarga ega bo'lib, ularni umumiy tarmoqqa ulashni tashkil etish kerak. Masofadan o'qitish yangi informatsion texnologiya, kompyuter, audio, videotexnika, telekommunikatsiya vositalari tizimini talab qiladi, uni shakllantirib, xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish lozim.

Virtual axborotdan foydalanmoqchi bo'lganlar uchun kutubxona fondlari kompakt disklar, muvofiq ravishda kataloglar bilan ta'minlash, ularni umumiy tarmoqqa birlashtirish zarur. O'quv adabiyotlarining elektron variantlarini kompleks tarzda tayyorlanishiga ahamiyat berish zarur. Fanlar, kurslar bo'yicha ta'lim mazmuni davlat ta'lim standartlari talablariga mos o'quv komplekslarini yaratish lozim. Bu holda darsliklar, qo'llanmalar o'rganilayotgan fan bo'yicha masala, mashq, testlar, glossariy, o'zo'zini tekshirish uchun savoljavoblar, ko'rgazmali qurollar hozirlanishi, o'quv metodik to'plamlarning elektron variantlari yaratilishiga ahamiyat berish zarur.

Iqtisodiy fanlarni o'rganish ancha murakkab bo'lib, o'rganuvchidan kuchli iroda va sabrtoqat, tinimsiz izlanishni, o'z ustida ishlashni talab qiladi.

Ma'lumotlar, dalillar o'zgarishi qanday natijaga olib kelishi, ular asosida to'g'ri xulosa chiqarishni bilish iqtisodiy fanlarning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy yo'nalish bo'yicha bilim olayotgan yoshlar uchun, ayniqsa, iqtisodiy fanlarni, avvalo, iqtisodiyot nazariyasini chuqur o'rganish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyot nazariyasi, boshqa iqtisodiy fanlarni masofadan o'qitish uchun zarur elektron o'quv darsliklari, qo'llanma, uslubiy adabiyotlar tayyorlaganda buni albatta hisobga olish zarur. Lekin hali ana shu talablarga javob beradigan o'quv, uslubiy adabiyotlar yaratilganicha yo'q. Ularni yaratish mashaqqatli mehnatni, vaqtni talab qiladi.

Bundan tashqari, masofadan o'qitish o'qishni xohlaganlardan o'z ustida tinimsiz ishlash, o'z vaqtini to'g'ri tashkil etish, ma'lum darajada boshlang'ich bilim va ko'nikmaga ega bo'lishni talab qiladi. Bunga, albatta, katta miqdordagi mablag', vaqt, mehnat zarur.

Qo'yilgan maqsadni qisqa muddatda amalga oshirish uchun esa, talabalarga dastlabki bilim beruvchi, o'quv adabiyotlari kompleksini tayyorlovchi professoro'qituvchilardan boshlab, masofadan o'qitishni tashkil qilishga mas'ul yuqori boshqaruv bo'g'inlari vakillarigacha o'z ishlariga mas'uliyat bilan yondashishlari talab qilinadi. Bu erda yana bir narsani unutmaslik kerakki, talaba bilan o'qituvchi o'rtasidagi jonli muloqotni o'z o'rnini bor, uni hech narsa bosa olmaydi. Masofadan o'qitish texnologiyasi ko'p miqdordagi talabalarga mo'ljallangan. Agarda ularning soni kam bo'lsa, sarfxarajatlarni oshib ketishiga olib keladi.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar:

Axborot qabul qilish, tahliliy fikrlash, insonga xos individual xususiyatlar, introvert, ekstrovert, o'qitish piramidasi, interaktiv metodlar, motivatsiya, printsip, pedagogik qonuniyatlar, masofadan o'qitish.

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda turli metodlarni qo'llash zarurligining asosiy sabablari nimada deb o'ylaysiz?
2. Axborot qanday tarzda qabul qilinsa, uni eslab qolish darajasi eng yuqori bo'ladi? Buning sababi nimada deb o'ylaysiz?
3. O'quv jarayonini tashkil qilishda qanday qiyinchiliklar bo'lishi mumkin?
4. Turli metodlarni qo'llab dars o'tishning ijobiy tomonlari ko'pligiga qaramay, nima sababdan hali ham turli interaktiv metodlarni qo'llash talab darajasida emas?
5. An'anaviy dars o'tish metodi bilan talabalarni faolligini oshiruvchi (interaktiv) metodlar qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
6. Dars o'tishning asosiy metodlarini sanab bering. Ularni qisqacha tafsilotini ayta olasizmi?
7. Dars o'tish metodlarini qanday mezonlarga ko'ra tanlaganimiz ma'qul?
8. Dars o'tish metodlarini tanlash osonmi?

V bob. IQTISODIY FANLARNI O'RGANISHDA MA'RUZA

1§. Ma'ruza, uning o'quv jarayonida tutgan o'rni va unga qo'yiladigan asosiy talablar

Ma'ruza (arabcha, lektsiya (lot. lectio) o'qish) o'quv material, biror masala, mavzu kabilarning izchil, ma'lum bir tizimga solingan bayonidir.

Ma'ruza o'quv jarayonining asosiy bo'g'ini, dars o'tishning asosiy shakllaridan biridir.

Ma'ruza o'quvchitalabalar bilan muloqotda bo'lishning alohida shakli va uni boshqa hech qanday o'quv shakli bilan almashtirib bo'lmaydi. Ma'ruzaning oldiga qo'yiladigan maqsad har xil bo'lib, bu maqsad maksimal darajada amalga oshishi uchun, uning funktsiyalariga ahamiyat berish kerak. Ma'ruza o'qitishning quyidagi qator funktsiyalarini bajaradi.

1. Professional ta'lim berish va dunyoqarashni shakllantirish.

2. Talabalar diqqatini asosiy maqsadga yo'naltirish. Ma'ruzada talabalarning diqqate'tibori o'quv materialining asosiy mazmuni, qonunqoidalari, ularning nazariy va kelgusidagi amaliyotda, mutaxassislik faoliyatida qanday o'rin tutishi va ahamiyatiga, uni o'zlashtirish metodlariga qaratiladi.

3. Talabalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish. Ularni axloqiy, ma'naviy jihatdan barkamol bo'lishi, mehnatga munosabati, ijtimoiypsixologik xislatlarini shakllantirish.

4. Bilim berish, o'rganayotgan fan bo'yicha axborot olish, olgan axboroti asosida xulosa chiqarishga o'rgatish.

5. Metodologik ma'ruza jarayonida tadqiqot metodlari taqqoslanadi, qiyoslanadi, ilmiy izlanish tamoyillari aniqlanadi.

6. Idrok, tafakkurni rivojlantiruvchi – tinglovchilarda bilmaganini bilishga qiziqish uyg'otadi. Mantiqiy fikrlash va o'z fikrini asoslashga o'rgatadi.

Ma'ruzada mavzuning asosiy savollari ketmaketlik asosida yoritiladi. Albatta, ma'ruzaning metodik jihatdan yoritilishi, bayon etilishi qo'yilgan maqsad, o'rganilayotgan fanning, mavzuning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Ma'ruza faqatgina iqtisodiy rivojlanishning asosiy qonuniyatlarini ochib berish bilan cheklanishi kerak emas, fanning so'nggi yutuqlaridan foydalangan holda ilmning amaliyotda qanday ahamiyatga ega ekanligini, hayotda real muammolarni echishdagi ahamiyatini, echish yo'llarini ham ko'rsatishi kerak.

Ma'ruza qanday fandan o'qilishidan qat'i nazar, ilmiy xarakterga ega bo'lishi, turli nazariy yo'nalishlar, ilmiy maktablarning asosiy g'oyalarini talabalar ongiga etkazishi va olgan bilimni ishonchga aylantirishi kerak. Har qanday ma'ruzaning eng zarur sharti auditoriya bilan muloqotga kirishishdir. Ma'ruza o'qish, eng avvalo, unga tayyorlanishdan boshlanadi. Buning uchun birinchi navbatda, ma'ruza mavzusi bo'yicha adabiyotlar tanlash hamda ular bilan tanishib chiqish kerak.

Ikkinchidan, fan bo'yicha ishlab chiqilgan dasturga ko'ra, ma'ruza rejasi va reja bo'yicha matn tayyorlanishi hamda darsni o'tkazishda qo'llaniladigan metodlarni tanlab chiqish, dars jarayonini texnologik tizim sifatida tarkibi, ketmaketligini aniqlash lozim.

Ma'ruzada darsni uch bosqichga bo'lish mumkin:

1. Kirish. Avvalgi ma'ruzada nimalar o'rganilgan, uning natijasi nimalar bilan bog'liq, bugungi darsga qanday maqsad qo'yilyapti? Avvalo dars ilgari mavzu bilan bog'lanadi. Keyin yangi mavzu e'lon qilinadi. Ma'ruza rejasi, mustaqil o'qish uchun zarur asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati tavsiya etiladi. Mavzuni o'rganishdagi asosiy termin, tushunchalar, mustaqil ravishda bajariladigan ishlar, topshiriqlar beriladi.

2. Asosiy bosqich. Bu bosqich ma'ruza rejasiga ko'ra tanlangan dars o'tish metodlarini qo'llagan holda o'tkaziladi. Tinglovchilarga mo'ljallangan axborotlar etkaziladi.

3. Yakuniy bosqich. Ma'ruzaga yakun yasaladi, qisqacha xulosa chiqariladi. Talabalar diqqati uchun mazkur mavzudagi eng asosiy tushuncha, e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar, hodisalar ta'kidlanadi. Qo'yilgan maqsadga qay darajada erishildi, bu tahlil qilib, baholanadi. Bugungi ma'ruzada bajarilgan ish kelgusi faoliyatda qanday muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi.

Ma'ruzalarni didaktik vazifasiga qarab:

- * kirish;
- * mavzular bo'yicha;
- * yo'lyo'riq ko'rsatadigan;
- * tahliliy;
- *yakunlovchi ma'ruzalarga bo'lish mumkin.

Kirish ma'ruzasi ma'lum bir fanni, mavzuni yoki muammoni o'rganishga bag'ishlanib, unda ana shu masala, muammolar haqidagi fikrlar, ularning ijobiy tomonlari, kamchiliklari, echilmagan muammolar ko'rsatiladi. O'rganishni boshlangan fanning predmeti, o'rganish metodlari bo'yicha ma'ruza kirish ma'ruzasiga tipik misol bo'la oladi.

Mavzular bo'yicha ma'ruzalar eng ko'p o'qiladigan ma'ruza bo'lib, unda o'rganilayotgan mavzuning asosiy mazmuni, amaliyotda sinalgan, qabul qilingan ilmiy qarashlar, mavjud echimini kutayotgan masalalar bayon qilinadi. Ularni echishning mavjud yo'llari ko'rsatiladi, yangilarini topish tavsiya etiladi.

Yo'lyo'riq ko'rsatuvchi ma'ruza talabalarga mustaqil ishlashni o'rgatishga qaratiladi. Unda ko'proq metodik maslahatlar beriladi. Tavsiya qilinadigan adabiyotlarni mustaqil o'qish, ular ustida ishlash jarayonida diqqatni qaratish lozim bo'lgan masalalar ko'rsatiladi.

Tahliliy ma'ruza u yoki bu muammo, mavzu yoki ma'lum bir tizimga solingan savollarni ma'lum bir mantiqiy aloqadorlikda bayon qilishga qaratiladi. Ko'pincha oliy o'quv yurtlarida yakuniy nazorat yoki imtixonattestatsiyalar oldidan o'tkaziladi.

Yakunlovchi ma'ruza ma'lum bir mavzu, muammoni yoki fanni o'rganib, uning yakuni bo'yicha o'tkaziladi. Muammo echimlari va fanning predmeti to'g'risida asosiy xulosalar bayon etiladi.

Ma'ruza va unga qo'yiladigan asosiy talablar

Iqtisodiy fanlarni o'rganishda talabalarning ijodiy fikrlarini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatishi, ularni jamiyat rivojlanishi iqtisodiy qonun, tendentsiya

larini chuqur tushunishi, nazariy masalalar bilan amaliyotni bog'lash mahoratini hosil qilishlari uchun ma'ruza quyidagi asosiy talablarga javob berish kerak:

- Ma'lum bir yo'nalishga, iqtisodiyotni asosiy qonunlari, tendentsiyalari, printsiplari, ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotning muammolarini tahlil qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, yosh avlodning dunyoqarashini shakllantirish, hayot kechirish tarzini tanlashning tarbiyaviy ahamiyatini oshirishi lozim. Ilmiyligi jihatdan nazariya asoslarini amaliyot bilan, masalaning qo'yilishini ilmiylik bilan hamda iqtisodiyotning yangi dolzarb masalalariga ijodiy yondashish bilan, nazariy dalillarning mantiqiylik bilan uzviy birligi ta'minlanishi kerak.

Iqtisodiy fanlardan ma'ruza o'qish o'qituvchi oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- talabalarga iqtisodiyot fanlarining nazariy boyligini ochib berish;
- dunyodagi mashhur iqtisodchilar, O'zbekiston respublikasi Prezidenti va taniqli iqtisodchi olimlarning ishlarini chuqurroq o'rganishga yordam berish;
- bir fandan olgan bilimlarini boshqa fanlarni o'rganishda ijodiy qo'llashlariga yordam berish;
- talabalarga bozor iqtisodiyoti sharoitida murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni echish uchun to'g'ri yo'l topish borasida o'ziga ishonch ruhini tarbiyalash.

Ma'ruza talabalarda fanni o'rganishga qiziqish, ishtiyoq uyg'otishi kerak. Ma'ruzani shunday tuzish kerakki, talabada fanni chuqur o'rganish uchun mustaqil ravishda adabiyotlar topish, ularni ustida ishlash, tushunishga xohishistak tug'ilsin. Shuning uchun zarur materiallar, kitoblar, jurnal va boshqa manbalarni tanlash printsiptial ahamiyatga ega.

Ma'ruzaning ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishi uning ilmiyligi bilan bog'liq. Ma'ruzachi real hayotning ob'ektiv tahliliga, iqtisodiy taraqqiyotning asosiy qonuniyatlariga, iqtisodiy hodisalar va xo'jalik hayotining omillari o'rtasidagi ichki bog'lanishlarni aniqlashga, tahlil qilishga asoslanishi kerak.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, talabaga ishonchli dalillar, chuqur tahlil ko'proq ta'sir qiladi. Har qanday fan, jumladan, iqtisodiy fanlar ham ishonchli dalillar, ma'lumotlar, nazariy va amaliy xulosalarga tayanadi.

Psixologlarning kuzatishlaricha bilish, o'rganish jarayoni fikrlar qaramaqarshiligi asosiga qurilsa, samarali bo'ladi. Ilmiy munozara talabalar uchun ijodiy muhit yaratadi. Iqtisodchipedagoglar uchun mo'ljallangan ma'ruzada munozarali savollarni qo'yish, turli nuqtai nazarlarni bayon qilish maqsadga muvofiq. Ma'ruzachining o'zi ma'lum bir nuqtai nazarni qo'llabquvvatlar ekan, talabalarga ham ana shu qarash to'g'riligini tushuntirishi, auditoriyani ishonitirishi kerak.

Ma'ruzaning ilmiyligi materialni bayon qilishning izchilligi, savollarni aniq, tushunarli qo'yilishini ko'zda tutadi. Ilmiy iqtisodiy jarayonlar, iqtisodiy hayotni tahlil qilishda tarixiylik va mantiqiylikka amal qilishni talab etadi.

Ma'ruzaga tayyorlanish jarayonida o'qituvchi mavzu bo'yicha savollarni qanday bayon qilishni, qanday uslublar qo'llashini ko'z o'ngiga keltirishi kerak. Ana shundagina mavzu bo'yicha adabiyotlarni, zarur ma'lumotlarni to'g'ri tanlashi mumkin. O'qituvchi, zarur dalillar, ma'lumotlarga ega bo'lsada, ularni ishonarli, asoslangan holda bayon qilmasa fandagi dolzarb savollarga javob berishdan chetlab o'tishi yoki chetga chiqishi mumkin. Bu hol talabalarda ma'ruzadan qoniqmaslikka, uning ishonchligi va tarbiyaviy ahamiyatini tushirishga olib keladi.

Nazariya bilan amaliyotning o'zaro bog'lanishi nihoyatda murakkab jarayon. U turlituman: ichki, tashqi, bilvosita va bevosita, muhim va uncha muhim bo'lmagan omillar bilan aniqlanadi. Shuning uchun ham ma'ruzaga tayyorlanish paytida ana shu jarayonlarni chuqur tahlil qilishni bilish, u yoki bu hodisani rivojlanishining asosiy tendentsiyalarini aniqlash kerak. Mavzudan chetdagi turlituman misollar bilan cheklanish yaramaydi.

Nazariyani asoslash uchun xo'jalik hayotidagi turlituman hodisalarni ijobiy yoki salbiy misol sifatida keltirish unchalik qiyin emas. Lekin real voqelikni noto'g'ri ko'rsatish, faqat yuzaki tashqi aloqalarni ta'kidlash bilan cheklanish yaramaydi. Ular masalaning mohiyatini ifodalamaydi va ochib bermaydi.

Ma'ruzada real faktlar, ma'lumotlarning o'rni
--

Iqtisodiy fanlar bo'yicha o'qiladigan ma'ruzada faktlar, real ma'lumotlarning o'z o'rni bor. Chunki ular iqtisodiy jarayon, muammolarni mohiyatini ochishga yordam beradi. Lekin ulardan mahorat bilan foydalanishgina kutilgan natijani beradi. Buning uchun qonuniy bog'lanishlar, tendentsiyalarni ko'rsata oladigan raqamlarni qo'llash kerak.

Raqamlar, ma'lumotlar o'rganilayotgan predmetning mazmunini tasavvur etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Albatta raqamlardan o'z fikrini tasdiqlash uchun foydalanish, mumkin. Lekin nazariy qoidalar iqtisodiy hodisa va jarayonlar mohiyatiga tushinishda ham muhim rol o'ynashini yoddan chiqarmaslik kerak. Har bir pedagog raqamlardan yuzaki, shunchaki foydalanishdan qochishi kerak. Iqtisodchilarning fikricha, dalillar, raqamlar qayta ishlashni talab etadigan ma'lum qurilish material, xolos.

Real ma'lumotlar, raqamlar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- hozirgi zamon xo'jalik hayotining o'ziga xos ayrim tomonlarini ko'rsatishi, ko'z o'ngiga keltirishga yordam berishi;
- sinchkovlik bilan ularni tanlab olish hodisani o'rganishga, uning o'ziga xos tomonlari, tutgan o'rmini aniqlashga yordam berishi;
- ma'lumotlar, dalillarni tanlayotganda xilmaxil bo'lishiga ahamiyat berish, shu bilan birga, tasodifiy faktlardan ehtiyot bo'lish kerak. Chunki ular u yoki bu hodisani mohiyatini ochib bera olmaydi, aksincha, talabalarni chalg'itishi mumkin. Shuning uchun:
- ma'ruzaga tayyorgarlik ko'rganda yangiligi nuqtai nazaridan eng so'nggi raqamlarni keltirish kerak;
- tanlangan dalillar ishonchli, sinalgan bo'lishi, hech kimda ikkilanish uyg'otmasligi;
- har qanday ma'ruzada faktlarga nazariy qoidalar mohiyatini ochishga xizmat qiladigan darajada o'rin berilishiga e'tibor qilish kerak. Agar nazariya bilan faktlar o'rtasida optimal

nisbat buzilsa, talaba faktlarni chalkashtira boshlaydi. Vaholanki, ma'ruzada asosiy maqsad nazariy kontsepsiyalarni talabalar ongiga etkazishdir.

- Ma'ruzada negativ faktlarni ham to'g'ri sharhlash, ularni qanday oqibatga olib kelishi, bartaraf qilish yo'llari haqida to'xtash kerak. Ma'ruzachining vazifasi negativ faktlarni e'lon qilish emas, balki ularni tahlil qilish, xulosa chiqarishga o'rgatishdir.

Faktlar ma'ruzaga jonli mazmun, hayotiylik nafasini baxsh etadi, uning ahamiyati bu jihatdan bebahodir.

Ma'ruzani bayon qilish metodlari

Induktiv metod ma'ruzada xususiylikdan umumiylikka, deduktiv metod esa umumiylik dan xususiylik tomon bayon qilishni ifodalaydi.

Induktiv metod dalillar, xususiy, umumiy xulosa, nazariy qoidalar, aniq faoliyat uchun amaliy xulosalar tarzida bayon qilinsa, deduktiv metod nazariy xulosa, umumiy, xususiy, faoliyat uchun praktik xulosa tarzida bayon qilinadi.

Talabalarning iqtisodiy fanlarni o'rganishlarida, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda ma'ruzaning roli beqiyosdir. Shu bilan birga, ma'ruzaning mazmunini talabalarga etkazishda o'qituvchining rolini uning barcha metodlar, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar va boshqalarni qo'llashdagi mohirligini hisobga olmay, ma'ruzaning rolini ko'rsatib bo'lmaydi.

Birinchi kursdan boshlab, xususiylikdan umumiy mantiqiy xulosa chiqarish o'rganilar ekan, o'qituvchi shu tizimni buzmagani holda undan fanni chuqurroq o'zlashtirish uchun foydalanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yana shuni ham hisobga olish zarurki, talabalarda xulosani shoshilinch umumlashtirishga harakat qilish holati uchrab turadi. Ayrim paytlarda talabalar o'ylab o'tirmay dangal, umumlashtirib bo'lmaydigan xususiy faktlarni ham umumlashtirishga harakat qilishadi. O'qituvchi ma'ruza o'qishga tayyorlanar ekan, bu tendentsiyani ham hisobga olishi zarur.

Ma'ruzada materialni qay tarzda bayon qilinishiga qarab **dalillar, xususiy, umumiy** xulosa, nazariy qoidalar aniq faoliyat uchun amaliy xulosalarga kelish tarzida berilishi mumkin. Induktiv metodda ma'ruza ko'pincha qiziqarli, ko'zga tashlanadigan fakt yoki misoldan, ayniqsa, shu kunning biron dolzarb masalasi bo'lgan, auditoriyaning diqqatini jalb qiladigan masaladan boshlanadi.

Induktiv metod talabalarni xususiy kuzatuvlardan ketmaktet umumiy xulosa chiqarishga o'rganish imkonini beradi. Ularni mustaqil fikrlashga o'rgatadi.

Deduktiv metodda esa ma'ruza umumiy nazariy masalalardan boshlanadi. Bu metod iqtisodiy fanlarning umumiy qonunlari, qoidalarini real hayotga tatbiq qilish, amaliyotda ko'rish va baholash, xo'jalik hayotida qo'llash, iqtisodiy hayot hodisalari, jarayonlarini, xo'jalik yuritish siyosatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, ma'ruza ham induktiv, ham deduktiv metod asosida olib borilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Avval ishchi gipoteza, taklif shaklida auditoriyaga umumiy savol tashlanadi, so'ngra talabalarni mulohazalari dalillari, faktlari tahlil ma'lumotlari shu savolga to'g'ri kelishi birgalikda muhokama qilinadi, xulosalar chiqariladi.

Bu holda ma'ruza asosiy g'oya, uni dalillar asosida tasdiqlash xususiy savollarni izchillikda bayon qilish, deduktiv metodda mavzuning umumiy xarakteristikasini berish tarzida tuziladi.

Ma'ruzaning samarasini oshirishda ko'rgazmali qurollar (diagramma, sxema, jadval, grafik kabilar)ning ahamiyati kattadir. Ko'rgazmali qurollar orqali axborotni qabul qilish, mavzuni chuqurroq tushunishga, o'quv materialini xotirada uzoq saqlanishiga yordam beradi. Lekin ko'rgazmali qurollarga haddan tashqari berilib ketish ham kerak emas, chunki auditoriya bilan muloqot yo'qoladi va natijada ma'ruzaning samarasi pasayadi. Ammo tanlab olingan, tayyorlangan ko'rgazmali qurollar so'zsiz ma'ruza samarasini anchagina oshiradi.

Ma'ruzaga iloji boricha talabalar diqqatini qaratish kerak. Buning uchun ma'ruzaning kirish yoki uning asosiy qismida masalaning mohiyatini ochib berishga qaratilgan savol qo'yish maqsadga muvofiq. Pedagoglar tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining mavzuni

bayon qilishidan avval yoki bayon qilish jarayonida savol qo'yishi, uni bayon qilib bo'lgach, qo'yilgan savoliga qaraganda to'liqroq, yaxshiroq natijaga olib kelar ekan. Chunki ilgari qo'yilgan savol talabani javob qanday bo'lishi kerak, deb o'ylantira boshlaydi va javobni o'qituvchidan eshitishga diqqatini qaratadi.

Ikkinchidan, ma'ruza boshlanganidan 20 daqiqacha vaqt o'tgach, talabalar diqqati susayadi. Buni hisobga olib, har 1520 daqiqada yoki har bir uzviy savolni bayon qilishda turli metodlardan foydalanish, talabalar diqqatini jalb qiladigan savollar tashlash maqsadga muvofiqdir.

Dars berish jarayonida misol keltirganda guruhdagi talabalarga bevosita misollar keltirishi diqqatni o'ziga jalb qiladi. Masalan, «Odiljon bilan Erkinjon biznes bilan shug'ullanishmoqchi, lekin ishni nimadan boshlashni o'ylanib turishibdi. Sizningcha, ular nimadan ish boshlashi kerak?», «Dilbar doimiy o'rtacha xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortgan sayin kamayib boradi, deydi, Dinora esa yo'q, o'zgarmaydi, deydi. Sizningcha, ularning qaysi biri haq?» singari murojaatlar jonli muloqotga boshlaydi.

Boshqa o'quv shakllariga qaraganda ma'ruzachining ma'ruzasini hishayajon, jo'shqinlik bilan bayon etishi muhim rol o'ynaydi. Ma'ruzachi hishayajonini o'zgartirish, mimikasi orqali talabalarni darsga qiziqishini kuchaytirishi yoki aksincha, susaytirishi mumkin.

1. Ma'ruzaning emotsional ta'siri o'qituvchining ma'ruza materialini erkin bayon qilishi bilan to'g'ridanto'g'ri bog'liq. Erkin bayon qilish orqali auditoriya bilan bog'lanish yaxshilanadi. Talabalarning aks tasirini kuzatish imkoni vujudga keladi. Og'zaki nutq xususiyatlari, ya'ni dialogdan foydalanish mumkin bo'ladi.

Aksincha, ma'ruza matniga qarayverish auditoriya bilan kontakt o'rnatishni qiyinlashtiradi, uni buzadi, chunki yozma nutq, odatda, monolog tarzida bo'ladi. Bu erda gap faqat ma'ruzachining tayyorlangan materialni erkin egallagan bo'lishi, matnni zerikarli tarzda o'qimasligi haqida bormoqda.

2. Og'zaki nutq, ya'ni ma'ruza tushunarli, eshitib, qabul qilishga oson, qisqa jummalardan tuzilgan bo'lishi kerak, chunki uzun, murakkab jumlar fikrni xiralashtiradi. O'qituvchi bayon qilinayotgan materialni yaxshi bilishidan tashqari o'z ovozi ham nazorat qilishi zarur. Intonatsiyani goh baland, goh past qilib nutq o'zgartirish orqali talabalar diqqatini tortish, o'z vaqtida pauza va boshqa intonatsiyalardan ham foydalanish zarur.

«Erkin manera» tarzida dars berish, ma'ruzachining auditoriyada u yoqdan bu yoqqa yurishi talabalarni diqqatini tortadi va tushunishni qiyinlashtirib, ularni mavzudan chetlashtiradi. Pedagog o'zining «ish zonasi»ga ega bo'lishi, undan foydalanishni bilishi kerak.

4. Ma'ruzachi o'zining tashqi ko'rinishiga ham e'tibor berishni yoddan chiqarmasligi zarur.

5. Ma'lumki, ma'ruzaning jo'shqinligi, ma'lum darajada uning yorqinligiga bog'liq. Jo'shqin, ma'noli nutq faqat aniq, misollar bilangina emas, balki maqol, matal, badiiy obrazlar bilan boyitilishi zarur. Bu hol ma'ruzani qiziqarli qilib, talabalar diqqatini jalb etadi.

Shunday qanotli so'zlar ham bo'ladiki, ular nihoyatda ajablanarli darajada nishonga tegishi bilan murakkab hodisalar mohiyatini ochib beradi. Faqat ana shu badiiy so'z, maqollar, matallar bayon qilinayotgan material bilan bir butunlikni tashkil qilishi zarur. Masalan, me'yoriy naflilikni tushuntirganda talabalarga «Me'yoriy naflilik mazmunini ifodalovchi qanday maqolni bilasiz?» deb murojaat qilish yoki «Naflilikni darajasi pasayib borishi qonunini ifodalovchi qanday maqolni bilasiz? Naflilik tovarning narxini shakllanishida qanday rol o'ynaydi?» yoki «Hisobini bilmagan hamyonidan ayrilar» maqoli nimaga ishora qilyapti? deb murojaat qilish mumkin. Birinchisida talabalardan «holvaning ozi shirin», ikkinchisida «oldingdan oqqan suvning qadri yo'q», uchinchisida, «hisobkitobning naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi» javobini olishga ahamiyat berish yoki maqolni bayon qilib, uni bayonini talabalar bilan birgalikda naflilik nazariyasi bilan yoki xarajatlar, foyda va boshqalar hisobkitobi bilan bog'lash mumkin.

6. Ma'ruzaning to'g'ri tuzilishi, darsning har bir minutidan samarali foydalanish mashg'ulotlarning muvaffaqiyatini taminlaydi.

7. Auditoriya bilan «qayta aloqa» o'rnatishda talabalarning savoli va o'qituvchining javobi muhim rol o'ynaydi. Odatda, ko'pincha ma'ruzaning oxirida savollarga vaqt ajratiladi, lekin bu ma'ruza jarayonida savol berilmaydi, degani emas.

Savollarga javob berganda javobning qisqa, asoslangan bo'lishiga ahamiyat berish kerak. Agar savol qo'shimcha dalillarni talab etadigan bo'lsa, buni ochiq aytish mumkin, (aytaylik, statistik ma'lumotlar shu daqiqada yo'q bo'lsa) sababini ko'rsatib, kelgusi darsda javob berishga va'da qilsa, buning aybi yo'q. Agar savol individual tarzda bo'lsa, ma'ruzadan so'ng yoki maslahat darsida javob berish mumkin.

Savoljavobda o'qituvchining nutq ohangidan doimo xayrixohlik sezilib turishi, savoldan salbiy munosabat sezilmasligi kerak, aks holda auditoriyaning ishonchi yo'qoladi.

8. Har qanday sharoitda (tashqaridagi shovqinsuron, eshik ortidagi g'alag'ovur, qurilish va hokazo) o'qituvchi o'zini tuta bilishi lozim.

9. Nutqda taqliddan qochish, bir gapni bir necha marta takrorlamaslik kerak.

10. Nutqda siyqasi chiqqan so'zlarni imkon qadar ishlatmaslik zarur.

Albatta, ideal tarzda ma'ruza o'qib bo'lmaydi. Lekin har bir o'qituvchi o'zining barcha imkoniyatini, mahoratini ishga solib, dars o'tishi shubhasiz, ma'ruzaning ijobiy tomonlarini ustun bo'lishiga olib keladi.

Ta'lim tizimidagi o'rniga ko'ra, ma'ruzalar mavzuni, bo'limni, kursni o'rganishni boshlovchi yoki ta'limning ma'lum bir bosqichini tugallovchi ma'ruzalarga bo'linadi.

Axborotni talabalarga etkazish nuqtai nazaridan **monolog** yoki **dialog** tarzida o'tkazilgan ma'ruzalar bo'ladi. Monolog tarzidagi ma'ruzada asosan ma'ruzachi gapiradi, ko'rsatadi. Tinglovchilar ma'ruza o'qish jarayoniga sust ishtirok etadilar. Aksincha, dialog tarzidagi, tinglovchilarning ham fikrini eshitgan holda o'tkaziladigan ma'ruzalar jonli bo'lish unda tinglovchilar faolligi ta'minlanadi.

Ta'lim berishning asosiy metod va usullariga ko'ra, ma'ruzalarni axborot beruvchi, muammoli, jadallashtirilgan, binar (birbiridan farq qiluvchi ikki xil fikr bildiriluvchi), avvaldan ataylab xato fikr ham bayon qilinishi rejalashtirilgan, maslahat ma'ruzalariga bo'lish mumkin.

Hozirgi paytda nisbatan ko'p qo'llaniladigan yoki borgan sari ommalashib borayotgan ma'ruza shakllari: axborot beruvchi, muammoli va jadallashgan (chuqurlashtirilgan) ma'ruzalar bo'lib, ulardan hozirgacha eng ko'p qo'llaniladigani axborot beruvchi ma'ruzadir. U an'anaviy metodga asoslangan bo'lib, asosiy vazifa o'quv axboroti – mavzuning mazmunini talabalarga bayon qilish, tushuntirishdan iborat. Unda o'qituvchi asosan bilim beruvchi rolini bajaradi. Bu monolog tarzida bayon qilinadi.

Mamlakatimizda 80yillardan boshlab ma'ruzalarni muammoli tarzda bayon qilishga e'tibor berila boshlandi. Bunda maqsad yangicha bilim olish, ya'ni yangi mavzuni o'rganish, muammoli savollar, masalalar qo'yish, muammoli vaziyat yaratish orqali amalga oshiriladi. Bilish jarayoni dialog tarzida amalga oshirilib, o'qituvchining faoliyati talabalar bilan hamkorlikda kechadi. Dars tadqiqot faoliyatiga o'xshab ketadi. Dars o'tishda pedagogik vazifa yangi mavzuni muammo sifatida o'rta qo'yib, turli nuqtai nazarlarni hisobga olgan holda, uni echish yo'llarini topish orqali uddalanadi.

Hozirgi kunning talablaridan kelib chiqib, darsda talabalar faolligini oshirishga qaratilgan jadallashtirilgan (chuqurlashtirilgan) ma'ruza metodini qo'llash borgan sari ommalashmoqda.

2§. Ma'ruza matnini tayyorlash

Ma'ruza matni har bir fanning ishchi o'quv dasturi asosida, mavzuga ajratilgan vaqtdan kelib chiqib, tayyorlanadi. Buning uchun mavjud adabiyotlar o'rganiladi, turli manbalardan axborotlar yig'iladi.

Mavzuni o'rganishning maqsadidan kelib chiqib, zarur savollar qo'yiladi, mavzuni yoritish metodi tanlanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi barcha fanlar uchun asos bo'lishini hisobga olib, namunaviy ma'ruza matni shu fandan beriladi. Ma'ruza o'qilayotgan iqtisodiy fanlarning xususiyatlaridan kelib chiqqanda ma'ruzada ma'lum bir farqlar bo'lishi mumkin, lekin ma'ruzaning asosiy mohiyati o'zgarmaydi.

An'anaviy ma'ruza matni

Mavzu: «IQTISODIY RESURLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI»

Kirish

Ilgarigi mavzuda iqtisodiy g'oyalarning vujudga kelishi, iqtisodiyot nazariyasi fani nimani o'rganishi, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar, fanni o'rganish uslublarini ko'rib chiqdik. Iqtisodiyot nazariyasi barcha iqtisodiy fanlarning poydevori ekanligini, u bajaradigan vazifalarni o'rgandik. Bugungi darsimiz «Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari» mavzusiga bag'ishlanadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'rganishni aynan ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlardan boshlashimiz bejiz emas. Chunki inson yashar ekan, uning ehtiyojlari mavjud. Insonning butun umri ana shu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan.

Odamlar doimo goh u yoki bu narsani etishmasligidan shikoyat qilishadi. Vaqtimiz etmaydi, pulimiz etmaydi va hokazo. Bunga sabab nima? Hech o'ylab ko'rganmisizlar?

Bugungi o'tiladigan mavzuda ana shu savollarning javobini topishga harakat qilamiz. Mavzu ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar, ularning tarkibi, ehtiyojlarning cheksizligi, bu ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan ne'matlarning ularni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslarning cheklanganligi muammolarini o'rganishga qaratilgan.

Resurslarning cheklanganligi tanlash va qaror qabul qilish zaruratini ko'ndalang qilib qo'yadi. Shuning uchun ham har bir qadamimiz tanlash va qaror qabul qilishimiz bilan bog'liq. Har bir kishining hayoti, iqtisodiyotning, qolaversa, butun jamiyatning taraqqiyoti qabul qilgan qarorimizga, ya'ni turli variantlardan nimani tanlashimizga bog'liq. Bugungi mavzu ana shu masalalarni ham o'rganishga qaratilgan. Keyingi mavzularda esa qanday qilsak, boshqacha aytganda, qanday qarorga kelsak to'g'ri yo'lni tanlashimiz mumkinligini o'rganamiz. Bugungi ma'ruzada qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, quyidagi uzviy savollarni muhokama qilamiz.

REJA

1. Ehtiyojlar va ularning tarkibi.
2. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni.
3. Resurslarning cheklanganligi va ehtiyojlarni qondirish. Iqtisodiyotning bosh muammosi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992.
3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.: «O'zbekiston», 9tom, 2001
4. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. // Xalq so'zi, 20fevral, 2003 y.
5. Karimov I.A. Yangi hayotni eskicha qarash va yondashuvlar bilan qurib bo'lmaydi. // O'zbekiston ovozi, 17fevral, 2005y.

6. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005
7. Karimov I.A. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. // Xalq so'zi, 2006 yil, 11 fevral
8. Makkonell K., Bryu S. Ekonomiks, gl. 2. M.: «InfraM», 1999.
9. «Ma'naviyat, ilmu fan va iqtisodiy bilim yoshlar tarbiyasiga xizmat qilsin» mavzudagi respublika ilmiyamaliy konferentsiya materiallari, 2004 yil, 25 noyabr, Toshkent, 2004
10. Tezisi i dokladi mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii na temu: «Sotsialnoekonomicheskie problemi perexodnoy ekonomiki» (Opit, obobshcheniya, zakonomernosti). SanktPeterburg: 2005.
11. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «O'qituvchi», 2002.
12. Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. Ekonomika, ch.I, gl.1, M.: «Delo», 1999.
13. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «Moliya», 2002.
14. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy (Koll. avt.). T.: «Shark», 1999.
15. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. Pod red. Nikolaevoy I.N, M.: «Prospekt», 1998.
16. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi, Toshkent: «Mehnat», 1995.
17. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent: «Sharq», 2006.
18. O'zbekiston iqtisodiyoti, Uzbekistan v tsifrax. Statisticheskii sbornik, T.: 2005

Ma'ruza o'qishda qo'llaniladigan ko'rgazmali qurollar

1. Ishlab chiqarish resurslari tasnifi, chizma.
2. Mavjud resurslarni to'la ishlatish sharoitida guruch va avtomobil ishlab chiqarish, jadval.

3. Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi, chizma.
Asosiy qism:

1. Ehtiyojlar va ularning tarkibi

Kishilik jamiyati, albatta, insonlardan tarkib topgan. Inson esa barcha jonzoatlarning eng oliysi. U boshqa jonzoatlardan o'zining aqlidroki bilan ajralib turadi. U xayot kechirish uchun turli ehtiyojlarini qondirishi shart, chunki busiz inson yashay olmaydi.

Insonlarning yashashi, har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo'lgan barcha ne'matlar ularning hayotiy ehtiyojlarini tashkil etadi. Inson o'z ehtiyojlarini qondirish yo'lini qidiradi. Ehtiyojlarni qondirishi zarurligi, ya'ni yashash uchun kurash uni faollikka undaydi.

Har bir inson uchun o'zining qadrqimmat o'lchovi mavjud. Bir inson tomonidan qadrlangan, hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan narsa ikkinchi bir kishi uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Ahamiyat nuqtai nazaridan ehtiyojlarni tartibga solish qiyin. Insonlar uchun eng zarur va qimmatli qadriyatlarini, ashyolarni sanog'iga etish qiyin. Har bir inson o'ziga nimalar zarurligini o'zi belgilaydi.

XX asr ko'pincha «axborot asri» deb atalgan. XXI asrga kelib axborotning ahamiyati yanada ortdi. Axborotni biz turlituman manbalardan, masalan: radio, televidenie, gazeta va jurnal, kitob, global kompyuter tarmog'i internet kabilardan olamiz. Shu bilan birga «an'anaviy» axborot manbalari ham mavjud. Ular otaona, qarindoshurug', do'stbirodarlar, qo'niqo'shnilar, tanishlar, tasodifiy uchrashgan odamlar va hokazo. Bizning atrofimizni o'ragan olamni, tabiatni kuzatib, yangiyangi ma'lumotlar, yangi axborot olamiz. Insonaxborot qabul qilish manbai. Chunki aynan **axborot bizni barcha ehtiyojlarimizni shakllantiradi.**

Bizning barcha odatlarimiz, histuyg'ularimiz, bilim va hayotiy tajribamiz, fikrmulohazalarimiz xohishistaklarimiz – asosida axborot yotadi. Yangi axborot yangi ehtiyojlarni vujudga keltiradi. Axborot insonni beixtiyor harakatga solishi yaratuvchanlikka boshlashi mumkin.

Fantexnika taraqqiyoti, yangiyangi kashfiyot ixtirolar tufayli yangi tovarlar ishlab chiqarilib, xizmatlar ko'rsatilmoqda. Masalan, kompyuter, qo'l telefoni singari tovarlar bo'lmagan. Demak, bunday ehtiyoj ham bo'lmagan.

Ilgaridan mavjud bo'lgan tovarlarning xususiyatlarini bilmagan odamga, bu haqda yangi axborot olishi tufayli yangi ehtiyojlar vujudga keladi. Masalan, an'anaviy oziqovqat mahsulotlari sabzavotlar, mevalar, vitaminlarning xususiyatlari to'g'risidagi yangi ma'lumotlar, bo'lmasligi mumkin. Ular to'g'risidagi axborot bunday mahsulotlarning tarqalishiga yordam beradi.

Kishilar hayotida yangi vaziyat, yangi muammolar paydo bo'lishi natijasida ham yangi ehtiyojlar ham vujudga keladi. Masalan, oilada farzand tug'ilishi natijasida chaqaloq uchun zarur buyumlarga, kasal bo'lganda doriga, kasbini o'zgartirganda ish qurollariga zaruriyat paydo bo'ladi. Xullas, inson hayoti davomida yangiyangi axborotlar oladi, unga muvofiq ravishda ehtiyojlar vujudga keladi. Har kishi avvalo axborotga ega bo'ladi so'ngra, shu axborotdan foydalanish uchun tegishli qarorga keladi.

Ehtiyojlar nihoyatda turli-tumandir. Ularga turli jihatdan yondashish mumkin. Ko'pgina, iqtisodchilar u yoki bu xususiyatlariga ko'ra ehtiyojlarni turli guruhlariga ajratib, tushuntirishga harakat qilishadi. Alfred Marshall nemis iqtisodchisi Germanning fikriga asoslanib, ehtiyojlarni absolyut va nisbiy, minimal va maksimal darajadagi ehtiyoj, qondirilishi zarur va qondirilishi kechiktirsa bo'ladigan, bevosita va bilvosita qondiriladigan ehtiyojlar, joriy va kelajakda qondiriladigan ehtiyojlarga bo'ladi. Ayrim adabiyotlarda ehtiyojlar: birlamchieng zarur ehtiyojlar va ikkilamchi qondirilishi kechiktirsa mumkin bo'ladigan ikkinchi darajadagi ehtiyojlarga bo'linadi. Birlamchi ehtiyojlarga insonning eng zarur bo'lgan oziqovqat, kiyimkechak va boshqa shunga o'xshash ehtiyojlari, ikkilamchi ehtiyojlarga insonning ma'naviy, intellektual faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bilim olish, san'at, turli ko'ngil ochar tadbirlarga qatnashish ehtiyojlarini kiritish mumkin. Lekin bunday tabaqalash shartlidir. Zarurat har bir inson uchun individual muammo bo'lib, bir inson uchun kiyimkechak, turar joy birinchi zarurat bo'lsa, boshqasi uchun bular shunday zarurat bo'lmasligi mumkin. Birov uchun kiyimkechakdan ko'ra bilim olish zarurroqdir. Ba'zi kishilar uchun hatto ma'naviy boylik hasham bo'lsa, boshqasi uchun kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyoj bo'lish mumkin

Inson ehtiyojlari tarkibiga turli jihatdan yondashib, uni harxil guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ehtiyojlar – ko'ra:

a) individual;

b) guruh;

v) umumjamiyat ehtiyojlariga bo'linadi.

Individual ehtiyoj – bu har bir inson uchun bo'lgan zaruratni ifodalaydi. U fiziologik ehtiyojlar, ijtimoiy kontaktda bo'lish, o'zining har tomonlama kamol topishiga bo'lgan ehtiyojlar va boshqalarini o'z ichiga oladi.

Guruh ehtiyoji bu oila yoki bir to'p kishilarning biror maqsadda birlashgan guruhlar (mehnat jamoasi, turli uyushmalarning) ehtiyojlari bo'lib, birgalikda yashash, faoliyat yuritish jarayonida vujudga keladigan umumiy ehtiyojlardir. Bularga hududiy ehtiyojlarni ham misol keltirish mumkin. Masalan: tuman, viloyat, ayrim hududda yashovchilar ehtiyoji va hokazo. Guruhlar ehtiyoji, umuman olganda mulkning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi bilan bog'liq.

Umumjamiyat ehtiyoji bu mamlakat miqyosida, qolaversa, er kurrasi miqyosida insonlarning shakllangan tarkib topgan ehtiyojlaridir. U o'z ichiga birinchidan, barcha turdagi individual va guruh ehtiyojlarini olsa, ikkinchidan jamiyatni yaxlit organizm sifatida yashab turish uchun zarurdir. Bularga tabiiy resurslarni asrash, tinchlik, jamiyatni boshqarish va

¹ Lotinchadan olingan «sub'ekt» so'zi- ega, «ob'ekt» esa predmet ma'nosini anglatadi. O'zbek tilining izohli lug'atida ko'rsatilishicha, sub'ekt, aql-zakovat, iroda egasi, borliqni bilishga, o'zgartirishga qodir, faollik bilan harakat qiladigan shaxs yoki guruhdir.

hokazolarni kiritish mumkin. Jamiyatning ehtiyoji turli ijtimoiy toifa va guruhlarga mansub kishilar ehtiyojining yaxlitligi sifatida namoyon bo'ladi. Tabaqalanish darajasiga qarab ehtiyojlar ham farqlanadi.

2. Ehtiyojlar - ko'ra: moddiy ehtiyojlar, ijtimoiyma'naviy ehtiyojlarga bo'linadi.

Moddiy ehtiyojlar azaliy bo'lib, ular inson bilan birga vujudga kelgan. Moddiy ehtiyojlar eng zarur va hayot uchun kerakli ashyolardir. Oziqovqat, kiyimkechak, turarjoy, transport va hokazolar shular jumlasiga kiradi. Ular yashashning birlamchi shartidir.

Ijtimoiyma'naviy ehtiyojlar azaliy bo'lmay, jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida, tsivilizatsiya paydo bo'lishi bilan yuzaga keldi. Jamiyat rivojlangan sari bunday ehtiyojlar tabiiy zaruratga aylana boradi. Ijtimoiyma'naviy ehtiyojlar, asosan, turli xizmatlardan foydalanishga bo'lgan zaruratlar tarzida yuzaga chiqadi. O'qituvchi, vrach, san'at arbobi, sport va boshqalar xizmatidan foydalanib, inson axloqiy, ma'naviy, estetik, jismoniy jihatdan tarbiyalanadi, bilim oladi, kasb egallaydi, har tomonlama kamol topadi. Bu ehtiyojlar hayotning turli bosqichlarida o'zini namoyon etadi.

3. Faoliyat doirasi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar jihatidan mehnat qilish, atrofdagilar bilan muloqotda bo'lish, dam olish, ish qobiliyatini tiklash, iqtisodiy faoliyat yuritish kabilarni o'z ichiga oladi.

Mehnat ehtiyoji insonning yashash uchun kurashi zamirida mujassamlashgan. Mehnatsiz inson yashay olmaydi, chunki mehnatsiz nozu ne'matlar yaratib bo'lmaydi. Mehnat ehtiyoji insonda ijod qobiliyatini shakllantiradi. Inson mehnatda o'z o'rnini topishi, o'z qobiliyatini ishga solib, obro'e'tibor qozonishga harakat qiladi. Inson yashar ekan doimo boshqalar bilan muloqotda bo'lishga ehtiyoj sezadi. Inson mehnat qilar ekan, albatta ish qobiliyatini tiklash uchun dam olishi, turli ko'ngilochar tadbirlarda qatnashishi zarur.

4. Ehtiyojlarga ular qay tarzda qondirilishi jihatidan qaraganda, yakka va birgalikda qondiriladigan ehtiyojlar ko'zga tashlanadi. Har inson o'z ehtiyojlarining bir qismini yakka tartibda, ikkinchi qismini esa boshqalar bilan birgalikda qondiradi. Masalan, kiyim kiyishga bo'lgan ehtiyoj yakka tartibda, bilim olishga bo'lgan ehtiyoj birgalikda qondiriladi.

5. Ehtiyojlarni qondirishdan qanday maqsad ko'zlanganiga qarab, ularni: shaxsiy ehtiyojlar va ishlab chiqarish ehtiyojlariga bo'lish mumkin. Boshqacha aytganda, iste'mol tovarlari va iqtisodiy resurslarga ehtiyoj. Birinchisi insonning bevosita ehtiyojlari bo'lib, uning hayot kechirishi, har tomonlama kamol topishiga qaratilgan. Ishlab chiqarish ehtiyojlari esa inson uchun bilvosita zaruratlar bo'lib, uning yordamida inson yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan turli ne'matlar ishlab chiqarish uchun zarur investitsion tovarlar yaratiladi.

Ehtiyojlar qanday guruhlarga bo'linmasin, ularga qay jihatdan yondashilmasin, birbiri bilan bog'liq, biri ikkinchisini taqozo qiladi hamda **yagona umumjamiyat ehtiyojlari tarzida shakllanadi.**

Jamiyatning umumiy ehtiyojlari tarkib topishi va rivojlanishiga qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni umumiy tarzda quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin.

1. Aholi soni, yoshi, jinsi.
2. Tabiiy-geografik sharoit.
3. Tarixiy milliy an'analar va odatlar.
4. Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti.
5. Madaniy jihatdan erishilgan daraja.

Jamiyat har xil odamlardan tarkib topar ekan, albatta ularning har birining ehtiyoji shakllanishiga ta'sir etadigan ob'ektiv va sub'ektiv omillar mavjud.

2. Ehtiyojlar cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borish qonuni

Kishilik jamiyati taraqqiyotiga nazar tashlar ekanmiz ehtiyojlarni beto'xtov yuksalib borishini ko'ramiz. Ehtiyojlarning uzluksiz o'zgarib turishi va o'sib borishi har qanday jamiyatga xosdir. Fanda inson ehtiyojining cheksizligini, uning doirasi doimo kengayib borishi

¹ Ob'ekt esa kishining faoliyati, diqqat - e'tibori jalb etilgan predmet, hodisa.

allaqachonlar aniqlangan. Ehtiyojlarning chegarasi yo'qligi xalqimizning «Insonning ko'zi tuproqqa to'lgandagina to'yadi» degan naqlda yaqqol ifoda etilgan. Hozirgi nazariyachilarehtiyojlar cheksiz, ular o'sishining to'xtashi, jamiyat hayotining to'xtashini bildiradi, deya e'tirof etishadi. Ehtiyoj o'smaganda edi, ishlab chiqarishni taraqqiy ettirishga zarurat bo'lmas edi.

Ehtiyojlar doirasining to'xtovsiz kengayib borishi ikki yo'nalishda amalga oshadi.

1. Kishilarning ehtiyoji miqdoran o'sib boradi. Bu, bir tomondan aholi sonining ko'payib borishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, iste'molning ko'payishi bilan bog'lik. Masalan, O'zbekistonda aholi soni 1990 yilga nisbatan hozirgi paytga kelib, 1,2 marta ko'paydi. Agar individual ehtiyoj o'zgarmadi, deb hisoblaganimizda ham, jamiyat miqyosida ehtiyojlar 1,2 martaga ortgan. Masalan, har 100 oilaga to'g'ri keladigan engil avtomobillar soni 1,3 martaga ko'paydi. Demak avtomobillardan foydalanish bilan bog'liq ehtiyojlarimiz ham shunchaga ko'paydi.

Ehtiyojlar ko'payar ekan uning tarkibi o'zgarib boradi. Ayrim ehtiyojlar yo'qolib, o'rniga yangisi paydo bo'ladi. Lekin yo'qolib ketadigan ehtiyojlarga qaraganda yangi vujudga keladiganlari ko'p bo'ladi. Ishlab chiqarishning o'zi ehtiyojlarning o'sishiga, ular tarkibini o'zgarishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, XX asrning 40yillarida odamlar televizor nima ekanini bilishmagan. Hozirgi paytda har bir xonadonda televizor bor. Ayrim xonadonlarda esa ikkiuchtadan televizor bor.

Demak, ehtiyojlar borgan sari tarkiban yangilanib, ko'payib sifat jihatdan o'zgarib boradi.

Birinchidan, ishlab chiqarish orqali turli ne'matlar yaratiladi va shu ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga imkon yaratiladi. Ehtiyojni qondirilishi o'z navbatida yangi ehtiyojlarni vujudga keltiradi. Masalan, avtomobil sotib olib ehtiyojni qondirilishi o'z navbatida qator yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Yani mashina turadigan joy, yonilg'i, ehtiyot qismlar kerak, sug'urtaga ehtiyoj seziladi.

Ikkinchidan, fantexnika taraqqiyotining tezlashuvi, aholi turmush tarzi ham ehtiyojlarni tubdan o'zgartiradi. Yangi ixtiro qilingan texnikani ishlab chiqarish, ularga ehtiyojni vujudga keltiradi. Ularni odamlar sotib olishga harakat qiladilar. Bunga kir yuvish mashinasi, video magnitafon va boshqalarning ixtiro qilinishini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Uchinchidan, ishlab chiqarish maishiy hayotni yaxshilaydi. Oddiygina misol. Ibtidoiy odamlarning ovqat tayyorlashi bilan hozirgi zamon ovqat tayyorlash texnologiyasi tubdan farq qiladi.

Ishlab chiqarish ehtiyojlarni shakllantirar ekan, o'z navbatida ehtiyojlar ham ishlab chiqarishga ta'sir etadi:

1. Ehtiyojlar yaratuvchanlik faoliyati kengaytirishga sabab bo'ladi.
2. Inson ehtiyojlarining miqdor va sifat jihatdan tez o'zgarishi ishlab chiqarishni unga moslashishiga undaydi.
3. Ehtiyojlar avangardlik rolini o'ynaydi, pastdan yuqoriga intiladi.

Butun iqtisodiyot tarixini ma'lum ma'noda ehtiyojlarning shakllanishi tarixi tarzida tasavvur etish mumkin. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasi darajasiga, ehtiyojlar va ishlab chiqarishning birbiriga ta'siri asosida erishilgan.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti ehtiyojlarning yuksalib borishi qonunida o'z ifodasini topadi. Bu qonun **ishlab chiqarish va madaniyatning rivojlanishi bilan inson ehtiyojlarining yuksalib borishini, uning miqdoran o'sib, tarkiban yangilanib borishini ifodalaydi.**

Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasida bog'lanishlar mavjudligini va bunday munosabat barqaror, doimo bo'lishini ko'rsatadi. Ehtiyojlar cheksizligi ko'proq, ijtimoiy – ma'naviy zarurlarga taalluqlidir.

Adam Smit «ovqatga intilish har bir odamda kishi oshqozonini kichik sig'imi bilan cheklanadi, lekin qulayliklarga hamda uyjoy, kiyimkechak, uy sharoiti va anjomlarni bezashga intilish aftidan cheksiz yoki muayyan chegaralarga ega bo'lmasa kerak» deb ta'kidlagan. Komfort (qulaylik) umuman tugamaydigan cheksiz narsa, degan Gegel.

Ehtiyojlar o'zgarishini o'rganishda statistika iste'mol tovarlarini asosan uch guruhga bo'ladi:

- a) oziq ovqat mahsulotlari;
- b) nooziq ovqat tovarlari;
- v) uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar.

Ehtiyojlar qondirilishi iste'molda o'z ifodasini topadi. Iste'molning tarkibi va miqdori, uning o'zgarishi jamiyat taraqqiyotiga, yaratilgan YaIM va ishlab chiqarish bilan moslashishiga bog'liq.

3. Resurslar cheklanganligi va ehtiyojlarni qondirish iqtisodiyotning bosh muammosi

Iqtisodiyot nazariyasi asosini ikki: ehtiyojlarning cheksizligi va ularni qondirish uchun zarur tovarlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish uchun kerakli resurslarning cheklanganligi muammolari qamrab oladi. Er yuzida aholi bugunga kelib 6 milliard kishidan oshdi. Erdagi tabiiy boyliklar, ekin maydonlari, o'rmonlar, qazilma boyliklar, chuchuk suv va o'simlik, hayvonot dunyosi miqdori cheklangan. Ular kamayib borayapti. Sarf etilgan er osti boyliklarini umuman qayta tiklab bo'lmaydi.

Ma'lumki, ehtiyojlarni qondirishning yagona yo'li ishlab chiqarishdir. Buning uchun esa turli resurslar kerak. Resurslar deganda turli ehtiyojlarni qondiradigan tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish uchun ishlatiladigan tabiat tomonidan yoki odamlar tomonidan yaratilgan ne'matlarni va mehnatga layoqatli kishilarni tushunamiz. Bu resurslar moddiy va mehnat resurslariga bo'linadi.

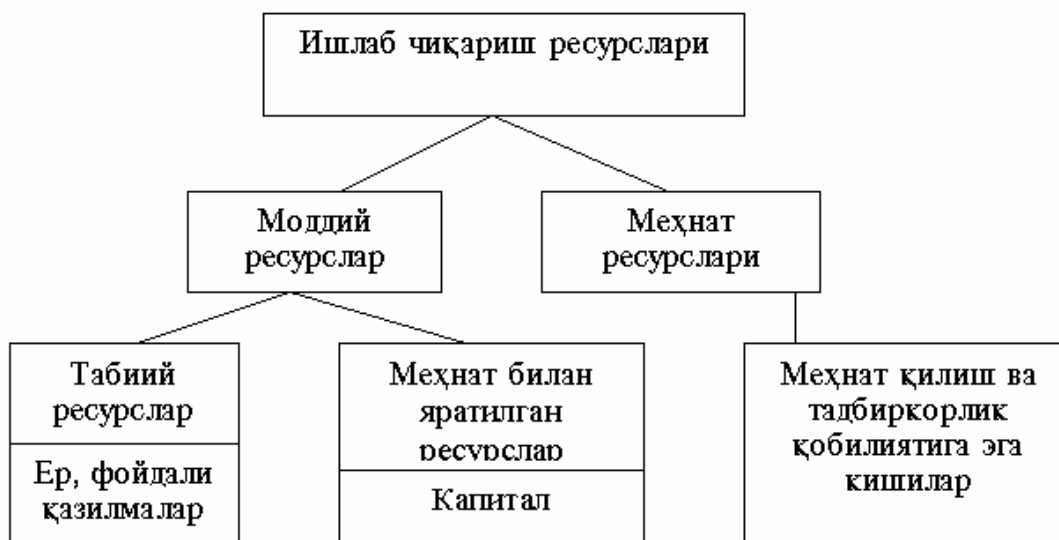
1. **Moddiy resurslar** tabiiy va mehnat bilan yaratilgan resurslarga bo'linadi. Tabiiy resurslarga er, foydali qazilmalar singari boyliklar kiritilsa, mehnat bilan yaratilgan resurslarga kapital kiradi. U binoinshoot, asbobuskuna, mashina, mexanizmlar, har xil qurilma, xom ashyo, materiallari kabilarni o'z ichiga oladi.

2. Mehnatga layoqatli, ma'lum malaka va mahoratga ega kishilar mehnat resurslari hisoblanadi.

Keyingi paytda ko'pgina iqtisodchilar bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy va axborot resurslarini alohida ajratib ko'rsatishmoqda.

Moliyaviy resurslar jamiyat tomonidan ishlab chiqarishga, uning rivojlanishi uchun ajratilgan pul mablag'laridan iborat. Uning manbalari qimmatbaho qog'ozlar, soliqlar, pul jamg'armalari, davlat zayomlari kabilardir.

Ko'rgazmali material

Bozor iqtisodiyoti fantexnika inqilobi sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar axborotlar va resurslarsiz «qo'loyqsiz» bo'lib qoladi. **Axborot resurslari** turlituman, bo'lib, uning muayyan asosiy qismini kompyuter texnikasi yordamida avtomatlashtirilgan boshqarishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar tashkil qiladi.

Har bir resurs, undan ishlab chiqarishda foydalangandagina samara beradi. Resurs keltiradigan natijaning o'z chegarasi bor. Har qanday resursdan eng yaxshi, oqilona foydalanilgan taqdirda ham ma'lum chegaradan ortiq mahsulot yaratib bo'lmaydi. Masalan, yaxshi natijaga erishish uchun har qancha harakat qilingan taqdirda ham 1 tonna rudadan 1 tonna metall olib bo'lmaydi. Mavjud resurslardan ma'lum miqdor va turdagi mahsulot ishlab chiqarish mumkin.

Zarur resurslarning cheklanganligi ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklanishiga olib keladi.

***Ishlab chiqarish imkoniyati deganda nimani tushunamiz?* Ishlab chiqarish imkoniyati deb, mavjud iqtisodiy resurslardan to'la foydalanish evaziga eng ko'p mahsulot ishlab chiqarish tushuniladi.**

Har bir xo'jalik, korxonalar, firma, tarmoq, mamlakat o'zining ana shunday chegarasiga ega. Resurslardan foydalanish darajasiga qaragan korxonalarining tovarlar bo'yicha ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi ham turlicha bo'lishi mumkin.

Ehtiyojlar doimo kengayib borishi, resurslarning esa cheklanganligi sababli zaruratni to'la qondirish uchun kerakli miqdorda tovar ishlab chiqarishning imkoni yo'q. Shuning uchun har bir kishidan tortib jamiyat miqyosigacha cheklanganlik muammosiga duch kelinadi. Cheklanganlik esa har qadamda bizni izlanishga, tanlashga majbur qiladi.

Oila byudjetining cheklanganligi turmush uchun nimani xarid qilishni, resurslarning cheklanganligi qaysi ashyolarni sotib olish va qanday tovar (xizmat)larni ishlab chiqarishni, davlat byudjetining cheklanganligi mablag'larining qaysi maqsadlar uchun ishlatishni tanlashni zarur qilib qo'yadi. Masalan, talaba o'z vaqtini dars tayyorlashga yoki dam olishga sarflashi mumkin. Dehqon o'z eriga piyoz yoki, deylik, kartoshka ekishi mumkin. Tadbirkor o'z puliga yangi asbobuskuna yoki xom ashyo sotib olishi mumkin. Viloyat byudjetidan mablag'ni yangi maktabga yoki ko'prik qurishga sarflashi mumkin va hokazo.

Ana shu imkoniyatlardan birini tanlash qolganlaridan voz kechishga olib keladi, yoki birining miqdorini ko'proq tanlasak, ikkinchisining miqdorini kamroq tanlashimizga to'g'ri keladi. Tanlash asosida esa qaror qabul qilamiz. Qarorni esa tanlovning muqobil qiymatini taqqoslash asosida chiqaramiz.

Tanlovning muqobil qiymati nimani ifodalaydi?

Tanlovning muqobil qiymati deb, tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan tanlovchi uchun eng katta naf keltiruvchi yoki qadrlanuvchi imkoniyatga aytiladi. Masalan: sizga kitob, daftar, flomaster kerak. Eng zaruri kitob bo'lsa, ikkinchi navbatda daftar, uchinchi navbatda flomaster tursin. Pulingiz hammasini kerakli miqdorda sotib olishga etmaydi. Kitob sotib oldingiz. Uning muqobil qiymati daftar bo'ladi. Bordiyu, daftardan ko'ra flomaster zarurroq bo'lsa, u holda kitobning muqobil qiymati flomaster bo'ladi. Agarda har biridan ma'lum miqdorda sotib olinsa murosali tanlov amalga oshirilgan bo'ladi. Demak, tanlov har bir kishining manfaatidan va imkoniyatidan kelib chiqib amalga oshiriladi. Manfaatda ehtiyoj gavalansa, imkoniyatda resurslar cheklanganligi ifodalanadi. Voz kechilgan imkoniyat esa tanlov haqi bo'ladi.

Muqobil qiymat **doimiy, o'sib boruvchi, pasayib boruvchi** bo'lishi mumkin.

Ilmiy abstraksiya usulini qo'llab, ana shu imkoniyat chegarasini ikki tur mahsulot ishlab chiqarish modeli asosida tahlil qilamiz. Ikki xil mahsulot guruch etishtirish va avtomobil ishlab chiqariladi, deylik. Hamma resurslarni pulda ifodalasak, 100 birlik (100 milliard so'm, dollar, marka) deylik. Guruch etishtirish uchun 2 birlik, avtomobil ishlab chiqarish uchun 4 birlik zarur. Agarda guruchni X, avtomobilni Y bilan belgilasak, mavjud resurslardan foydalanib ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi.

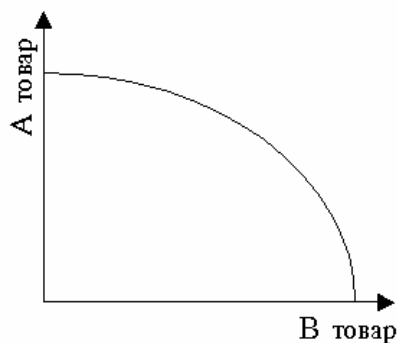
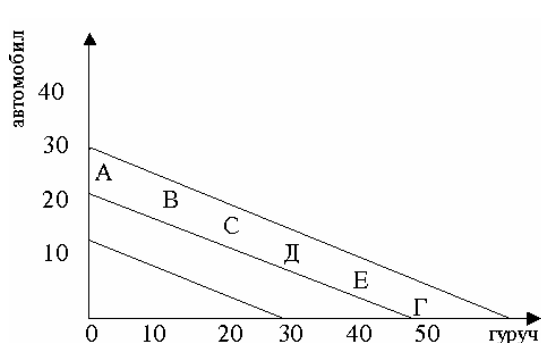
$$2X+4Y=100$$

Mavjud resurslarni to'la ishlatish sharoitida guruch va avtomobil ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi

Mahsulot Turlari	Muqobil ishlab chiqarish					
	A	B	S	D	E	G
guruch (ming tonna) «X»	0	10	20	30	40	50
avtomobil (ming dona) «Y»	25	20	15	10	5	0

Ko'rinib turibdiki, agarda, guruch etishtirmay, faqat avtomobil ishlab chiqarsak, u 25 mingta, faqat guruch etishtirsak 50 ming tonnaga teng bo'lar ekan. Birinchisini ishlab chiqarishni ko'paytirish, albatta ikkinchisini kamayishiga olib keladi.

Jadval ma'lumotlari asosida grafik chizsak, u quyidagi ko'rinishda (a rasm) bo'ladi.

a) rasm v) rasm

Ko'rinib turibdiki, mavjud resurslardan maksimal foydalanib, turli kombinatsiyada guruch bilan avtomobil ishlab chiqarish mumkin ekan.

AG chizig'ini ishlab chiqarish imkoniyatlari **egri chizig'i** yoki **transformatsiya egri chizig'i** deb ataladi. Bu egri chiziq odatda qavariq shaklida (v rasm) bo'ladi. Sababi, real hayotda

ishlab chiqaruvchilarning soni ko'p, ularning imkoniyatlari farq qiladi; ikkinchidan chiqariladigan mahsulotlar nihoyatda xilmaxil; uchinchidan, ko'pincha muqobil qiymat o'sib yoki kamayib boruvchi bo'ladi.

Mamlakatda:

A) Guruch etishtirishni 0 dan 10 ming tonnaga etkazilishi avtomobil ishlab chiqarishni 5 ming donaga kamayishiga olib keladi. 10 ming tonna guruchning muqobil qiymati 5 ming dona avtomobil ($25 \rightarrow 20 = 5$);

B) Guruch etishtirishni 10 ming tonnadan 20 ming tonnaga ko'paytirsak, avtomobil ishlab chiqarish 15 ming donagacha qisqaradi. Muqobil qiymat 5 ming avtomobil ($20 - 15 = 5$);

V) Guruch etishtirishni 20 ming tonnadan 30 ming tonnaga etkazishimiz, avtomobil ishlab chiqarishni yana 5 ming donaga kamaytiradi. Muqobil qiymat yana 5 ming dona avtomobil bo'ladi. ($15 \rightarrow 10 = 5$);

G) Guruch etishtirishni 30 ming tonnadan 40 ming tonnagacha ko'paytirishimiz avtomobil ishlab chiqarishni yana 5 ming donaga kamaytiradi. Muqobil qiymat 5 ming dona avtomobil ($10 - 5 = 5$);

Misolimizda muqobil qiymat doimiy. Chunki guruch etishtirishni ko'paytirishimiz doimo bir xil miqdorda avtomobil ishlab chiqarishni kamayishiga olib kelyapti.

Ming tonna guruch = 0,5 ming dona avtomobil.

Muqobil qiymat doimiy bo'lganda imkoniyat egri chizig'i to'g'ri chiziq ko'rinishida bo'ladi.

Guruch va avtomobil ishlab chiqarishni qanday kombinatsiyada bo'lishini tanlash kerak. Korxonada, firma doirasida qanday kombinatsiyalar bo'lishini, qancha, qaysi mahsulot ishlab chiqarish, qanday ishlab chiqarish va kim uchun ishlab chiqarish muammosini tadbirkor hal etadi, mamlakat miqyosida esa hukumat tanlaydi. Agarda mahsulot ishlab chiqarish miqdorini ko'rsatuvchi nuqta OAG maydon ichiga to'g'ri kelsa, u mavjud resurslardan to'la foydalanmaganlikni, imkoniyatlarga qaraganda kam miqdorda mahsulot ishlab chiqarilganini ko'rsatadi.

Masalan, 15 ming tonna guruch va 10 ming dona avtomobil ishlab chiqarish uchun 70 milliard so'mlik resurs talab etiladi. Bizdagi mavjud resurs esa 100 milliard so'm. Demak, resurslardan to'la foydalanilmagan.

OAG maydondan tashqari nuqta mahsulot ishlab chiqarish miqdorini mavjud resurslarga nisbatan ko'payishini bildiradi.

Aytaylik, 30 ming tonna guruch, 20 ming dona avtomobil ishlab chiqarilmoqchi, u holda 140 mlrd. so'mlik resurs talab qilinadi. Tadbirkor oldida ikki yo'l turibdi. Biri mavjud resurslardan maksimal foydalanib tovarlar turini ko'paytirish, resurslarni tejash yo'llarini topish, ikkinchisi ehtiyojlarni o'sishiga qarab, o'zida bo'lmasa, chetdan jalb qilish, qarzga olish mumkin. Bu muammoni har bir tadbirkor, har bir mamlakat individual tarzda hal etadi. Lekin resurslar cheklanganligi sharoitida mavjud resurslarni tejab ishlatish tovar turlarini muqobil variantini, eng optimal darajasini tanlash muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu raqobat kurashida ham katta rol o'ynaydi.

Iqtisodchilarning tadqiqoti ko'rsatadiki, birgalikda turli tovarlar ishlab chiqarganda 5 foiz resurslar tejalar ekan. Ana shu tejalgan miqdor koeffitsientini 0,05 desak, misolimizda ishlab chiqarish imkoniyati formulasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$2X + 5Y = 0,05XY = 100$; agarda V variantni tanlasak,

• $2 \times 10 + 4 \times 20 = 0,05 \times 10 \times 20 = 90$; Demak 10 milliard so'mlik resurs tejalyapti. Tejalgan resurs evaziga qo'shimcha ravishda guruch yoki avtomobil ishlab chiqarish mumkin.

Shuning uchun korxonada, firmalar iloji boricha mahsulot turini ko'paytirsalar resurslar tejalishi evaziga harajatlarni pasaytirishga erishadilar. Qaysi tovarni ko'proq ishlab chiqarishni tanlash esa, ularga bo'lgan talab bilan taklifning nisbati, boshqacha aytganda, bozor narxlariga bog'liq bo'ladi.

Hayotdagi turlituman vaziyatda tanlovning variantlari nihoyatda xilmaxil bo'lib, qaror qabul qilishni qiyinlashtiradi. Muqobil variantlardan birini tanlash uchun har bir kishi beixtiyor shu variantlarni taqqoslashga tushadi.

Taqqoslash mezonlari juda ko'p va xilmaxil bo'lib, ular ma'lum sharoit, vaziyat, qo'yilgan maqsad va boshqalarga bog'liq. Xuddi shu fikrni muqobil variantlar xaqida ham aytish mumkin. Muqobil variant ikki va undan ortiq bo'lsa tanlash, tanlash uchun esa taqqoslash zarur bo'ladi. Buning uchun mezonlar belgilanadi. Taqqoslash natijasida u yoki bu qarorga kelinadi. Bu jarayon alohida shaxslar, oiladan boshlab butun mamlakat miqyosigacha amalga oshirili mumkin.

Qaror qabul qilishda albatta qo'yilgan maqsad asosiy rol o'ynaydi. Har bir vaziyat, qo'yilgan maqsad uchun muqobil variantlar va qaror qabul qilish mezonlari boshqacha bo'ladi. Masalan: tadbirkorning qanday faoliyat turini tanlash muqobil variantlari maktab bitiruvchisining kelajakda qanday kasb tanlashi variantlaridan farq kiladi. Albatta, mezonlari to'g'risida ham shunday fikrni aytish mumkin. Masalan, deputat nomzodiga ovoz berishda ham, albatta, muqobil variantlar ichidan o'zimiz belgilagan mezonlarga ko'ra qaror qabul qilamiz.

Shunday qilib, resurslarning cheklanganligi va ehtiyojlarning, aksincha, cheksizligi barcha muammolarning asosini tashkil qiladi va ularni qamrab oladi. Shuning uchun ham resurslar cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish muammosi iqtisodiyotning bosh muammosi hisoblanadi.

Ehtiyojlarning qondirilish darajasi

Ehtiyojlarni qondirilish darajasi, odatda, iste'mol bilan o'lchanadi. U yil davomida aholi jon boshiga iste'mol qilingan tovar va xizmatlar miqdori bidan o'lchanadi. Masalan, aholi jon boshiga iste'mol qilingan non va non mahsulotlari, sut, go'sht, sabzavot, meva va hokazolar. Har bir oilaga to'g'ri keladigan uzoq muddat foydalanadigan tovarlar: televizor, kir yuvish mashinasi, sovutgich, uyjoy maydoni va boshqalar.

Jamiyat taraqqiy etgan sari iste'mol o'sib, ehtiyojlar to'laroq qondirila boradi. Ehtiyojni qondirish usullari ham o'zgaradi. Iste'mol ne'matlari turi ko'payadi. Ehtiyojlarni qondirilishi umumiy tarzda turmush darajasini ko'rsatadi. Turmush darajasi aholi ehtiyojlarini qondirilishiga qarab baholanadi. Aholining ehtiyojlarini qondirilishi fuqarolarning farovon yashashi, uzoq umr ko'rishi garovidir. Buning uchun esa ana shu ehtiyojlarni qondiradigan darajada ishlab chiqarish zarur.

Hozirgi zamon jahon iqtisodiyotida ehtiyojlar va ishlab chiqarish nisbati qandayligiga iqtisodchilarning alohida diqqati qaratilmoqda. Ehtiyojlar bilan ishlab chiqarish nisbatining hozirgi davrda asosan uch varianti mavjud:

1. **Regressiv.** Bunday holat ishlab chiqarishni uzoq muddat tushkunlikda bo'lishi natijasida kelib chiqadi. Aholining iste'mol darajasi miqdor jihatdan ham sifat jihatdan ham kamayib boradi. Iqtisodiyotni bunday o'zgarishini kichrayib boruvchi spiral, ya'ni **girdob** tarzida ko'rish mumkin. Borgan sari kishilarning eng zarur ehtiyojlarini qondirish ham qiyinlashib boradi. Hozir shunday vaziyatni Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasining qator mamlakatlarida kuzatish mumkin. Rivojlanib borayotgan mamlakatlarning 2/3 qismida 80yillarning ikkinchi yarmi va 90yillarda aholi jon boshiga ishlab chiqarish va daromad qisqarib borgan.

2. **Turg'un.** Bu variantda nisbatan cheklangan turdagi mahsulot ishlab chiqarish ham, ehtiyojlar ham nihoyatda sekinlik bilan o'sib boradi. Yaratuvchanlik faoliyati sust bo'lib, ishlab chiqarish taqsimot – ayirboshlash iste'mol ehtiyojlar **doiraviy harakatini** eslatadi. Iqtisodiyotda umumiy turg'unlik yuz berib, ko'pincha, u mahalliy xalqlarning an'ana va urfodatlar bilan bog'lanib ketadi.

3. **Progressiv.** Bunda ishlab chiqarish miqdori ko'payadi. Sifati yaxshilanadi, iste'mol va ehtiyojlar o'sadi. Uni tobora kengayib boruvchi **spiralsimon** harakat tarzida ifodalash mumkin. Bir qadar beqarorlikka qaramay, rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish ham, ehtiyojlar ham o'sib boradi.

Birinchi va ikkinchi variantda ehtiyojlarning o'sib borishiga qator omillar aks ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy ahvoli, fuqarolarning yashash tarzi madaniyati ehtiyoj doirasini belgilab beradi. Bu holda ehtiyojga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi:

moddiy va ma'naviy madaniyatning pastligi, inson uchun zaruratning eng asosiylari bilan cheklanish. Eng zarur ehtiyojlarning esa juda sekin o'sishi;

mehnat taqsimotining pastligi, moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va ehtiyojlarning oshib borishiga yo'l qo'ymasligi;

narxlarning balandligi, daromadlarning pastligi eng oddiy ehtiyojlarni qondirishga ham to'sqinlik qilishi;

ko'plab mamlakatlarda aholi sonining moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga nisbatan tez o'sishi.

Ehtiyojlarning barqaror o'sib borishini uchinchi variant ta'minlashga qodir bo'lib, u mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, aholining pul daromadlari va aholi jon boshiga real boylikning ko'payishi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, bu erda ehtiyojlar bilan ishlab chiqarish o'rtasida qaramaqarshilik mavjud. Chunki insonlarning xohishi bilan imkoniyati har doim ham mos kelavermasligi mumkin.

Yakuniy qism

*Demak, inson yashar ekan uning turlituman ehtiyojlari mavjud va ular qondirilishi zarur. Ehtiyojlarni qondirish kishilarning yashashlari, kamol topishlari uchun zarur. Biroq ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'ladigan ne'matlar cheklangan. Sababi, ularni ishlab chiqarish uchun resurslar cheklangan. Cheklanganlik bizni har qadamda tanlashga, imkon qidirishga majbur qiladi. Eng zarur echimlarni tanlab qaror qabul qilishimiz uchun muqobil variantlarni taqqoslashimiz, taqqoslash uchun esa uning mezonlarini belgilashimiz kerak.

*Ehtiyojlar tarkibi nihoyatda xilmaxil bo'lgani uchun ularga turli jihatdan yondashib, qo'yilgan maqsadga ko'ra ma'lum bir guruhlariga bo'lish, ularning muhimlarini ajratish mumkin. Bu tanlovni osonlashtiradi. Turli variantlardan birini tanlash, ba'zi ehtiyojlardan voz kechishga yoki iste'mol miqdorini kamaytirishga olib keladi. Insonning butun hayoti tanlov asosida qanday qarorga kelishiga bog'liq.

*Iqtisodiyot nazariyasining asosiy vazifasi ham ana shu tanlovni eng maqbul yo'llarini topib, to'g'ri qaror qabul qilishni o'rganishdir.

*Ehtiyojni qondirishdan qanday maqsad ko'zlanganiga qarab, ular shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlariga bo'linadi. Shaxsiy ehtiyojlar kishilarning yashash uchun zarur, shaxsiy iste'mol zaruratini qondiradigan ne'matlarga bo'lgan ehtiyoji bo'lsa, ishlab chiqarish ehtiyojlari esa ana shu ne'matlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy resurslarga ehtiyoj bo'lib, ular moddiy, mehnat, axborot, moliyaviy resurslardan iborat.

*Mavjud iqtisodiy resurslardan to'la foydalanish evaziga eng ko'p mahsulot ishlab chiqarish «ishlab chiqarish imkoniyati» deyiladi. Resurslarning cheklanganligi ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklaydi.

*Iqtisodiyotning bosh muammosi, bu jamiyat a'zolari ehtiyojlarining cheksizligi va ularni qondirish uchun zarur resurslarning cheklanganligi muammosidir. Chunki u boshqa barcha muammolarni qamrab oladi. Kishilik jamiyati uni echish uchun harakat qilib, yangiliklar yaratadi, ixtirolar qiladi. Jamiyat taraqqiyotining asosida ham ana shu muammo va har bir aniq vaziyatda uni hal etish uchun qilingan harakatlar, urinishlar, oxiroqibat ularning natijasi yotadi.

*Ehtiyojlarni to'laroq qondirishning yagona yo'li ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmini ko'paytirish va ularni yaratish uchun sarflanadigan resurslar miqdorini kamaytirishdir. Navbatdagi mavzular ana shu masalalarni o'rganishga qaratilgan.

Asosiy tayanch tushunchalar:

1. Ehtiyoj.
2. Ehtiyojlarning yuksalib borishi iqtisodiy qonuni.
3. Iqtisodiy resurslar.
4. Iqtisodiyotning bosh muammosi.
5. Tanlovning muqobil qiymati.
6. Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi.
7. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Ehtiyoj nima? Nima sababdan uni biz ob'ektiv va sub'ektiv xarakterga ega deymiz?
2. Iqtisodchilar tomonidan ehtiyojlar qanday guruhlarga ajratiladi?
3. Yakka va birgalikda qondiriladigan ehtiyojlarga qanday ehtiyojlar kiritiladi?
4. Iqtisodiyotning bosh muammosi nima? Nima sababdan uni bosh muammo deb ataymiz?
5. Tanlov nima? Uning mezonlarichi?
6. Ishlab chiqarish imkoniyati yoki transformatsiya egri chizig'i nima?
7. Nima sababdan iqtisodiyot nazariyasini o'rganishni ehtiyojlarni o'rganishdan boshladik?

3§. O'qitishning muammoli–izlanish metodlari va ularni qo'llab ma'ruza o'qish

Bugungi kunda metodlarni samarali qo'llashning muhim mezonlaridan biri muammoli vaziyatni vujudga keltirish, muammoni kun tartibiga qo'ya bilishdir. Pedagoglarning fikricha, muammoli o'qitish talabaning mustaqilligini, fikrlash doirasini kengaytirishga olib keladi. Muammoli o'qitish talabalarni faol bilish jarayoniga undab, tafakkurni ilmiy tadqiqotga yo'naltiradi.

Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar, bilganlari bilan yangi faktlar, hodisalar o'rtasida hamda muqobil tanlov zaruriyati vujudga kelishi natijasida qaror qabul qilishning qiyinchiligi oqibatida kelib chiqadigan vaziyatdir.

Muammoli vaziyatning vujudga kelishi talabalarning aqlini peshlaydi. Muammoning kelib chiqish sabablarini, echimini topishga undaydi.

Muammoli savol qo'yib o'qitish talabalarning bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirishiga, bilish faoliyatini jonlashtirishga, ilmiy izlanishga, tadqiqotga chorlaydi. Shuning uchun ham xoh ma'ruza, xoh amaliy mashg'ulot, seminar bo'lsin o'qituvchining muammo qo'yishi, yoki muammoli vaziyat vujudga keltirishi katta ahamiyatga ega.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda muammolar qo'yilishi jihatidan quyidagi darajalarga bo'linadi:

1. Muammoni o'qituvchining o'zi qo'yadi, uni shakllantiradi, talabalarni uni mustaqil ravishda echimini topishga, echish yo'lini qidirishga yo'naltiradi.

2. O'qituvchi faqat muammoli vaziyatni vujudga keltiradi, talabalar muammoni mustaqil shakllantiradilar va echimini izlaydilar.

3. O'qituvchi ma'lum bir muammoni ko'rsatmaydi, balki unga talabalarni ro'baro' qiladi, ularni mustaqil faoliyatga yo'naltiradi. Talabalarning o'zi mustaqil ravishda muammoni anglaydilar, uni shakllantiradilar va echimini topishga harakat qiladilar.

O'qituvchi o'tilayotgan darsning shakli, o'tilayotgan fan, mavzu va uning xususiyatlariga ko'ra qanday muammo qo'yishni, muammoli vaziyat vujudga keltirishni o'zi hal qiladi.

Mazkur metodning o'ziga xos jihati talabalar oldiga muammo qo'yilishidir.

O'qitishning muammoli– izlanish metodlari
--

Muammoli ma'ruza savol, ya'ni muammo qo'yish orqali boshlanadi. Bu muammo esa o'quv materialini bayon etish jarayo

nida ma'ruzachi tomonidan izchil va mantiqiy holda ehib beriladi yoki uni hal etish yo'llari ko'rsatiladi.

Muammo o'quv materialining aniq mazmuni bilan bog'liq bo'ladi. Ta'lim jarayonida maqsadga erishish uchun muammoli o'qitishga qator talablar qo'yiladi:

* muammoli o'qitish ta'lim oluvchilar ehtiyojlarini qondirish va faolligini oshirishga yo'naltirilishi;

* taqdim etilgan muammoning ta'lim oluvchilar uchun aniq va tushunarli bo'lishi. Bular:

*qo'yilgan muammoning muhimligi;

*muammo iloji boricha real hayotdan olinishi;

*ta'lim oluvchilar uchun muammo ma'lum ahamiyatga ega bo'lishi;

*ta'lim oluvchilarning hamkorlikda faol ishlashi;

*muammoga aloqador axborotlar bazasini yaratish;

*muammoning boshqalar uchun ham ahamiyatli ekanini ko'rsatishi lozim.

Muammoli o'qitishning maqsadlari:

- Ta'lim oluvchilarning mazmunli va izchil bilim olishini ta'minlash;
 - Muammo echimlarini topish va uning boshqa echimlari bo'yicha ham istiqbolli hal etish yo'llarini ishlab chiqish;
 - Ta'lim oluvchilarni kichik guruhlarga bo'linib, muammoli vaziyatlardan chiqib ketishga o'rgatish;
 - O'quvchi, talabalarda shaxsiy mas'uliyat tuyg'usini uyg'otish va mustahkamlash.
- Muammoli o'qitishning to'rt bosqichdan iborat mantiqiy sxemasi quyidagicha.

1. Muammoning qo'yilishi.
2. Uni echish yo'llarini aniqlash.
3. Muammoni echishning eng ma'qul yo'lini aniqlash.
4. Muammoni echish.

Talaba javob berolmagan savollarning hammasi ham muammoli vaziyatni vujudga keltira olmaydi. Masalan, «qanday harajatlar tashqi harajatlarga kiradi?» yoki «daromad nima?», «foydani hisoblang» kabi masalalar echimini qo'yish muammoli vaziyat yoki muammo bo'la olmaydi.

Tajribali pedagoglarning fikricha faqat o'qitish jarayonida qaramaqarshilik paydo bo'lgan vaziyatnigina muammoli vaziyat deb ataladi. Talaba o'qish, bilish jarayonida qaramaqarshiliklarga duch kelsa, uning bilimga bo'lgan qiziqishi ortadi. Boshqacha qilib aytganda, motivatsiya paydo bo'ladi. Masalan, nima sababdan davlat tadbirkorlikni qo'llabquvvatlagani holda soxta tadbirkorlikka qarshi kurashadi, degan savol muammoli hisoblanadi. Chunki bu savolda qaramaqarshilik bor. U talabani taqqoslashga, tahlil etishga undaydi. Tadbirkorlikning turlarini, uning huquqiy asoslarini, davlatning yuritayotgan iqtisodiy siyosatini o'rganishga, tushunishga olib keladi. Metodologik jihatdan qaraganda tushunchalar orasidagi qaramaqarshiliklarning asl manbai birlamchi hisoblanadi.

Talabalarining ijodiy qobiliyatini shakllantirish uchun ularni doimo o'zlarida tug'ilgan savolni berishga undash lozim. Dars oxirida qaramaqarshiliklar oydinlashtirilishi zarur.

Muammoli ma'ruza – muammoli o'qitishning asosi. Lekin muammoli o'qitish qanday bo'lishi kerakligi haqida yagona fikr yo'q. Ba'zilar uni hali fanda echilmagan muammolar haqida ma'ruza deyishsa, boshqalar muammolarni darsda echish deb hisoblashadi. **Muammoli ma'ruza talabani o'ylashga, taqqoslashga, echimini topishga undaydigan ma'ruzadir.** U quruq yodlab olish emas, balki o'z faoliyatida zarur bo'ladigan amaliy ko'nikmalarni qo'llab masalani echishga o'rgatishdir. Shuningdek o'qitish – bunday darslarda ajdodlar ijtimoiy-tarixiy tajribasi ham o'rgatiladi. Muammoli o'qitish orqali talabani o'z fikrini aytishga, fikrini himoya qilishga va baxslashishga o'rgatish mumkin. Fikrlash jarayonida qaramaqarshilik bo'lmasa bahs ham, munozara ham bo'lmaydi. Munozarasiz esa muammoning echimini topish juda qiyin.

Darsda talabalar o'qituvchining o'rgatishga samimiy intilayotganini his qilishi, talabani o'zi bilan teng ko'rayotganini bilishlari kerak. Yuqorida zikr etgan ma'ruzani muammoli ma'ruza tarzida bayon qilish, darsga talabalarni faol qatnashishga chorlash uchun ma'ruza o'qiyotganda muammoli vaziyat yaratish zarur. Buning uchun avvaldan muammoli savol qo'yib, unga talabalar bilan birgalikda muhokama qilinib javob topiladi. Yuqorida keltirilgan «**IQTISODIY RESURSLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI**» mavzuidagi an'anaviy ma'ruza matnini muammoli ma'ruza tarzida o'qitish uchun ma'ruzaning maqsadi alohida ajratib ko'rsatiladi va quyidagicha o'zgarishlar kiritiladi:

Darsning maqsadi:	Ehtiyojlar va ularning tarkibi, ehtiyojlarning yuksalib borishi qonunining mazmunini anglash, iqtisodiyotning bosh muammosini aniqlash, mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish. Ehtiyojlarni qondirish darajasi ko'rsatkichlarini o'rganish.
--------------------------	--

O'qituvchi muammoli vaziyat yaratish bilan talabalarni faollashtiradi, mulohazaga yo'llaydi. **Birinchi uzviy savolni** muhokama qilish jarayonida muammoli vaziyatni vujudga keltirish mumkin:

Buning uchun o'qituvchi talabalarga «nima sababdan iqtisodiyotni nazariy jihatdan o'rganishni aynan shu mavzudan boshlayapmiz?» degan savol bilan auditoriyaga murojaat qiladi. Bu savollar muhokamasi asosida talabalar fanni o'rganishni, iqtisodiyotni shu mavzudan boshlanishiga qanoat hosil qilishlari kerak.

Talabalarga insonning yashashi uchun nimalar kerak? Birov birinchi navbatda oziqovqat desa, boshqasi tinchlik bo'lishi kerak, deydi. Sizningcha kim haq? Buning sababi nimada? degan savollar qisqacha muhokama qilingach, «Insonning ehtiyojlari turlitumanligini bilamiz, ularni o'xshash tomonlari bormi?» deya murojaat qilib, talabalardan javob olgach, ma'ruza davom etadi.

Ehtiyojlarning turli guruhlariga bo'linishini tushuntirgach, «Nima sababdan turli jihatdan yondashib, guruhlariga bo'lib chiqdik. Uni nima keragi bor? Guruhlarga bo'lmasdan, o'rganib qo'ya qolsak bo'lmaydimi?» deb murojaat qilish mumkin.

Ikkinchi uzviy savolni muhokama qilishni «Agar odamning oziqovqatga bo'lgan ehtiyoji oshqozoni sig'imi bilan o'lchanadi desak, u juda kam o'zgaradi. Bundan ehtiyojlar o'zgarmaydi degan xulosa chiqarish mumkinmi?» degan muammoli savol qo'yiladi. Bunda o'qituvchi muhokama jarayonida talabalarning o'z ehtiyojlari kengayib borishi qonuniyatini amal qilishiga iqrar bo'lishlariga olib kelishi kerak. Muhokama asosida ma'ruza o'qish davom ettiriladi.

Uchinchi savol ehtiyojlarni qondirish uchun resurslar kerakligi, resurslar esa cheklanganligi, cheklanganlik qanday oqibatga olib kelishini ko'rsatuvchi muammolar bilan boshlanadi.

Ishlab chiqarish resurslari tasnifi sxemasi namoyish qilinadi va talabalarga: “Hozirgi paytda ayrim iqtisodchilar axborot va moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish resurslari tarkibiga kiritishsa, boshqalari bu noto'g'ri, deyishmoqda. Siz qaysi bir fikrga qo'shilasiz” deb murojaat qilib, talabalarni munozaraga chorlash mumkin.

Talabalar fikrini, diqqatini iqtisodiyotning bosh muammosini o'rganishga qaratiladi. Bir tomondan, ehtiyojlar cheksiz, ikkinchi tomondan resurslar cheklangan. Ulardan qaysi biri bosh muammo va nima sababdan uni bosh muammo deb ataymiz? Talabalarning fikrlarini eshitib, o'qituvchi ularning tarafdorlarini aniqlaydi. To'g'ri yoki noto'g'riligini ko'rsatib, munozaraga yakun yasaydi. Seminarga tayyorlanish uchun topshiriq beradi.

Muammoli o'qitishning kamchiligi shundaki:

- U ko'p vaqt talab qiladi. Oqibatda, axborot berishga qaratilgan o'qitishdan orqada qoladi.
- Muammoli vaziyatni har qanday auditoriyada vujudga keltirish qiyin.
Bu o'qituvchidan katta pedagogik mahorat, ko'p kuchquvvat, tajriba talab qiladi.

4§. Ta'limning texnologik yondashuviga asoslangan, jadallashtirilgan (jalb qiluvchi, chuqurlashtirilgan) ma'ruza

Jamiyat taraqqiyoti talabalarni mustaqil, chuqur mushohada yuritib, turli variantlarni taqqoslab, qaror kabul qilishga o'rgatishni taqozo qiladi. Ana shunday ko'nikmalar hosil qilishga yordam beradigan dars o'tish metodlarini qo'llash zaruriyati katta. Aynan tahliliy (tanqidiy) fikrlashga o'rgatadigan metodlar talabalarga ana shunday ko'nikmalar hosil qilishga yordam beradi. Qator taniqli pedagoglar shunday fikrlarni bayon etadilar.

1. Yangi variantdagi uzluksiz ta'lim axborot va g'oyalarning tushunarli bo'lishi muammosini qo'yadi. O'quvchi, talabalar ana shu axborot, yangi fikr, g'oyalarni faollik bilan o'zlashtirgandagina kutilgan yuqori natijaga erishish mumkin.

2. Talabalar fikrlash faoliyatini rivojlantirish uchun turli strategiya va metodlar qo'llanilgandagina o'qish jaryoni muvaffaqiyatli bo'ladi. Ular talabalar uchun o'quv jarayoni tushunarli, ongliroq bo'lishini ta'minlaydi.

3. Talaba, o'quvchilar o'z bilimlarini muayyan masalalarni echishga tatbiq eta olsalargina, ularda bilim va ijodiy fikrlash rivojlanadi.

4. O'quvchi, talabalar oldin egallagan bilimlariga va tajribalariga asoslangan o'qish mustahkam va yangi axborotni bilganlari bilan bog'lash imkonini beradi.

5. O'qituvchilarning o'zlari ham fikrlar, g'oyalar, tajribalarning turlitumanligini to'g'ri tushunishlarigina tahliliy fikrlashni yaxshi natija berishiga olib keladi. Agar bitta javobgina to'g'ri degan fikr ustuvorlik qilsa, u holda tahliliy fikrlashga imkon bo'lmaydi.

6. O'qitishning asosiy shakli ma'ruzadir. Lekin an'anaviy ma'ruzaning kamchiliklari bizga ma'lum. TESIS dasturi tadqiqotchilarining natijalariga ko'ra uning samarasi juda past. Buning sababini tinglovchilarning passivligida deb izohlanadi.

Albatta, buni barcha an'anaviy ma'ruzalarga xos deb bo'lmaydi. Ma'ruzani mohir ma'ruzachi o'qiganda:

- * yangi axborot beradi;
- * murakkab nazariy savollarni tushuntiradi, o'rgatadi, tizimga soladi;
- * muammo, masalalarni echish jarayonida ijodiy fikrlashga o'rgatadi;
- * yuzaki qaraganda katta farqi bor turli g'oyalarni ko'rsatadi, tahlil qiladi, ular o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiradi;
- * bilim olishga undaydi;
- * o'rganib qolingan fikrlash tarzi va e'tiqodlarni qaytadan qarab **chiqishga da'vat qiladi**;
- * kelgusida bilim olishga ishtiyoq tug'diradi.

An'anaviy ma'ruzani bunday tarzda o'qish hammaning qo'lidan kelmaydi. Juda ko'p ma'ruzalar monolog tarzida o'qiladiki, u tinglovchilarni ma'ruzadan qoniqmasliklariga, uni diqqat bilan eshitmasliklariga olib keladi.

Ana shu kamchilik, ya'ni tinglovchilarni ma'ruzada passiv emas faol qatnashishlarini ta'minlab, kutilayotgan natijalarga erishish uchun metodikani o'zgartirishga undaydi.

Bunga jadallashgan (jalb qiluvchi, chuqurlashtirilgan, dinamik) ma'ruza orqali erishish mumkin. Jadallashtirilgan ma'ruza tahliliy fikrlash ko'nikmasini hosil qilish, rivojlantirish, universal asoslarga tayangan holda tayyorlangan ma'ruzaning mukammallashtirilgan, chuqurlashtirilgan variantidir. Jadallashtirilgan ma'ruzani har qanday kattalikdagi guruhda o'tkazish hamda talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlash mumkin.

Jadallashtirilgan ma'ruzani qo'llashga zaruriyat, tadqiqot natijasida ishonch hosil qilingan ikki holatdan kelib chiqadi:

1. Auditoriyaga o'qituvchi savolni mavzu bo'yicha ma'ruzani o'qib bo'lgach tashlaganiga qaraganda, ma'ruza o'qigunga qadar berishi talabalarni ma'ruzada bildirilgan fikrlarni yoki materialni yaxshiroq o'zlashtirishiga olib kelar ekan.

2. Ma'ruza boshlangandan 1520 daqiqa o'tgach talabalar diqqati susayadi. Demak, metodni o'zgartirish, talabalarni darsga faol qatnashishga undash zarur.

Buni qanday amalga oshirsa bo'ladi?

Bu ishni pedagog olimlar ta'lim texnologiyasi asosida amalga oshirilishi mumkinligini ko'rsatib berishdi. Bunda ma'ruza jarayonida talabalar ham darsga faol qatnashadilar. Dars o'tkazish hamkorlikka asoslanadi. Ma'ruza o'qishda qo'llaniladigan metod va vositalar uzviy savollar bo'yicha avvaldan loyihalashtirilib, ma'ruza darsining texnologik xaritasida ko'rsatiladi. U darsning «stsenariy»si bo'lib, uning asosida dars jarayoni tashkil etiladi. Buning uchun ma'ruza mantiqiy tugallangan qismlarga bo'linadi. Bu ma'ruzada qo'yilgan uzviy savollar bo'ladi. Har bir qism (savol) a) da'vat, b) anglash, tushunish, v) fikrlash, tafakkur bosqichlariga ajratiladi.

1. Da'vat bosqichi. Unda o'qituvchi ma'ruzani boshlar ekan, talabalar diqqatini ma'ruzani eshitishga jalb qiladi. Turli metodlarni qo'llab, ularni ma'ruzada faol qatnashishga chorlaydi. Dastlab talabalar mazkur mavzu bo'yicha nimalarni bilishlari aniqlanadi. Ana shu bilimga dars jarayonida yangi bilimlar qo'shilishi kerak. Shuning uchun talabalarga tezda bajariladigan turli topshiriqlar beriladi. Savol qo'yib, aqliy hujum metodini qo'llash orqali talabalar uchun ma'lum, o'rgangan bilimlarini aniqlashni;

- qo'yilgan savolni juftlikda muhokama qilish o'z fikrlarini aytish;
- avvalgi ma'ruzada o'rganilgan tushunchalar mazmunini gapirib berishni taklif qilish orqali amalga oshirish mumkin. Bunga 34 daqiqa vaqt ajratiladi.

2. Navbatdagi bosqich mazmunni tushunish, anglashdan iborat. Unda 1520 daqiqa davomida ma'ruza qilinadi. Bu bosqichning asosiy vazifasi talabalarning yangi materialni tushunishlarini

ta'minlashdir. Bunda o'qituvchi talabalarga turli savollar bilan murojat etadi, masalan:

1. Sizning uchun hozir eshitganlaringizning qay biri yangilik bo'ldi?
2. Eshitganlaringiz bo'yicha sizning fikringiz qanday?
3. Sizda eng katta taassurot qoldirgan nima? – kabilar.

3. Tafakkur bosqichida olingan bilimlar mustahkamlanadi. O'rganilayotgan masala bo'yicha talabalarning o'z tushunchalari shakllanadi. Ma'ruza eshitgach, ularning bilimlari kengayib, mustaqil fikrlaydilar, o'z fikrlarini eshitganlari bilan taqqoslaydilar. Bu bosqichda talabalarga fikrlarini tahlil qilishga qaratilgan topshiriqlar beriladi. Ular turlicha bo'lishi mumkin.

«Bu haqda siz nima deb o'ylaysiz?» «O'zingiz bilganlar bilan yangi olgan axborotingiz qay darajada bog'landi?» yoki «Yangi g'oyalar bilan sizning qarashlaringiz qanday o'zgardi?» va hokazo tarzidagi savollar berish yoki test echish, so'rov kartasini to'ldirish, 10 daqiqa esse yozishni mashq qilish va shunga o'xshash topshiriqlar berish mumkin.

Keyingi savollar yoki qismlar ham xuddi shunday uch bosqichga bo'linib ma'ruza o'qiladi yoki muhokama qilinayotgan savol bo'yicha ma'ruza matni tarqatilib, talabalar insert metodi yordamida matnni o'qib, tahlil qilib o'z fikrlarini bildiradilar. Matnni o'qish bosqichi uyga vazifa qilib topshirilib, dars paytida faqat savolni muhokama qilish mumkin. Bu o'qituvchi dars jarayonini qanday tashkil etishga qaror qilishiga bog'liq.

Oxirida **yakunlovchi topshiriq** beriladi. Yakunlovchi topshiriqni ham o'qituvchi ma'ruzaning mavzusi, mavjud savollar, guruh talabalari va boshqa omillarni hisobga olgan holda avvaldan tayyorlaydi.

Jadallashtirilgan ma'ruza o'qituvchidan darsga puxta tayyorlanishni, ma'ruzaning turli variantlarini tayyorlab qo'yishni talab qiladi. Bunda o'qituvchi har bir dars jarayoni texnologik xaritasini tayyorlaydi. Quyida «Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari» mavzuidagi jadallashgan ma'ruzaga tuzilgan texnologik xaritani namuna sifatida keltiramiz. Uni ta'lim texnologiyasi sifatida ham qarash mumkin.

«IQTISODIY RESURSLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI» mavzuida ma'ruza darsi o'tish texnologiyasi

O'qitishning metodi va o'rganish texnikasi	Insert, B/ B/ B, ko'rgazmali qurollardan foydalanish, modellashtiruvchi o'yin, kichik guruhlariga bo'linib, hamkorlikda ishlash, savoljavob
O'qitish vositalari	Doska, kodoskop, slaydlar, daftar, kitob, gazeta, ruchka, jurnallar, yozuv qog'ozlari
O'qitish sharoiti	Tipik auditoriya
Mazkur darsni o'tgungacha talabalar bilishi lozim bo'lgan bilim va malakalar:	Talaba: Iqtisodiy qarashlarning vujudga kelishi tushunchasiga ega bo'lishi, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani nimani o'rganishi, qanday metodlar yordamida o'rganishi, iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar, ehtiyojlar mazmunini bilishi kerak

Fakultet, kafedra, dars o'tiladigan kurs	O'quv predmeti	Mavzuning o'quv dasturidagi tartib raqami va ajratilgan soat
Boshqaruv fakulteti, bakalavriat, 1 kurs	«Iqtisodiyot nazariyasi»	№ 2, 2 soat
Sana: sentyabr	O'quv guruhi, talabalar soni: BK80,81 (4050)	O'qituvchi: Tojiboeva D.
O'tiladigan dars mavzusi:	Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari	
Ma'ruza rejasi:	1. Ehtiyojlar va ularning tarkibi 2. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni 3. Resurslar cheklanganligi va ehtiyojlarni qondirish. Iqtisodiyotning bosh muammosi	
Asosiy tushuncha va terminlar	Ehtiyoj, ehtiyojlarning yuksalib borishi iqtisodiy Qonuni, iqtisodiy resurslar, tanlovning muqobil qiymati, ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi, resurslar cheklanganligi, iqtisodiyotning bosh muammosi	
Adabiyotlar ro'yxati	Adabiyotlar: 1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995. 2. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992. 3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.: «O'zbekiston», 9tom, 2001 4. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. // Xalq so'zi, 20fevral, 2003y. 5. Karimov I.A. Yangi hayotni eskicha qarash va yondashuvlar bilan qurib bo'lmaydi. // O'zbekiston ovozi, 17fevral, 2005y. 6. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni	

	<p>demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005</p> <p>7. Karimov I.A. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. // Xalq so'zi, 2006 yil, 11 fevral</p> <p>8. Makkonnell K., Bryu S. Ekonomiks, gl. 2. M.: «InfraM», 1999.</p> <p>9. «Ma'naviyat, ilmufan va iqtisodiy bilim yoshlar tarbiyasiga xizmat qilsin» mavzusidagi respublika ilmiyamaliy konferentsiyasi materiallari, 2004 yil 25 noyabr, Toshkent, 2004</p> <p>10. Tezisi i dokladi mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii na temu: «Sotsialnoekonomicheskie problemi perexodnoy ekonomiki» (Opit, obobshcheniya, zakonomernosti). SanktPeterburg: 2005</p> <p>11. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «O'qituvchi», 2002.</p> <p>12. Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. Ekonomika, ch.I, gl.1, M.: «Delo», 1999.</p> <p>13. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «Moliya», 2002.</p> <p>14. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy (Koll. avt.). T.: «Shark», 1999.</p> <p>15. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. Pod red. Nikolaevoy I.N, M.: «Prospekt», 1998.</p> <p>16. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi, Toshkent: «Mehnat», 1995.</p> <p>17. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent: «Sharq», 2006.</p> <p>18. O'zbekiston iqtisodiyoti, Uzbekistan v tsifrax. Statisticheskii sbornik, T.: 2005</p>
Darsning maqsadi:	Ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar va ularning tarkibi, ehtiyojlarning yuksalib borishi mazmunini anglash, iqtisodiyotning bosh muammosini aniqlash, mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish. Ehtiyojlarni qondirish darajasini ko'rsatkichlarini o'rganish.
O'qituvchining vazifalari:	<p>Motivatsion vazifasi: Mazkur mavzu bo'yicha chuqur ma'noga ega savollarni qo'yib, talabalarni fanning keyingi mavzularini va boshqa iqtisodiy fanlarni ham o'rganishga qiziqtirish.</p> <p>O'rgatuvchi vazifasi: Mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni bilan tanishtirish, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berish.</p> <p>Rivojlantiruvchi vazifasi: Mantiqiy, tahliliy fikrlashni shakllantirish.</p>
O'quv faoliyatining natijasi	<p>Talaba: 1. Ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar va uning tarkibini turli jihatdan yondashib ko'rsatib, mazmunini tushuntirib berishi kerak. 2. Ehtiyojlarning cheksizligi sabablarini aniqlab, ehtiyojlar yuksalishi qonuni mazmunini aytib berishi kerak. 3. Ishlab chiqarish imkoniyati transformatsiyasi egri chizig'i, tanlovning muqobil qiymati mazmunini bilishi kerak. 4. Iqtisodiyotning bosh muammosi va nima sababdan uni bosh muammo deb atalishini bilishi kerak. 5. Ehtiyojlarni qondirilishi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanishini tushuntirib bera olishi kerak</p>

«IQTISODIY RESURSLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI» mavzuidagi darsning texnologik xaritasi

Texnologik bosqich, vaqt	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
Mavzu bo'yicha dars o'tishga tayyorlanish. 510 daqiqa	<p>Avvalgi darsning yakunida talabalarga berilgan vazifa: fanning predmeti, o'rganish metodlari, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning mazmunini bilib kelish.</p> <p>1. Qisqacha (blits)so'rov metodi qo'llaniladi.</p> <p>2. Talabalarga har bir kichik guruhning darsda faol qatnashishini baholashni taklif qiladi.</p> <p>Ularning baholarini umumlashtirish asosida kichik guruhlar olgan o'rinlar aniqlanishi va ball berilishini uqtiradi.</p> <p>Birinchi o'rin – 2 ball. Ikkinchi o'rin – 1,8 ball. Uchinchi o'rin 1,7 ball. To'rtinchi o'rin 1,5 ball. Beshinchi o'rin –1,2 ball va hokazo.</p> <p>Baholash jadvali tarqatma material qilib beriladi.</p>	Og'zaki javob berishadi. Asosiy tushunchalarning mazmunini aytishadi.
1 – bosqich Kirish: avvalgi mavzu bilan bog'lash. Mavzuni o'rganishni motivatsiyasi 510 daqiqa	<p>Yangi mavzuni o'tgan mavzu bilan bog'laydi. Mavzuning maqsadi, darsning natijasi va uni o'tkazish rejasi e'lon qilinadi.</p> <p>Nima sababdan iqtisodiyotni nazariy jihatdan o'rganishni aynan shu mavzudan boshlayapmiz? deb savol bilan auditoriyaga murojaat qiladi. Savoljavob metodi qo'llaniladi. Pretest o'tkazish ham mumkin.</p>	1.1. Eshitadilar, javob beradilar, yozib oladilar.
II asosiy bosqich. 1520 daqiqa Ma'ruzaning birinchi uzviy savoli muhokamasi: 1.Da'vat bosqichi: 2.Anglash, tushuntirish bosqichi 3.Fikrlash, tafakkur bosqichi	<p>2.1. Talabalarga insonni yashashi uchun nimalar kerak? Buning sababi nimada? degan savol bilan murojaat qilinadi.</p> <p>«Aqliy hujum» metodi qo'llanadi. O'qituvchi har bir talabaga 15 tagacha so'z aytishi mumkinligini uqtiradi.</p> <p>2.1.3. Ma'ruzaning birinchi uzviy savoli bayon qilinadi.</p> <p>Ma'ruzada eshitganlari asosida muhokama qilib, doskada, daftarda yozilgan ehtiyojlarga turli jihatdan yondashib, guruhlariga ajratish taklif</p>	<p>2.1. Eshitadilar,</p> <p>2.1.1. Javob beradilar.</p> <p>2.1.2. Bir talaba doskaga, qolganlar daftarga yozadilar.</p> <p>2.1.3 Eshitadilar asosiy tushunchalarni yozadilar.</p> <p>2.3.1. Talabalar guruhlariga ajralishadi.</p> <p>2.3.2 Har bir kichik guruh ehtiyojlarni turli</p>

	<p>qilinadi. Juftlik, kichik guruhlarga bo'linib dars o'tish metodi qo'llaniladi Muhokamani yakunlaydi.</p>	<p>guruhlarga bo'lib chiqadilar. 2.3.3. Har bir kichik guruh vakili bajargan ishlari bo'yicha ma'lumot beradi.</p>
<p>Ma'ruzaning ikkinchi savoli muhokamasi 1520 daqiqa. 1.Da'vat bosqichi</p> <p>2.Anglash, tushuntirish bosqichi</p> <p>3.Tafakkur bosqichi</p>	<p>2.2.1.Insonlarning turlituman ehtiyojlariga turlitumanligi, ularning turli jihatdan yondashib, guruhlarga bo'lib chiqdik. Agar odamning oziqovqatga bo'lgan ehtiyoji oshqozoni sig'imi bilan o'lchanadi desak, u juda kam o'zgaradi. Bundan ehtiyojlar o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish mumkinmi? degan muammoli savol qo'yiladi.</p> <p>2.2.2. Savolni kichik guruhlar tomonidan «Insert» metodini qo'llab, muhokama qilinadi. Talabalarga B/B/B jadvali tarqatiladi. Ularga mavzu bo'yicha 1 va 2 ustunni to'ldirish taklif qilinadi. Talabalarga ma'ruza matni tarqatiladi.</p> <p>2.2.3. Matnni o'qib, muvofiq ravishda ma'ruza matni chetiga belgi qo'yib, uning asosida B/B/B ni 4 ustunini to'ldirish va matnni o'qib, yangi o'rgangan asosiy tushunchalarni yozishi kerakligi, guruhlardan biri ekspert rolini bajarishini e'lon qiladi. O'qituvchi maslahat beruvchi sifatida qatnashadi. Har bir kichik guruhning ma'lumotlari asosida axborot umumlashtiriladi</p>	<p>2.2.1. Kichik guruhlar muhokama qilib javob beradilar.</p> <p>2.2.2.Talabalar jadvalni to'ldirishadi.</p> <p>2.2.3.Jadvalni qolgan ustunlarini to'ldirishadi.</p> <p>Asosiy tushunchalarni aytib berishadi, yozishadi.</p> <p>Kichik guruhlarning javobini ekspert guruhi e'lon qiladi.</p>
<p>Ma'ruzaning uchinchi uzviy savoli muhokamasi 2530 min. 1.Da'vat bosqichi</p> <p>2. Tushuntirish, anglash bosqichi</p> <p>3. Tafakkur bosqichi</p>	<p>Ishlab chiqarish resurslari tasnifining rasmi namoyish qilinadi va unda yana qanday resurslar ko'rsatilmagani so'raladi: Sizningcha, resurslar cheklanganligi qanday oqibatga olib keladi? Ishlab chiqarish imkoniyati nima?</p> <p>3.2.2. Ma'ruzaning 3savoli bayon qilinadi.</p> <p>3.3.3.Tanlashning muqobil qiymati, tanlov mezonlarini o'rganish uchun modellashtiruvchi o'yin metodi qo'llaniladi (Ilova) Talabalarga tanlov mezoni jadvali tarqatiladi. O'qituvchi olib kelgan gazeta, jurnal, daftarlardan har bir kichik guruh tanlab olishi taklif etiladi. Har bir kichik guruhni jadval</p>	<p>2.3.1. Xohlagan talabalar alohida javob beradilar, yozadilar.</p> <p>3.2.2. Eshitadilar, yozadilar.</p> <p>O'yinga qatnashadilar, Jadvalni to'ldiradilar.</p>

	<p>mezonlarini o'zlari ishlab chiqib to'ldirishi taklif qilinadi.</p> <p>Har bir kichik guruh namoyish qilingan material va tanlov jadvalini muhokama qilishadi. O'z tanlov mezonlari bo'yicha jadvalni to'ldirishadi Iqtisodiyotning bosh muammosini real hayotda aks etishiga misollar keltirishadi.</p> <p>O'qituvchi maslahat beruvchi va kuzatuvchi sifatida qatnashadi.</p>	<p>3.3.3. Asosiy tushuncha, kategoriyalarning nomi va mazmunini aniqlashadi.</p>
<p>III. Yakuniy bosqich 1015 daqiqa</p>	<p>3.1. Talabalarga har bir kichik guruhning darsda faol qatnashishini baholash jadvalini to'ldirib, har bir kichik guruhni o'z fikrini bildirishni taklif qiladi.</p> <p>3.2. B/B/B jadvalni uchinchi ustunini to'ldirishni topshiradi</p> <p>3.3. O'qituvchi kichik guruhlardan baholash jadvalini yig'ib oladi. Yakuniy ball chiqaradi. Darsga yakun yasaydi.</p> <p>Talabalarning diqqatini asosiy masalaga qaratadi, seminar darsiga tayyorlanishda nimalarga diqqat qaratilishi lozimligi haqida, tushunmagan savollarni o'quv adabiyotlaridan o'qish haqida ko'rsatma beradi.</p>	<p>3.1. Kichik guruhlarni topshiriqni bajarish bo'yicha bajargan ishlari va bildirgan fikrlari asosida qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.</p> <p>3.2. B/B/B jadvalini uchinchi ustunini to'ldirishadi.</p>

Namoyish qilinuvchi material 2.1.1

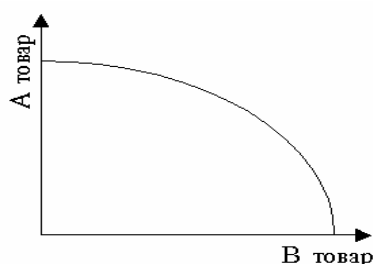
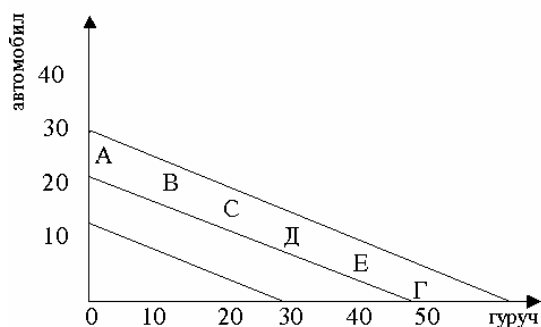
Guruchni X, avtomobilni Y bilan belgilaganda, mavjud resurslardan foydalanib, ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi:

$$2X+4Y=100$$

Mavjud resurslarni to'la ishlatish sharoitida guruch va avtomobil ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi:

Mahsulot turlari	Muqobil ishlab chiqarish					
	A	B	S	D	E	G
guruch(ming tonna) «X»	0	10	20	30	40	50
Avtomobil dona) «Y»	25	20	15	10	5	0

Namoyish qilinuvchi material 2.1.2

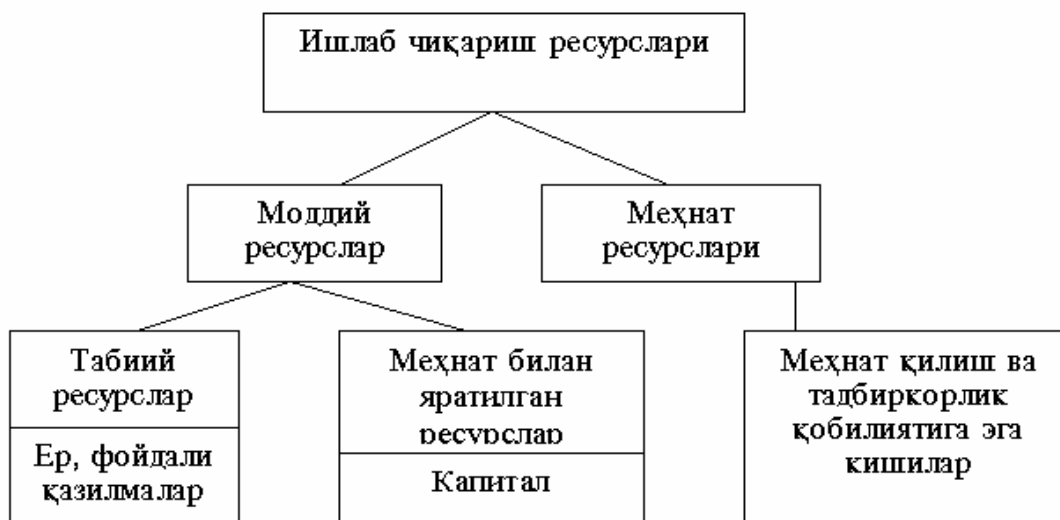

a) rasm

v) rasm

Ming tonna guruch = 0,5 ming dona avtomobilga teng. Muqobil qiymat doimiy.
Ikkinchi rasmda muqobil qiymat o'zgaruvchi.

Ko'rgazmali material

Kichik guruhlarga topshiriq: yana qanday resurslar bo'lishi mumkin? Ularni hisobga olib mazkur sxemani qanday chizgan bo'lar edingiz?

Tarqatma material 2.1.1.

Har bir kichik guruh boshqa kichik guruhlarning darsga faol qatnashishlarini, berilgan topshiriq va savollarga javoblarini baholashadi.

Kichik guruhlarning ishini baholash jadvali.

(Har bir mezon bo'yicha maksimal 5 ball beriladi)

Kichik guruhlar	Topshiriq	Javobning to'g'riligi, aniqligi	Tushunarli va qisqaligi	Guruhdagi talabalarning barchasini faol qatnashishi	Umumiy to'plangan ball
1 kichik guruh	1 topshiriq 2 topshiriq 3 topshiriq Jami				
2 kichik guruh					
3					
4					
5 va bosh.					

Tarqatma material 2.1.2.

Kichik guruhlarga topshiriq

Doskada hamda har bir kichik guruh o'zlari qayd etgan ehtiyojlar ro'yxatiga turli jihatdan yondashib, ularni guruhlarga ajratish:

1.a) individual, b) jamoa, v) umumjamyat ehtiyojlari		2. a) moddiy, b) ijtimoiy ma'naviy ehtiyojlar		3.a) yakka, b) birgalikda qondiriladigan ehtiyojlar		4. a) shaxsiy, b) ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) ehtiyojlari		
1.a)	1.b)	1.v)	2. a)	2.b)	3.a)	3.b)	4. a)	4. b)

Tarqatma material 2.1.3.

Insert metodini qo'llash bo'yicha qabul qilingan qoidalar:

1. Matnni o'qing.
 2. Qalam bilan matn chetiga, har bir qator boshiga belgi qo'yib chiqing.
 - O'qiyotgan matndagi bildirilgan fikrlar sizga ma'lum, siz ularni bilsangiz, "bilaman" deb o'ylagan fikringizga mos kelsa, «V» belgisini qo'yasiz.
 - Agarda siz o'qiyotgan jumlar sizning bilimingizga qaramaqarshi bo'lsa yoki bilaman deb o'ylaganingizga mos kelmasa, «» (minus) belgisini qo'yasiz.
 - Agarda o'qiyotgan matnda siz uchun yangiliklar bo'lsa " + " (plyus) belgisini qo'yasiz.
 - Siz o'qiyotgan jumlar sizga tushunarli bo'lmasa, ya'ni uni tushunish uchun qo'shimcha ma'lumotlar talab qilinsa, u holda «?» (so'roq) belgisi qo'yasiz.
- Bu belgilar yordamida o'qilayotgan matn bo'yicha umumiy tasavvur ifodalanishi kerak.

B/B/B jadvali bilan ishlash tartibi

1. Insert metodini qo'llab, matnni o'qing.
2. Olingan axborotni individual tarzda qo'ygan belgilaringizga muvofiq ravishda jadvalda ifodalang.

B/B/B (Bilaman, Bilmoqchiman, Bildim) jadvali

№	Mavzuning savoli	Bilaman	Bilmoqchiman	Bildim
1				
2				
3				
4				
5				

Tarqatma material 2.1.4.

Qaror qabul qilishning qadambaqadam modeli.

1. Muammoni aniqlash. Eng avvalo, muammo (tufayli erishish lozim bo'lgan natija)ni ajratish, ayni shu vaqt, shu vaziyat uchun qaysi biri asosiy hisoblanishini, aniqlash zarur.
2. Muqobil variantlarni aniqlab chiqish (belgilangan natijaga erishishning turli usullarini aniqlash). Masalan: auktsion, musobaqa, navbatda turish, boshliqning qarori, mulk egasining xohishi va boshqalar.
3. Mezonlarni belgilash. (Har bir variantni baholash mezonlarini aniqlaydigan standartlarni belgilash.) Masalan: hammaga teng shans, naflilik, eng yuqori narx, mukofot, qadrqimmat, omad va hokazo.

4. Muqobil variantlarni baholash (Har bir mezon, muqobil variant uchun qo'llaniladi).

5. Qaror qabul qilish (turli variantlar mezonlari bo'yicha taqqoslanadi va ulardan eng maqbuli tanlanadi).

Qaror qabul qilish setkasi

Muqobil variantlar	Mezonlar					
	Hammaga teng shans	Eng yuqori narx	Qadrqim mat, naf	Mulk egasining tanlovi	Omad	Mukofot
Boshliq (o'qituvchi)ning qaroriga ko'ra						+
Lotereya o'tkazish	+				+	
Auksion		+	+			
Konkurs	+		+			+
Mulk egasining xohishiga ko'ra				+		

Qaror qabul qilish setkasi(kichik guruhlar to'ldirishi uchun)

Muqobil Variantlar	Mezonlar			

Texnologik yondashuvga asoslangan jadallashgan, (jalb qiluvchi, chuqurlashtirilgan) ma'ruza o'qishning kamchiligi shundaki:

1. U texnologik xarita bo'yicha ajratilganga qaraganda ko'p vaqt talab qiladi. Ayniqsa, talabalar berilgan topshiriqni vaqtida bajara olmasalar ham o'qituvchi, "ulgurish uchun" topshiriqni chala bajarilganicha navbatdagi bosqichga o'tadi yoki uni oxirigacha bajarishlari uchun qo'shimcha vaqt beradi. Unisida ham, bunisida ham barcha uzviy savollarni rejalashtirilganidek muhokama qilish uchun vaqt etishmasligi xavfi katta.

2. O'qituvchidan katta pedagogik mahorat talab qilinadi. O'qituvchining o'zida izlanish, tadqiqotga intilish, olimlik xususiyati bo'lishi talab etiladi.

3. Talabalarni darsga tayyorlanib kelishlari va unda faol qatnashishlari talab qilinadi. Talabalarni bilim darajasi keskin farq qiladigan guruhlarda bunday ma'ruza o'qish juda qiyin.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Ma'ruza, ma'ruzaning funktsiyalari, kirish ma'ruzasi, mavzu bo'yicha ma'ruza, yo'lyo'riq ko'rsatuvchi ma'ruza, ma'ruzada real faktlar, an'anaviy ma'ruza o'qish, muammoli ma'ruza o'qish, jadallashgan ma'ruza o'qish, ma'ruza matni.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. O'quv jarayonida ma'ruza qanday o'rin tutadi?
2. Ma'ruzaga qanday talablar qo'yiladi?
3. Ma'ruzani bayon qilish metodlari qanday va ular nimalari bilan farqlanadi?
4. Ma'ruzada real faktlar, ma'lumotlarning o'rnini aytib bera olasizmi?
5. Qanday ma'ruza muammoli ma'ruza deyiladi?
6. Jadallashgan (jalb qiluvchi, chuqurlashtirilgan) ma'ruza qaysi jihatlari bilan sizni diqqatingizni tortdi? Uning kamchiliklari bormi?
7. Ma'ruzani qanday o'qish haqida shaxsiy fikringiz? Siz o'qituvchi sifatida ma'ruzani qanday o'qigan bo'ladingiz?

VI bob. SEMINAR MASHG'ULOTLARIGA TAYYORGARLIK KO'RISH VA ULARNI O'TKAZISH

1§. Seminar darsi va uning o'quv jarayonida tutgan o'rni

Ma'ruza bilan birgalikda amaliy mashg'ulot ham o'quv jarayonining muhim shakllariga kiradi. U ta'lim, tarbiya berish hamda nazariyani amaliyot bilan bog'lash funksiyasini bajaradi. Amaliy mashg'ulot termini pedagogikaga oid adabiyotlarda tor va keng ma'noda talqin etiladi. Amaliy mashg'ulot keng ma'noda seminar (uning barcha turlari), mashq, laboratoriya ishini umumiy holda ifodalanishidir. Seminar amaliy mashg'ulotning shakllaridan biri bo'lib:

- ma'ruzada bayon qilingan nazariy qonunqoidalarni mustahkamlash;
- fan bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish;
- talabalarni ilmiy tadqiqot, bilish qobiliyatlarini o'stirish vazifalarini bajaradi.

Seminar darsi talabalarni bilim olishlari, uni puxta o'zlashtirishlari va olgan bilimlarini kelgusida real hayotda qo'llashni o'rganishlarida alohida o'rin tutadi. Shuning uchun ham, seminar darsini qiziqarli, talabalarni faol qatnashishlarini ta'minlaydigan metodlarni qo'llab, o'tish muhim ahamiyatga ega.

Ma'ruzada odatda bayon qilish etakchi rol o'ynaydi. Talabalar ma'ruza tinglashda passiv rol o'ynaydilar. Seminar darsida esa talabalar faol bo'lishadi. Darsda turli metodlarni qo'llab, ularning faolligini ta'minlash imkoniyati keng.

Ma'ruza darsi monolog tarzida bayon qilinsa, seminar darsi dialog asosida olib boriladi. Odatda, seminar darsida talabalarning bilimi, o'z ustida ishlash darajasi aniqlanadi, nazorat qilinadi.

Seminar (lot. seminariym – manba, ko'chma ma'noda maktab) – o'quv amaliy mashg'ulot shakllaridan biri. Asosan oliy o'quv yurtlarida, ilmiy to'garak, anjumanlarda qo'llaniladi.

Ta'limning seminar shakli qadimgi Yunon va Rim maktablarida paydo bo'lgan. Keyinchalik G'arbiy Evropa universitetlarida rivojlantirilgan. Bu universitetlarda seminar talabaning adabiyotlar, manba ustida ishlashi vazifasini o'tagan. XX asr boshlaridan seminar darslari talabalarning umumiy ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda, ularni muayyan fan tarixidagi muhim muammo va tadqiqotlar bilan tanishtirishda katta rol o'ynay boshlagan.

Seminarning asosan uch turi bor:

1. O'rganilayotgan fan yoki kursni chuqur o'rganishga yordam beradigan seminar darslari.
2. Ayrim muammo, asosiy yoki muhim mavzuni o'rganish uchun o'tkaziladigan seminarlar.
3. Tadqiqot xarakteridagi seminarlar.

O'quv jarayonini tashkil etishda seminar darslari alohida o'rin tutadi. Seminar o'quv jarayonining talabalar bilimlarini mustahkamlashni ta'minlovchi, ijodiy qobiliyatlarini namoyon qiluvchi shaklidir. Seminar mashg'ulotlarining maqsadi talabalarning chuqur bilim olishini ta'minlash, olgan bilimni real hayotda qo'llashga o'rgatishdir.

Buning uchun talaba olgan axborotlarini tahlil qilish, ilmiy tadqiqot o'tkazish, taqqoslash, xulosa chiqarishni bilishi kerak. Seminar darsining oldiga qo'yilgan bosh maqsadga erishish uchun dars oldiga qo'yilgan qator vazifalarni amalga oshirish kerak. Bu vazifalar seminar darslari bajaradigan funktsiyalarda o'z ifodasini topadi.

Seminar darsi quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- talabalarga professional ta'lim berish va tarbiyalash;
- mustaqil ishlash malakasini o'stirish;
- mantiqiy fikrlashga o'rgatish;
- nutqini o'stirish, ilmiy munozaralar olib borishga o'rgatish;
- mustaqil fikr yuritish va o'z fikrini o'rtoqlashishga o'rgatish;
- o'rtoqlari fikrini tanqidiy baholashga o'rgatish;
- talabalar bilimni nazorat qilish va baholash;

- nazariy olgan bilimlarini amaliyot bilan bog'lash.

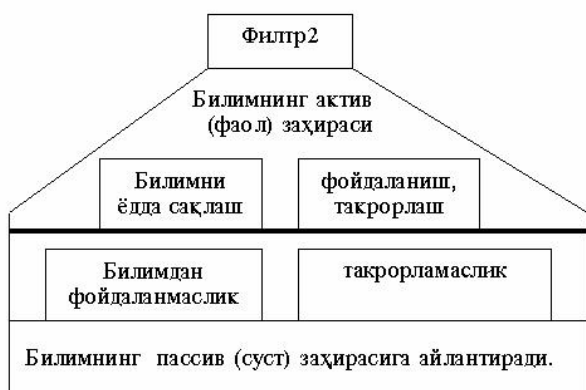
Inson xotirasi – bu bizning biokompyuterdir. Odatda, yangi axborotni qabul qilar ekanmiz, avvalgi axborot qisman xotiradan ko'tariladi. Axborotlar nihoyatda xilmaxil bo'lib, inson har kuni o'z hayotida qabul qiladigan axborotlar miqdori, ularni turlicha qabul qilinishi, xotirada saqlanib qolishi jihatidan birbiridan farq qiladi. Psixologlarning fikricha, olingan axborot, chizmada tasvirlangandek, go'yoki filtrdan o'tib, saralanib, ma'lum bir jihatlari bilan ajralib turadiganlari xotirada saqlanar ekan.

Uzoq muddat xotirada qoladigan axborotlarga qo'yidagilarni kiritish mumkin:

- qiziqarliligi, jo'shqinligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turuvchi axborotlar;
- tasavvur, histuyg'u va shu kabi birbirini eslatadigan, o'zaro bog'lanishdagi axborotlar;
- inson tomonidan tushunib, mohiyatiga etilgan axborotlar;
- faollik bilan qabul qilingan, o'rganilgan, takrorlanib turiladigan axborotlar.

Aytib o'tganimizdek, olimlarning ilmiy tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, oddiy inson odatda axborotlarni olgan manbasi, shakliga ko'ra turli darajada o'zlashtiradi.

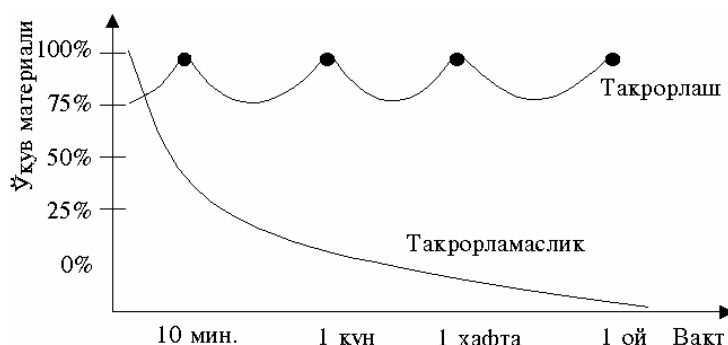

Agarda uni abstrakt chizma orqali ko'rsatadigan bo'lsak, mana bunday ifodalash mumkin.

Olingan axborot chizmada go'yo filtrdan o'tishi ko'rsatilgan. Bu holda axborot qisqa muddat yodda saqlanadi. Qisqa muddat yodda kolgan bilim ikkinchi filtrdan o'tgach, shu bilimni yodda saqlash, foydalanish, takrorlash tufayli faol bilim zaxirasiga aylanadi.

Bu bilimdan foydalanib, takrorlab turilmasa, sust bilim zaxirasiga aylanadi va

borabora xotiradan ko'tariladi. Uni quyidagi grafikda ko'rish mumkin. Bularan shunday xulosa chiqarish mumkin: talabalarning eng avvalo, o'quv materialini o'zlashtirishi, yodda qolishi uchun olinadigan axborotni iloji boricha eshitish va ko'rish orqaligina emas, balki gapirish, o'z faoliyatida sinab ko'rish orqali etkazish katta ahamiyatga ega. Bunga erishishning yo'li seminar darslarini turlituman metodlar orqali olib borishdir. Aynan seminar darsida talabalar ma'ruza, kitob, jurnal

va hokazolar orqali olgan axborotlari, bilimlarini tushungan holda gapirib berish, uni modellashtirish asosida sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Seminar darsini o'tkazishda qo'llanadigan uslublar turlituman bo'lib, u yoki bu uslubni tanlash, o'rganilayotgan fanning xususiyatiga; o'tilayotgan mavzuga, seminar darsiga qo'yilgan maksadga, tanlangan uslubni qo'llash imkoniyatiga bog'liq.

Hozirgi paytda iqtisodiy fanlarni o'rganishda nisbatan keng qo'llaniladigan uslublardan: ekspress savol–javob, savollar tizimiga asoslangan muhokama, seminar mashg'uloti rejasi bo'yicha atroflicha suhbat, modellashtiruvchi o'yin, doklad va referatlarni muhokama qilish, masala, mashq, test echish va ularning natijasini muhokama qilish, munozara va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Seminar mavzui ma'ruza mavzusi bilan bir xil bo'lishi shart emas. Ba'zan mavzudagi ayrim savollar ma'ruzada ko'rib chiqilsa, ayrimlarini seminarda muhokama qilish mumkin. Hozirgi paytda ma'ruzada ko'rilgan mavzu albatta, seminarda ham muhokama qilinadi. Lekin ma'lum sharoitda seminar darsi va uning mavzusiga boshqacha yondashish mumkin. Aytaylik, adabiyotlar, axborot manbalari mavjud bo'lsa, seminarda mustaqil o'rganilgan mavzuni muhokama qilish mumkin.

Seminar darsini muvaffaqiyatli o'tkazish uchun asosiy va qo'shimcha adabiyotlarni sinchkovlik bilan o'rganish zarur. Adabiyotlarni o'rganish dars jarayonida talabalarning diqqatini qaratish lozim bo'lgan masalalarni alohida ajratish, mavzuni qaysi usul asosida o'rganishni rejalashtirish va darsga tayyorlanish imkonini beradi.

Savollarni murakkablashtirish hamda savollar tizimiga o'tish orqali mavzu mazmunini chuqur o'zlashtirish mumkin. Bu esa savolni muhokama qilish jarayonida vujudga kelgan muammoli vaziyatni o'rganib, uni echish imkoniyatini beradi. Masalan, iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi nima? degan savol qo'yilgan. Bu holda talaba iqtisodiyot nazariyasi fanining bosh muammosi – resurslarning cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish muammosi – deb javob berishi mumkin.

Ana shu savolni aytaylik, quyidagicha savollar tizimi asosida ilgari surish mumkin: Iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi nima? Nima sababdan buni bosh muammo deb ataymiz? Sizningcha, iqtisodiyotda yana qanday muammolar bor? tarzida berish mumkin. Ana shu savollar tizimiga javob berish jarayonida talabalar iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi resurslarning cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish ekanligini, bunga sabab, iqtisodiyotdagi barcha masalalarni qamrab olishi ekanligi oydinlashadi. Ularga misol qilib, tanlash muammosini, har bir uy xo'jaligi, firma, davlat o'z oldiga qo'ygan maqsad va unga erishish muammosini va hokazolarni ko'rsatish mumkinki, ularning barchasi resurslarning cheklanganligi bilan bog'liq.

Mavzuni o'rganishni chuqurlashtirishga savol shaklini o'zgartirish, uni murakkablashtirish orqali ham erishish mumkin. Aytaylik, savolni iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi nima va uni nega bosh muammo deyiladi? tarzida qo'yiladi.

Talabalarning mavzuni, u yoki bu kategoriyaning qay darajada tushunganlarini sinash va puxtaroq tushinishlariga yordam berish uchun javoblarni ular bilan birgalikda muhokama qilish asosida mini test o'tkazish mumkin.

Seminar darsning iqtidorni namoyon etadigan, nutq so'zlash, boshqalar fikriga tanqidiy qarashni talab etadigan uslublaridan biri – munozaradir. Bunday usul bilan dars o'tish o'qituvchidan katta tayyorgarlik ko'rish, mahoratni talab qiladi. Umuman olganda, seminar darsi turli metodlar asosida olib borilar ekan, u qiziqarli, barcha talabalarni faol qatnashishga, demak, darsga qunt bilan tayyorlanib kelishga undaydi.

2§. Seminar darsiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish (seminar darsi o'tishga doir uslubiy ko'rsatmalar)

Seminar darsiga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishni quyidagi namunaviy mashg'ulotda ko'rib chiqamiz. Bu uslubiy ko'rsatma dars o'tishni rejalashtirish va o'tkazishga yordam beradi.

Dars o'tishni uch asosiy qismga bo'lish mumkin. Bular:

I. Kirish:

salomlashish;

o'tgan dars mavzuni qisqacha takrorlash;

yangi mavzuni talabalarga havola qilish;

darsda o'tiladigan mavzuning maqsadini bayon qilish;

darsda muhokama qilinadigan savollar rejasini bayon qilish.

II. Dars o'tish:

mavzuda ko'riladigan asosiy masalalar, kategoriyalarni bayon qilish;

- asosiy kontseptsiyalarni, masala, muammolarni tushuntirish, qaytarish bilan talabalar bilimni mustahkamlash;

hayotda ularni qo'llash borasida misollar keltirish;

seminar darslar, amaliy mashg'ulotlarda mashqlar masalalar, echish va boshqa qator metodlar yordamida bilimni mustahkamlash.

III. Darsni yakunlash:

darsda bayon qilingan fikrlarni umumlashtirish;

darsga xotima yasab, talabalarni kelgusida bajarilishi kerak bo'lgan ishlarga yo'naltirish.

Namunaviy seminar mashg'uloti

Mavzu: «IQTISODIY RESURLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI»

Darsning maqsadi:

- ehtiyojlar, nima uchun ularning tarkibiga turli jihatdan yondashish va guruhlariga bo'lishni tushunib olish;

- ehtiyojlarni shakllanishida axborotning rolini anglash;

- resurslar cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish muammosi iqtisodiyotning bosh muammosi ekanligini tushunib etish;

- tanlov va qaror qabul qilish muammosi, qaror qabul qilishning muqobil variantlari va mezonlarini ishlab chiqishni o'rganish;

- qaror qabul qilish uchun axborotning ahamiyati naqadar katta ekanligini anglash; ehtiyojlarni qondirilishini ifodalaydigan iqtisodiy ko'rsatkichlarni bilish.

Mavzu bo'yicha seminar mashg'ulotiga tayyorlanish uchun zarur adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995.

2. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992y.

3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.: «O'zbekiston», 9tom, 2001y.

4. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. // Xalq so'zi, 20fevral, 2003y.

5. Karimov I.A. Yangi hayotni eskicha qarash va yondashuvlar bilan qurib bo'lmaydi. // O'zbekiston ovozi, 17fevral, 2005y.

6. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005y.

7. Karimov I.A. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. // Xalq so'zi, 2006 yil, 11 fevral.
8. Makkonell K., Bryu S. Ekonomiks, gl. 2. M.: «InfraM», 1999y.
9. «Ma'naviyat, ilmu fan va iqtisodiy bilim yoshlar tarbiyasiga xizmat qilsin» mavzusidagi respublika ilmiyamaliy konferentsiya materiallari, 2004 yil 25 noyabr, Toshkent, 2004y.
10. Tezisi i dokladi mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii na temu: «Sotsialnoekonomicheskie problemi perexodnoy ekonomiki» (Opit, obobshcheniya, zakonomernosti). SanktPeterburg, 2005y.
11. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «O'qituvchi», 2002y.
12. Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. Ekonomika, ch.I, gl.1, M.: «Delo», 1999y.
13. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo'raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma, T.: «Moliya», 2002y.
14. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy (Koll. avt.). T.: «Shark», 1999y.
15. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. Pod red. Nikolaevoy I.N, M.: «Prospekt», 1998y.
16. O'lmasov A., Sharifxo'jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent: «Mehnat», 1995y.
17. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent: «Sharq», 2006y.
18. O'zbekiston iqtisodiyoti, Uzbekistan v tsifrax. Statisticheskii sbornik, T.: 2005y.

Darsda yoritilishi lozim bo'lgan asosiy tayanch tushunchalar va atamalar:

1. Individual ehtiyoj	9. Resurslar cheklanganligi
2. Guruhiy ehtiyoj	10. Tanlov
3. Umumjamiyat ehtiyoji	11. Muqobil qiymat
4. Moddiy ehtiyojlar	12. Imkoniyatlar egri chizig'i
5. Ma'naviy ehtiyojlar	13. Ishlab chiqarish imkoniyati
6. Yakka va birgalikda qondiriladigan ehtiyojlar	14. Shaxs (aholi) ixtiyoridagi daromad
7. Shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlari	15. Qaror qabul qilish setkasi
8. Ehtiyojlarning yuksalib borishi	

Dars o'tish uchun zarur jihozlar:

*proektor, slaydlar, flomaster, kitob, gazeta – jurnallar.

Dars o'tishda foydalaniladigan ko'rgazmali qurollar (slayd, vatman qog'ozga chizilgan bo'lishi yoki dars davomida doskaga chizish mumkin):

- ehtiyojlar va resurslar tarkibining tasnifi berilgan sxema;
- imkoniyat egri chizig'ini ifodalovchi grafik.

Tarqatiladigan materiallar:

- ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i modeli tasvirlangan grafik asosida masalalar, darsda bajariladigan topshiriqlar;
- qaror qabul qilish setkasi.

Seminar darsida muhokama qilinadigan savollar va ularga ajratilgan taxminiy vaqt:

Tashkiliy qism 58 daqiqa

Muhokama qilinadigan savollar:

Savollar mazmuni	Ajratilgan vaqt
1. Ehtiyojlarning mazmuni. Ehtiyojlarning tarkibi. Individual, guruhiy va umumjamiyat ehtiyojlari.	1012 daqiqa
2. O'zbekistonda ehtiyojlarning xususiyatlari.	1012 daqiqa
3. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalish qonuni.	810 daqiqa
4. Resurslarning cheklanganligi. Ishlab chiqarish imkoniyati.	
5. Tanlov va muqobil qiymat. Muqobil tanlov va qaror qabul qilish.	1012 daqiqa
6. Iqtisodiyotning bosh muammosi.	1015 daqiqa
7. Ehtiyojlarni qondirilish darajasi	810 daqiqa
Darsni yakunlash	810 daqiqa 58 daqiqa

Darsning qisqacha tafsiloti.

1. Tashkiliy qism

Talabalar bilan salomalik qilinadi. O'qituvchi auditoriyada zarur jihozlar boryo'qligini ko'zdan kechirib chiqadi. Davomat tekshiriladi. So'ngra o'tgan seminar darsida o'tilgan mavzuni qisqacha takrorlab, yangi mavzuni boshlaydi. Darsning qisqacha maqsadi bayon qilinadi:

O'tgan seminar darsida biz iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va uslubi mavzusini yakunladik. Shu mavzuda biz iqtisodiy g'oyalarning vujudga kelishi, iqtisodiy nazariyaning fan sifatida shakllanish jarayoni, asosiy iqtisodiy maktablarni ko'rib o'tdik. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar, hodisalar va ularni o'rganishning uslublarini birgalashib muhokama qildik.

Iqtisodiyot nazariyasi barcha iqtisodiy fanlarning poydevori ekanligi, davlatning iqtisodiy siyosatining ilmiy asoslarini ishlab chiqishdagi tutgan o'rni, normativ va pozitiv iqtisodiy nazariyaning farqini o'rgandik. Ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish va uning muammolarini aniqlashda iqtisodiyot nazariyasi fanining ahamiyatini bilib oldik.

Bugun biz yangi mavzu: «Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari» mavzusini muhokama qilamiz.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanini o'rganishni aynan mana shu mavzudan boshlashimiz bejiz emas, chunki insonning butun hayoti turlituman ehtiyojlarini qondirishga qaratilgandir.

Bugungi mavzuda biz ana shu ehtiyojlarning tarkibi, ularning cheksizligi, ehtiyojlarni qondirish uchun zarur ne'matlarni ishlab chiqarish uchun resurslarni cheklanganligi, bundan kelib chiqadigan iqtisodiyotning bosh muammosi, tanlov va qaror qabul qilishni zarurati va boshqa masalalarni o'rganamiz.

Darsga seminar mashg'uloti rejasi bo'yicha tayyorlanib kelish kerak edi. Darsga hamma tayyormi? deya so'rab, tayyorlanmay kelganlarni sababini aniqlaydi. Bugungi mavzu muhokamasini boshlaymiz deb, o'qituvchi kirish so'zini tugatadi.

2. Savollar muhokamasi

Bugungi mavzu muhokamasini «Ehtiyojlarning mazmuni. Ehtiyojlarning tarkibi. Individual, guruhiy va umumjamiyat ehtiyojlari» uzviy savolini muhokama qilishdan boshlaymiz, deya o'qituvchi nimalarga alohida ahamiyat berish kerakligini tushuntiradi.

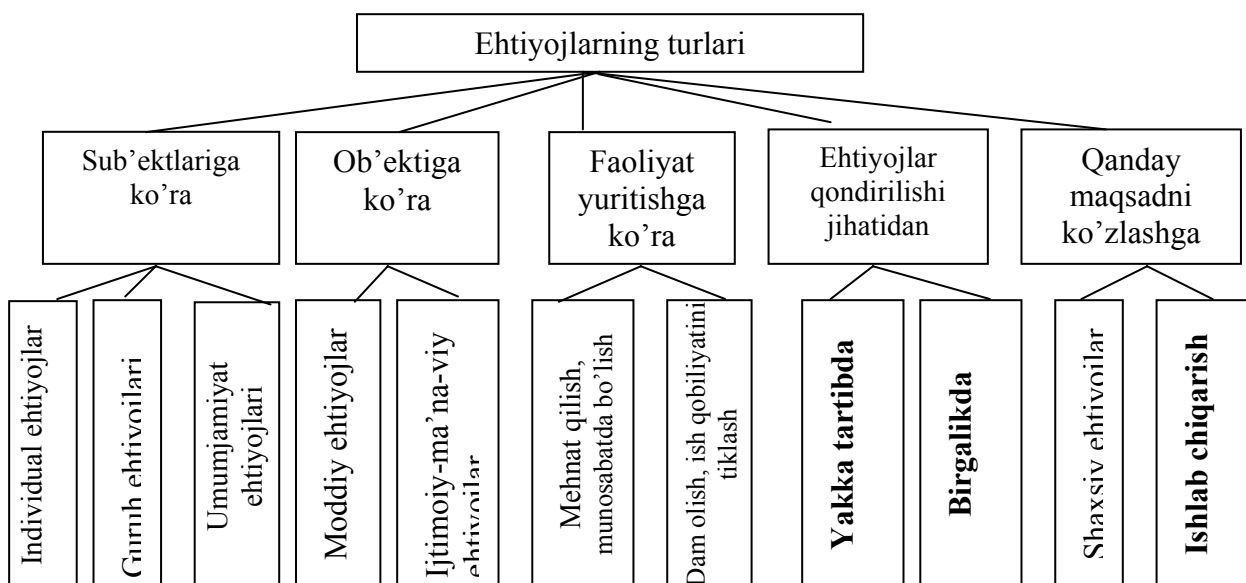
Bu savolni an'anaviy uslub suhbat va savoljavob bilan muhokama qilish mumkin. Bunda, avvalo, ehtiyojlar deganda nimani tushunamiz? degan savol qo'yamiz.

Hayot kechirish uchun ob'ektiv zaruriyatning barchasi ehtiyoj tarzida namoyon bo'ladi. Insonlarning ehtiyoji, ularni qondirish iqtisodiy faoliyat orqali amalga oshirilishini ko'rsatiladi.

Ehtiyojlarning shakllanishida axborotning roliga, alohida e'tibor berish, talabalar tomonidan hayotiy misollar keltirilishiga diqqat qilish kerak.

Ehtiyojlarning nihoyatda turli tumanligi, unga har jihatdan yondashib guruhlarga bo'lishni quyidagi sxema orqali ko'rsatish mumkin.

Ko'rgazmali material 1 (1sxema).

Bu savolda dastlab ehtiyojlar, sub'ektlarning individual, guruh, umumjamiyat ehtiyojlariga bo'linishi muhokama qilinadi. Sub'ektlarning ehtiyojini guruhlarga ajratish, umuman olganda mulkning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi bilan ham bog'liqligini eslatib o'tish zarur.

So'ngra ehtiyojlar boshqa xususiyatlariga ko'ra turli guruhlarga bo'linishi ko'rib chiqiladi. Bunda talabalar hayotiy misollar yordamida ehtiyojlarni turli guruhlarga bo'linishini tushunib olishlariga e'tibor berish kerak. Shu maqsadda turli yo'naltiruvchi savollar bilan murojaat qilib, uni muhokama qilish mobaynida maqsadga erishiladi. Masalan: nima sababdan ehtiyojlarni ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar deb ataymiz? Individual ehtiyoj deb qanday ehtiyojga aytamiz va hokazo.

O'qituvchi musobahaga qisqacha yakun yasaydi va keyingi savolga o'tiladi.

Navbatdagi savol: O'zbekistonda ehtiyojlarning xususiyatlari. Avvalo, ehtiyojlarning shakllanishiga qanday omillar ta'sir qilishi, O'zbekistondagi ehtiyojlar qanday xususiyatlari bilan ajralib turishini, ko'rsatish kerak. Bu holda aholining soni, jinsi, yoshi, tabiiy geografik sharoit, tarixiy, milliy an'analar va odatlar, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti, madaniyati va boshqa omillarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, «O'zbekistondagi ehtiyojlar xususiyatlarining ular tarkibini shakllanishiga ta'siri» mavzusida referat yoki qisqa doklad tayyorlash mumkin.

Bu holda referat yoki qisqacha dokladni ikki talaba tayyorlagani ma'qul. Biri ikkinchisini to'ldiradi. Referatda ko'proq O'zbekistonda ehtiyojlarning shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatishi, kelajakda ehtiyojlar qanday o'zgarishi mumkinligi haqida, talaba o'z fikrlarini qanday bayon qilishiga ahamiyat berish kerak.

Talabalar o'z ishlarida respublika, viloyat yoki tuman miqyosida (imkoniyati qadar) statistik ma'lumotlardan foydalanishi zarur. Agar bu fikrlar etarli bo'lmasa, o'qituvchi yoki talabalar savol berishlari mumkin. Faqat bu savoljavoblar uzoqqa cho'zilib ketishini oldini olgan ma'qul.

O'qituvchi savolni qisqacha yakunlab, kelgusi muhokama qilinadigan savol va unda diqqat qaratish lozim bo'lgan masalalarga alohida urg'u beradi. Bu savol butun iqtisodiyot masalalarini o'zida mujassamlashtirgan muammoni kelib chiqishiga sabab bo'lgan ikki fundamental faktning birini yoki muammoning asl poydevorini tashkil etgan «Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalish qonuni»ga bag'ishlanadi.

Bu savolni muhokama qilganda ehtiyojlarning nima sababdan cheksiz bo'lishi asoslab berilishi kerak.

Ehtiyojlarni miqdoran o'sib, ular tarkibi xilmaxilligining kengayishi qanday omillarga bog'liqligini talabalar tushunib etishi, ehtiyojlarning yuksalib borishi qonunining amal qilishi, nima sababdan u umumiyqisodiy qonunlar guruhiga kiritilishini, talabalar tushunib etishlari kerak.

Talabalar bu savolga qanday tayyorlanib kelishganini minitest yordamida aniqlash mumkin.

Minitestimizni echish uchun har bir savolga 1 daqiqadan vaqt ajratamiz. Minitest quyidagicha bo'lishi mumkin.

1. Ehtiyojlar cheksizligining sabablari:
 - a) aholi sonining o'sib borishi;
 - b) qondirilgan ehtiyoj yangi ehtiyojni vujudga keltirishi;
 - v) fantexnika taraqqiyoti aholining yangiyangi ehtiyojlarini vujudga keltirishi;
 - g) ishlab chiqarishning maishiy madaniyatni shakllantirishi.
 - d) yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri;
2. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni:
 - a) ehtiyojlarning miqdor jihatidan ko'payishi munosabatlarini ifodalaydi;
 - b) ishlab chiqarish va madaniyatning taraqqiyoti bilan ehtiyojlarning miqdoran o'sib, tarkiban yangilanib borishini ifodalaydi;
 - v) aholining qulaylikka bo'lgan zaruriyatlari va ijtimoiy ehtiyojlarini o'sib borishini ifodalaydi;
 - g) ehtiyojlarning tarkibi o'zgarishini ifodalaydi;
 - d) ehtiyojlarning miqdor jihatidan ko'payishi munosabatlari, ehtiyojlarning tarkibi o'zgarishini ifodalaydi;
3. Ehtiyojlarning cheksizligi ko'proq qaysi turdagi ehtiyojlarga taalluqli?
 - a) moddiy ehtiyojlarga;
 - b) guruh ehtiyojlariga;
 - v) ijtimoiyma'naviy, qulayliklarga bo'lgan ehtiyojlarga;
 - g) uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga;
 - d) moddiy va guruh ehtiyojlarga;
4. Jamiyat ehtiyojlarining tarkib topishi va yuksalib borishiga ta'sir etuvchi omillar:
 - a) aholi, soni, yoshi, jinsi;
 - b) tabiiygeografik shiroit;
 - v) tarixiy milliy an'analar va odatlar, madaniy jihatdan erishilgan daraja;
 - g) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti;
 - d) yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri;
5. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni umumiyqisodiy qonunlar guruhiga kiritiladi.

Sababi u:

- a) kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida inson ehtiyojlari miqdoran ko'payib, uning tarkibi o'zgarib, yangilanib, xilmaxilligi ortib boradi;
- b) iqtisodiyot taraqqiyoti tufayli ehtiyojlarning tarkibi doimo yangilanib boradi;
- v) fantexnika taraqqiyoti tufayli doimo ishlab chiqarish ehtiyojlari ortib boradi;
- g) kishilarning maishiy madaniyati shakllanib, borgan sari o'sib boradi;
- d) ishlab chiqarish ehtiyojlari ortib, maishiy madaniyat shakllanib boradi.

Minitest bo'yicha javoblarni to'g'riligini tekshirish uchun o'qituvchi avvaldan javoblar bo'yicha setka tayyorlab olgani ma'qul. U katak daftardan qirqib tayyorlanadi.

	a	b	v	g	d
1					+
2		+			
3			+		
4					+
5	+				

Qaysi javob to'g'ri bo'lsa, shu katakni qirqib olamiz. Bizni tasvirimizda u (+) belgisi tushirilgan. Faqat test javoblarini aynan qanday tartibda yozilishiga qarab, setka tayyorlanadi yoki tayyorlangan setkamiz bo'yicha javoblar qanday tartibda yozilishi kerakligi to'g'risida ogohlantiramiz. Imkoniyat bo'lsa, test bilan birga javob yoziladigan setka ham tarqatiladi. Bunda javoblarni qanday, qaerga yozishni tushuntirish oson.

O'qituvchi testlarni yig'ishtirib olib, qaysi javoblar to'g'riligini tekshirmay yoki tezda tekshirib, muhokamani boshlashi mumkin.

O'qituvchi ixtiyoriy yoki o'z qaroriga ko'ra biron talabdan uningcha qaysi javob to'g'riligini so'raydi. Talaba belgilagan javobni aytadi. O'qituvchi auditoriyaga «Hamma shunday belgiladimi?» deya murojaat qiladi:

Talabalar qaysi javob va aynan nima sababdan to'g'riligini tushunishi uchun javoblar birmabir tahlil qilib chiqiladi. Birinchi javobda aholining soni o'sib boradi, deyilgan. To'g'ri, aholining soni o'sib boradi va u ehtiyojlarni ham o'sishiga olib keladi. Lekin bu etarli emas. Ehtiyojlarning o'sishiga faqat aholi miqdorining o'sishi sabab bo'lganda asosan birinchi hayotiy ehtiyojmoddiy ehtiyojlarga o'sgan bo'lar edi. Biz bilamizki, ular nisbatan sekin o'sadi.

Ikkinchi javob ham qisman to'g'ri, qondirilgan ehtiyojning bir qismi ma'lum muddatdan so'ng yana qondirilishini talab qiladi. Masalan, kiyimkechak, oziqovqat... Ayrim ehtiyojlar esa qondirilgach, qator yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, fantexnika taraqqiyoti yangi ixtirolar yangi ehtiyojlarni vujudga keltiradiki, ularning chegarasi yo'q. Masalan, avtomobilni olaylik. Unga bo'lgan ehtiyoj qondirilgach, yana qator yangi ehtiyojlar kelib chiqadi. Keyingi javobni ham qo'shsak, fikr nisbatan to'laroq bo'ladi. Lekin buning uchun odamlarda maishiy madaniyat shakllangan bo'lishi kerak. Maishiy madaniyat yuqori darajaga ko'tarilgan sari odamlar ishlab chiqarilgan ne'matlardan kengroq foydalanadilar.

Demak, ehtiyojlar cheksizligiga sanab o'tilgan barcha javoblar alohida, alohida javob bermas ekan. Ular hammasi birgalikdagina ehtiyojlarning cheksizligi sabablarini ko'rsatib beradi. Bunday javob bor **d**. Demak, to'g'ri javob **d**.

Xuddi shu tarzda qolgan savollarni ham talabalar bilan muhokama qilib chiqiladi. Hamda musohabaga yakun yasab, ehtiyojlarning poyoni yo'qligini, jamiyat taraqqiyoti bilan u yanada yuksalib borishini e'tirof qilib, bu jarayon ehtiyojlarning yuksalib borishi umumiqtisodiy qonunida o'z ifodasini topishini ta'kidlab o'tiladi.

Bu savolni o'qituvchi boshqa metodlar an'anaviy uslub, referat yoki ilmiy doklad muhokamasi tarzida o'rganishni tashkil etishi mumkin:

O'qituvchi uchinchi savolga yakun yasar ekan, hozirgi muhokama qilingan savolda iqtisodiyotning bosh muammosi poydevorini tashkil qilgan ikki fundamental faktning birinchisi ko'rib chiqilgani, ikkinchisining muhokamasiga o'tilayotganini ta'kidlashi kerak. Bu **resurslarning cheklanganligi**. Resurslar cheklanganligi qaror qabul qilish zaruriyatini ko'ndalang qilib qo'yadi. Hozir aynan, ana shu muammoni reja bo'yicha to'rtinchi savol «Resurslarning cheklanganligi. Ishlab chiqarish imkoniyati. Tanlov va muqobil qiymat. Qaror qabul qilish» yordamida puxta o'rganishga harakat qilinadi.

Bu markaziy savol bo'lib, birmuncha murakkabdir. Shuning uchun uni uchga bo'lib o'rganiladi.

Birinchi qismi «Resurslarning cheklanganligi». Birinchi navbatda resurslarning o'zi nima? Resurslar tarkibini o'rganiladi. Buning uchun avvaldan tayyorlangan sxemadan foydalaniladi (154bet).

Resurslardan ishlab chiqarishda foydalanganimizda u ma'lum samara beradi. Bu holda natijalar o'z chegarasiga ega ekanligi, shu chegaradan ortiq ishlab chiqara olmasligimiz chegarasi hisoblanib, ishlab chiqarish **imkoniyati chegarasi** deb ataladi.

Talabalarga: ayrim iqtisodchilar axborot va moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish resurslari tarkibiga kiritishsa, boshqalari bu noto'g'ri, deyishayotganini, «Siz qaysi bir fikrga qo'shilasiz?» deya murojaat qilib, munozaraga chorlash mumkin.

2sxema

Ko'rgazmali material

...amlash uchun masala, misol echish yordamida o'rganiladi. Buning uchun quyidagi topshiriqlar berilgan tarqatma materiallardan foydalaniladi.

1 tarqatiladigan material

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i 80 dona mini traktor va 400 dona chigit ekadigan moslamadan iborat.

Mahsulot ishlab chiqarishning quyidagi kombinatsiyalari mavjud:

1. 80 mini traktor	400 chigit ekadigan moslama
2. 60 mini traktor	200 chigit ekadigan moslama
3. 80 mini traktor	300 chigit ekadigan moslama
4. 35 mini traktor	300 chigit ekadigan moslama
5. 40 mini traktor	300 chigit ekadigan moslama
6. 70 mini traktor	250 chigit ekadigan moslama

a) Grafik chizing va unda ishlab chiqarish kombinatsiyalarini tasvirlang.

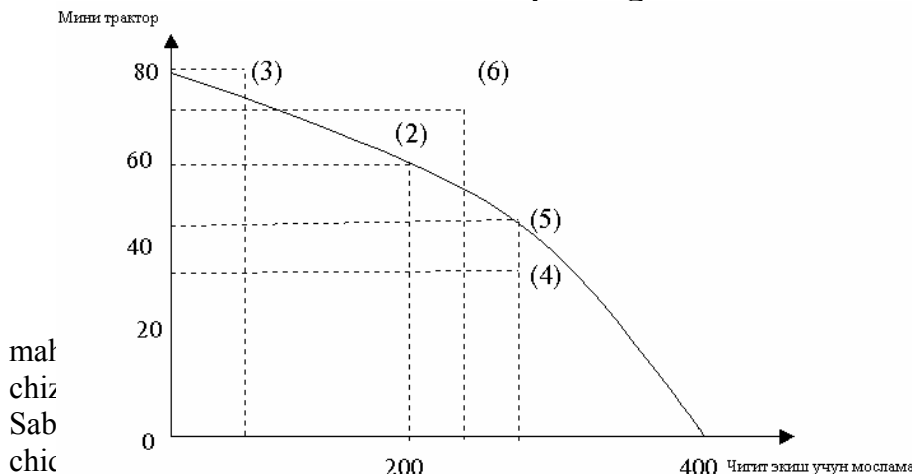
b) Samarali, samarasiz va ilojsiz variantlarini aniqlang.

Eslatma: mini traktorning muqobil qiymati o'suvchi.

O'qituvchi guruhning salohiyatiga ko'ra, masalani echish uchun vaqt belgilaydi. Talabalar topshiriqni olgach, uni bajarishga kirishadilar. Belgilangan vaqt tugagach, kim tez, to'g'ri echgani aniqlanadi va baholanadi.

To'g'ri javobni taqqoslashlari uchun javob yozilgan tarqatma material talabalarga beriladi.

2 tarqatiladigan material

Javob:

...rslardan to'la foydalanib, ...inatsiyasi imkoniyat egri ...adi. Samarasiz variant 4. ...n kam mahsulot ishlab ...ichida joylashgan. 3 va 6

variantlar ilojisiz variantlar hisoblanaadi. Sababi, mahsulot ishlab chiqarish kombinatsiyalarini ifodalovchi nuqta imkoniyat egri chizig'idan tashqarida joylashadi. Resurs etmaydi. Guruhdagi talabalarning iqtidoriga qarab, bundan ko'ra murakkabroq quyidagi masalani berish mumkin.

3tarqatiladigan material

Mamlakatda A va V turdagi tovar ishlab chiqariladi, deylik. Ularning imkoniyati chegarasi quyidagi jadval ma'lumotlarida ko'rsatilgan.

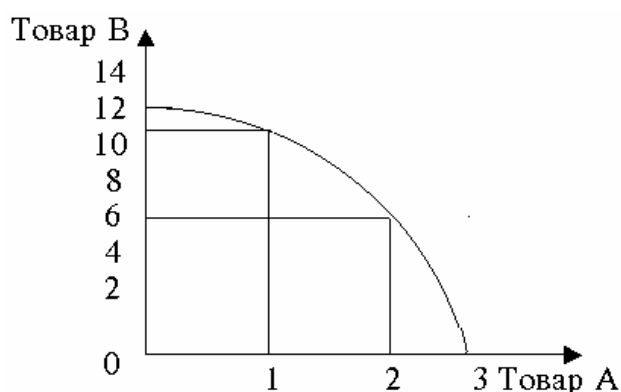
Mahsulot turlari	a	b	v	G
A tovar (dona)	0	1	2	3
V tovar (dona)	12	10	6	0

1. Jadval ma'lumotlari asosida grafikda ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ini tasvirlang.
2. A tovarning V tovarda ifodalangan muqobil qiymatini hisoblang.
3. V tovarning A tovardagi muqobil qiymati: o'suvchi, pasayuvchi yoki doimiy? A tovarning V tovardagi muqobil qiymatichi? ko'rsating.
4. Agarda muqobil qiymat doimiy bo'lsa, imkoniyat egri chizig'i qanday shaklda bo'ladi? Jadval va grafikda tasvirlang.

4tarqatiladigan material

Javob:

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i quyidagicha bo'ladi.

A tovarning V tovardagi muqobil qiymatini quyidagicha hisoblaymiz:

a) Agar iqtisodiyotda 12 birlik V tovar ishlab chiqarsak 0 birlik A tovar ishlab chiqaramiz.

b) A tovarni 1 dona ishlab chiqarsak, V tovardan 2 ta kam ishlab chiqaramiz. **A ning muqobil qiymati 2 birlik V tovar** ($12 - 10 = 2$). →

v) A tovar ishlab chiqarishni 1 dan 2 donaga ko'paytirishimiz natijasida 4 birlik V tovarni kam ishlab chiqarishimizga to'g'ri keldi. Endi **A tovarning muqobil qiymati** ($10 - 6 = 4$) **4 birlik V tovarga** teng. →

g) A tovarni 2 birlikdan 3 birlikka ko'paytirdik. Natijada 6 birlik V tovarni kam ishlab chiqarishga to'g'ri keladi. Bunda **A tovarning muqobil qiymati 6 birlik V tovar** ($6 - 0 = 6$)

3. Tovarlarining **muqobil qiymati doimiy** → **o'suvchi yoki pasayuvchi** ekanligini aniqlash uchun ularni ketmaketlikda taqqoslaymiz.

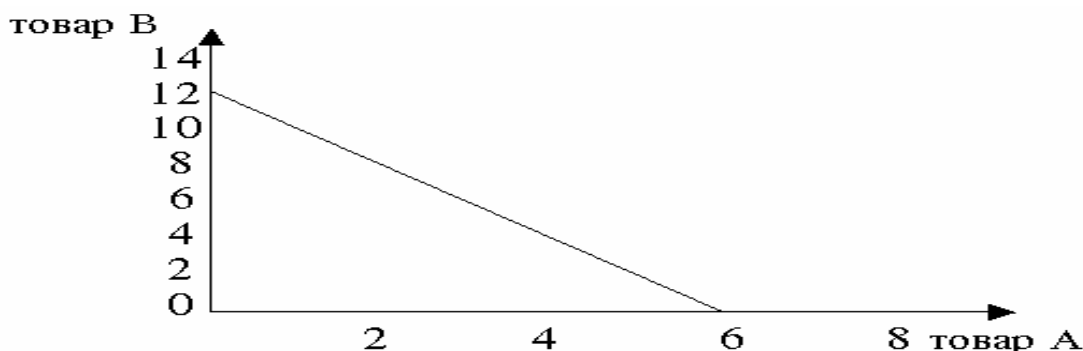
V tovarning A tovar ishlab chiqarish evaziga yo'qotilgan muqobil qiymati o'sib boruvchi, chunki u 2 dan 4, 6 ga o'sdi.

A tovarning V tovarda ifodalangan muqobil qiymati esa pasayuvchi, chunki u 12, 10, 6, 0 ga teng.

4. Agarda **muqobil qiymat doimiy** bo'lsa A tovar ishlab chiqarishni kamayishi yoki ko'payishi, V tovarning **teng miqdorda ko'payishi yoki kamayishida** ifodalanadi.

Uni jadval yoki grafikda tasvirlasak, quyidagicha bo'ladi:

Mahsulot turlari	a	b	v	g	d	e	yo
A tovar (dona)	0	1	2	3	4	5	6
V tovar (dona)	12	10	8	6	4	2	0

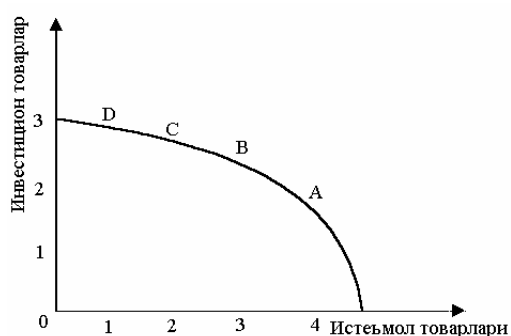

Demak, muqobil qiymat doimiy bo'lsa imkoniyat egri chizig'i to'g'ri chiziq shaklida bo'ladi. Agarda guruh talabalarining bilimi pastroq bo'lsa quyidagi topshiriqni berish mumkin.

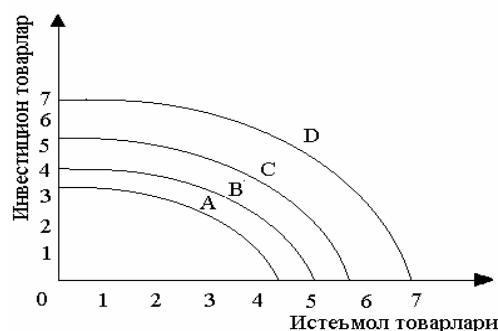
Starqatiladigan material

Jamiyat doimo joriy iste'mol uchun hamda kelajak uchun tovarlar, boshqacha aytganimizda, iste'mol mollari va investitsion tovarlar (ishlab chiqarish vositalari) ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, maorif, ta'lim, profilaktik tibbiyot (kasalliklarni oldini olish uchun chora tadbirlar)ga qanday miqdorda resurslar sarflashni tanlaydi.

A,V,S,D mamlakatlar uchun 1995 yili **a) rasm** va 2005 yili **b) rasmda** ishlab chiqarish imkoniyatlari ko'rsatilgan.

a) rasm

b) rasm

Har ikki rasmdagi imkoniyatlar egri chizig'ini taqqoslang va quyidagi savollarga javob bering.

1. Nima sababdan har bir mamlakat imkoniyat egri chizig'i (a rasm), 2000 yili b) rasmdagi darajaga ko'tarildi?
2. Nima sababdan S va D mamlakatlarda A va V mamlakatlariga qaraganda imkoniyat egri chizig'i yuqori?

3. 2005 yilda joriy iste'mol bu mamlakatlarda qanday o'zgargan?

6tarqatiladigan material

Javob:

1. Hamma mamlakatlarda ishlab chiqarish egri chizig'i fantexnika taraqqiyoti natijasida o'ngga siljigan. Chunki fantexnika taraqqiyoti ishlab chiqarish imkoniyatini kengaytiradi.
2. S va D mamlakatlarda ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i yuqori. Sababi, bu mamlakatlarda 1995 yili investitsion tovarlar miqdori ulushi yuqori bo'lgan.
3. 2005 yili barcha mamlakatlarda 1995 yilgi nisbatan joriy iste'mol o'sgan. Lekin S, D mamlakatlarda A, V mamlakatlarga nisbatan yuqori. Sababi, bu mamlakatlarda dastlab kelajak uchun tovarlar ko'prok, ishlab chiqarilgan. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ini yuqori bo'lishiga, jumladan, joriy iste'molni ham A, V mamlakatlarga nisbatan S, D mamlakatlarda yuqori bo'lishiga olib keladi.

Savolning uchinchi qismi. «Tanlov va muqobil qiymat. Qaror qabul qilish». Talabalar bilan uni muxokama qilish uchun avvalo, qanday qilib tanlash amalga oshirilishini, tushunib olish kerak. Shuning uchun talabalarga «Qaror qabul qilishning qadambaqadam modeli» va «Qaror qabul qilish setkasi» namoyish qilinadi va tarqatiladi.

1ko'rgazmali va tarqatiladigan material

Qaror qabul qilishning qadam – baqadam modeli:

1. Muammoni aniqlash. Eng avvalo muammo (erishish lozim bo'lgan natija)ni ajratish, ayni shu vaqt, shu vaziyat uchun qaysi muammo eng asosiy hisoblanadi, aniqlab olish zarur.

2. Muqobil variantlarni aniqlab chiqish (belgilangan natijaga erishishning turli usullarini aniqlash). Masalan: auksion, musobaqa, navbatda turish, boshliqning qarori, konkurs va hokazolar.

3. Mezonlarni belgilash (har bir muqobil variantlarni baholash mezonlarini aniqlaydigan standartlarni belgilash). Masalan: hammaga teng imkoniyat, naf, eng yuqori narx, mukofot, qadrqimmat, omad va h. k.

4. Muqobil variantlarni baholash (har bir mezon, har bir muqobil variant uchun qo'llaniladi).

5. Qaror qabul qilish (turli variantlar mezonlari bo'yicha boshqalari bilan taqqoslanadi va ulardan eng yaxshisi tanlanadi).

2ko'rgazmali va tarqatiladigan material

Qaror qabul qilish setkasi

Muqobil variantlar	Mezonlar			

Qaror qabul qilishning qadambaqadam modeli yordamida qanday qaror qabul qilishni o'rganamiz. Ana shu model asosida qaror qabul qilish setkasini chizamiz. Avval tanlov mezonlari ishlab chiqilib, so'ngra diqqat ana shu mezonlarga javob beradigan tanlov ob'ekti variantlariga

qaratiladi. Masalan: tadbirkor bozorni o'rganib, paypoq to'qiydigan kichik tsex qurishga qaror qildi. Aytaylik, tsex qurish uchun joy tanlash kerak. Auktsionda 10 dan ortiq uchastkalar qo'yilgan bo'lib, ular shaharning turli hududlarida joylashgan. Bunda tadbirkor ana shu er uchastkalarini o'zi belgilagan tanlov mezonlari asosida taqqoslaydi va qaror qabul qiladi.

Agarda tanlanadigan ob'ekt yagona yoki uni olish uchun talabgorlarga qaraganda taklif juda oz bo'lsa, u holda diqqat tanlashning muqobil variantlariga qaratiladi. Masalan, kitob bitta, uni o'qishni hohlaganlar juda ko'p, kitobni hohlovchilar o'rtasida qanday taqsimlash mumkin? Bunda tanlovning muqobil variantlarini ishlab chiqishga ahamiyat beramiz. Masalan konkurs, auktsion, mulk egasining xohishi va hokozolar.

Tanlash va qaror qabul qilish jarayonlari birbiri bilan chambarchas bog'langani uchun ularning hammasini osongina tushunish imkonini beradigan modellashtiruvchi o'yinlardan foydalanish mumkin.

Quyidagi modellashtiruvchi o'yinlardan qaysi biri o'qituvchi uchun maqbul ko'rinsa, shuni tanlashi mumkin. Ma'ruzada qo'llanilgan o'yinni seminar darsida qo'llamagan ma'qul.

Resurslar cheklanganligi tanlash va qaror qabul qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

1. «Ko'rpangga qarab oyoq uzat» modellashtiruvchi o'yini. Bu o'yinda talabalar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhga shartli «puliga yarasha» o'qituvchining stoli ustidagi gazetajurnallardan tanlab olish taklif qilinadi.

Har bir guruh tanlab bo'lgach, talabalarga tanlovning qadambaqadam modeli hamda tanlov mezonlari setkasi materiallari tarqatiladi.

O'qituvchi qaror qabul qilish setkasiga muqobil variantlarni (bizning o'yinimizda gazeta jurnallarning nomlarini) talabalar tomonidan zarurligiga qarab yozib chiqishni, qaysi xususiyatlariga ko'ra gazetajurnallarni tanlash mumkinligiga qarab, mezonlarini belgilash kerakligini ko'rsatadi.

Buning uchun 10 daqiqa vaqt beriladi. Aytaylik, setkani bir kichik guruh quyidagicha to'ldirgan bo'lsin:

Qaror qabul qilish setkasi

Muqobil variantlar	Mezonlar				Ceminarga tayyorlanish uchun maqola
	Qiziqarli hikoya	Feleton (kamchiliklar ochib tashlangan)	Krossvord, boshqa o'yinlar	Maslahatlar	
1.Saodat	+		+	+	
2.Sanam	+		+	+	
3.Bozor, pulkredit		+	+	+	+
4.Xalq so'zi		+			
5.Darakchi	+		+	+	
6.Hurriyat			+	+	

Hamma kichik guruh setkani to'ldirib bo'lgach, har bir kichik guruhdan bir talaba, nima sababdan guruh aynan shu gazeta yoki jurnalni tanlaganligi sababini tushuntirib beradi. Guruh «Bozor, pul, kredit» jurnalini tanlabdi. Sababi, seminar mavzusi bo'yicha ilmiy maqola chop qilinibdi. Imkon bo'lganda guruh «Darakchi» gazetasini xam sotib olgan bo'lardi. Chunki unda qiziqarli maqola va maslahatlar berilgan. Bunda «Darakchi» gazetasi «Bozor, pul, kredit» jurnalining muqobil qiymati bo'ladi. U guruh tanlab olgan jurnaldan keyin gazetajurnallar ichida eng yuqori naf keltiradi deb baholanyapti. U o'zining zarurligi jihatidan «Bozor, pul, kredit» jurnalidan so'ng turadi.

Aytaylik, hamma guruh uchun «Bozor, pul, kredit» jurnali kerak. Lekin jurnal bitta. Uni olishni xohlaganlar o'rtasida qanday taqsimlash mumkin? Yana qaytadan turli variantlar va qaror qabul qilish mezonlarini aniqlab chiqamiz. Endi variantlar ham, mezonlar ham boshqacha bo'ladi. Yangi setka chizamiz. Har bir kichik guruh vakili guruh muqobil variantlaridan nimani tanlagani, uning sababini ko'rsatadi.

Muqobil variantlar	Mezonlar			
	hammaga teng imkoniyat	eng yuqori narx	mukofot	va hokazo
Musobaqa				
Auksion				
O'qituvchi qaroriga muvofiq				
Lotereya va boshqalar				

O'qituvchi javoblarni eshitib, o'yinni yakunlar ekan, talabalarning ishtirokini baholaydi. Agarda talabalarni kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish, bunday tarzda modellashtiruvchi o'yin o'tkazish nisbatan ko'p vaqt talab etsa, g'alag'ovur ko'payib ketsa, o'yinni boshqacha tarzda o'tkazish mumkin.

Bunda o'qituvchi bir necha kitob, gazeta, jurnallarni stol ustiga qo'yib, talabalar ichidan ixtiyoriy ravishda o'yinda qatnashishni xohlagan talabani tanlaydi. Unga bor puli miqdori da ular ichidan birini tanlashni taklif qiladi. Aytaylik, Nigora «Saodat» jurnalini tanladi. Agarda puli etganda «Darakchi» gazetasini ham olgan bo'lardi.

Demak, Nigora uchun «Saodat» jurnalining muqobil qiymati «Darakchi» gazetasi. Bunda o'qituvchi auditoriyaga «Saodat» jurnalining muqobil qiymati nima? Nima sababdan «Darakchi» gazetasi jurnalning muqobil qiymati bo'ladi? degan savol bilan murojaat qilishi mumkin.

Nigora nima sababdan «Darakchi» gazetasini olmay, «Saodat» jurnalini tanlaganining sababini aytib berishi kerak.

Buning uchun auditoriya bilan birgalikda doskaga yoki proektor bo'lsa slaydga qaror qabul qilish setkasi chiziladi.

Setkada muqobil variantlar, ya'ni gazeta, kitob, jurnallarning nomlari ko'rsatiladi. Tanlash mezonlariga nima sababdan, qaysi xususiyatiga ko'ra tanlanishi ko'rsatiladi.

Keyingi raunda esa avvalgi kichik guruhlar bilan o'tkazilgan modellashtiruvchi o'yinimizdagidek, butun guruh uchun bitta kitob yoki jurnal qoldirib, uni talabalar o'rtasida qanday taqsimlash mumkinligini muhokama qilamiz.

Har bir talaba qaror qabul qilish setkasini to'ldirishi mumkin. O'qituvchi talabalar uni qanday to'ldirishganini ko'rib chiqib, 34 talabadan qanday qarorga kelganini gapirib berishni taklif qiladi.

Agar guruhda hissiyotga beriladigan talabalar ko'p bo'lib, modellashtiruvchi o'yin o'tkazganda auditoriyada g'alag'ovur kuchayib ketadigan bo'lsa, quyidagi topshiriqni berish mumkin.

Aytaylik, XP90, 96 guruhi talabalar yangi yil balini o'tkazishga qaror qildi. Xarajatlar uchun esa o'rtada 120 ming so'm pul yig'ildi. Guruh shu puldan kam xarajat qilishi mumkin, lekin ortiq emas. Guruh tadbirni ko'ngilli o'tkazish uchun:

1) biror badiiy guruhni taklif qilishi;

2) biror xonani ijaraga olishi;

3) xonani bayram ruhida yasatishi,

4) alkogolsiz ichimliklar, tamaddi qilish uchun engil ovqat, shirinliklar olishi mo'ljallanmokda.

Talabalar tomonidan saylangan mas'ul kengash quyidagi axborotlarni e'lon qildi:

Tadbirni o'tkazish uchun taklif qilish mumkin bo'lgan badiiy guruhlar:

1. «Rayhon» guruxi – oddiy, arzon, baland tovushli musiqa, 10000 so'm;

2. «Hisobchi» guruhi hozirgi zamon qo'shiqlari va musiqa 15000 so'm;

3. «Toshkent» guruhi estradaning pop yo'nalishida 20000 so'm;

4. «Anor» guruhi – 22000 so'm;

5. Klassik va estrada qo'shiqlarini ijro etuvchi guruh 26000 so'm.

Tadbirni o'tkazish uchun xona:

1. Fakultetning sport zali 2000 so'm;
2. Iqtisodchilar klubi 5000 so'm;
3. Madaniyat saroyi 5500 so'm;
4. «Guliston» xususiy oshxonasi 5700 so'm;
5. «Internet» klubi 5800 so'm.

Engil tamaddi qilish uchun yaxna ovqat, salat, shirinliklar, mineral suvlar.

1. Talabalarining o'zlari buterbrod, pechene, tort tayyorlashlari, zalga bezaklar yasashlari 20000 so'm.
2. Tayyor buterbrod, turli suvlar va oddiy bezaklar sotib olib kelish 25000 so'm.
3. Tayyor buterbrod, pechene, tort, oddiy bezaklar sotib olib kelish 30000 so'm.
4. Tayyor buterbrod, pechene, tort, turli suvlar, chiroyli bezaklar sotib olib kelish 60000 so'm.

O'qituvchining vazifasi talabalarining yukorida sanab o'tilgan san'atkorlar guruhlaridan qaysi birini chaqirishlarini, zalni qaerdan ijaraga olishlarini, ovqatlar, ichimliklar va bezaklar olishlari uchun qaror qabul qilish setkasini to'ldirishlarini nazorat qilish.

Har bir talaba yoki kichik guruh nima sababdan aynan tanlagan tadbiri uning uchun eng ma'qul ekanligi sababini izohlab berishi kerak. Bu topshiriq bajarilgach, o'qituvchi auditoriyaga quyidagi savolni tashlaydi. «Sizning oilangiz ham tanlash bilan bog'liq vaziyatga duch keladimi? U nimasi bilan o'xshash, qaysi tomonlari bilan farq qiladi?»

Yoki muqobil qiymat, tanlashni tushuntirishni eng oddiy, oson yo'lidan foydalanish mumkin. Buning uchun auditoriyaga o'qituvchi muhokama qilinayotgan mavzuga taalluqli savol tashlaydi.

Aytaylik, nima sababdan ehtiyojlar cheksiz? Kim birinchi bo'lib javob bersa mukofot: qalam, o'chirg'ich, ruchka. Javob bergan talaba shulardan birini tanlashi kerak.

Talaba albatta buyumlardan o'zi uchun kerakli deb hisoblaganini oladi. Aytaylik, u ruchkani olsin. O'qituvchi undan nima sababdan ruchkani olganini so'raydi, Talaba ruchkasi yo'qligi uchun olgan bo'lsin. U holda o'qituvchi ruchkasi bo'lganda nimani olishi mumkinligini so'raydi. U qalam deb javob bersin. Demak, talaba uchun ruchkaning muqobil qiymati qalam bo'layapti. Chunki, u ruchkadan keyin qalamni eng ko'p naf keltiradigan narsa sifatida baholayapti.

Uning uchun tanlash va qaror qabul qilish mezonida asosiy zarurat turibdi. Boshqa talaba uchun esa tamomila boshqacha bo'lishi mumkin. Buni ikkinchi talabaga savol berib, aniqlash mumkin.

Seminar darsining talabalarda bilim, iqtidor, nutq so'zlash, boshkalar fikriga tanqidiy qarashni shakllantiradigan uslublaridan munozaradir. Bunday usul bilan dars o'tish o'qituvchidan katta tayyorgarlikva, mahoratni talab qiladi. Tanlash va qaror qabul qilish muammosi bu borada keng munozara maydoni hosil qilishga imkon beradi. Chunki har bir talabaning variantlarni baholash mezonini ikkinchisidan farq qiladi.

Navbatdagi savol «**Iqtisodiyotning bosh muammosi**» bo'lib, bu savol mazkur mavzuning asosini tashkil etadi. Resurslar cheklanganligi o'z navbatida imkoniyatlar, tovar va xizmatlar, daromadlar cheklanganligiga olib keladi. Bu esa har bir faoliyatda tanlash zaruratini taqozo qiladi.

Biror qarorga kelish uchun, deylik, har kim o'z imkoniyati, daromadlari va vaqtiga karaydi. Aslida butun jamiyat oldida ham shu muammo turadi. Har doim imkoniyatdan birini tanlar ekanmiz, ikkinchisi amalga oshishidan mahrum bo'lamiz. Tanlaganda esa xayolan ularni bir-biriga taqqoslaymiz. Biz uchun nisbatan eng yuqori naflikni tanlaymiz.

Hozirgi paytda juda ko'p iqtisodchilar: «**resurslar cheklanganligi**», «**tanlov**», «**muqobil (alternativ) qiymat**»ni iqtisodiyot nazariyasi tayanadigan uchta katta kit tarzida tasvirlashadi. Bu bejiz emas, chunki iqtisodiyot nazariyasining bosh muammosi shuni talab qiladi.

Savolni muhokama qilish jarayonida nima sababdan resurslarning cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish muammosi iqtisodiyotning bosh muammosi ekanligini talabalar tushunib etishi zarur. U barcha muammolarni qanday qamrab olishini misollar bilan ko'rsatish kerak. So'zga chiqqan talaba bu haqda to'xtamasa, o'qituvchi unga qo'shimcha savollar bilan murojat qiladi. Savolni suhbat yoki savoljavob usuli bilan muhokama qilish mumkin. Bunda talabalar diqqatini avvalgi muhokama qilingan savollarga qaratib, ular asosida xulosa chiqarish zarur.

Savollar:

1. Nima ishlab chiqarish, ya'ni qanday tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlarni yo'lga qo'yish kerakki, u jamiyat ehtiyojlarini imkoniyatning eng yuqori darajasida qondirsin?

2. Qancha ishlab chiqarish, ya'ni tasarrufdagi resurlarni qanchasini ishlab chiqarishga jalb qilish hamda qancha hajmda mahsulot ishlab chiqarish kerak?

3. Mahsulotni qanday ishlab chiqarish kerak? Ishlab chiqarishni qanday tarzda tashkil etgan, qanday texnologiyadan foydalangan ma'qul?

4. Ishlab chiqarilgan mahsulotni kim oladi? U iste'molchilar o'rtasida qanday taqsimlanishi kerak?

5. Tizim yuz beradigan o'zgarishlarga moslanishga layoqatlimi? U iste'molchilar talabi, resurslar taklifi, shuningdek, texnologiyaning o'zgarishiga moslasha oladimi?

Bular iqtisodiy faoliyatning besh fundamental masalasi bo'lib, ular iqtisodiyotning bosh muammosidan kelib chiqadi. Har biri tanlovni va qaror kabul qilishni talab etadi. Mikromiqyosda uning echimi har bir oila, korxonalar, firma, tashkilot qaroriga bog'liq bo'lsa, jamiyat miqyosida esa davlat qaroriga bog'liqdir.

Savolni muhokama qilish jarayonida talabalar diqqatini kelajakdagi taraqqiyot ana shu tanlov va qabul qilingan qarorlarga bog'liq bo'lishiga, u iqtisodiyotning regressiv, doiraviy, progressiv tarzda rivojlanishga olib kelishiga diqqatni tortish zarur.

Darsga yakun yasash. O'qituvchi darsni yakunlar ekan, talabalarga «Kimda qanday savol bor?» deya murojaat qiladi. Talabalarining savoli bo'lsa, o'qituvchi javob beradi. So'ngra guruhning seminar darsiga tayyorgarligini baholaydi hamda eng faol qatnashganlarni alohida qo'rsatib, ular to'plagan ballni e'lon qiladi.

Kelgusi seminar darsi «Iqtisodiy faoliyat va ishlab chiqarish» mavzusi bo'yicha bo'lishi, darsga «Seminar mashg'ulotlarining rejasi» bo'yicha tayyorlanib kelish topshiriladi. Bundan tashqari o'tilgan darsni, o'rganilgan kategoriyalarni yanada yaxshiroq eslab qolish uchun tarqatiladigan material orqali quyidagi topshiriq talabalarga uy vazifasi qilib beriladi. Topshiriqni kichik guruhlar birgalikda bajarishi tavsiya qilinadi.

7tarqatiladigan material

Respublikamizdagi 12 viloyat va Qoraqalpog'iston Respublikasida ishlab chiqarish imkoniyatlari turlicha. Siz tadbirkor sifatida bolalar kiyim-kechagi tikadigan kichik korxonalar qurmoqchisiz. Uni qaysi viloyatga yoki tumanga qurgan bo'lar edingiz? Sababini izohlang.

Tanlov mezonlari: ish haqi, yuqori malakali kadrlar boryo'qligi, ishchilar malakasi, transport, aloqa, aholining tarkibidagi bolalarining hissasi, bozor hajmi, bolalar kiyimkechaklarining narxi va boshqalar.

Respublika bo'yicha real ma'lumotlardan foydalanishga harakat qiling.

A) topshiriqni har bir kichik guruh (45talaba) alohida bajaradi.

B) har bir kichik o'z tanlovi va qabul qilgan qarorini asoslab beradi.

V) javob yozma bo'lishi kerak.

O'qituvchi kelgusi darsda javoblarni yig'ib oladi va tekshirib chiqib, talabalar ishini baholaydi.

Umuman olganda seminar darsi turli uslublar asosida olib borilar ekan, u qiziqarli bo'lib, barcha talabalarni faol qatnashishga, demak darsga qunt bilan tayyorlanib kelishga undaydi.

3§. Seminar darsini texnologik yondashuv asosida tashkil etish

Seminar darsini turli metodlarni qo'llab tashkil etishni ko'rib chiqdik. Darsni texnologik yondashuv asosida tashkil etish bu jihatdan bir muncha farq qiladi. Unda seminar darsi o'tishning texnologik xaritasi tayyorlanib, barcha savollar muhokamasi qanday tartibda olib borilishi rejalashtiriladi. O'qituvchi va talabalarning qanaday vazifalarni bajarishi ko'rsatiladi. Darsning maqsadi, o'quv faoliyatining natijasi belgilanadi. O'qitishning metodlari va o'rganish texnikasi, o'qitish vositalari aniqlanadi. Mazkur darsni o'tgungacha talabalar bilishi lozim bo'lgan bilim va malakalar ko'rsatiladi. Har bir savolning muhokamasi qanday tartibda o'tilishi, qanday topshiriqlar berilishi ko'rsatiladi.

Texnologik yondashuv asosida seminar darsiga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishni, texnologik xarita ishlab chiqishni «Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari» mavzusida seminar darsi o'tish misolida ko'rib chiqamiz.

«IQTISODIY RESURSLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI» mavzusida seminar darsi o'tish texnologiyasi

Fakultet, kafedra, dars o'tiladigan kurs	O'quv predmeti	Mavzuning o'quv dasturidagi tartib raqami va ajratilgan soat
Boshqaruv fakulteti, bakalavriat, 1 kurs	«Iqtisodiyot nazariyasi»	№ 2, 2 soat
Sana: sentyabr	O'quv guruhi, talabalar soni: BK81, (2025)	O'qituvchi
O'tiladigan dars mavzusi:	«Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari»	
Seminar rejasi:	1. Ehtiyojlarning mazmuni. Ehtiyojlarning tarkibi. Individual, guruhviy va umumjamiyat ehtiyojlari. 2. O'zbekistonda ehtiyojlarning xususiyatlari. 3. Ehtiyojlarning cheksizligi. Ehtiyojlarning yuksalishi qonuni. 4. Resurslarning cheklanganligi. Ishlab chiqarish imkoniyati. 5. Tanlov va muqobil qiymat. Muqobil tanlov va qaror qabul qilish. 6. Iqtisodiyotning bosh muammosi. 7. Ehtiyojlarni qondirilish darajasi.	
Asosiy tushuncha va terminlar	Ehtiyoj, ehtiyojlarning yuksalib borishi iqtisodiy qonuni, iqtisodiy resurslar, tanlovning muqobil qiymati, ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi, resurslar cheklanganligi, iqtisodiyotning bosh muammosi	
Adabiyotlar ro'yxati	1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995. 2. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992. 3. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.: «O'zbekiston», 9tom, 2001.	

	<p>4. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishdir. // Xalq so’zi, 20fevral, 2003y.</p> <p>5. Karimov I.A. Yangi hayotni eskicha qarash va yondashuvlar bilan qurib bo’lmaydi. // O’zbekiston ovozi, 17fevral, 2005y.</p> <p>6. Karimov I. A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O’zbekiston», 2005</p> <p>7. Karimov I.A. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. // Xalq so’zi, 2006 yil, 11 fevral</p> <p>8. Makkonnell K., Bryu S. Ekonomiks, gl. 2. M.: «InfraM», 1999.</p> <p>9. «Ma’naviyat, ilmu fan va iqtisodiy bilim yoshlar tarbiyasiga xizmat qilsin» mavzusidagi respublika ilmiyamaliy konferentsiyasi materiallari, 2004 yil 25 noyabr, Toshkent, 2004</p> <p>10. Tezisi i dokladi mejdunarodnoy nauchnoprakticheskoy konferentsii na temu: «Sotsialnoekonomicheskie problemi perexodnoy ekonomiki» (Opit, obobshcheniya, zakonomernosti). SanktPeterburg: 2005</p> <p>11. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. O’quv qo’llanma, T.: «O’qituvchi», 2002.</p> <p>12. Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. Ekonomika, ch.I, gl.1, M.: «Delo», 1999.</p> <p>13. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo’raev T. Iqtisodiyot nazariyasi. O’quv qo’llanma, T.: «Moliya», 2002.</p> <p>14. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy (Koll. avt.). T.: «Shark», 1999.</p> <p>15. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. Pod red. Nikolaevoy I.N, M.: «Prospekt», 1998.</p> <p>16. O’lmasov A., Sharifxo’jaev M. Iqtisodiyot nazariyasi, Toshkent: Mehnat, 1995.</p> <p>17. O’lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. Toshkent: «Sharq», 2006.</p> <p>18. O’zbekiston iqtisodiyoti, Uzbekistan v tsifrax. Statisticheskii sbornik, T.: 2005.</p>
Darsning maqsadi:	<p>1. Ehtiyojlar mazmuni va ularning tarkibiga turli jihatdan yondashish va nima sababdan turli guruhlariga bo’lishni tushunish;</p> <p>2. Ehtiyojlarning shakllanishida axborotning rolini anglash.</p> <p>3. Ehtiyojlarning yuksalib borishi, resurslarning esa cheklanganligi mazmunini anglash.</p> <p>4. Resurslarni cheklanganligi sharoitida cheksiz ehtiyojlarni qondirish muammosi iqtisodiyotning bosh muammosi ekanligini tushunib etish.</p> <p>5. Tanlov va qaror qabul qilish muammosi, qaror qabul qilishning muqobil variantlari va mezonlarini ishlab chiqishni o’rganish.</p> <p>6. Qaror qabul qilish uchun axborotning ahamiyati naqadar katta ekanligini anglash.</p> <p>7. Ehtiyojlarni qondirilishini ifodalaydigan iqtisodiy ko’rsatkichlarni bilish.</p> <p>8. Mavzu bo’yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish.</p>
O’qituvchining vazifalari:	Motivatsion vazifasi: mazkur mavzu bo’yicha chuqur ma’noga ega savollarni qo’yib, talabalarni fanning keyingi mavzularini va boshqa

	<p>iqtisodiy fanlarni ham o'rganishga qiziqtirish.</p> <p>O'rgatuvchilik vazifasi: mavzuning asosiy tushunchalari mazmuni bilan tanishtirish, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berish.</p> <p>Rivojlantiruvchi vazifasi: mantiqiy, tahliliy fikrlashni shakllantirish.</p>
O'quv faoliyatining natijasi	<p>Talaba: 1. Sotsial-iqtisodiy ehtiyojlar va uning tarkibiga turli jihatdan yondashib, mazmunini tushuntirib berishi; 2. Ehtiyojlarning cheksizligi sabablarini aniqlab, ehtiyojlar yuksalishi qonuni mazmunini aytib berishi; 3. Ishlab chiqarish imkoniyati transformatsiyasi egri chizig'i, tanlovning muqobil qiymati mazmunini bilishi kerak. 4. Ehtiyojlarning shakllanishi va qaror qabul qilishda axborotning roli naqadar katta ekanligini ko'rsata olishi zarur. 5. Iqtisodiyotning bosh muammosi va nima sababdan uni bosh muammo deb atalishini bilishi zarur. 6. Ehtiyojlarning qondirilishi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanishini tushuntirib bera olishi kerak.</p>
O'qitishning metodi va o'rganish texnikasi	<p>Ko'rgazmali qurollardan, tarqatma materiallardan foydalanish, modellashtiruvchi o'yin, kichik guruhlariga bo'linib, hamkorlikda ishlash, savol-javob, testlar, masalashmalar echish.</p>
O'qitish vositalari	<p>Doska, kodoskop, slaydlar, daftar, kitob, gazeta, jurnallar, yozuv qog'ozlari, ruchka, qalam.</p>
O'qitish sharoiti	<p>Tipik auditoriya</p>
Mazkur darsni o'tgungacha talabalar bilishi lozim bo'lgan bilim va malakalar:	<p>Iqtisodiy qarashlarning vujudga kelishi tushunchasi, «Iqtisodiyot nazariyasi» fani nimani, qanday metodlar yordamida o'rganishi, iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar, ehtiyojlar mazmuni.</p>

«IQTISODIY RESURLAR VA JAMIYAT EHTIYOJLARI» mavzusida seminar darsining texnologik xaritasi

Texnologik bosqich, vaqt	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
Mavzu bo'yicha dars o'tishga tayyorlanish	Talabalarni axborot, dars jarayonida amalga oshirilishi lozim bo'lgan topshiriqlar bilan ta'minlash maqsadida: munozara uchun savollar tayyorlaydi; mini test savollari, masalamashqlar tuzadi yoki kafedra tomonidan tuzilgan bo'lsa, mavzu bo'yicha tanlab, dars o'tishga tayyorlaydi; mavzu bo'yicha ko'rgazmali va tarqatma materiallar tayyorlaydi, dars o'tish metodlarini tanlaydi. Dars o'tishning texnologik xaritasini tayyorlaydi.	Seminarga tayyorlanishadi.
1 – bosqich Kirish: avvalgi mavzu bilan bog'lash. Mavzuni o'rganishni motivatsiyasi 58 daqiqa	1.1. Avvalgi darsda o'tilgan iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning mazmunini qisqacha (blits)so'rov metodini qo'llab esga solinadi. 1.2. Yangi mavzuni e'lo qiladi, uni o'tgan mavzu bilan bog'laydi. 1.3. Mavzuning maqsadi, darsning natijasi va uni o'tkazish rejasini e'lon qiladi. 1.4. Testlar, masalamashqlarning vazifasi, ularni talabalar bilimini chuqurlashtirishga ta'sirini ko'rsatib beradi.	Og'zaki javob berishadi. Asosiy tushunchalarning mazmunini aytishadi. Eshitadilar.
II Asosiy bosqich. Talabalarni bilim olishda faollashtirish. Seminar darsining birinchi savoli muhokamasi. Individual ishlash 1012 daqiqa	1.1. Talabalarga: inson yashashi uchun nimalar kerak? Nega ehtiyojlarga turli jihatdan yondashib, ularni turli guruhlarga bo'lamiz? Bunga qanday ehtiyoj bor deb o'ylaysiz? degan savollar bilan murojaat qilinadi. «Munozara» metodi qo'llaniladi. Muhokamani yakunlaydi.	1.1. Eshitadilar, javob beradilar, muhokama qiladilar

<p>Seminarning ikkinchi savoli muhokamasi. Individual va guruh bilan ishlash 1012 daqiqa</p>	<p>2.1.O'zbekistonda fuqarolarning ehtiyojlari shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari bormi? Sizningcha, bunga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi? «Aqliy hujum» metodi qo'llaniladi.</p> <p>2.2. Kichik guruhlarda aytilgan fikrlarni saralab, baho berish amalga oshiriladi. Muhokamani yakunlaydi.</p>	<p>2.1. Avval individual tarzda, so'ngra kichik guruhlar muhokama qilib javob beradilar</p>
<p>Uchinchi savol muhokamasi. Individual ishlash 810 daqiqa</p>	<p>3.1.Savol bo'yicha tuzilgan test va javob jadvali tarqatiladi.</p> <p>3.2.Test javoblarini yig'ishtirib olinadi</p> <p>3.3.Test javoblarining muhokamasini uyushtiradi. Muhokamani yakunlaydi.</p>	<p>3.1.Talabalar jadvalni to'ldirishadi. Test javoblarini muhokama qilishadi.</p>
<p>To'rtinchi savol muhokamasi. Kichik guruhlarda ishlash 1012 daqiqa</p>	<p>4.1. Kichik guruhlariga masala va mashqlar tarqatiladi.</p> <p>4.2. Har bir kichik guruh topshiriqlarni echishi va javobini taqdim etishini nazorat qiladi.</p> <p>4.3. Topshiriqlarning javobi tarqatiladi.</p>	<p>4.1. Masalamashqlarni echishadi.</p> <p>4.2. Ularni javobi bilan solishtirishadi.</p>
<p>Seminarning beshinchi savoli muhokamasi. Kichik guruhlarda ishlash 1015 daqiqa</p> <p>Oltinchi savol muhokamasi. Kichik guruhlarda ishlash. 810 daqiqa</p>	<p>5.1. «Qaror qabul qilishning qadambaqadam modeli», «Qaror qabul qilish setkasi» tarqatma materiallarini kichik guruhlariga beradi.</p> <p>5.2. Kichik guruhlar tomonidan cheklangan resurs (kitob, jurnal)larni tanlashni tashkil qiladi.</p> <p>5.3. Qaror qabul qilish setkasini to'ldirishni va kichik guruhlar taqdimotini tashkil qiladi.</p> <p>Iqtisodiyotning bosh muammosi nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Nima sababdan uni bosh muammo deymiz» degan savol qo'yadi.</p> <p>6.2. Kichik guruhlarda muhokamani tashkil qiladi.</p> <p>6.3. Muhokamani yakunlaydi.</p> <p>7.1. Ayrim ehtiyojlarni qondirish darajasi ko'rsatilgan statistik ma'lumotlar tarqatiladi.</p> <p>7.2. Ehtiyojlarning qondirilish darajasini yana</p>	<p>5.1.Tarqatma material bilan tanishadilar.</p> <p>5.2.Kichik guruhlar tanlaydilar.</p> <p>5.3.Qaror qabul qilish setkasini to'ldiradilar.</p> <p>5.4.Nima sababdan tanlaganlarini, tanlov mezonlari qanday va nima sababdan o'zgarishini izohlaydilar.</p> <p>6.1. Kichik guruhlar muhokama qiladilar.</p> <p>6.2. O'z fikrlarini bildiradilar</p> <p>7.1. Statistik ma'lumotlar</p>

<p>Ettinchi savol muhokamasi Kichik guruhlarda ishlash 810 daqiqa</p>	<p>qanday iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali ifodalash mumkinligi muhokamasini tashkil qiladi.</p>	<p>bilan tanishadilar. 7.2. Kichik guruhlarda muhokama qilinadi. 7.3. Har bir kichik guruh vakili guruh fikrini bildiradi.</p>
<p>III. Yakuniy bosqich 58 daqiqa</p>	<p>3.1. Talabalarga har bir kichik guruhning darsda faol qatnashishini baholashni taklif qiladi: birinchi o'rin – 1 ball; ikkinchi o'rin – 0,8 ball; uchinchi o'rin 0,7 ball; to'rtinchi o'rin 0,6 ball; beshinchi o'rin – 0,5 ball.</p> <p>3.2. Darsga yakun yasaydi. Talabalar diqqatini asosiy masalaga qaratadi, seminar darsiga tayyorlanishda nimalarga e'tibor qaratilishi lozimligi haqida, tushunmay qolgan savollarni o'quv adabiyotlaridan o'qish haqida ko'rsatma beradi</p>	<p>3.1. Kichik guruhlarini topshiriqni bajarish bo'yicha bajargan ishlari va bildirgan fikrlari asosida qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.</p>

Seminar darsi o'tishga ilovalar:

Ilova 1(3.1.)

Testlar

1. Ehtiyojlar cheksizligining sabablari:
 - a) aholi sonining o'sib borishi;
 - b) qondirilgan ehtiyoj yangi ehtiyojni vujudga keltirishi;
 - v) fantexnika taraqqiyoti aholining yangiyangi ehtiyojlarini vujudga keltirishi;
 - g) ishlab chiqarishning maishiy madaniyatni shakllantirishi.
 - d) yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri;

2. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni:
 - a) ehtiyojlarning miqdor jihatidan ko'payishi munosabatlarini ifodalaydi;
 - b) ishlab chiqarish va madaniyatning taraqqiyoti bilan ehtiyojlarning miqdoran o'sib, tarkiban yangilanib borishini ifodalaydi;
 - v) aholining qulaylikka bo'lgan zaruriyatlari va ijtimoiy ehtiyojlarini o'sib borishini ifodalaydi;
 - g) ehtiyojlarning tarkibi o'zgarishini ifodalaydi;
 - d) ehtiyojlarning miqdor jihatidan ko'payishi munosabatlari, ehtiyojlarning tarkibi o'zgarishini ifodalaydi;

3. Ehtiyojlarning cheksizligi ko'proq qaysi turdagi ehtiyojlarga taalluqli?
 - a) moddiy ehtiyojlarga;
 - b) guruh ehtiyojlariga;
 - v) ijtimoiyma'naviy, qulayliklarga bo'lgan ehtiyojlarga;
 - g) uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga;
 - d) moddiy va guruh ehtiyojlarga;

4. Jamiyat ehtiyojlarining tarkib topishi va yuksalib borishiga ta'sir etuvchi omillar:

- a) aholi, soni, yoshi, jinsi;
- b) tabiiygeografik sharoit;
- v) tarixiy milliy an'analar va odatlar, madaniy jihatdan erishilgan daraja;
- g) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti;
- d) yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri;

5. Ehtiyojlarning yuksalib borishi qonuni umumiy iqtisodiy qonunlar guruhiga kiritiladi.

Sababi u:

- a) kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida inson ehtiyojlari miqdoran ko'payib, uning tarkibi o'zgarib, yangilanib, xilmaxilligi ortib boradi;
- b) iqtisodiyot taraqqiyoti tufayli ehtiyojlarning tarkibi doimo yangilanib boradi;
- v) fan texnika taraqqiyoti tufayli doimo ishlab chiqarish ehtiyojlari ortib boradi;
- g) kishilarning maishiy madaniyati shakllanib, borgan sari o'sib boradi;
- d) ishlab chiqarish ehtiyojlari ortib, maishiy madaniyat shakllanib boradi.

Ilova 2 (3.2.)

Test javoblari

	a	b	v	g	d
1					
2					
3					
4					
5					

Birinchi kichik guruh uchun topshiriq:

1. Zahro opasi va singlisi Adiba bilan kichik korxonaga ochdi. Zahro bir yilda 400 dona qizlar ko'ylagi yoki 450 dona erkaklar ko'ylagi tika oladi. Opasi esa 350 dona qizlar ko'ylagi yoki 400 dona erkaklar ko'ylagi tika oladi. Singlisi esa 300 dona qizlar ko'ylagi yoki 350 dona erkaklar ko'ylagi tika oladi.

Oilaviy kichik korxonaning ishlab chiqarish imkonini hisoblang va uni grafikda tasvirlang.

T/N

1. Individual ehtiyoj bu har bir oilaning, jamoaning ehtiyoji bo'lib, u birgalikda yashash va faoliyat yuritishga bo'lgan ehtiyojni o'z ichiga oladi.

2. Guruh ehtiyoji bu oilaviy yoki kishilarning biror maqsadda birlashgan to'pi mehnat jamoasi, turli uyushmalar ehtiyojlari bo'lib, birgalikda yashash, faoliyat yuritish jarayonida vujudga keladigan umumiy ehtiyojlardir. 3. Umumjamiyat ehtiyojlari mamlakat miqyosida, qolaversa, er shari miqyosida insonlarning bir butun bo'lib tarkib topgan ehtiyojlaridir.

Ikkinchi kichik guruh uchun topshiriq:

1. Respublikamizda avtomobil va traktor ishlab chiqarilishi quyidagi jadvalda ifodalangan:

Avtomobil	5	4	3	2	1	0
Traktor	0	7	13	18	22	25

Muqobil xarajatlarni aniqlang.

- a) bitta qo'shimcha avtomobil ishlab chiqarish uchun;
- b) qo'shimcha bitta traktor ishlab chiqarish uchun.

T/N

1. Mahallada militsiya tayanch punkti ochildi. Uni individual ehtiyojga misol qilsa bo'ladi.
 2. Atrofmuhit holatini o'rganish uchun laborotoriya tashkil etildi. Bu umumjamiyat ehtiyojini qondirishga kiradi.

Uchinchi kichik guruh uchun topshiriq:

1. Mamlakatda A va V turdagi ikki xil tovar ishlab chiqariladi deylik. Ularning imkoniyati chegarasi quyidagi jadval ma'lumotlarida ko'rsatilgan.

Mahsulot turlari	A	b	V	G
A tovar (dona)	0	1	2	3
V tovar (dona)	12	10	6	0

A) Grafikda jadval ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ini tasvirlang.

B) A tovarning V tovarda ifodalangan muqobil qiymatini hisoblang.

V) V tovarning A tovardagi muqobil qiymati: o'suvchi, pasayuvchi yoki doimiymi? A tovarning V tovardagi muqobil qiymatichi? ko'rsating.

G) Agarda muqobil qiymat doimiy bo'lsa, imkoniyat egri chizig'i qanday shaklda bo'ladi? Jadval va grafikda tasvirlang.

T/N

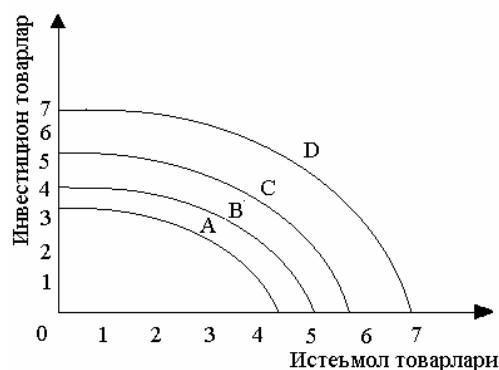
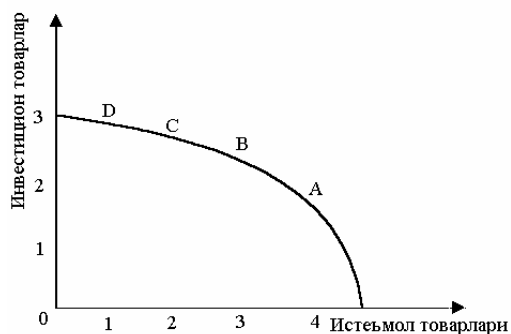
1. Bizning ehtiyojlarimiz olgan axborotlarimizga ko'ra shakllanadi.

2. Ovqatga zarurat har bir odamda kishi oshchqozonini kichik sig'imi bilan cheklanadi, lekin qulayliklarga hamda uyjoy, kiyimkechak, uy sharoiti va uni anjomlar bilan bezashga intilish, aftidan, cheksiz yoki muayyan chegaralarga ega bo'lmasa kerak, deb ta'kidlagan, taniqli faylasuf Gegel.

To'rtinchi kichik guruh uchun topshiriq:

1. Jamiyat doimo joriy iste'mol uchun hamda kelajak uchun tovarlar boshqacha aytganimizda, iste'mol mollari va investitsion tovarlar ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, maorif, ta'lim, profilaktik tibbiyot(kasallikni oldini olish uchun chora tadbirlar)ga qanday miqdorda resurslar sarflashni hal etadi.

A,V,S,D mamlakatlar uchun 1995 yili a) rasm va 2005 yili b) rasmda ishlab chiqarish imkoniyatlari ko'rsatilgan.

a) rasm b) rasm

Har ikki rasmdagi imkoniyatlar egri chizig'ini taqqoslang va quyidagi savollarga javob bering.

A) Nima sababdan har bir mamlakat imkoniyat egri chizig'i (a rasm), 2005 yili b) rasmdagi darajaga ko'tarildi?

B) Nima sababdan S va D mamlakatlarda A va V mamlakatlarga qaraganda imkoniyat egri chizig'i yuqori?

V) Joriy iste'mol bu mamlakatlarda 2005 yilda qanday o'zgargan?

T/N

1. Komfort (qulaylik) umuman tugamaydigan narsa degan, faylasuf Gegel.
2. Qaror qabul qilish uchun turli muqobil variantlar tanlov mezonlari asosida taqqoslanadi.

Ilova 4(4.3.)

Javoblar:

Birinchi kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1). 1050 dona qizlar ko'ylagi yoki 1200 dona erkaklar ko'ylagi.

Grafik: x o'qida qizlar ko'ylagi, u o'qida erkaklar ko'ylagi ifodalangan imkoniyat chizig'i.

T/N: 1N, 2T.

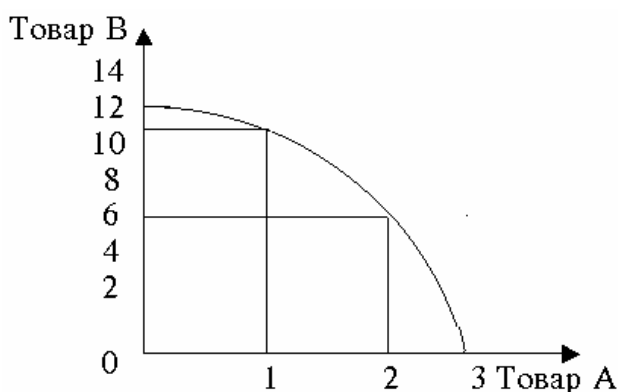
Ikkinchi kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Bitta qo'shimcha avtomobil ishlab chiqarish xarajatlari 7,6,5,4,3 traktor, qo'shimcha bitta traktor ishlab chiqarish 1/7, 1/6, 1/5, 1/4, 1/3 avtomobilga teng

T/N: 1N, 2T.

Uchinchi kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. A) Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i quyidagicha bo'ladi.

B) A tovarning V tovarlagi muqobil qiymati 2, 4, 6.

V) Tovarlarning muqobil qiymati doimiy, o'suvchi yoki pasayuvchi ekanligini aniqlash uchun ularni ketmaketlikda taqqoslaymiz.

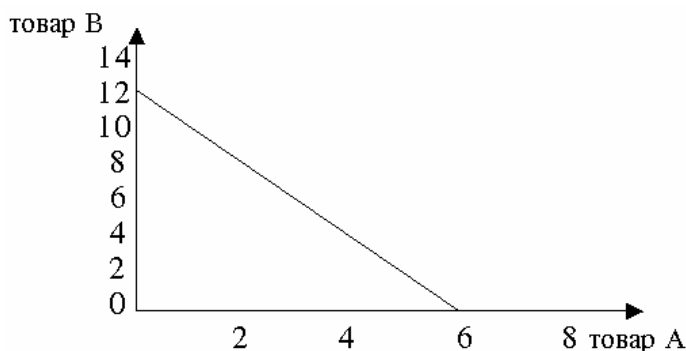
V tovarning A tovar ishlab chiqarish evaziga yo'qotilgan muqobil qiymati o'sib boruvchi, chunki u 2 dan 4, 6 ga o'sdi.

A tovarning V tovarda ifodalangan muqobil qiymati esa pasayuvchi, chunki u 12, 10, 6, 0 ga teng.

G). Agarda muqobil qiymat doimiy bo'lsa A tovar ishlab chiqarishni kamayishi yoki ko'payishi, V tovarning teng miqdorda ko'payishi yoki kamayishida ifodalanadi.

Uni jadval yoki grafikda tasvirlasak, quyidagicha bo'ladi.

Mahsulot turlari	A	B	V	G	D	E	Yo
A tovar (dona)	0	1	2	3	4	5	6
V tovar (dona)	12	10	8	6	4	2	0

Demak, muqobil qiymat doimiy bo'lsa, imkoniyat egri chizig'i to'g'ri chiziq shaklida bo'ladi.

T/N: 1T, 2N(A. Smit aytgan).

To'rtinchi kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Hamma mamlakatlarda ishlab chiqarish egri chizig'i fantexnika taraqqiyoti natijasida o'ngga siljigan, chunki fantexnika taraqqiyoti ishlab chiqarish imkoniyatini kengaytiradi.

B) S va D mamlakatlarida ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'i yuqori. Sababi, bu mamlakatlarda 1995 yili investitsion tovarlar miqdori va ulushi yuqori bo'lgan.

V) 2005 yili barcha mamlakatlarda 1995 yilga nisbatan joriy iste'mol o'sgan. Lekin S, D mamlakatlarda A, V mamlakatlarga nisbatan yuqori. Sababi, bu mamlakatlarda dastlab kelajak uchun tovarlar ko'proq ishlab chiqarilgan. Bu o'z navbatida ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ini yuqori bo'lishiga, jumladan joriy iste'molni ham A, V mamlakatlarga nisbatan S, D mamlakatlarida yuqori bo'lishiga olib keladi.

T/N: 1T, 2T.

Ilava 5(5.1.)

Qaror qabul qilishning qadambaqadam modeli

1. Muammoni aniqlash. Eng avvalo, muammo (erishish lozim bo'lgan natija)ni ajratish, ayni shu vaqt, shu vaziyat uchun qaysisi asosiy hisoblanadi, aniqlash zarur.

2. Muqobil variantlarni aniqlab chiqish (belgilangan natijaga erishishning turli usullarini aniqlash). Masalan: auktsion, musobaqa, navbatda turish, boshliqning qarori, mulk egasining xohishi va boshqalar.

3. Mezonlarni belgilash. (har bir variantni baholashning mezonlarini aniqlaydigan standartlarni belgilash.) Masalan: hammaga teng shans, naflilik, eng yuqori narx, mukofot, qadrdimnat, omad va hokazo.

4. Muqobil variantlarni baholash (har bir mezon har bir muqobil variant uchun qo'llanadi).

5. Qaror qabul qilish (turli variantlar mezonlari bo'yicha taqqoslanadi va ulardan eng maqbuli tanlanadi).

Ilova 6(5.2.)

Qaror qabul qilish setkasi (namuna)

Muqobil variantlar	Mezonlar					
	Hammaga teng imkoniyat	Eng yuqori narx	Qadrqim mat, naf	Mulk egasining tanlovi	Omad	Mukofot
Boshliq (o'qituvchi)ning qaroriga ko'ra						+
Lotereya o'tkazish	+				+	
Auksion		+	+			
Konkurs	+		+			+
Mulk egasining hohishiga ko'ra				+		

Qaror qabul qilish setkasi

Muqobil variantlar	Mezonlar			

Aholining ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlanish darajasi dinamikasi

Yillar	Aholining ta'minlanganligi				
	1 yashovchi hisobiga turarjoy bilan ta'minlanganlik, kv. m.	10 ming kishi hisobiga kasalxonadagi joylar	10 ming kishi hisobiga ambulatoriyapoli klinika muassasalari	Markazlashtirilgan suv ta'minoti %	Tabiiy gaz %
1991	12,2	123,0	133,7	80,0	46,2
1995	13,0	83,7	137,6	71,5	59,4
2000	13,7	55,9	158,2	81,0	73,9
2001	13,9	55,8	160,4	81,0	76,5
2002	14,2	57,8	163,1	81,4	77,4
2003	14,4	57,3	164,9	82,2	78,2

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi

Jadvalni keyingi yil ma'lumotlari bilan to'ldiring. Ular asosida qanday xulosalar chiqarish mumkin?

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar.

Seminar, seminar turlari, seminar funksiyalari, qisqa muddatli yodda saqlash, uzoq muddatli yodda saqlash, takrorlash, seminar darsiga tayyorgarlik, seminar darsi texnologik xaritasi.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Seminar darsi talabalarning bilim olishida qanday o'rin tutadi?
2. Seminar darsi qanday funksiyalarni bajaradi?
3. Nima sababdan olingan bilimni vaqtivaqti bilan takrorlab turish lozim?
4. Seminar darsi muvaffaqiyatli o'tishi uchun, sizningcha, nima qilish kerak?
5. Seminar darsi o'tsangiz, qanday maqsadlarni ko'zlagan bo'lar edingiz?
6. Seminar darsini texnologik yondashuv nuqtai nazaridan loyihalasini ishlab chiqarib olasizmi?
7. Sizningcha, seminar darsining qanlay afzalliklari bor?

VII bob. DARSLARNI SAVOLLAR VA SUHBAT ASOSIDA OLIB BORISH

1§. Talabalarga maqsadga yo'naltirilgan savollar asosida dars o'tishning tutgan o'rni

Dars o'tishda eng ko'p qo'llaniladigan metodlardan biri darsni talabalar diqqati, fikrini jamlovchi, qo'yilgan maqsadni amalga oshirishga qaratilgan savollar asosida olib borishdir.

Iqtisodiy fanlar bo'yicha seminar darslarida atroflicha suhbat yoki aniq maqsadga yo'naltirilgan savoljavob asosida dars o'tish keng qo'llaniladi.

Tahliliy fikrlash savol qo'yishdan boshlanadi, muammo savollar orqali echiladi. Shuning uchun dars jarayonida savol orqali talabalarda o'z fikrini asoslash ko'nikmasini hosil qilish katta ahamiyatga ega.

O'quv rejasi bo'yicha savoljavoblar yordamida talabalar o'quv jarayoniga jalb etiladi. Shu yo'l bilan talabalarda fikr–mulohaza yuritish, o'z fikrini izohlashga ishtiyoq uyg'otiladi. Chunki, talabalar bir tomondan savollarga javob berishadi, ikkinchi tomondan esa, o'zlari savol berish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

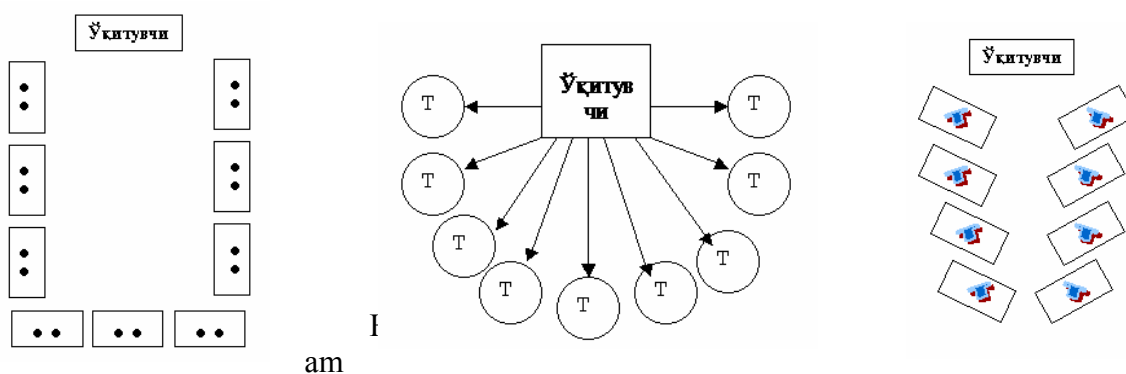
Ta'lim berish va o'qitish, o'qituvchi bilan talabalar o'rtasidagi suhbat tarzida ham kechadi. Savolni to'g'ri berishning o'zi fikrlay bilishdan dalolat beradi. Shuning uchun darsda faqatgina o'qituvchi emas, balki talabalar ham birbirilariga savol bilan murojaat qilishlari, ayniqsa, kichik guruhlariga bo'linib dars o'tganda o'zaro fikrlashish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar talaba savol berishni o'rganmasa, o'zining bilimi sayozligi haqida o'ylab ham ko'rmaydi. Biz savol tuzib, unda o'z fikrimizni ifodalashimiz tufayli boshqalarni ham o'ylashga, o'rganishga undaymiz.

O'qituvchining savoli talabalarni fanni o'rganishda boshqarish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Aynan savollar, ularning mohiyati va vaziyatga ko'ra qo'llash, talabalarni tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin.

Bunday metod asosida dars o'tganda talabalar soni 2530 nafardan oshmagani ma'qul.

Talabalar iloji boricha birbiriga nisbatan yuzmayuz o'tirgani ma'qul. Eng maqbul holat «P» shaklida joylashtirishdir, lekin hamma vaqt ham bunday shaklda dars o'tkazib bo'lmaydi. Sababi, auditoriyada bunga imkoniyat yo'q. Ko'pgina ilg'or pedagoglarning fikricha, stollarni «archa» shaklida joylashtirgan ma'qul. Ya'ni, har bir talaba o'qituvchiga nisbatan yarim burilishda joylashadi. Savoljavob, davra suhbat tarzida dars o'tilganda stollarni yarim doira shaklida joylashtirish mumkin.

Talabalarni joylashtirish:

ma vaqt ham auditoriya talabga javob beradigan darajada bo'lmasligi mumkin. U holda imkoniyatga, talabalar joylashishini dars o'tishda qo'llaniladigan metodga ko'ra, ta'minlashga harakat qilinadi.

O'qituvchi talabalarda shunday qiziqish uyg'otishi kerakki, uning rahbarligida o'quv materiali butun guruh tomonidan birgalikda o'rganilishi, muhokama qilinishi, ishlab chiqilishi kerak.

Dars muvaffaqiyatli o'tishi uchun o'qituvchi tomonidan auditoriyada ijobiy atmosfera yaratilishi muhim ahamiyatga ega. Har bir talaba o'z fikrini, tug'ilgan savollarni bema'lol ayta olishi hamda darsda qo'yilgan maqsadga erishish uchun faol qatnashishi kerak.

O'qituvchi esa savollar yordamida butun guruhga bir xilda ta'sir qilishga, qo'yilgan savollarga, muammolarga hech bo'lmaganda qoniqarli javob olishga harakat qilishi kerak.

O'quv rejasi bo'yicha xilmaxil savollar orqali talabalar bilan atroflicha suhbat o'tkazish o'qituvchidan chuqur, maxsus bilim, oxirgi yangiliklar, o'zgarishlardan xabardor bo'lishni talab qiladi. Chunki o'qituvchi talabaning har qanday savoliga javob berishga tayyor bo'lishi kerak. O'qituvchi dars jarayonida nafaqat talaba bilan hamkorlikka tayyor turishi, balki hamkorlik qilishi kerak. Shundagina dars berishdan qo'yilgan maqsadga izchillik bilan erishiladi.

Maqsad esa quyidagilar:

1. Belgilangan vaqt davomida o'quv materiallarini o'rganish va xotirada saqlab qolish.
2. Bosqichmabosqich mantiqiy fikr yuritishga o'rganish.
3. O'qishdagi oraliq maqsadlarga erishish (masalan, o'rtog'ining fikrini tahlil qilib, tanqidiy o'rganish).

2§. Savollar va ularni dars jarayonida to'g'ri qo'ya bilishning zarurati

Ma'lumki, savollarsiz dars o'tib bo'lmaydi. Savollar asosida dars o'tish bu eng ko'hna va shu bilan birga hech qachon eskirmaydigan metoddir. Ta'lim jarayonini qanday metodlar asosida tashkil qilishimizdan qat'iy nazar, albatta savollardan foydalanamiz.

Aniq yo'naltirilgan savollar asosidagi suhbat o'qituvchining ko'rsatmalari bo'yicha olib boriladi. Suhbatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan savollarni to'g'ri qo'yishga bog'liq. Ilgarigi mavzuda ko'rib o'tilgan savollar alohida yoki tizim shaklida qo'yilishi mumkin. Savollar oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin.

Savollar qo'yilishi tarzi, mazmuni, maqsadi va boshqa jihatlari bilan farqlanadi. Ularni shartli ravishda quyidagicha tavsiflash mumkin.

1. Axborot xarakteridagi savollar. Qo'yilgan muammo bo'yicha dalillarni, sanalarni aniqlashga qaratiladi. Bu guruhga kiradigan savollar ikki xil bo'ladi: ular ochiq va yopiq savollardir. Ochiq savollar turli so'roq gaplar orqali ifodalanib, turlituman javob berilishi ko'zda tutiladi. **Masalan:** Siz daromadlarga belgilangan progressiv soliq stavkalariga qanday qaraysiz? Yopiq savollarbu savollarga javob «ha», «yo'q», «ehtimol to'g'ri» tarzida olinishi mumkin bo'lgan savollar bo'lib, odatda ular fe'lga «mi» qo'shimchasi qo'shib hosil etiladi. **Masalan:** Talab egri chizig'ini siljishiga modaning o'zgarishi ta'sir kiladimi? Yoki yalpi ichki mahsulot hisoblaganda transfert to'lovlarini qo'shamizmi?

2. Muqobil savollar ikki variantda bo'lib, ulardan nisbatan ishonchlirog'i tanlanishi kerak. Berilgan savolni tushunish qiyin bo'lsa, uni boshqacha tushunarlirog' variantda beriladi.

3. Tasdiqlovchi yoki mustahkamlovchi savollar vaziyatni aniqlash maqsadida beriladi. **Masalan:** a) talaba bildirilgan fikrlarni tushundimi, yoki tushunarli bayon qilindimi? Aytilgan fikrlarga hamma tushundimi? Yoki men aytganlarim tushunarlimi? tarzida qo'yilishi mumkin.

4. Faraz, tahlil qilishga, undashga qaratilgan savollar ikkilanishni bartaraf qilishga yordam beradi. Odatda bu savollar, «aytaylik», «faraz qilaylik», «ko'z o'ngimizga keltiraylik» degan so'zlar bilan boshlanadi.

5. Muloqot o'rnatish uchun qo'yiladigan savollar auditoriya bilan muloqot o'rnatishga, keskin vaziyatlarni yumshatishga xizmat qiladi.

6. Yo'llovchi, esga soluvchi yordamchi savollarning mazmuni voqea, hodisaning bajarilishi, ro'y berishi, ehtimoli yuqori darajadiligini ta'kidlaydi. Savol ohangi bilan to'g'ri javob berishga undaydigan savollar bo'lib, talabaga to'g'ri javob berishga yordamlashadi.

7. So'zsiz savollar o'qituvchining qarashi, mimikasi, imoishorasi bilan beriladi. U auditoriyada talabalar o'rtasida diqqate'tibor, jiddiylik tug'diradi. Bu holda o'qituvchining yuzida, imoishorasida xayrixohlik ifodasi bo'lmasa, talaba noto'g'ri javob berdimmi degan xayolda esankirab, sarosimaga tushib qolishi mumkin.

Savollarni tuzish va uni talabalarga berishdan qo'yilgan maqsadga ko'ra taxmin, sintez qilingan savollar, sharhlashga doir, qo'llashga doir savollar bo'lishi mumkin.

Savollar bilan bir qatorda xohish, istak tug'diruvchi so'zlardan ham foydalanish mumkin. Bunday so'zlar talabalarning bildirayotgan fikriga, gapirishiga turtki beruvchi yoki qisqa mulohaza, maslahat tarzidagi masalan, «ha», «davom eting», «to'g'ri», «shunday qilib», «to'g'rirog'i», «aniqrog'i» kabilardir. Ko'pincha bunday ta'kidlar keng fikrlash imkonini berib, nisbatan yaxshi natijalarga erishishga olib keladi. Bunday savol esa, fikr doirasini anchagina cheklaydi va qisqa mulohaza, do'stona ohangda yoki iltimos shaklida ifodalanadi. Ular ko'rsatma tariqasida «asoslab bering», «xulosa chiqaring», «yakun yasang», «xarakterlang» va hokazo tarzida ifodalanadi. O'qituvchi doimo o'z oldiga qanday savol berish kerak yoki qanday qilib to'g'ri savol bersam bo'ladi, degan masalani qo'yadi. Masalani quyidagicha hal qilish mumkin:

• **Savolni barcha talabalarga berish**, butun auditoriya oldiga qo'yish kerak. Hamma talabalar o'ylab ko'rsin. Ma'lum pauzadan so'ng aniq bir talaba javob berishga chiqishi mumkin.

• **Auditoriyaga xos savollar** talabalarning bilim darajasi, darsga tayyorgarligi kabilarni hisobga olgan holda berilishi kerak. Bunda guruhdagi talabalarning individual xususiyatlarini ham hisobga olish kerak. Nisbatan bo'sh talabalarga uncha murakkab bo'lmagan savollar berish, so'ngra bilimi kuchli talabalarga murakkab savollar berib borish kerak. Natijada oddiydan murakkab tomon borilaveradi.

Dastlab, ixtiyoriy javob bermoqchi bo'lganlarga diqqat qaratish kerak, so'ngra bosiq, o'z ishtiyogi bilan javob bermaydigan talabalarni javob berishga jalb qilish, haddan tashqari faol talabalarni birmuncha tiyib turish kerak. Darrov javob berishlariga urinmaslik, balki bir necha javob berishni xohlovchilarni aniqlab, bir necha talaba javob berishi mumkinligini his qilgach so'ray boshlash lozim. Muhim va murakkab savollar tashlanganda ko'proq pauza saqlab, talabalarni tayyorgarlik darajasini ko'zdan kechirish zarur.

* **Aniq maqsadga qaratilgan savol berish kerak.** Ma'lum narsalar haqida savol berish zerikarlidir. Talabalar fikr yuritishini zarur yo'nalishga solib, unchalik kerak bo'lmagan masalalarga e'tibor berish, atrofda aylanish, chetga chikishdan qochish kerak. Haddan tashqari uzun savollar darsni maqsadidan chetga chiqib ketishga olib kelsa, haddan tashqari qisqa savol esa, «fikr yuritish» uchun kam «joy» qoldiradi. Tushundingizmi, degan savol ko'pincha javobsiz qoladi. Shuning uchun yaxshisi aniq nazorat shaklida savol bergan ma'qul. Bitta so'roq gapdagi bir necha savollar talabalarni chalkashtiradi. Shuning uchun savolni oddiy, tushunarli qilib tuzish kerak.

* **Savollarni xotirjam tarzda berish kerak.** Chunki bunday savol tushunishni osonlashtiradi. Savoldan keyin fikr yuritish, javobni shakllantirish uchun ma'lum muddat qoldirish kerak. Har doim savol bilan javob berish o'rtasidagi muddat savol beruvchiga ham, javob beruvchiga ham nisbatan uzoq davom etganga o'xshab ko'rinadi. Shuning uchun shoshilmaslik kerak. Auditoriyadagi samimiy muhit unga talabalarni darsga faol qatnashishlariga yordam beradi va darsni muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydi. Vaqtivaqti bilan o'qituvchi o'zining savol qo'yish texnikasi, mazmunini tekshirib turishi kerak.

Guruhni juftlik yoki kichik guruhlariga bo'lib dars o'tganda avval savolga javob o'ylanishi va muhokama qilinishi kerak. So'ngra auditoriyada muhokama qilish boshlanadi. O'qituvchi bildirilgan fikrni asoslash yoki mustahkamlash uchun qo'shimcha savollar beradi: «Nima sababdan?», «Siz shu fikrga qo'shilasizmi?», «Misol keltiringchi?», «O'rtog'ingiz bildirgan fikr to'g'rimi?», «O'zingizning xulosangizni aytingchi?» tarzidagi savollar bilan kichik guruhlarini bir birlariga murojaat qilishga yo'naltiriladi.

O'z fikrini bayon qilayotgan talabaga: «aytingchi, siz yoki guruhingiz berilgan savolga ana shunday javob berishiga nima sababdan qaror qildingiz?» deb murojaat qilib, javobni eshitgach, auditoriyaga «boshqalar ham shu fikrdami, uni noto'g'ri deb hisoblovchilar, marhamat o'z fikringizni bildiring» deb, talabalar fikrini aniqlash mumkin.

Agar to'g'ri javob yagona bo'lmasa, o'qituvchi «qani, o'ylab ko'ringlarchi, yana qanday muqobil javoblar bo'lishi mumkin?» degan savolni tashlashi mumkin.

3§. Savollarga asoslangan dars o'tish metodi va uning usullari

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, savollarsiz dars o'tib bo'lmaydi. Shu bilan birga ustuvor darajada savol va javoblarga asoslangan dars o'tish usullari ham talaygina. Ulardan biri savoljavob metodidir. Uni turli usullar asosida o'tkazish mumkin.

Qisqacha savoljavob (blits so'rovjavob) usuli.

Bu usulda o'qituvchi qanday maqsad qo'yishiga qarab, qisqa savollar tayyorlaydi. Talabalardan ham qisqa, lo'nda javob berishni talab qiladi. Uni turlicha o'tkazish mumkin

1. Berilgan savolga, xohlovchilar javob berishi yoki barcha o'quvchi, talabalardan navbati bilan so'rab chiqish mumkin.

2. Konkursmusobaqa tarzida javob berish.

Bunda guruh ikki komanda(jamoa)ga bo'linadi. Mavzu bo'yicha har bir komanda navbati bilan savol va ikkinchi komanda unga javob berishi lozim. Jamoalar berilgan savol va uning javobiga qarab baholanadi. Baholashni osonlashtirish uchun to'g'ri savol ham, to'g'ri javob ham 1 ball bilan baholanadi. Eng ko'p ball yiqqan komanda lo'rin oladi va komanda a'zolarining qatnashishiga ko'ra guruh jurnalida tegishli ball aks ettiriladi.

1komanda ishtirokchilari 2komanda a'zolariga savol beradi. Qo'yilgan savol talabga javob bersa, 1 ballni qo'lga kiritadi. Savolga javob bergan 2 komanda a'zolari esa javobning to'g'rinoto'g'riligiga qarab, tegishli ball bilan baholanadi .

Javobning qoniqarli, to'g'ri yoki noto'g'riligini birinchi komanda tasdiqlaydi. Agar raqib komandaning javobi qoniqarsiz deb topilsa, savol bergan komandaning o'zi to'g'ri javobni aytishi yoki uni to'ldirishi lozim. Savollar tegishli fanning o'rganilgan bo'limlariga doir qoida yoki formulalar ko'rinishida ham bo'lishi mumkin. Bu musobaqa o'yin shartlarining bajarilishini o'qituvchi nazorat qiladi va baholaydi.

O'quvchilar berish uchun savol topolmay qolgan yoki komandalar teng ball to'plagan hollarda o'qituvchi o'zi oldindan tayyorlab qo'ygan qiziqarli (mantiqiy) savollardan ularning e'tiboriga havola qiladi. Yuqori ball to'plagan komanda g'olib hisoblanada va rag'batlantiriladi.

Darsni shakllantirishning bu usuli o'yinbabs tarzida bo'lgani uchun o'quvchilar unga qiziqish bilan yondashadi. Dars davomida komandalar 2030 tadan savol berish imkoniga ega. Demak, o'quvchilar 4060 ga yaqin tushuncha, formula va boshqalarni takrorlashga urinadi. Bundan tashqari, o'quvchi keyingi mashg'ulotlarga yanada qiziqarliroq va jiddiyroq savol topib kelishga harakat qiladi. Bu esa o'quvchi, talabalarining o'z ustida jiddiy ishlashiga olib keladi.

«Zanjir» o'yini Mavzuni takrorlashga, xotirani mustahkam

lashga yordam beradigan savoljavobga asoslangan yana bir o'yin usuli «Zanjir» deb nomlanadi. Bu o'yin amaliy darslarda qo'llanadi. Mazkur o'yinda savol yashirin, ya'ni ochiq savol berilmaydi, **o'quvchitalaba o'ziga o'zi xayolan savol** beradi. Bu usulni biron bob, bo'lim yoki bir necha mavzuni o'tib bo'lgach, qo'llagan ma'qul. Sababi, talabalar zarur iqtisodiy kategoriya, tushuncha va terminlar bilan tanish bo'lishadi. O'yinni o'ynash tarzi bilan o'quvchi talabalar tanish. Chunki ular bolalar bog'chasidanoq, avvalgi so'zning oxirgi harfi bilan boshlangan yangi so'zni topishni bilishadi. Bu holda faqat iqtisodiy fikrni ifodalovchi so'zlardan foydalaniladi. Lekin so'zlar mazmunini o'rganilayotgan bo'lim yoki ikkiuch mavzu miqyosida chegaralash birmuncha murakkablik tug'diradi. Buning uchun tegishli mavzuni puxta o'rganishni talab qiladi. Kimning navbati kelganda so'z topolmasa o'yindan chiqadi. Kim o'z vaqtida o'yin qoidasi bo'yicha mavzuga, fanning shu bo'limiga tegishli tushunchani to'g'ri aytmasa ham o'yindan chiqadi. Oxirida qolgan talabaga eng yuqori ball, boshqalarga olgan o'rinlariga ko'ra ball belgilanadi.

O'yin quyidagi tarzda aks etishi mumkin:

Iqtisodiy qonun – narx – xarajat – talab – biznes – sug'urta – aktsiya – yalpi ichki mahsulot – tadbirkor – renta – amortizatsiya – yalpi talab – bozor – raqobat – taklif – foyda – aksionerlik kapitali – investitsiya – yalpi taklif – friksion ishsizlik – kapital – likvidlik – krizis – sof

monopoliya – yalpi milliy mahsulot – taqchillik – kredit – tovar – real daromad – dividend – taklif egri chizig'i – ishchi kuchi – iste'mol – va hokazo...

O'quvchitalabalar fanni mukammal o'zlashtirishlarida xotirani mustahkamlash muhim rol o'ynaydi. Xotirani mustahkamlashga yordam beradigan va fikr yuritishga undaydigan mashg'ulotlardan biri «Zaif bo'g'in» o'yinidir.

«Zaif bo'g'in» o'yini Buning uchun o'qituvchi darsning maqsadiga ko'ra, mavzu yoki bob, ma'lum bo'lim bo'yicha kategoriyalar va tushunchalar ma'nosini yozib keladi. Talabalarga o'yinning qanday o'tishini tushuntiradi. O'qituvchi tushuncha, kategoriyaning mazmunini aytadi, talabalar uning nomini aytishi kerak. Oxirida 2 talaba qolguncha o'yin bosqichmabosqich, aylanib davom etadi. Kim noto'g'ri aytsa, o'yindan chiqadi. Yoki o'yinni aksincha tarzda ham tashkil qilish mumkin. Ya'ni, o'qituvchi kategoriya, tushuncha, termini aytadi. Talabalar esa uning mazmunini aytib berishlari lozim bo'ladi. O'yinda avval osonroq tushunchalar, borgan sari murakkab tushunchalar aytilishi mumkin. Bu o'yinni qo'llash uchun darsga o'qituvchi ham talabalar ham puxta tayyorlanib kelishlari kerak. Bo'lmasa dars kutilgan natijani bermaydi. O'qituvchi savollarni izohli lug'at tarzida quyidagicha tayyorlagani ma'qul.

1. Ehtiyoj insonning yashashi, kamol topishi uchun hayotiy ne'matlarga bo'lgan obektiv zaruriyat.

2. Ehtiyojlarning yuksalib borishi iqtisodiy qonuni – ishlab chiqarish va madaniyat rivojlanishi bilan inson ehtiyojlari doirasining kengayib, miqdoran o'sib, tarkiban yangilanib borishi.

3. Iqtisodiy resurslar turli ehtiyojlarni qondiradigan ne'matlar ishlab chiqarish uchun zarur barcha vositalar va mehnatga layoqatli kishilar.

4. Iqtisodiyotning bosh muammosi resurslar cheklanganligi sharoitida jamiyat a'zolarining cheksiz ehtiyojlarini qondirish muammosi.

5. Tanlovning muqobil qiymati tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan tanlovchi uchun eng katta naf keltiruvchi yoki qadrlanuvchi imkoniyat.

6. Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasi mavjud iqtisodiy resurslardan to'la foydalanish evaziga eng ko'p mahsulot ishlab chiqarish.

7. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i mavjud resurslardan to'la foydalanish evaziga turli kombinatsiyalarda eng ko'p mahsulot ishlab chiqarishning grafikda ifodalanishi.

8. Ishlab chiqarish funktsiyasi ishlab chiqarish omillarining har qanday to'plami bilan shu omillar yordamida maksimal imkoniyat darajasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bog'lanishni ifodalovchi funktsiya.

9. Ishlab chiqarish insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ne'matlar yaratish jarayoni.

10. Iqtisodiy faoliyat inson ehtiyojini qondirish, ya'ni hayot kechirish, tirikchilikni ta'minlashning vosita va usullari majmui.

11. Iste'mol ishlab chiqarish natijalaridan foydalanish, ehtiyojni qondirish jarayoni.

12. Izokvanta bir xil hajmda mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish omillarining turli variantlarda birlashuvini ifodalovchi nuqtalarning geometrik o'rni ko'rsatuvchi egri chiziq.

13. Iqtisodiy samaradorlik iqtisodiy xarajatlar evaziga erishilgan ishlab chiqarish natijasi, yaratilgan mahsulot.

14. Me'yoriy mahsulot qo'shimcha bir birlik har qanday o'zgaruvchi omil evaziga yaratilgan umumiy mahsulot (TR) hajmini o'zgarishi.

15. Ayirboshlash ma'lum miqdordagi ne'matlarni bir sub'ektdan(kishidan) boshqa sub'ekt(kishi) ixtiyoriga o'tish jarayoni.

16. Taqsimot xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida resurslarni, ishlab chiqarish omillarining egalari o'rtasida esa yaratilgan mahsulotni taqsimlanishi.

17. O'rtacha mahsulot ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot(TR)ning o'zgaruvchi ishlab chiqarish omillariga nisbati. Masalan, $AR=TR/L$.

18. Me'yoriy unumdorlik(daromad)ni pasayish qonuni bir omilning o'zgarishi va qolganlarining o'zgartirishida holda ma'lum chegaradan so'ng har bir qo'shimcha sarflangan omil avvalgisiga nisbatan kamroq unum (daromad) olib kelishini ifodalaydi.

19. Mulk qabul qilingan tartib asosida o'zlashtiriladigan cheklangan ne'matlar.

20. Mulk iqtisodiy kategoriya mulkka nisbatan, uni o'zlashtirish, xo'jalik yuritish uchun ishlatish jarayonida kishilar o'rtasida yuz beradigan munosabatlar.

21. Mulk huquqiy kategoriya kishilarning narsaga (mulkka) nisbatan munosabatlarini aks ettiruvchi qonun va huquqiy hujjatlar, davlat tomonidan belgilangan tartibqoidalar.

22. O'zlashtirish mulkchilikning mazmunini ifodalab, egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish yaxlitligi.

23. Mulkka egalik qilish mulkdorlik huquqining mulk egasi qo'lida saqlanib turishi, yaratilgan mahsulotni o'zlashtirishning ijtimoiy shakli.

24. Mulkdan foydalanish mulkni ishlatib, ko'zlangan maqsadga, natijaga erishish: daromad topish yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish.

25. Tasarruf etish – mulk, boylikning taqdirini mustaqil hal etish, ya'ni undan kelajakda qanday maqsadda foydalanish, ishlatishni belgilash.

26. Mulk huquqi kishilar o'rtasida ne'matlar va ulardan foydalanish natijasida vujudga keladigan munosabatlarni jamiyat tomonidan qabul qilingan qoidalar (qonunlar, an'analar, urfodatlar, ma'muriy farmoyishlar).

27. Manfaatlar odamlar ehtiyojini munosabatlar orqali ifodalanishi.

28. Iqtisodiyotni erkinlashtirish davlatning iqtisodiy faoliyatdagi hukmronligini, monopol mavqeyini sindirib, iqtisodiyotni boshqarishda yagona davlat mexanizmi o'rniga aralash iqtisodiyotga xos bo'lgan bozor mexanizmiga keng yo'l berish.

29. Ijtimoiy iqtisodiy tizim jamiyatdagi turli xo'jalik yurituvchi subektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar, aloqalar, jarayonlarni bir butun holda, muayyan tarzda tarkib topishi va tartibga solinishi.

30. Monostrukturali iqtisod bir mulk shakli hukmron bo'lgan tizim.

31. Polistrukturali iqtisod mulkchilikning turlitumanligi va ularning huquqiy tengligiga asoslangan iqtisod.

32. Ierarxik boshqarishga asoslangan iqtisod iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish, tartibga solishni yakka boshliq hokimligiga tayanadigan axborot olish, buyruq va topshiriqlar asosida olib boriladigan iqtisodiyot.

33. Aralash iqtisodiyot mulkchilikning turlitumanligi, ularning tengligi, aralash tartibda boshqariladigan, iqtisodiyotni tartibga solishda ma'lum chegarada davlatning aralashuvini taqozo qiladigan iqtisod va hokazo.

Umuman olganda, 1520 kishidan iborat guruh uchun bir necha bosqichga etarlicha savol tayyorlash lozim

«Zakovat» o'yini Bu o'yinni talabalar shu nomdagi teleko'r satuvdan ham yaxshi bilishadi. O'qituvchi uni o'rganilayotgan mavzuga moslashtirishi kerak. U mavzuning muhim tushunchalari, muammolari borasida qiziqarli savol, masala tayyorlab. Konvertlarga solib, stol ustiga qo'yadi. Javoblar alohida konvertga solib olib qo'yiladi. Talabalar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh vakili konvertlardan birini tanlab olishi kerak. Savolni muhokama qilib, tayyorlanish uchun 1 minut vaqt beriladi. Guruh savolga to'g'ri javob bermasa, o'qituvchi boshqa talabalarga murojaat qiladi. Hamma o'z fikrini aytib bo'lgach, o'qituvchi to'g'ri javobni o'qib eshittiradi. O'z vaqtida to'g'ri javob berganlarga ball beriladi.

Savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

Savol:

Mening ish haqim ohsa menga yaxshi. Agarda barcha tarmoqlarda ishlayotgan kishilarning ish haqini oshirishga erishsalar bu butun mamlakat iqtisodiyoti uchun yaxshimi?

Javob:

Mamlakat miqyosida ish haqining mehnat unumdorligiga nisbatan oshishi inflyatsiyaga olib keladi (chunki ish haqi asossiz o'sganda real daromadlar pasayadi).

Savol:

«Molsizlikdan qashshoq bo'lsang ham, aqldan boy bo'lishga harakat qil, chunki mol bilan boy bo'lgandan, aqliy tomondan boy bo'lgan yaxshiroqdir: aql bilan mol to'plasa bo'ladi, ammo mol bilan aql to'plab bo'lmaydi. Johil tezda kambag'allashadi, ammo bilgilkim, aql bir qimmatbaho narsaki, uni o'g'ri olib keta olmas, o'tda yonmas, suvda oqmas». Bu kimning o'giti va qaerda yozilgan?

Javob:

Bu hikmat XI asrda yashab o'tgan Kaykovusning o'g'liga bag'ishlab yozgan tarixiy asari «Qobusnoma»da bayon qilingan. («Qobusnoma», T.: «O'qituvchi», 1973, 29bet.)

Savol:

Agar bir firma egasi o'z ishchilari ish haqini pasaytirsam, uning xarajatlari ham kamayadi bu uning uchun yaxshi. Agar hamma tadbirkorlar shunday qilishsa bu mamlakat miqyosida hamma tadbirkorlar uchun yaxshimi?

Javob:

Ishlab chiqarilgan tovarlarni sotilishi qiyinlashadi, tanglikka olib keladi, chunki ishlovchilarning xarid qilish qobiliyati pasayadi.

Savol:

Men qonunlarimizni o'rganib chiqib, soliq to'lamaslikni yoki kam to'lash yo'lini topdim bu men uchun yaxshi (daromadim ortdi). Hamma shunaqa yo'l topdi bu aholi uchun yaxshimi?

Javob:

Bu hol davlat byudjeti daromadlarini keskin kamayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida byudjetdan turli ijtimoiy dasturlarni, milliy xavfsizlikni ta'minlashni, mudofaa, boshqarishni amalga oshirish imkoniyatlarini keskin pasaytiradi.

Bu o'yinni tashkil etish uchun talabalarning o'zlari qiziqarli, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan savollarni tayyorlab kelishlari yoki mashhur kishilarning iqtisodiyot haqidagi fikrlarini topib, savol berishlari mumkin.

Savollar asosida darslarni“O'yla, izla, top”, “Qilni qirq yorib”, “Kim millioner bo'lishni xohlaydi?”, “Intellektual ring”, «Mo'jizalar maydoni» va boshqalar kabi tashkil qilish mumkin.

Tahliliy hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ham amalda savollar yordamida erishiladi.

O'quvchi, talabalar xotirasini mustahkamlash va ularni ijodkorlikka o'rgatish maqsadida fanga, uning biron bo'limiga, mavzusiga oid krossvord va skanvord tuzishni topshirish ham o'zining ijobiy natijasini beradi.

4§. Suhbat metodini qo'llab dars o'tish

Savoljavob odatda darsning og'zaki metodi hisoblanadi. Og'zaki javobga asoslangan yana bir metod, suhbat metodidir. Uning keng tarqalgan shakli hikoya va bayon qilishdir.

Og'zaki uslubdagi darsning maqsadi bilim berish, o'rgatish, axborot berish, o'zi olgan axborotni, bilimni yoki fikrni boshqalarga etkazish bo'ladi. Bayon etish, hikoya qilish deb, o'quv materialini monolog tarzida bayon qilishga aytiladi. Bu metod odatda, nazariy va amaliy mashg'ulotlarda, maslahat darslarida keng qo'llaniladi. Bunda bilim o'qituvchi tomonidan ma'lum bir tizimga solingan holda tushunarli, o'quvchitalabalar ruhiyatiga ta'sir etadigan tarzda etkaziladi. Hikoya odatda o'quvchitalabalarni yangi mavzuni, materialni o'zlashtirishga tayyorlash uchun **kirish so'zi** tarzida bayon qilinadi. Materialni, mavzu mazmunini esa **hikoya** tarzida bayon qilinadi.

Bu metodning samarasi, asosan, o'qituvchi mahoratiga, uning ta'sirchan, tushunarli, diqqatni tortadigan emotsional bayon qilishiga, har bir so'z, ibora uning ko'zida, chehrasida qanday ifodalanishiga bog'liq. Hikoya, talabalarning intellektual darajasiga mos bo'lishi lozim.

O'qituvchi ushbu metod asosida dars o'tishga tayyorlanar ekan, zarur materialni, mavjud sharoitda eng yaxshi maksimal natijaga erishish uchun metodik usullar tanlaydi. Ko'pincha

xotirada qoladigan usullar qo'llaydi. Taqqoslash, solishtirish, o'xshatish, xulosa chiqarish kabilar xotirada qolishga yordam beradigan usullardir.

Hikoya qilish mashg'ulotlarda o'qitishning boshqa metodlari bilan ko'rgazmali vositalar bilan olib borganda yaxshi natijalar beradi. Bundan tashqari hikoyada qanday voqea, hodisa, dalillar, kishilar bayon qilinayotgani ham katta rol o'ynaydi.

Talabalar ham amaliy mashg'ulotlarda o'qituvchi tomonidan berilgan savolga shunday hikoya tarzida bayon qilish bilan javob beradilar.

O'quv jarayonida qo'llaniladigan **suhbat**, ya'ni qo'yilgan savolga atroflicha, aniq, tushunarli javob berish bilan suhbatdoshning diqqati masalaning turli jihatlariga qaratiladi.

Suhbat didaktik jarayondagi eng ko'hna metodlardan hisoblanadi. Suhbat unda qatnashuvchilarda bilim olishga, o'qish, o'rganishga istak tug'diradi. Shu bois keng tarqalgan.

Suhbatning afzallik tomoni shundaki, u fikrlashni maksimal darajada faollashtiradi, bilish jarayonini boshqarish imkonini beradi, buning uchun sharoit yaratadi.

Keyingi paytda uning hozirgi talablarga javob beradigan shakli sifatida dars berishda «intervyu berish», usullaridan keng qo'llanilmoqda. Bu usulda bir talaba intervyu oluvchi rolini bajarsa, ikkinchisi intervyu beruvchi sifatida qatnashadi. Natijada talabalar faolligi oddiy suhbat tarzida o'tkazilgan darsga qaraganda ancha yuqori bo'lishiga erishiladi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, suhbat metodini qo'llash orqali:

- o'quvchi, talabalarni darsda faol qatnashishga tayyorlash;
- yangi o'quv materialini bilan tanishtirish;
- egallagan bilimlarini mustahkamlash va ma'lum bir tizimga solish;
- egallagan bilimlarni qay darajada ekanligini aniqlash va joriy nazorat qilish amalga oshiriladi va bu borada unga teng keladigani yo'q.

Suhbat asosida dars o'tishning boshqa barcha usulblarga o'xshab, o'ziga xos afzalliklari hamda kamchiliklari mavjud.

Ular quyidagilar:

Afzalliklari:

1. Darsda qo'yilgan maqsadni amalga oshirishni bevosita nazorat qilish imkoni kattaligi.
2. Talabalarining darsda qatnashishlarini turli savollar bilan faollashtirish.
3. Har bir talabaga savol bilan murojaat qilish orqali, darsda faol qatnashishni ta'minlash ko'rsatkichini oshirish.
4. Birgalikda ishlash, savolni muhokama qilish jarayonida guruhni boshqarishni praktikada qo'llash.

Kamchiliklari:

1. Talabalarining soni cheklangani, 2530 tadan oshmasligi.
2. O'qituvchidan ko'p kuch, asab, mahorat talab qiladi.
3. Savollar muhokamasi ko'p vaqt talab qiladi.
4. Talabalardan ma'lum darajada bilim, tushuncha bo'lishini talab qiladi. Guruhdagi talabalar yangiliklarni, o'zgarishlarni bilishi, darsga puxta tayyorlanib kelishlari kerak. Bo'lmasa darsga qo'yilgan maqsadga erishib bo'lmaydi.

Javoblarni qanday baholash kerak?

1. ***Har bir javobga muvofiq ravishda baho berish kerak.*** Javob bergan ham, boshqa talabalar ham javobning to'g'ri yoki noto'g'riligini bilishi kerak. To'g'ri javobni ayrim paytda qaytarish zarur bo'ladi, ayrim paytda so'zmaso'z qaytarish ortiqcha.

2. ***To'g'ri javobni e'tirof etish.*** Javob to'g'riligi e'tirof etilar ekan, doimo bir xilda «to'g'ri», «juda yaxshi» degan so'zlarni takrorlamaslikka harakat qilish kerak.

3. ***Javob yo'q.*** Talaba savolga javob bera olmasa, boshqa savol berib ko'rish kerak. O'qituvchi bunday paytda sabrtoqatli bo'lishi kerak. Agarda keyingi savolga ham javob bo'lmasa, boshqa talabaga murojaat qilish kerak.

4. Javob etarli emas. Talaba bergan javob etarlicha to'g'ri bo'lmasa, javobning to'g'ri qismini hisobga olgan holda esga soluvchi, yo'llovchi savollar berish kerak.

5. Berilgan javob noto'g'ri. Noto'g'ri berilgan javobni oydinlashtirish, uni boshqacharoq tarzda qo'yish yoki auditoriyaga hamma shunaqa fikrdami? Kelinglar, bir o'ylab ko'raylik deya murojaat qilish mumkin.

6. Javob mujmal bo'lishi mumkin. Qo'yilgan savolga noaniq javob bo'lsa, o'qituvchi darhol «savol boshqa edi» yoki «men boshqa narsani nazarda tutgan edim» demay, keyingi savolni bergani ma'qul.

7. Noaniq tushunib bo'lmaydigan javob. Unda o'qituvchi talabadan yana qayta o'z fikrini qaytarishni so'rashi kerak. Hamma javobni tushunmadi, yana takrorlang, deb murojaat qilish kerak.

To'g'ri javobni alohida ajratib ko'rsatish. Agar suhbat chog'ida bir necha fikr bildirilgan, turlicha javoblar berilgan bo'lsa, to'g'ri javobni albatta ajratib ko'rsatish, iloji boricha daftarga yozib qo'yish yoki tarqatiladigan materialda bo'lishi kerak.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar:

Savoljavob (blitsso'rov), axborot xarakteridagi savollar, tasdiqlovchimustahkamlovchi savollar, faraz qilish, tahlil qilishga undovchi savollar, so'zsiz savol, suhbat, metodning afzalliklari, metodning kamchiliklari

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Dars o'tishda auditoriya oldiga savol qo'yishning qanday ahamiyati bor? Savoljavob eng ko'hna, keng tarqalgan va hech eskirmaydigan metod deb ayta olamizmi?
2. Nima sababdan har qanday bilish faoliyatining asosida savol yotadi, deymiz?
3. Dars o'tish jarayonida parta, stolstullar joylashuvining qanday ahamiyati bor?
4. Savollarni qanday guruhlarga bo'lish mumkin?
5. Savol berish va unga javobni baholashda o'qituvchi qanday qoidalarga rioya qilishi lozim?
6. Suhbat metodi qanday metod hisoblanadi? Sizningcha, nima sababdan bu metoddan o'qituvchilar dars jarayonida keng foydalanadilar?

VIII bob. GURUHLARNI JUFTLIK YO'KI KICHIK GURUHLARGA BO'LIB DARS O'TISH

1§. Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishning boshqa metodlardan farqi

Iqtisodiy fanlarni o'qitishda muvaffaqiyatli ravishda qo'llanilayotgan metodlardan biri talabalar guruhlarini juftlik yoki kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishdir. Bu uslubda asosiy mas'uliyat talabalar zimmasiga yuklanib, ular faolligini oshirishga qaratiladi.

Ilg'or mamlakatlar, shuningdek mamlakatimiz pedagoglarining tajribasi kichik tufayli ta'lim oluvchilar o'rtasida ancha mustahkam munosabat o'rnatilishini ko'rsatadi.

Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish:

- o'quvchitalabalarni hamkorlikda ishlashga, bilish jarayonini faollashtirishga, ularda kommunikabellik, kirishimlilik, boshqalarning fikrini eshitishni o'rgatadi;

- berilgan topshiriqni birgalikda bajarish jarayonida o'rtoqlari tomonidan bildirilgan fikrlarni muhokama qilishga moyillik paydo bo'ladi;

- savollarni aniq shakllantirishni, beradigan javoblarni asoslab berishni o'rganadilar.

- Ta'lim oluvchining potentsial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Bilmaganlarini so'rab o'rganish imkoniyati yaratiladi. Ta'lim oluvchilar bilimini o'zaro hamkorlikda boyishini ta'minlaydi.

- Tortinchoq talabalar o'z bilimlari, mahoratlarini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

- Qobiliyatli, iqtidorli o'quvchitalabalar o'z qobiliyatlarini namoyish qilish, boshqalarga yordam berish, ularga o'rgatishlari va ulardan ham nimanidir o'rganishlari mumkin.

- Kichik guruhlarda ishlash har bir o'quvchitalabaga, o'zini guruhning bir bo'lagi sifatida his qilish, birlarining muvaffaqiyatlarini ko'rsatishga o'rganadilar.

Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish samarali bo'lishi uchun quyidagi qoidalarga amal qilish zarur:

1. Dars materialini o'zlashtirish jarayonida talabalar jamoa bo'lib ishlashi kerak.

2. Har bir guruhda albatta a'lochilar bo'lishi, kichik guruh tarkibi aralash bo'lgani (qizlar, yigitlar) ma'qul.

3. Butun guruh va alohida talabani taqdirlash tizimi ko'zda tutilgan bo'lishi lozim.

Tadqiqotlar yana shuni ko'rsatadiki, o'quvchi, talabalarni kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishni tashkil etishning o'zi etarli emas ekan. Kutilgan natijaga erishish uchun yana ikki komponent: guruhni rag'batlantirish va **shaxsan** mas'uliyatni his qilish mexanizmi va uni rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish kerak ekan. Agarda guruh miqyosida rag'batlantirish etarli bo'lmasa, guruh a'zolari o'z o'rtoqlari o'tilayotgan darsni o'zlashtirishiga uncha ahamiyat bermay qo'yadi.

Guruhlarni kichik guruhlariga bo'lishni qanday qoidalar yoki tamoyillar asosida amalga oshirish lozim, guruhlar qanday tuzilganda yuqori samara beradi degan savolga aniq javob, universal qoida yo'q. Guruhlarni kichik guruhlariga bo'lishda:

- a) qo'yilgan ta'lim maqsadlari, shakli, natijasi;

- b) beriladigan topshiriq, texnologik xarita bo'yicha qo'llashni mo'ljallagan ta'lim metodi va usullarini hisobga olishimiz kerak.

O'quvchi talabalarni kichik guruhlariga bo'lishda tasodifiy belgidan foydalanishimiz mumkin:

auditoriyada joylashganliklariga qarab bo'lib chiqish mumkin.

O'qishdagi natijalarga ko'ra:

baravrlashtirish guruhi sifatida tashkil qilinganda, kichik guruhlariga turli darajada o'qiydigan talabalar birlashtiriladi.

¹ Juftlik ham o'ziga xos, ikki kishidan iborat kichik guruh. Unda topshiriqlar juftlik o'rtasida tayyorlanadi, muhokama qilinadi. Keyingi boblarda misollar berilgan.

qo'llabquvvatlash va rivojlantirish guruhi tarzida tashkil qilinganda, iqtidorli talabalar, o'qish darajasi nisbatan pastroq guruhlariga ajratiladi.

Bajariladigan topshiriqqa ko'ra juftlik, 45 kishidan iborat yoki undan ko'p o'quvchitalabalardan tashkil topgan guruhlariga bo'lish mumkin.

Kichik guruhlarini faoliyat ko'rsatishi vaqti, bir topshiriqni bajarguncha amal qiladigan guruhlar, bir necha mashg'ulot mobaynida birgalikda ishlaydigan guruhlar, tarkibi o'zgarib turuvchi guruhlar tarzida tashkil etish mumkin.

Kichik guruh a'zolarining majburiyatlari:

Kichik guruhning har bir a'zosi:

o'rtoqlarining fikrini diqqat bilan eshitishi;

guruh ishida faol qatnashishi va hamkorlikda ishlashdan bo'yin tortmasligi kerak; zarurat bo'lganda yordam so'rashi;

undan yordam so'rashganda, boshqalarga o'z yordamini berishi;

guruh ishining natijalarini baholashda ishtirok etishi;

o'zining rolini yaxshi tushunishi va bajarishi;

topshiriqni bajarishda, aniq vazifalarini bilishi kerak.

Har bir kichik guruhning etakchisi tayinlangani ma'qul. Ularni passiv, o'z fikrini aytmaydigan yoki yaxshi o'zlashtiradigan, faol talabalardan tanlash mumkin. Etakchi turli funksiyalarni bajarishi mumkin, kichik guruh a'zolarining topshiriqni bajarishini nazorat qilishi lozim.

Etakchilar guruhning har bir a'zosini individual hissasini, rolini ko'rsatib berishlari kerak. Iloji boricha barcha o'quvchitalabalarni etakchi rolida sinab ko'rgan ma'qul.

Kichik guruhlariga bo'linib dars o'tish uslubining bir necha **modellarivariantlari** mavjud. Ular komandalarning o'quv materialini o'zlashtirish natijasini yaxshilashga qaratilgan. Bunda o'qituvchi bironbir material yoki o'tilgan darsni qisqacha tushuntirib, talabalarga topshiriq beradi. Topshiriq masala, mashq, savolga javob va boshqa shakllardagi nazorat ishi bo'lishi mumkin. Topshiriq komandalar ichida muhokama qilinadi. Keyin o'rganilgan mavzu bo'yicha har bir komanda a'zosi individual tarzda nazorat ishi yozadi. Har bir talabaning ballari jamlanib, umumiy komandaning bali chiqariladi. U shaxsiy va komanda to'plagan ball bilan taqqoslanadi. Komandalarning olgan o'rinlari aniqlanib, to'plangan balga ko'ra rag'batlantiriladi.

Ikkinchi modelda musobaqa (tanlov) o'tkaziladi. Bunda komanda a'zolari boshqa komanda a'zolari bilan musobaqalashib ochkolar to'plashadi.

Uchinchi model, mozaika modeli deb ham ataladi. Bu model ko'proq katta guruh, aytaylik, 25Z0 tadan talaba bor guruhlarda qo'llangani ma'qul. Guruhdagi talabalar soni bo'yicha o'qituvchi har bir komandaga 5 yoki 6 tadan talabani jalb qiladi. Har bir komanda tarkibidagi talaba soniga qarab, 56 cavol yoki qismdan iborat materialni o'rganish uchun topshiriq beriladi. Har bir komandadan bir kishi bitta qismni yoki savolni o'rganadi.

Turli komandalardan shu qism yoki savolni olgan talabalar birga yig'ilib, o'quv topshirig'ini muhokama qiladilar. Bu guruhlarini ekspert guruhlarini deb ataladi. Asosiy guruhlarini alfavitdagi harflar bilan talabalarni raqamlar bilan belgilaymiz.

Aytaylik, guruh 30 ta talabadan iborat. O'qituvchi ularni 6 tadan 5 ta guruhga (A, B, V, G, D) bo'ladi. Birinchi guruh A, undagi talabalar A1, A2, A3, A4, A5, A6, ikkinchi guruh B, undagi talabalar B1, B2, B3, B4, B5, B6 va hokazo tarzida bo'linadi, Har bir talaba o'zining raqami bo'yicha asosiy komandasidan, ya'ni harf bo'yicha o'quv materialining ma'lum qismini yoki savolni o'rganish bo'yicha topshiriq oladi.

So'ngra mutaxassislar guruhida (raqamlar bo'yicha) barcha 1 yoki 2 va hokazo raqamlar asosida yangi guruh tashkil bo'ladi. Ya'ni mutaxassislar komandasi A1, B1, V1, G1, D1, ikkinchi komanda A2, B2, V2, G2, D2 va hokazo tarzida yangi komanda hosil bo'ladi. Har bir asosiy komandadan bir xil raqamdagi, lekin harfi har xil komanda a'zolari to'planib, o'zlariga berilgan savol, topshiriqni muhokama qiladilar. So'ngra har kim ekspertlar guruhidan o'zining

asosiy guruhiga qaytadi.

Guruhning har bir qatnashchisi ekspertlar guruhida o'zi o'rgangan masalani gapirib beradi. Guruhning har bir qatnashchisi diqqat bilan o'rtoqlarining fikrini eshitishga harakat qiladi. Chunki berilgan topshiriqni bajarishning yagona yo'li o'rtoqlarining fikrini diqqat bilan tinglab, tahlil qilib, so'ngra gapirib berishdir. Undan tashqari, har bir talabada o'z topshirig'ini mufassal bajarish uchun stimuly mavjud. Sababi, u berilgan savol, topshiriqni o'rtoqlari qay darajada o'zlashtirishlariga mas'ul.

Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishdagi to'rtinchi model avvalgi modellardan birmuncha farqlanadi. Bu modelda kichik guruhdagi har bir talaba berilgan topshiriqni avval alohida o'zi bajarib, fikrini seminar daftariga yozadi. So'ngra guruh birgalikda hammaning fikrini o'rganib chiqadi. Kichik guruh nomidan yagona javob tayyorlanadi, darsda barcha guruhlarining javoblari eshutiladi va guruhni erishgan natijasi baholanadi.

2§. Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishni tashkil etish va uning asosiy fazalari

Kichik guruhlarda talabalar o'rtasida fikr almashuv, tahlil qilish imkoniyati keng. Har bir talabaning fikri o'rtoqlari tomonidan tahlil qilinadi. Bunda har bir talaba, albatta o'z fikrini asoslashga, himoya qilishga harakat qiladi. Munozara jarayonida har bir talaba o'z xatosini tushunadi yoki haqligini sinab ko'radi, hamkorlikda muammoni echishga o'rganadi.

Guruhni juftlik yoki kichik guruhlariga bo'lib ishlash maqsadga muvofiq, qachonki:

- * axborot bilan almashuv;
- * g'oya va fikrlarni yig'ish va o'rtoqlashish;
- * qiyin echiladigan muammo va variantlarni tahlil qilish;
- * murakkab masalani echish va xulosa chiqarish zarur bo'lganda.

Guruhda ishlash individual ishlashga qaraganda yaxshi natija beradi. Sababi:

- axborot diapazoni keng, chunki har bir talaba ma'lum axborotga ega;
- hamkorlik natijasida passiv talabalarning ham faolligi ortishi mumkin.
- ko'pgina taklif, fikrlar o'zaro tanqid natijasida saralanadi.

Guruh bilan ishlashning maqsadi talabalarning bilimni oshirishdir. Uslubni qo'llash natijasida talabalar tomonidan:

- birgalikda ishlash shakllanadi;
- nutq so'zlash va o'z fikrini asoslab berishga, himoyalaniishga o'rganadi;
- mustaqil fikrlash va muammolarni echishga ishtiyoq shakllanadi;
- o'rganishga, ishlashga ko'nikma hosil bo'ladi.

Kichik guruhlariga bo'lib o'tilgan darsda o'qituvchi yagona axborot beruvchi, taqriz qiluvchi, baholovchi shaxs sifatida markazda turmaydi. U mavzuni o'rgatuvchidan darsni tayyorlovchi va tashkil etuvchiga aylanadi.

Kichik guruhlarda berilgan topshiriq bo'yicha mavzuni intensiv o'rganishga to'g'ri keladi. Qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash, ularni chuqur o'zlashtirishga harakat qilish natijasida olingan bilimni uzoq muddat yodda qolishiga erishiladi.

Juftlik yoki kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan unga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishga bog'liq.

Kichik guruhlarda ishlash faqat qo'yilgan topshiriqni emas, balki uning natijasini muhokama qilishni ham o'z ichiga oladi. Bunda doskadan, texnik vositalardan foydalanish mumkin.

Kichik guruhda ishlashning ahamiyatli jihati kichik guruh, oxiroqibat umuman butun guruhning ishini unumli bo'lishini ta'minlashdir. Buning uchun o'qituvchi avvaldan hamma dars jarayonini rejalashtirishi kerak.

1. Tayyorgarlik ko'rish:

- * maqsad qo'yish;
- * material tanlash;
- * kichik guruhlariga topshiriqni tushuntirish;

- * zarur materiallar bilan ta'minlash;
- * qo'yilayotgan topshiriqni, masalani o'qituvchining o'zi echishi zarurligi.

2. Axborot bilan ta'minlash:

kichik guruhlar qanday topshiriq oladilar, uni bajarishga qancha vaqt ajratiladi; qanday qoidalarga rioya qilish kerak kabilar e'lon qilinadi.

3. Topshiriq ustida ishlash:

kichik guruh topshiriqni olgach, vazifalarni bo'lishib olishi mumkin;

kichik guruhlar o'zining topshirig'ini bajaradi.

kichik guruh o'z ish natijasini gapirib berishga, qilgan ishini ko'rsatishga tayyorlanadi.

kichik guruh o'z ish natijasini boshqa kichik guruhlar ish natijasi bilan taqqoslaydi.

4. Kichik guruhlar ish natijasini muhokama qilish:

- * kichik guruhlar qo'yilgan masalani birgalikda muhokama qilish uchun yig'iladi;
- * kichik guruhdan bitta talaba (dokladchi) erishgan natijani qisqacha doklad qiladi;
- * ish natijasi muhokama qilinadi;
- * bildirgan fikrlar bo'yicha umumiy xulosaga kelinadi;
- * talabalarga umumiy natija e'lon qilinadi.

O'qituvchining roli:

- * qaror qabul qiladi;
- * darsni tashkil qiladi va boshlaydi.
- * nazorat qiladi va zarur bo'lganda, aralashadi.
- * tahlil qiladi va baholaydi.

Kooperativ kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish tafsiloti

Bu metodni qanday qo'llanishini yuqorida kichik guruhlariga bo'lib dars o'tishning kooperativ metodi haqida to'xtalganimizda, qo'llashning asosiy qoidalarni ko'rib o'tdik.

Kooperativ metodning darslik, maqola yoki boshqa matn bilan ishlashga qaratilgan bir usuli «Bumerang»¹ deb nomlanadi.

Bu metod o'quvchitalabalarining dars jarayonida, darsdan tashqari turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodda saqlab qolish, so'zlab bera olish, o'z fikrini erkin bayon qilishni o'rganishiga, dars davomida ularni bilimni baholashga qaratilgan. Metodni qo'llashdan maqsad o'quvchitalabalariga tarqatilgan materialni yakka va guruh bo'lib o'zlashtirish, suhbat, munozara orqali uning mazmunini tushunishlariga erishishdan iborat.

«Bumerang» metodi kooperativ o'qitish metodi bo'lib, kichik guruhlar bilan dars o'tishga o'xshash bo'ladi. Bunda dars jarayonida talabalarga o'rganilishi lozim bo'lgan matn bilan ishlash topshiriladi. Bunda dastlab umumiy mavzu matni kichik guruhlarining soniga ko'ra bo'linib, kichik guruhning barcha a'zolariga bir xil matn tarqatiladi.

Agar guruhni 5 ta kichik guruhga bo'lgan bo'lsak, u holda 5ta kichik guruh umumiy mavzu bo'yicha 5 xil matnga, har bir o'quvchitalaba o'z kichik guruhiga tushgan matnga ega bo'ladi. Talabalar faoliyati yuqorida kooperativ kichik guruhlariga bo'linib ishlashni ko'rib chiqqanimizdek, tashkil qilinadi.

Kichik guruh faoliyatining yana bir turi «Zigzag» usuli deb ham yuritiladi. Bunda yuqoridagidek dastlab, kichik guruhning barcha a'zolariga bir xil matn berib emas, balki guruhga ajratilgan matnni mavzuni o'rganish uchun kichik guruhlar faoliyatini tashkil qilishning ikkinchi bosqichida, har bir guruh a'zolari o'rtasida ham taqsimlash orqali amalga oshiriladi. Masalan, bir talabaga matnning birinchi yoki va ikkinchi beti, ikkinchisiga 34beti va hokazo tarqatiladi. Kichik guruh a'zolari o'zlariga tekkan matn bo'yicha ekspert guruhi hisoblanadi.

1. Ekspert kichik guruhlar materialni o'rganadilar, taqdimot tayyorlaydilar. Ekspert guruhlar bu kichik guruhlarda bir xil topshiriq olgan talabalar bo'lib, ya'ni o'rganilishi kerak bo'lgan kitob betlari birinchi guruhdagi talaba bilan ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi kichik

¹ Bumerang – avstraliyalik mahalliy aholi ishlatadigan qurol. Otganda yana orqasiga, ovchiga qaytib kelish xususiyatiga ega.

guruhdan shunday topshiriq olganlar, ya'ni xuddi shu betlar tushgan talabalar uchrashib birgalikda o'qib, muhokama qiladilar.

Aytaylik, guruh 25 talabadan iborat bo'lsin. Ularni 5 ta kichik guruhlarga bo'lamiz. Bu kichik guruhdagi A nomerli talabaga 15betni o'rganish topshirilgan bo'lsin, xuddi shu topshiriq 2kichik guruhdagi A nomerli, 3kichik guruhdagi A nomerli talaba, 4kichik guruhdagi A nomerli talaba, 5kichik guruhdagi A nomerli talabada ham bor. Demak 5 ta talaba 15betni o'qib, fikr almashadilar.

Sheriklar ekspertlar o'z materiallarini o'qib, o'rganishadi. Uni diqqatni tortadigan qilib taqdim etish uchun savollar tayyorlashadi.

2. Talabalar o'z kooperativ guruhlarga qaytishadi. O'rganilgan 5 bet materialni navbat bilan, o'zaro birbirlariga o'rgatishadi. Maqsad: har bir kishi butun mavzuni to'laligicha o'zlashtirishi kerak.

3. Har bir guruh individual va guruh hisobotini tayyorlaydi.

Guruhlarning har bir a'zosi bilimni sinash yo'llarini o'qituvchi belgilaydi. Aytaylik, o'qituvchi har bir guruh a'zolariga qator savollar berib, og'zaki javoblariga ko'ra yoki yozgan nazorat ishiga qarab, tayyorlagan taqdimoti bo'yicha va boshqa usullar, jumladan, kichik guruhlari va talabalarni o'zlarini va boshqalarni baholashi orqali amalga oshirish mumkin.

3§. Metodning afzalliklari va kamchiliklari

Kichik guruhlari ishining muvaffaqiyati ko'p jihatdan darsni to'g'ri tashkil qilish, topshiriq va uning tarkibini aniqlash, dars o'tkazishni rejalashtirish va o'tkazishga bog'liq. Darsni quyidagicha **rejalashtirish** mumkin.

1. O'zaro ijodiy bog'liqlik, birbiriga ta'sir etish. Guruhda ijodiy tarzda o'zaro ijodiy bog'lanish yuz beradi. Bunda:

- Kichik guruh oldiga umumiy maqsad qo'yiladi (masalan, guruhda bironbir materialni o'zlashtirish. Savolga javob berishi lozim bo'lgan talabalar ana shu materialni guruhning har bir a'zosi tushunib etishiga e'tibor qilishi kerak).

- Guruhning barcha a'zolari rag'batlantiriladi (masalan, guruhning har bir a'zosi topshiriqni bajarib, belgilangan natijaga erishgandagina ball oladi).

- Guruh a'zolari o'zlarida bor material va axborotni o'zaro almashtirishlari, o'rtoqlashishlari kerak (masalan, guruhning bir qismi bir materialni, ikkinchi qismi boshqa materialni o'rganadi va so'ngra olgan axborotlari bilan fikr almashadilar).

- Guruh a'zolari o'zaro hamkorlikda o'ylaydilar va ma'lum rolni bajaradilar (masalan, biri yozib turadi, biri butun guruh nomidan so'zga chiqadi. Boshqalari munozarada qatnashadi). Shunday tarzda ijodiy bog'lanish ijodiy natija beradi. O'zaro hamkorlik jarayonida (og'zaki tahlil va muloqotda, biri bilgan axborotni ikkinchisi bilmasligi mumkin) talabalar birbiridan o'rganadi.

2. **Shaxsiy mas'uliyatni his qilish.** O'zaro ijodiy hamkorlikning o'zi kichik guruhlarga bo'linib, dars o'tishning muhim natijasi hisoblanadi. Lekin har bir guruh a'zosining yangi bilimni o'zlashtirishini ta'minlash uchun berilgan material yoki savolni o'rganishda har birining javobgarligini anglashiga erishishi zarur. Har bir talabaning shaxsiy javobgarlikni his qilishi qay darajada ekanligini nazorat ishi yoki tavakkaliga tanlangan guruhning a'zolaridan biri javobiga qarab tekshirish, aniqlash mumkin.

3. **Talabalar o'rtasida muloqot, kichik guruhda ishlay bilish mahorati.** Guruhda samarali ishlash uchun talabalar o'rtasida birbiriga ta'sir ko'rsatishni rivojlantirish zarur. Bunga masalan, muloqot, ishonch bildirish, sardorlik qilish, qaror qabul qilish va nizoli vaziyatni bartaraf qilish kabilarni ko'rsatish mumkin.

4. **Guruh bo'lib axborotlarni ishlash.** Guruh a'zolari birgalikda axborotni ishlaydilar va materialni tahlil qilib, o'z fikrlarini o'rtoqlashadilar. Juftlik yoki kichik guruhlarga bo'linib dars o'tish uslubining asosiy jihatlari quyidagilar:

- ijodiy hamkorlik va bevosita birbiriga ta'sir ko'rsatish;

- mas'uliyat his qilish;
- muloqot, kichik guruhlarda ishlay bilish mahorati;
- guruh bo'lib axborotlarni ishlash.
-

Kichik guruhlarga bo'linib, dars o'tishning afzalliklari:

- Muammoni, mavzuni, savollarni muhokama qilishda talabalarning mustaqilligi.
- Mustaqil olingan natija yaxshi o'zlashtiriladi va uzoq vaqt yodda qoladi.
- Mavzu bo'yicha talabalar jadal ishlashadi.
- Hamkorlikda ishlash imkoniyati mavjudligi.
- O'qituvchi yagona axborotchi, muharrir, imtihon qiluvchi sifatida asosiy o'rinda turmaydi.
- Talabalarda o'rtoqlariga nisbatan o'z bilimni baholash va bilmaganlarini o'rganishga intilish kuchayadi.
- Talabalarda muammoni, vaziyatni tahlil qilish qobiliyati o'sadi.
- Talabalarning xattiharakatini aniq maqsadga qaratilishi ortadi.
- Talabalar o'rtasida hamkorlik, birbiriga nisbatan ijobiy munosabatlar shakllanadi.
- Kichik guruhlarda bajarilgan ishlar talabalar tomonidan muhokama qilinib, baholanadi.

Juftlik yoki kichik guruhlarga bo'lib, dars o'tishning o'ziga xos kamchiliklari ham mavjud. Birinchidan, muammo bilimni rag'batlantirish bilan bog'liq. Bilimi kuchli talabalar yuqori baho ola bilmasliklari, bilimi kuchsiz talabalar materialni o'zlashtirmaganlari sababli butun guruh past ball to'plashi mumkin.

Ikkinchidan, o'qituvchining dars o'tishdagi, hatto murakkab masalalarni muhokama qilishda ham roli minimal.

Uchinchidan, talabalar birbiriga bilmaganini o'rgatadi. Lekin yangi tushuncha, yangi o'quv materiali berilganda fanning mazmunini chuqur va yaxshi tushunadigan o'qituvchi bo'lishi kerak.

To'rtinchidan, juda ko'p o'qituvchilar kichik guruhga bo'lib dars o'tishni oddiy guruh bo'yicha ishlash tarzida ko'rishadi. Lekin nazariy jihatdan o'quv materialini o'zlashtirish uchun bu etarli emas. Natijada bu uslubning imkoniyati to'la ishga solinmay qoladi.

Beshinchidan, kichik guruhga bo'lib dars o'tish, dars jarayonida muammo tug'dirishi mumkin. Sababi, qo'yilgan masalani kichik guruhda muhokama qilish uchun qo'shimcha auditoriya talab qilinadi. Shuning uchun kichik guruhlarga berilgan topshiriqni darsdan tashqari paytda muhokama qilib, seminar darsida ma'ruzachilarni tinglash mumkin.

Auditoriyada kichik guruhlarga bo'linib, birgalikda masala, mashq echish mumkin. Bunda talabalar berilgan topshiriqni ma'nosiga tushunishdimi yoki yo'qmi tekshirish, uni bajarishga aniq vaqt belgilash, talabalar o'rtasida muloqot tashkil etish kerak.

Metodning asosiy kamchiliklari:

- Dars o'tishning boshqa shakllariga qaraganda ko'p vaqt talab qiladi.
- Hamma talabalar ham darsga faol katnashmasligi mumkin.
- O'qituvchining roli minimal bo'lgani sababli murakkab masalalarni muhokama qilishda muammo tug'ilishi mumkin.
- Dars o'tishda mavzuni tanlash va topshiriq tayyorlash qiyin.
- Topshiriqning bitta auditoriyada muhokama qilinishi shovqinsuronni kuchayib ketishiga olib keladi. Har bir kichik guruh uchun alohida auditoriya ajratishning imkoni yo'q.

Metodning kamchiliklariga nisbatan afzallik tomonlari ko'p. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida bu metod keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, bu metodni boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llash imkoniyatlari keng.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar:

Juftlik, kichik guruh, hamkorlik qilish, individual fikr, guruh taqdimoti, tayyorgarlik ko'rish, axborot bilan ta'minlash, topshiriq ustida ishlash, yakuniy bosqich, metodning afzalliklari, metodning kamchiliklari

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Juftlik va kichik guruhlarga bo'linib, dars o'tish qaysi jihatlari bilan boshqa metodlardan ajralib turadi?
2. Talabalarning samarali ishlashi uchun kichik guruhlarda qanday qoidalarga amal qilish kerak?
3. Kichik guruhlarda ishlash talabalarga nimalarni o'rgatadi?
4. Kichik guruhlarga bo'linib, dars o'tishning asosiy fazalari va ularning mazmunini aytib bera olasizmi?
5. Metodning afzalliklari nimada? Kamchiliklarichi?
6. Sizningcha, kichik guruhlarga bo'lib dars o'tishning qaysi modellarini qo'llash imkoniyati katta?

IX bob. IQTISODIY FANLARNI O'RGANISHDA MODELLASHTIRUVCHI AMALIY O'YINLAR METODI

1§. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda modellashtiruvchi amaliy o'yinlar metodining tutgan o'rni

Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, o'yin mehnat va o'qish kabi faoliyatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi. Insonni shaxs sifatida kamol topishida o'yinlarning ahamiyati katta. O'yinlar inson o'zini hayotda namoyon qilishi, o'z o'rnini topishi, o'zo'zini boshqarishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi.

O'yinlarni dars o'tish metodi tariqasida borgan sari kengroq qo'llanishiga asosiy sabablardan biri uning qadimdan insonda turli tuman bilim, ko'nikma, mahoratni hosil bo'lishi va uning xotirasida saqlanish shakli sifatida qo'llanilib kelishidir.

Iqtisodiy fanlarni o'rganishda modellashtirish metodi muhim o'rin tutadi. Aynan modellashtirishda talabalar iqtisodiy tushunchalarni o'rganishni eshitish, ko'rish orqaligina emas, balki o'zlari ham qatnashib o'rganadilar. Natijada, birinchidan, eng passiv talabalarni ham darsda faol qatnashishlari ta'minlanadi. Ikkinchidan, talabalar u yoki bu tushunchani, jarayonni o'rganishda o'zlari qatnashganlari tufayli u xotiralarida uzoq saqlanib, faol bilim zaxirasini tashkil etadi.

Bilim va malaka o'qish, faoliyat yuritish jarayonida shakllanadi. Biror malakani egallash uchun unga oid faoliyatni ko'p marta takrorlash, mashq qilish, muntazam amalga oshirish zarur. Ana shu jarayon natijasida o'quvchi, talabalarda uquv, ko'nikma shakllanadi.

Bu jihatdan ham modellashtiruvchi o'yin metodi katta ahamiyatga ega. O'yinlarning afzalligi shundan iboratki, o'yin ishtirokchilari o'ziga u yoki bu rolni olib, harchand qiziqishlari birbirinikiga mos tushmasada o'zaro muloqotga kirishadilar, natijada ziddiyatli vaziyat yaratilib, ehtirosli holat yuzaga keladi va bu o'yinga qiziqish uyg'otadi. O'yin ishtirokchilari beixtiyor ravishda o'yin davomida o'z xislatlarini namoyon qiladilar. Bunda ular olgan bilim, kasbiy o'quv malakalarinigina emas, balki umumiy iqtidorini, o'z tabiatidagi mavjud jur'at, tezkorlik, kirishimlilik, tashabbuskorlik, faollik kabi xislatlar bor yoki yo'qligini ham namoyish etadilar.

Talabani o'yin jarayoniga tortilishi, o'yin jarayonida yuz beradigan vaziyat, emotsional hayajon, qayg'urish ularni ijodiy faoliyatini oshiruvchi kuchli stimulyator rolini o'ynaydi. Talabalarda predmetni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish ortadi.

O'yinlardan foydalanib dars o'tish turli **maqsadlarni** amalga oshirishga qaratilgan.

O'yinning didaktik maqsadi. Talabalarni bilimlarni o'rganish, tushunish, amaliyotda olgan bilim, malaka, ko'nikmalarini qo'llash, ularni rivojlantirish, mehnat ko'nikmalarini kengaytirishga qaratilgan.

O'yinning tarbiyaviy maqsadi. Mustaqillikni, irodani tarbiyalash, ma'naviy, estetik dunyoqarashni shakllantirish, jamoaga kirishib keta olish kommunikabellikni tarbiyalash.

Modellashtiruvchi o'yinlar: shartli ravishda imitatsion, amaliy, rol ijrosiga asoslangan o'yinlarga bo'linadi.

Imitatsion o'yinlarda bironbir tashkilot, muassasa, korxonada faoliyati andoza qilinadi. Voqealar kishilarning biror faoliyati(biznes rejasini muhokama qilish, ish majlislari) andoza qilib olinishi mumkin.

Amaliy(operatsion) o'yinlar. Bunday o'yinlarda aniq o'ziga xos voqeahodisa, faoliyat, operatsiyaning bajarilishi mashq qilinadi. Amaliy o'yinlar ish jarayoniga xos ravishda modellashtiriladi.

Rol ijro etish o'yinlari. Unda aniq shaxsning xulqi, xattiharakati va majburiyatlarining bajarilish taktikasi mashq qilinadi.

Rol o'yinlari o'quvchitalabalarning shaxsiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu o'yinlarda o'yinda qatnashuvchilarning o'zi muammolarni o'ylab topishadi, ular faoliyati va qaror qabul qilishi cheklanmaydi. Ularning o'zi maqsad qo'yib, uni amalga oshirish uchun o'yin qoidasi doirasida turli vositalardan foydalanishadi.

O'yindagi vaziyat o'yin ishtirokchilari tomonidan alohida pedagogik usul sharoitida emas, balki kundalik real hayotiy vaziyatni davomi kabi qabul qilinadi.

Rolli o'yinlar bu yoshlarni tarbiyalash va bo'sh vaqtini o'tkazishni tashkil qilishning shakli ham. Bu o'yinlar o'rganish, tarbiyalash, dam olishda qo'llaniladi va ular katta pedagogik potentsialga ega. O'yinlar o'quv jarayonida o'qitish, o'rganish metodi. Uni turli darajada va maqsadlarda qo'llash mumkin.

Barcha talabalarni darsga qiziqib, faol qatnashishlarini ta'minlashda modellashtiruvchi o'yin metodining oldiga tushadigani yo'q.

2§. Modellashtiruvchi o'yin metodini qo'llab, dars o'tishning asosiy bosqichlari

Dars o'tishda bu metoddan nisbatan keng foydalanilmoqda. Modellashtiruvchi o'yinlar talabalarga abstrakt iqtisodiy tushunchalar, real hayotdagi iqtisodiy voqeahodisalarni ifodalash, ularning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Ya'ni:

1) Modellashtirish metodi asosiga qurilgan dars orientatsiyadan boshlanadi. O'qituvchi talabalarni amaliy o'yin, uning maqsadi va foydalaniladigan tushunchalar bilan tanishtiradi.

O'qituvchi biron bir mavzu, savolni modellashtiruvchi o'yinlar yordamida o'tkazishni mo'ljallar ekan, eng avvalo, unga tayyorgarlik ko'rishi kerak.

Tayyorgarlik bosqichi quyidagilar:

a) o'yinni ishlab chiqish;

b) uni o'tkazish qoidalari va ularni talabalarga tushuntirishni o'z ichiga oladi.

2) Modellashtiruvchi o'yinning qanday o'tkazilishi yozma matnda ko'rsatiladi. Shuning uchun mavzular bo'yicha maxsus ish o'yinlari avvaldan ishlab chiqilishi, o'yin stsenariysi yozilishi zarur.

Unda:

o'yinning maqsadi ;

- o'yin vazifalari va ularning bajarish izchilligi;

- o'yin qoidalari;

- g'oliblarni aniqlash tartiblari ishlab chiqilgan bo'lishi kerak.

Maqsad – insonni u yoki bu faoliyati jarayonida erishishi lozim bo'lgan dasturlashtirilgan, rejalashtirilgan natija.

Maqsad tekshirib ko'riladigan va erishiladigan (amalga oshiriladigan) bo'lishi lozim.

Maqsad ikki turda bo'ladi:

1. O'qituvchi faoliyati maqsadlari.

2. O'quvchi faoliyati maqsadlari.

O'qituvchi faoliyati maqsadlari o'quvchi, talaba shaxsini rivojlantirishga qaratilgan. U o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- o'quvchi, talabalarning yangi mavzuni o'rganish loyihasini tasavvur qila olishiga yordamlashish;

- o'quvchi, talabalarning dalillar, tushunchalar, qonunlar haqidagi ko'nikmalarini mustahkamlash;

- o'quvchilarni o'rgangan bilimi va malakasini xilmaxil sharoitlarda mustaqil qo'llay bilishga o'rgatish, «amaliyot»da sinab ko'rish;

- mavzu bo'yicha o'quvchi, talabalarning bilimi, uquvi, malakasini oshirish, mustahkamlash va nazorat qilish.

O'yin o'tkazish uchun qanday tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchi uchun tavsiyalar, talabalar uchun ko'rsatmalar beriladi.

Talabalar qanday rol o'ynashadi, o'yinning qoidalari, uni o'tkazishni qadambaqadam ko'rsatmasi beriladi. Juda ko'p o'yinlarda talabalar hayotdagi personajlarning rolini o'ynashadi. Masalan, sotuvchi, xaridor, ishlab chiqaruvchi, xizmatchi va hokazo.

O'yin o'tkazish shartlarida har bir rol bajaruvchining maqsadi va unga qanday erishish mumkinligi ko'rsatiladi. Masalan, xaridor belgilangan vaqt ichida iloji boricha arzon, ko'proq

tovar sotib olishi, sotuvchi esa, aksincha, ko'proq qimmatga sotishi, ishlab chiqaruvchi ko'proq kam xarajat bilan mahsulot ishlab chiqarishi va hokazo.

3) Modellashtiruvchi o'yin o'tkazilayotganda darsning maqsadini yaxshi tushunmaslik oqibatida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolarni to'g'rilash, hamda qaramaqarshi muloqot o'rnatish imkoniyatini qoldirishni ko'zda tutishi kerak.

4) Modellashtiruvchi o'yin asosida dars o'tishda talabalar o'yin jarayonida ham bilim oladi. Muhokama qilish jarayonida o'qituvchi tomonidan berilgan savollar talabalarga o'yin davomida bajarilgan ishlar, voqealarni umumlashtirishga, darsning asosiy mazmunini tahlil qilishga yordam berishi kerak. Talabalar to'qnashgan qiyinchiliklar, o'zi uchun ochgan yangiliklarni aniqlash, o'yinni real hayot voqealari bilan taqqoslash, o'tilayotgan darsning mazmuni bilan bog'lash asosida ko'rsatilgan asosiy iqtisodiy tushunchalarning mag'zini chaqish, anglab etish hamda xulosa chiqarishga yordam berishi kerak.

5) Modellashtiruvchi o'yin boshqa o'yinlardan farq qilishini tushuntirish kerak. Masalan, kim birinchi bo'lib masalani echadi, yoki krossvord tuzadi va hokazo. Bular, asosan, qandaydir bir musobaqani ifodalaydi. Modellashtiruvchi o'yinlarga esa, albatta, real ijtimoiy yoki iqtisodiy jarayonni soddalashtirilgan ifodasi, unda qatnashish imkonini beradigan o'quv tajribasi sifatida qarash mumkin. Modellashtiruvchi amaliy o'yinlar talabalarga shu jarayonning o'zini yoki insonlarning xatti-harakatini, o'zlarini qanday tutishlari, ya'ni tanlov muammosini qanday hal etishlarini namoyon qilishi tufayli iqtisodiy voqea, hodisa, jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Chunki shu jarayonning o'zida ular qatnashadilar, sinab ko'radilar.

Modellashtiruvchi o'yin tamoyili asosida tuzilgan darsning asosiy bosqichlari

1. Mo'ljalga olish

- * Modellashtiruvchi o'yin o'tkaziladigan mavzu tanlash;
- * Mavzu mazmunini o'rganadigan o'yin tanlash yoki ishlab chiqish;
- * Modellashtiruvchi o'yinda namoyish etiladigan, o'rganiladigan tushunchalarni aytish, esga solish, qaytarish;
- * Modellashtiruvchi o'yinning maqsadini tushuntirish.

2. O'yinni o'tkazishga tayyorlanish

- Rollarni aniqlash, har bir rolni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur ashyolarni tayyorlash;
- o'yinni o'tkazish qonunqoidasini belgilash;
- O'yin o'tkazishning aniq tartibini belgilash, qanday o'tkazish haqida aniq ko'rsatma berish;
- zarur bo'lganda qisqacha sinov raundini o'tkazish.

3. O'yinni o'tkazish

- modellashtiruvchi o'yinni o'tkazish;
- o'zaro muloqotni, aloqani ta'minlash;
- noto'g'ri tushunish tufayli yo'l qo'yilgan xatolarni to'g'rilash;
- o'yinni davom ettirish.

4. Muhokama qilish.

- O'yinda yuz bergan hodisalar jarayoniga yakun yasash;
- Yuz bergan qiyinchiliklar va ularni bartaraf qilish yo'llarini muhokama qilish;
- Jarayonni tahlil qilish;
- O'yinni real hayot bilan taqqoslash;
- O'tilayotgan asosiy iqtisodiy tushunchalar bilan bog'lash.

Navbatdagi paragrafda darsda bu metodni qo'llash orqali talab va taklif kategoriyasi va qonunini o'rganishda qanday foydalanishni ko'rib chiqamiz.

3§. O'yinni tanlash va tayyorlash, o'tkazish. O'yin natijasini muhokama qilish («Kartoshka bozori» amaliy o'yini misolida)

Bozor iqtisodiyotining eng muhim iqtisodiy instituti bozorning o'zi. Bozor resurslarni shunday taqsimlaydiki, bunda qaysi individual xaridor uni eng yuqori baholagan, ya'ni eng zarur deb hisoblagan bo'lsa sotib oladi. Bozorda bir qancha xaridor turli tovar va xizmatlarni sotib olishga tayyor. Bu amaliy mashg'ulotda aniq bir bozorda baho qanday shakllanishini ko'rib chiqamiz. So'ngra nima sababdan vaqt o'tishi bilan baholar o'zgaradi? Qanday qilib turli bozorlar bir-biriga muvofiqlashadi va birgalikda bozor tizimini tashkil qiladi o'rganamiz. Bozorlarning yalpi tizimi jamiyat doimo to'qnash keladigan asosiy iqtisodiy savollar: qanday tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish zarur, ularni qanday ishlab chiqarish kerak? Ular kimlar uchun ishlab chiqariladi? Iqtisodiy tizim, ishlab chiqaruvchilar o'zgarishlarga tezda moslasha oladimi? Hammasiga javobni bozor beradi!

Bozor iqtisodiyotida bozorning qanchalik muhimligiga qaramay, ko'pchilik uning qanday ishlashini tushunmaydi.

Darsda o'rganiladigan kategoriyalar:

Taklif

Talab

Baho, muvozanat bahosi

Bozor

Darsning maqsadi:

Qanday tarzda taklif va talab asosida baho shakllanadi, o'z navbatida, tovar bahosi talab va taklif miqdoriga qanday ta'sir qiladi.

Ular o'rtasidagi funktsional bog'lanishni o'rganish. Darsni talabalarga mukammal raqobat sharoitidagi bozorda erkin oldisotdi yuz berishi, lekin hamma tovarlar uchun ham bunday bozor xos emasligini uqtirib o'tishdan boshlaymiz.

Talabalar amaliy o'yinda ishtirok etib, bahoning qanday shakllanishini o'zlari ishtirok etganlari holda chuqur tushunib oladilar.

O'yin o'tkazish jarayonida auditoriya «bozor» bo'ladi. Guruh talabalari ikkiga bo'linadi: talabalarning yarmi xaridor, qolgan yarmi sotuvchi bo'ladi. O'yin o'tkazish uchun 32 ta xaridor va sotuvchi kartochkasi tayyorlanadi. Kartochkalar yaxshisi ikki rangda bo'lgani ma'qul.

Xaridorlar kartochkasi		Sotuvchilar kartochkasi	
xarid narxi, so'm	kartochka soni	sotish narxi, so'm	kartochka soni
105	2	105	4
115	2	115	6
125	2	125	6
135	2	135	4
145	4	145	4
155	4	155	2
165	4	165	2
175	4	175	2
185	4	185	2
195	4		

Tarqatiladigan material Xaridorlarning kartochkasi

Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 105 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1050 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 115 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1150 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 125 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1250 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.
Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 135 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1350 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 145 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1450 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 155 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1550 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.
Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 165 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1650 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 175 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1750 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha arzonroq narxda 10 kg kartoshka sotib olishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 185 so'mdan ortsa yoki umumiy summasi 1850 so'mdan ortib ketsa, zarar ko'rasiz.

**Tarqatiladigan material
Sotuvchilarning kartochkasi**

Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 105 so'mdan, umumiy summasi 1050 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 115 so'mdan, umumiy summasi 1150 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 125 so'mdan, umumiy summasi 1250 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.
Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 135 so'mdan, umumiy summasi 1350 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 145 so'mdan, umumiy summasi 1450 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 155 so'mdan, umumiy summasi 1550 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.

Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 165 so'mdan, umumiy summasi 1650 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 175 so'mdan, umumiy summasi 1750 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.	Siz iloji boricha qimmatroq narxda 10 kg kartoshka sotishingiz kerak. Agar 1 kg kartoshkaning narxi 185 so'mdan, umumiy summasi 1850 so'mdan kam bo'lsa zarar ko'rasiz.
---	---	---

Talab va taklifning umumiy miqdorini topish uchun uning shkalasini aniqlashimiz kerak.

Talab – bu ma'lum bir vaqt mobaynida xaridorlar sotib olishi mumkin bo'lgan narxlar bo'yicha tovarlar miqdorini ifodalovchi shkala.

Taklif – bu ma'lum bir vaqt mobaynida ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarishi va ma'lum bir narxlarda sotishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdorini ifodalovchi shkala.

Shu ta'rifimiz asosida taklif, so'ngra talab shkalasini hisoblab chiqamiz. Bu erda shuni eslatib o'tish kerakki, ko'pincha, shkalani hisoblayotganda talabalar xatolikka yo'l qo'yib, ma'lum bir narxda sotilishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdorini aynan shu narx, shu miqdor bo'yicha olishadi. Vaholanki, avvalgi miqdorni ham qo'shish kerak. Chunki 115 so'mdan 20 kg kartoshka sotib olishi mumkin bo'lgan xaridor tabiiy, 105 so'mdan ham sotib olishga tayyor. Shuni hisobga olib, taklif va talab shkalasini hisoblaymiz.

Taklif shkalasi.

Jadvalning birinchi ustunida sotish narxi, ikkinchi ustunda shu narxda ishlab chiqaruvchilarning sotadigan kartoshkalari miqdori, uchinchi ustun taklif shkalasi. Unda shu narxda sotilishi mumkin bo'lgan umumiy taklif ko'rsatiladi. Uning miqdori shu narxda sotilishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdoriga teng. Tabiiy, 10 kg. kartoshkani 105 so'mdan sotishga tayyor har qanday sotuvchi, uni 115 so'm va undan yuqori narxda so'zsiz sotadi.

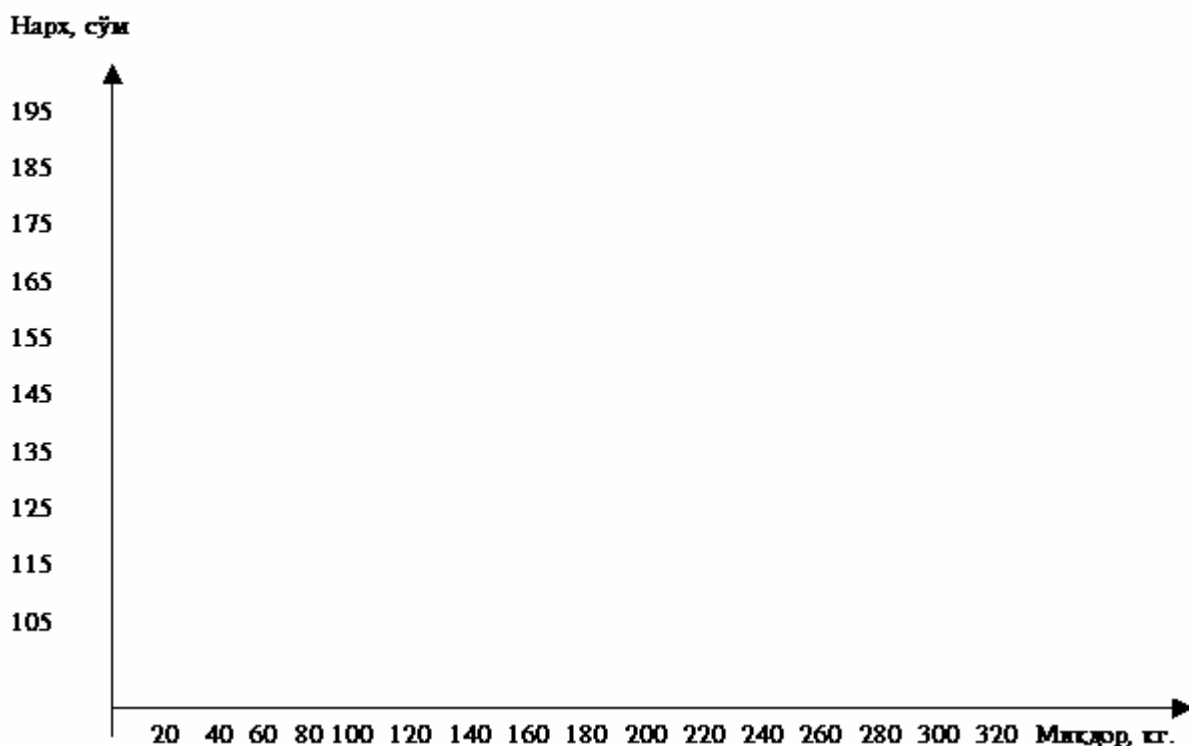
Narx (so'm)	10 kg. kartoshkani shu va undan yuqori narxda sotishga tayyor sotuvchilar	Taklif shkalasi
105	4 ta sotuvchi (= 40 kg)	40
115	6 ta sotuvchi (= 60 kg)	100(40+60)
125	6 ta sotuvchi (= 60 kg)	160(100+60)
135	4 ta sotuvchi (= 40 kg)	200 (160+40)
145	4 ta sotuvchi (= 40 kg)	240 (200+40)
155	2 ta sotuvchi (= 20 kg)	260 (240+20)
165	2 ta sotuvchi (= 20 kg)	280 (260+20)
175	2 ta sotuvchi (= 20 kg)	300 (280+20)
185	2 ta sotuvchi (= 20 kg)	320 (300+20)

Talab shkalasi

Jadvalda taklifni hisoblaganday tarzda talab ko'rsatilgan. Talab shkalasi shu va undan arzonroq narxda sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdorini ko'rsatadi.

Narx (so'm)	10 kg. kartoshkani shu narxda va undan arzon sotib olishi mumkin bo'lgan xaridorlar	Talab shkalasi
195	4 ta xaridor (= 40)	40
185	4 ta xaridor (= 40)	80 (40+40)
175	4 ta xaridor (= 40)	120 (80+40)
165	4 ta xaridor (= 40)	160 (120+40)
155	4 ta xaridor (= 40)	200 (160+40)
145	4 ta xaridor (= 40)	240 (200+40)
135	2 ta xaridor (= 20)	260 (240+20)
125	2 ta xaridor (= 20)	280 (260+20)
115	2 ta xaridor (= 20)	300 (280+20)
105	2 ta xaridor (= 20)	320 (300+20)

Namoyish qilinuvchi va tarqatiluvchi material.
Kartoshkaga talab va taklif.

Shartnoma nomeri	Sotuvchini ng (oluvchinin g) ismi	Narx		10 kg kartoshka summasi		Yutuq	Zara r
		Kartochka bo'yicha	Bitim bo'yich a	Kartoch ka bo'yicha	Bitim bo'yich a		
1 2 3	Nodira	115	125	1150	1250	100	
1raund jami							
1 2 3 : :							
2raund jami							
Bitimlarning hammasi							

Bitimlarni hisobga olish varag'ini to'ldirish uchun har bir talaba avvalo o'qituvchidan yoki hisobchi rolini bajarayotgan talabadan narx yozilgan kartochka oladi. So'ng, xaridor bo'lsa xarid qiladi, sotuvchi bo'lsa sotadi. Oldi va sotdi bo'yicha bir bitimga kelishgach, sotuvchi xaridorning, xaridor esa sotuvchining ismini, o'z kartochkasidagi va bitim bo'yicha bozorda kelishilgan narxni vedomostga yozib, kartochkani qaytarib topshiradi va yangi kartochka oladi.

Masalan, Saodat 10 kg. kartoshkani Nodiraga 125 so'mdan sotdi. Uning kartochkasida 115 so'mdan kamnarxda sotsangiz zarar ko'rasiz, deb yozilgan. Demak, u o'z kartoshkasini o'zi uchun foydali narxda sotibdi. Uning ko'rgan foydasi 100 so'm. Bularni shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazish varag'iga yozib qo'yadi. Nodiraning kartochkasida esa «xarid narxi 145 so'mdan oshib ketsa, zarar ko'rasiz» deb yozilgan.

Demak, bu bitim Nodira uchun ham foydali bo'libdi. U 10 kg. kartoshkani arzon narxda olishi evaziga 200 so'm kam pul sarflabdi. Bu uning foydasi. Nodira ham bu bitimni o'zining shartnomalarni ro'yxatdan o'tkazish varag'iga yozib qo'yadi

Kartochkani qaytarib topshirayotganda, albatta, necha so'mdan bitim tuzilganini aytib, so'ngra yangi kartochka olish kerak. Bu bitimni albatta o'qituvchi yoki hisobchi rolini bajarayotgan talaba hisobdan o'tkazishi, registratsiya qilishi kerak. Bunda o'qituvchi sotuvchilarni, hisobchi xaridorlar bitimini hisobdan o'tkazishi mumkin.

Raund tugagach, talaba o'zining umumiy natijasini hisoblaydi. O'yin tugagach, esa tuzgan barcha bitim(olgan, sotgan)larining hisobkitobini qilib, olgan foyda yoki zararini hisoblab chiqadi.

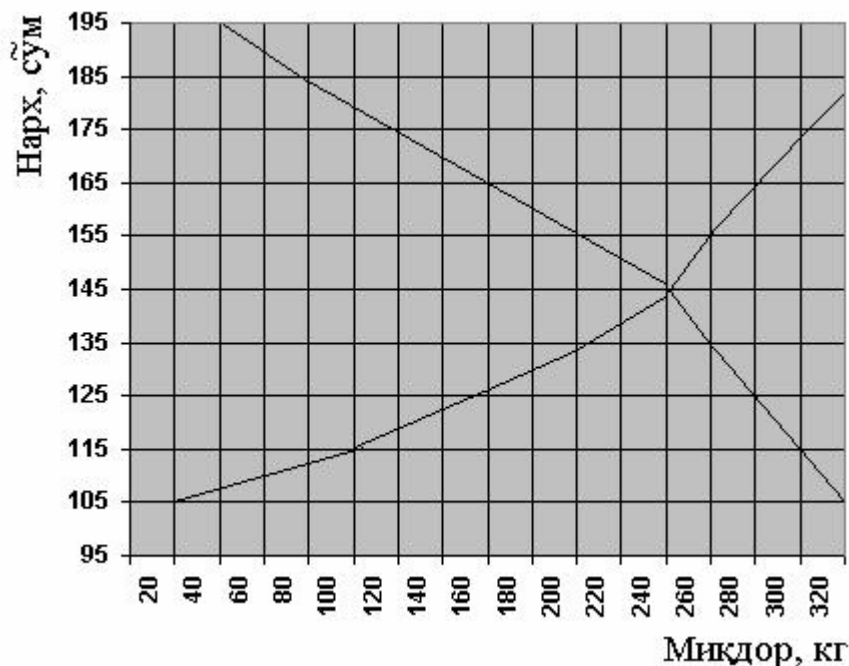
O'qituvchi talabalar orasidan eng ko'p foyda olgan va zarar ko'rgan talabani aniqlab, ulardan buning sababini so'raydi. Folib aniqlanib, unga rag'batlantiruvchi sovg'a yoki shu mavzu bo'yicha qo'shimcha ball berilishi mumkin.

Namoyish qilinadigan material.

Guruhning hisob vedomosti.

1 kg kartoshka narxi, kg/so'm	1raund (sinovchi)	2raund (bitim soni)	3raund (bitim soni)	2 va 3-raundning natijasi (bitim soni va miqdori)
105				
115				
125				
135				
145				
155				
165				
175				
185				
195				

**Namoyish qilinuvchi material.
Kartoshkaga talab va taklif.**

Dars o'tkazish.

Modellashtiruvchi o'yinni o'tkazish uchun guruh talabalari ikkiga bo'linadi. Guruhning yarmi sotuvchi rolini, yarmi xaridor rolini bajaradi. Xaridorlarning qo'lga avvaldan tayyorlangan kartochkani berib, o'yin qoidasi tushuntiriladi. Talabalardan birini yordamchi sifatida kartochkalarni tarqatish va ikkinchisini oldisotdini nazorat qiluvchi, hisobga oluvchi qilib belgilash mumkin.

1. Xaridor va sotuvchining kartochkalari alohida saqlanib, har bir raundda aralashtirilishi lozim. Har bir talaba kartochkani olgach, shartnoma tuzish uchun sherik qidiradi. Bitim tuzayotganda kartochkada belgilangan narxga ahamiyat berish kerak.

2. Auditoriyada ma'lum bir joyni bozor qilish.

3. O'yinda kim sotuvchi yoki xaridor bo'lsa, oxirigacha bo'ladi.

4. Talabalarga «**Shartnomani ro'yxatdan o'tkazish varag'i**» tarqatiladi. Har bir talaba shartnoma tuzgach, albatta o'zining vedomostini to'ldirishi kerak. Kim bilan bitim tuzgan bo'lsa, ismini yozishi, kartochkadagi narxni hamda tuzgan shartnoma bo'yicha narxni yozib qo'yishi kerak. Bu olgan foydasi yoki zararini hisoblash, g'olibni aniqlashga yordam beradi. Talabalarga, ular shartnoma tuzayotganda hisoblash oson bo'lishi uchun oxiri 5 yoki 0 bilan tugaydigan raqam bilan narxga kelishganlari ma'qulligini eslatish lozim.

5. Talabalarning shaxsiy hisob varaqlarini to'g'ri to'ldirishayotganini aniqlash uchun sinov raundidan keyin, bu varaqalarni ko'zdan kechirish kerak. Sinov raundidagi shartnoma umumiy hisobkitobga kiritilmaydi.

6. Bozorda oldisotdi 5 daqiqadan (yoki 2,3 raund 10 daqiqadan) uch raundda o'tkazilishi, birinchi sinov raundi bo'lishi, ikkinchi va uchinchi haqiqiy hisobga olinishini e'lon qilinishi kerak.

7. Namoyish qilinuvchi va tarqatiluvchi materialdan foydalanib, shartnomalarni hisobkitob qilish.

8. Har bir raunddan so'ng, talabalar o'z natijalarini hisoblab chiqishi uchun vaqt ajratish.

9. Talabalarni iloji boricha ko'proq shartnoma tuzishga rag'batlantirish kerak. Ular o'z kartochkalarini shartnoma tuzgandan so'nggina topshirishlari mumkin. Shuning uchun ular zarar ko'rsalar ham shartnoma tuzishlari kerak. Har bir talaba o'z foydasini ko'paytirish yoki zararini kamaytirishga harakat qilishi kerak.

Birinchi raundda narxlar birbiridan katta farq qilishi mumkin.

Bozordagi muvozanat narxini qanday aniqlash mumkin? Buning uchun talab va taklif shkalasi ma'lumotlari asosida belgilangan nuqtalarni birlashtirish natijasida hosil qilingan talab va taklif egri chiziqlari yordamida javob beramiz. Ular sotuvchi yoki xaridorning xattiharakatini izohlaydi. Ana shu egri chiziqlar kesishgan nuqta (fokal nuqta) muvozanat nuqtasi bo'ladi. Ana shu nuqtaga mos narx esa muvozanat narxi deyiladi. Talabalar o'zlari chizgan grafik bilan o'qituvchi chizgan grafikni solishtirishlari mumkin. Grafikni muhokama qilish jarayonida o'qituvchi talabalarga «Pirovard bozor narxini kim o'rnatadi, sotuvchimi yoki xaridor?» deb murojaat qilishi mumkin. (Albatta, bozordagi narxni sotuvchi va xaridor birgalikda o'rnatadi).

Qanday qilib sotuvchi va xaridor o'rtasidagi raqobat narxga ta'sir ko'rsatadi?

10. Belgilangan vaqt tugagach o'yinni to'xtatish hamda talabalarni kartoshka bozoridagi umumiy shartnomalar bilan tanishtirish kerak. Har bir qatnashuvchi o'zidan boshqalarni shartnomalari qanday tuzilgani bilan tanishishadi.

11. Ikkinchi raundda talaba o'zi belgilagan narxni baland ovozda e'lon qilishiga ruxsat berishi mumkin. Bu ham axborot oqimini tezlashtiradi.

O'yin tugagach, uni muhokama qilish boshlanadi. O'yinning muhokamasida ko'p foyda yoki zarar ko'rgan talabalar aniqlanib, ularning natijalari izohlanadi.

Shartnomalarni hisobga olish varag'i orqali kartoshka bozorida narxlar muvozanat narxi tomon o'zgarib borganini ko'rsatish kerak.

Buning uchun talabalarga: har bir raundda kartoshkaning narxi qanday bo'lgan, eng ko'p miqdorda necha so'mdan sotilgan?

Narxlardagi farq qaysi raundda eng ko'p?

Nima sababdan oxirgi raundda narxlar nisbatan birbiriga yaqin, deb murojaat qilish mumkin.

Birinchi va ikkinchi savolga olingan ma'lumotlar asosida javob bersak, uchinchi savolga bozordagi raqobat kurashi, xaridor va sotuvchilarning ko'proq axborotga ega bo'lishi sabablarini ko'rsatish mumkin.

Sotuvchi va xaridorlar guruhidan birortasi mustaqil ravishda narxni nazorat qilish imkoniga ega emas. Bunga raqobat yo'l qo'ymaydi. Xaridorlar xaridorlar bilan sotuvchilar sotuvchilar bilan raqobat qilishiga talabalarning diqqatini qaratish kerak.

Chizilgan grafik asosida sotuvchi yoki xaridor yutug'ini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qo'shimcha mashq.

Nomukammal raqobat sharoitida narx qanday shakllanishini sinab ko'rish uchun shu o'yinni «Raqobat va bozor narxlarining shakllanishi» mavzusini o'tganda ko'rish mumkin. Bunda sotuvchilar cheklangan bo'ladi. Birinchi raundda sotuvchilarga alohida kartochkalar berilib, birbirlari bilan kelishishlariga yo'l qo'ymay, bozorga chiqariladi. Ikkinchi raundda esa ularni kelishib olishlariga imkon berib, bozor boshlanadi Raund tugagach, ularning olgan foydasi qanday o'zgarganini muhokama qilinadi:

1) Erkin bozorga nisbatan, sotuvchilar kam, lekin birbirlari bilan kelisha olmaydigan sharoitda.

2) Sotuvchilar o'zaro kelishishlari mumkin bo'lgan sharoitda.

O'yin talabalar soni 20 tadan kam bo'lmagan guruhlarda nisbatan yaxshi o'tadi.

4§. Asarlarni o'rganishda o'yin metodini qo'llash (O'zbekiston Prezidentining asarlari misolida)

Asarlar yoki ilmiy maqolani muhokama qilishda modellashtiruvchi o'yin metodini qo'llash yaxshi natija beradi. O'yinni konkurs shaklida o'tkazish mumkin. Buning uchun guruh talabalari ikki komanda va hay'at a'zolariga(2 yoki 4 talaba) bo'linadi. Hay'at a'zolariga o'qituvchi boshchilik qiladi. Barcha talabalarga asarni, maqolani chuqur o'rganish va konspekt qilish topshiriladi. Tanlov tayyorgarlik ko'rish, o'tkazish va natijasini muhokama qilish asosida tashkil qilinadi. Uni qanday o'tkazishni Prezidentimiz asarlari misolida ko'rib chiqamiz. Konkurs uchun 2 asarni olamiz. Ular:

1. O'zbekiston: iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida.

2. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.

Tanlovni olib borish uchun har ikki jamoadan bittadan boshlovchi tavsiya qilinadi.

Konkursda har bir jamoa uchun 4 tadan topshiriq beriladi. Bular:

savolga javob; test variantlarini echish; avvaldan tayyorlangan uy vazifasi, talabalar tomonidan tayyorlangan asar bilan bog'liq kichik sahnalashtirilgan epizod, 4topshiriq talabalar tomonidan test tuzish va unga javob berish bo'lsin.

1 topshiriq, har bir jamoaga 3 tadan savol beriladi. Savollar bir xilda konvertlarga joylanadi. Har bir komandadan bir talaba chiqib, konvertni olib, savolni o'qiydi va javob beradi. Javob bera olmasa, komanda yordamga keladi. Komanda ham javob bera olmasa raqib jamoa javob berishi mumkin. Har bir to'g'ri javob 1 ball hisoblanadi. Uni o'qituvchi belgilaydi.

1. Savol: Birinchi bosqich – totalitar tizimdan zamonaviy bozor munosabatlariga o'tish bosqichida ikkita hal qiluvchi vazifani birdaniga hal qilishga to'g'ri keldi.

Ana shu hal qiluvchi vazifaning birinchisini ayting.

Javob:

- Ma'muriy buyruqbozlik tizimining og'ir oqibatlarini engish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish.

2. Savol: Bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida ikkita hal qiluvchi vazifani birdaniga hal qilishga to'g'ri keldi.

Ana shu hal qiluvchi vazifaning ikkinchisini ayting.

Javob:

Respublikamizning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish.

3. Savol: Nima sababdan kichik va o'rta biznesni rivojlantirish iqtisodiy taraqqiyotning negizi hisoblanadi?

Javob:

Chunki kichik va o'rta biznes bozor talabiga tezda moslashadi va samarali xo'jalik yuritiladi.

4. Savol. Nima sababdan investitsiyalarni jalb qilishga katta ahamiyat berilayapti?

Javob:

- Chunki iqtisodiy o'sishga investitsiyalar qo'yilgandagina erishiladi.

5. Savol: Nima sababdan Prezidentimiz nutqlarida raqobatchilik muhiti yaratishga alohida e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlanadi?

Javob:

- Chunki raqobatchilik muhiti bo'lmasa rivojlanish bo'lmaydi.

6. Savol: Nima sababdan Prezidentimiz nutqlarida soliqlarni miqdorini turli yo'llar bilan oshirish davlatga ham, jamiyatga ham naf bermasligi ta'kidlandi?

Javob:

- Chunki soliqlarni haddan ziyod ko'paytirish oxiroqibat ishlab chiqarishni qisqartirishga olib keladi.

7. Savol. I. A. Karimov o'zining mazkur asarida, dono xalqimiz nimani o'rgatadi, deb ta'kidlaydi?

Javob. Dono xalqimiz yangi uy qurmay turib, eskisini buzmaslikni o'rgatadi.

8. Savol. "Islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi," deb yozadi I. A. Karimov. Shu yo'nalishlar nechta deb o'ylaysiz va qisqacha ta'rif bering.

Javob. Bu yo'nalishlar 5 ta bo'lib, **birinchi yo'nalish** – O'zbekistonning davlat mustaqilligi, iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlarni qabul qilish. **Ikkinchi yo'nalish** tizimdagi o'zgarishlarga, sifat jihatdan yangi iqtisodiy munosabatlarga va, eng avvalo, mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmuini yaratish. **Uchinchi yo'nalish** xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmini yaratish. **To'rtinchi yo'nalish** O'zbekistonni xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida ta'riflovchi huquqiy normalarni yaratishdan iborat. **Beshinchi yo'nalish** insonning ishonchli konstitutsion va yuridik huquqlarini, ijtimoiy kafolatlarni va aholini ijtimoiy qo'llabquvvatlashni ta'minlaydigan qonunlarni ishlab chiqishdan iborat.

9. Savol. Bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib nima xizmat qiladi?

Javob. Mulchilik masalasini hal qilish, bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi.

10. Savol. Bozor infrastrukturasi shakllantirish sari tashlangan birinchi qadam nimadan iborat?

Javob. Bozor infrastrukturasi shakllantirish sari tashlangan birinchi qadam mahsulot etkazib berishga majburiy davlat buyurtmasi tizimining, uni ishlab chiqarishni fondlashtirilgan resurslar bilan markazlashgan tartibda ta'minlashning tugatilishidan iborat bo'ladi.

11. Savol. Asarda, Ona zaminimiz nimaning asosiy manbai deyiladi?

Javob. Ona zaminimiz boyligimizning, mustaqilligimizning va go'zal kelajakka ishonchimizning asosiy manbaidir.

12. Savol. Mazkur asarda bizning pirovard maqsadimiz to'g'risida nima deyilgan?

Javob. Pirovard maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli huquqiy demokratik davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iborat.

13. Savol. Barcha islohotlarning asl maqsadi nimalarni vujudga keltirishdan iborat?

Javob. Barcha islohotlarning asl maqsadi, **birinchidan**, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichmabosqich shakllantirish, qudratli va tinimsiz rivojlanib boradigan, milliy boylikning ortishini, kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shartsharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish. **Ikkinchidan**, ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum qilishga barham berish, tashabbuskorlik va uddaburonlikni butun choralar bilan rivojlantirish negizi bo'lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilishni ta'minlash. **Uchinchidan**, korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriybuyruqbozlik usullarini bartaraf etish, iqtisodiy omillar va rag'batlantirish vositalaridan keng foydalanish. **To'rtinchidan**, iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va

mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan chuqur strukturaviy o'zgarishlar qilish, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilib borish. **Beshinchidan**, kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyo qarashini o'zgartirish, har bir kishiga o'z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkonini berishlarni vujudga keltirishdan iborat.

Har ikki jamoa a'zolari javob berib bo'lgach, javoblar baholanib, komandalar yiqqan ballar e'lon qilinadi.

2topshiriq test shaklida tayyorlangan. Bunda o'qituvchi tomonidan komandalar uchun mini test tayyorlanadi. Har bir test savoliga javob berish uchun 1 daqiqadan vaqt ajratiladi. To'g'ri javobning har biriga 1 balldan baho qo'yiladi. Testning to'g'ri javoblari hay'at a'zolariga beriladi(misolimizda ular ajratib ko'rsatilgan).

Testlarimiz quyidagicha bo'lsin.

1komanda uchun testlar

1. Birinchi bosqichda...
 - a) beshta hal qiluvchi vazifani;
 - b) uchta hal qiluvchi vazifani;
 - v) ikkita hal qiluvchi vazifani;**
 - g) asosiy vazifani;birdaniga hal qilishga to'g'ri keldi.

2. Mulkchilik masalasini hal qilish bozorni vujudga keltirishga qaratilgan butun tadbirlar tizimini...
 - a) umumlashtiradi;
 - b) bir butun qilib birlashtiradi;
 - v) tashkil qiladi;
 - g) tamal toshi bo'lib xizmat qiladi.**

3. Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiztovar, pul bozorlarida va mehnat resurslari bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashi kerak bo'lgan ...
 - a) transportsiz;
 - b) bozor infrastrukturasiz;**
 - v) banklarsiz;
 - g) axborot kommunikatsiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi.

4. Butun agrar siyosatning muhim masalasinegizi: ...
 - a) fermer xo'jaliklarini tashkil qilish masalasidir;
 - b) erga mulkchilik masalasidir;**
 - v) qishloq xo'jaligini texnika, mineral o'g'it bilan ta'minlash masalasidir;
 - g) agrar infrastrukturani tashkil etish masalasidir.

5. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida yangi tizim uchun: ...
 - a) ishonchli poydevor yaratish vazifasi qo'yildi va hal qilindi;**
 - b) san'atni rivojlantirish vazifasi qo'yildi;
 - v) qishloq xo'jaligini rivojlantirish vazifasi qo'yildi;
 - g) transport kommunikatsiyasini rivojlantirish vazifasi qo'yildi.

2jamoa uchun testlar

1. Prezidentimiz «Dono xalqimiz yangi uy qurmay turib, ...

- a) eskisini sotmaslik kerak;
- b) eskisini birovga bermaslik kerak;
- v) eskisini buzmaslik kerak;**
- g) eskisini birovga tuhfa qilmaslikni o'rgatadi
»,deb ta'kidlaydi.

2. Eng chuqur tarkibiy o'zgarishlar ...

a) iqtisodiyotning tarkibiy tarmoqlari va ayrim sohalarini boshqarish tizimida yuz berdi.

- b) transport tarmoqlarida yuz berdi.
- v) qishloq xo'jaligi tarmoqlarida yuz berdi.
- g) yoqilg'i sanoatida yuz berdi.

3. I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" asari birinchi marta...

- a) 1992 yili;
- b) 1996 yili;
- v) 1995 yili;**
- g) 1994 yili nashrdan chiqqan.

4. Ijtimoiy himoya ...

- a) barcha tabaqalarni qamrab olishi kerak.
- b) aniq maqsadli va aholining aniq tabaqalarini qamrab oladigan bo'lishi kerak.**
- v) aniq maqsadli bo'lishi kerak.
- g) aholining ayrim tabaqalariga qaratilgan bo'lishi kerak.

5. Iqtisodiy barqarorlikka erishish bilan birga aholini ijtimoiy himoya tadbirlari ko'rilganligi Respublikada ...

- a) barqaror ijtimoiysiyosiy vaziyatni ta'minlash imkonini berdi.**
- b) tinchlikni ta'minlash imkonini berdi.
- v) aholining daromadini ta'minladi.
- g) aholini ish bilan ta'minlash imkonini berdi.

Javoblar baholanadi. Komandalar yiqqan ballar e'lon qilinadi.

Uchinchi topshiriq jamoalar uchun uy vazifasi. Bizni tanlovimizda uyga vazifa qilib, I.A.Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asari bo'yicha kichik sahna ko'rinishi tayyorlashni berishimiz mumkin. Asar 16 paragrafdan iborat, demak kamida 16 ta sahnalashtirilgan ko'rinish tayyorlash mumkin. O'qituvchi uni avvaldan rejalashtiradi. 1 jamoa diniy ekstremizm va fundamentalizm, 2 jamoa esa korruptsiya va jinoyatchilik bo'yicha tayyorlashi mumkin.

Bir guruh tomonidan tayyorlangan ko'rinish ikkinchi guruh tomonidan qaytarilmasligi kerak. Jamoalar sahna ko'rinishini namoyish qilib bo'lgach, u hay'at a'zolari tomonidan baholanadi. Maksimal baho 5 ball. Hakamlar talabalarning chiqishlarini baholaydilar va ballarni e'lon qiladilar.

4 topshiriq har bir jamoa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisida Prezidentimizning "Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim" nomli ma'ruzasi bo'yicha 5 tadan test tuzish topshiriladi. Har birlarining tuzgan testlarga raqib komanda a'zolari javob berishadi. Har bir to'g'ri tuzilgan test va unga berilgan to'g'ri javobga 1 ball beriladi.

Talabalar barcha topshiriqlarni a'lo darajada bajarsalar, maksimal 23 ball to'plashlari mumkin.

Jamoalar javobini baholash jadvali

Topshiriq mazmuni	To'g'ri javob	Noto'g'ri javob	1komanda to'plagan ball	2komanda to'plagan ball
Birinchi topshiriq: 1savolga javob: 2 savolga javob: 3 savolga javob: Jami ball				
Ikkinchi topshiriq: Test echish:				
Uchinchi topshiriq: Asar bo'yicha sahnalashtirilgan ko'rinish tayyorlash Jami ball	1. 2. 3. 4. 5.			
To'rtinchi topshiriq: test tuzish: testga javob berish: Jami ball				
Hammasi:				

Talabalar tomonidan tayyorlangan sahna ko'rinishini baholash mezonlari:

MEZONLAR	Maksimal ball
1. Tanlangan muammoning dolzarbligi	1
2. Tanlangan muammoning asar mazmuniga mosligi	1
3. Ko'rinishda asar mazmunining ifodalanishi	1
4. Tanlangan muammoning yoritilishi	1
5. Talabalarning o'z rollarini o'ynash mahorati	1

«MATBUOT KONFERENTSIYA» o'tkazish

Bu metod asosida dars o'tish uchun guruhni «muxbirlar» va «mas'ul xodimlar(davlat, fan arboblari)» ga bo'linadi, yoki uchga «muxbirlar» «mas'ul xodimlar» ularni savoli va javoblarini baholovchi «ekspert guruh»larga bo'lish mumkin. Barcha talabalarga mavzuni atroflicha o'rganish, matbuotda e'lon qilingan yangi qanday qonun yoki farmonlarga ahamiyat berib, darsga tayyorlanib kelish vazifasi topshiriladi. Amaliy mashg'ulot(seminar)da guruh talabalari uchga bo'linadi:

1. «Muxbirlar».
2. «Davlat» va «fan arboblari», «mas'ul xodimlar».
3. Ekspertlar guruhi.

«Muxbirlar» guruhiga mavzuni chuqur o'rganib, real hayotda ular bo'yicha qanday muammolar borligini aniqlab, shular asosida savol tayyorlab kelish topshiriladi. Savol tariqasida o'zlari tayyorlagan eng yaxshilarini berishlari lozimligi, chunki ekspertlar eng yaxshi savolni tanlab, ko'rsatishlari uqtiriladi.

Ikkinchi, «davlat, fan arboblari», «mas'ul xodimlar» guruhi ham darsga muxbirlardan kam bo'lmagan darajada tayyorlanib kelishlari lozim. Ekspertlar eng yaxshi javobni ham alohida ko'rsatishlari ta'kidlanadi.

Uchinchi, «ekspertlar» guruhi darsga nihoyatda puxta tayyorlanishlari zarur. Chunki ular (3 yoki 5 kishi) «muxbir»larning savollari va unga javoblarni baholashadi. Ularni savol va javoblarni naqadar to'g'ri baholaganlari guruh talabalari o'rtasida muhokama qilinadi. Har bir to'g'ri savol va to'g'ri javob 1 ball, noto'g'ri savol va javob 0 ball bilan baholanadi. Ekspertlar

baholash jadvali yordamida har bir talabani individual va guruh bahosini e'lon qilishadi. O'qituvchi darsni borishini kuzatib, «ekspert»lar faoliyatiga talabalar o'z fikrlarini bildirgach, ularni baholaydi. G'olib jamoani e'lon qiladi. Darsga yakun yasaydi(VII bob 5§ga qarang).

5§. Metodning afzalliklari va kamchiliklari

Modellashtiruvchi amaliy o'yin – bu bilim olish, o'rganishning kompleks varianti hisoblanadi. Chunki o'yin mobaynida turli usullardan foydalaniladi. O'yinning muvaffaqiyati bevosita uning bilimdonlik bilan tanlanishi, bajarishiga, talabalarni o'z rollarini ma'nosini tushunib etishiga bog'liq.

Bu metodning afzalligi shundaki, talaba masalaning mohiyatiga qarashini, avvalgi nuqta nazarini o'zgartirish imkoniga ega. Modellashtiruvchi o'yin motivatsiya nuqta nazaridan ham foydali. Talabalar ko'pincha bunday o'yindan qanoat hosil qilib, yangi o'rganganlarini o'rtoqlashadilar. Darsga faol qatnashadilar.

Talabalar bir qarorga kelishni eksperiment qilishlari va uni oqibatini (minimal xatar bilan) kuzatishlari mumkin. Modellashtiruvchi o'yin yordamida talabalarni real hayot voqealari bilan tanishtirish ustunlikka ega. Bunda qo'yilgan savollarga javob topish va real muammolarni echish uchun talabalar shaxsan o'zlari qatnashadilar, real hayotning nazariy modeli bilan tanishadilar. Masalan, bozorda muvozanat narxi qanday o'rnatiladi, tanlov qanday amalga oshadi va hokazo.

Modellashtirilgan o'yin metodi o'qituvchiga dars berishning usullarini o'zgartirishga katta imkoniyat beradi.

Modellashtiruvchi o'yin metodining afzalliklari.

- Talabalarni darsga faol qatnashuvi va iqtisodiy kategoriyalar mazmunini chuqurroq o'zlashtirishi ta'minlanadi;
- mustaqil harakat qilish, qaror qabul qilishga imkon yaratadi;
- o'zaro aloqa, muloqot ta'minlanadi;
- tushunchalarni amaliyotda qo'llash uchun sharoit yaratiladi;
- dars o'tishning turlicha uslublarini birgalikda qo'llash imkoni yaratiladi;
- talabalar darsga qiziqishini orttiradi. Darsdagi vaziyatni ko'p jihatdan talabalar nazorat qiladi;
- o'qituvchining asosiy roli darsni tashkil etish;
- talabani ichki hissiyoti, masalaning mohiyatiga qarashini o'zgartirishi mumkin.

Har qanday metod kabi bu uslubda ham qator kamchiliklar bor. Auditoriyada real jarayonlarni soddalashtirishga to'g'ri keladi. U bir tomondan etarli darajada sodda, ikkinchi tomondan etarli darajada real hayotga yaqin bo'lishi, real jarayonlarni ifodalashi, buni hisobiga qimmatli tajriba o'rgatuvchi bo'lishi kerak. Modellashtiruvchi o'yin o'qituvchidan sinchkovlik bilan puxta tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. Darslikka tayangan holda dars o'tish o'qituvchidan nisbatan kam vaqt, kamroq kuch, diqqat talab qiladi. Ammo, hamma darsni modellashtiruvchi o'yin o'tkazish bilan olib borib bo'lmaydi. Ko'pincha, modellashtirish bilim olishning kulminatsiyasi bo'lib, fanning ba'zi bir asosiy, ularni o'rganish boshqalariga yo'l ochib beradigan kategoriyalari, qonunlarini o'rganishda qo'llaniladi.

Modellashtiruvchi o'yindan foydalanishdagi muhim cheklanish – bu konkret o'qituvchining xarakteri, uslubiga bog'liq. Ko'pchilik o'qituvchilar an'anaviy uslublar asosida dars o'tishga o'rganib qolishgan, shuning uchun ularga shu uslublar samaraliroq tuyuladi.

Modellashtirish talabalarni faolligini oshiradi. Bu yaxshi, lekin talabalar o'yinga qiziqib ketishlari oqibatida ba'zi bir nomaqbul holatlar yuz berishi mumkin. Ya'ni rolga berilib ketib, ayrim talabalarni aldash yoki qoidani buzish hisobiga g'olib bo'lishga harakat qilishi

mumkin. Shuning uchun o'qituvchi vaqtivaqti bilan talabalarga modellashtiruvchi o'yinning maqsadi bilim olish, tajribaga ega bo'lish ekanini eslatib turishi kerak.

Bu uslubni qo'llash bilan bog'liq yana bir muammo vaqt masalasidir. U ko'p vaqt talab qiladi. Shuning uchun ko'p o'qituvchilar vaqtni qizg'anib, bu uslubdan juda kam foydalanishadi. Agar o'qituvchi o'tilgan materialni mustahkamlash, talabning bilimini puxta bo'lishini ko'zlasa, vaqtning bir muncha ortiqcha sarflanishi o'zini oqlaydi.

Metodning kamchiliklari:

- Reallikni haddan tashqari soddalashtirishga olib kelishi, natijada olingan bilimni hayotda qo'llash nisbatan qiyin, foydasi kam bo'lishi mumkin.
- Vaqtdan samarasiz foydalanish.
- Mavzu bo'yicha uning mazmunini ifodalaydigan o'yin tayyorlash qiyin.
- O'yinga tayyorgarlikka ko'p vaqt ketishi.
- Talabalarni doimo zarur darajada nazorat qilib turish qiyin.

Umuman olganda, metodning kamchiliklaridan afzallik tomonlari ko'proq. Dars jarayonida barcha mavzularda qo'llashning iloji yo'q, buning hojati ham yo'q. Lekin muhokama qilinayotgan savolga mos mavzularda o'yinlar tayyorlash zarur.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar

Modellashtiruvchi o'yin, imitatsion o'yin, amaliy o'yin, rol o'yinlari, o'yinning didaktik maqsadi, o'yinning tarbiyaviy maqsadi, o'yin bosqichlari, mo'ljalga olish fazasi, o'yinni o'tkazishga tayyorgarlik, o'yinni o'tkazish, o'yinni muhokama qilish, o'yinni tanlash.

Takrorlash va munozara uchun savollar:

1. Dars o'tish metodlari orasida modellashtiruvchi o'yin metodi, sizningcha, qaysi jihatlari bilan ajralib turadi?
2. O'yin asosida dars o'tishda qanday maqsadlar ko'zlanadi?
3. Modellashtiruvchi o'yin shartli ravishda qanday shakllarga bo'linadi? Ularni sizningcha, farqi bormi yoki yo'q?
4. "Kartoshka bozori" o'yini bilan tanishdingiz. Shunday yoki shunga o'xshash o'yin metodini qo'llab dars o'tkaza olasizmi?
5. Tanlov asosida o'yin dars o'tishga qanday qaraysiz? Yoki uni darsdan tashqari vaqtda o'tkazgan ma'qulmi?
6. Metodning asosiy afzalliklari va kamchiliklarini aytib bera olasizmi?

X bob. IQTISODIY FANLARNI O'RGANISHDA TADQIQOT VA MUNOZARA METODI

1§. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda tadqiqot metodi va uning boshqa uslublardan farqi

Iqtisodiyotni o'rganishda tadqiqot metodini qo'llash talabalarning puxta bilim olishlariga katta yordam beradi. Sababi, iqtisodiyot doimo kishilarni oldiga tanlov muammosini qo'yadi, chunki resurslar cheklangan, ularni bir maqsaddagina ishlatish mumkin, uni ikkinchi maqsadda ishlatib bo'lmaydi. Masalan, erga uy qurilsa, endi u erga ekin ekib yoki yo'l qurib bo'lmaydi. Buning uchun uyni buzish kerak.

Dars berishning bu metodi oldiga ikki maqsad qo'yiladi:

1. Mavzuning mazmunini o'zlashtirish va ilmiy metodlardan foydalanishni o'rganish;
2. Axborotlar, dalillar, ma'lumotlar asosida tadqiqot o'tkazish jarayonida qatnashish orqali talabalarni axborot to'plash va uni ustida ishlash, xulosa chiqarib, baholashga o'rgatish.

Tadqiqotchilik quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- tadqiqotga oid dalillar, hodisalar mohiyati, ularning aloqadorlik va nisbatlarini aniqlash;
- tadqiqot doirasini, uni ro'yobga chiqarish yo'llarini aniqlash;
- tadqiqot maqsadini belgilash va muvofiq ravishda vazifalarni aniqlash;
- tadqiqot o'tkazish rejasini tuzish;
- tadqiqotni amalga oshirish;
- tadqiqot echimining to'g'riligini amalda isbotlash.

Tadqiqot metodi asosida dars o'tish induktiv va deduktiv mantiqqa tayanishi mumkin.

Tadqiqotning deduktiv metodga asoslanishi iqtisodiyotda qator tayyor qoida, qonunlar mavjudligi, ulardan qo'yilgan muammolarni echishda foydalansa bo'lishiga tayanadi. Bu qonun, qoidalar talabalarga zarur axborotni keraksiz ma'lumotlardan ajratishga yordam beradi. Tadqiqot jarayonida izlanishni to'g'ri yo'ldan borishiga ko'maklashadi.

Induktiv metodni qo'llash yordamida talabalar ma'lumot, axborotga asoslanib, iqtisodiy hodisa va jarayonlar haqida yangi ilmiy taxmin (gipoteza)larni ilgari surishi yoki ilgari bildirilganlarini tekshirib ko'rishi mumkin. Bunda, bir muqobil qiymat ikkinchisi bilan solishtiriladi. Shuning uchun kishilarning xattiharakati qanday bo'lishini va ma'lumotlarni sinchkovlik bilan o'rganish muhim ahamiyatga ega. Bunga tadqiqot uslubi orqali erishish mumkin.

Bu uslubning boshqa metodlardan farqi, u talabalarni fikr yuritishi yuqori darajada bo'lishi, bor intellektual qobiliyatlarini ishga solishni talab qiladi. Taniqli amerikalik mutaxassis *Benjamin* tavsiya qilgan bilishning olti bosqichining eng yuqori bosqichiga to'g'ri keladi. U baholash bo'lib, baholashni uddasidan chiqish uchun olgan bilimni yodga tushirish, qo'yilgan masalani tushuna bilish, qo'llay olish, tahlil qilish, sintez qilishni bilishi, turli variantlarni taqqoslashi, oxiroqibat xulosa chiqara oladigan darajada bilimga ega bo'lishi kerak. Shuning uchun ham bu uslubni talabalarning tayyorgarligi, faolligini ta'minlash, bilim darajasini oshirish asosida barcha guruhlarda qo'llash mumkin bo'ladi. Buning uchun talabalarni axborot to'plash, mustaqil ravishchda adabiyotlarni o'qib, jadval va grafiklardan foydalanishni o'rganishlarini kuzatish, aniqlash va bu ko'nikmalarni hosil qilishlari uchun yordam berish kerak.

Metodni qo'llash uchun o'qituvchi puxta tayyorgarlik ko'rishi kerak:

1. Darsda talabalarni qiziqtiradigan savol yoki masala qo'yiladi.
2. O'qituvchi talabalarga bironbir gipoteza taklif qilishi yoki talabalarning o'zlari muhokama qilayotgan masalaning echimini mumkin bo'lgan variantlarini taklif qilishlari, tushuntirishlari lozim.
3. Talabalar ma'lumotlar, axborotlar to'plashadi. Mustaqil ravishda adabiyotlar o'qib,

¹ Benjamin Bloom et al., eds., *Taxonomy of Educational Objectives, Handbook J: Cognitive Domain* (New York: Mk Kay, 1956).

jadval, grafik, videofilm va boshqalarni o'rganib, shaxsan tadqiqot o'tkazadi yoki darsda tadqiqot o'tkazishda qatnashadi.

4. Olingan ma'lumotlar asosida qo'yilgan masala bo'yicha xulosa chiqariladi.

5. Aytilgan gipoteza to'g'rimi yoki yo'qligi, aniqlanadi. Noto'g'ri bo'lsa chiqarilgan xulosa bo'yicha yangi ta'rif beriladi.

Iqtisodiy masalalar, muammolarni tadqiq qilishchda deduktiv taxminlar keng qo'llaniladi. Ular masalani, muammoni echishda odamlarning sa'yharakati qanday bo'lishi mumkin, ular nimani tanlashlari mumkin, buning sababi nimada ekanligini tushunishga yordam beradi. Bu taxminlar odamlarning iqtisodiy fikrlash tarzini qanday kechishi mumkinligi, u nimalarga bog'liqligini anglay bilishimizga bog'liq. Tadqiqot o'tkazishda ana shu taxminlardan foydalanamiz. Ular asosida xulosa chiqaramiz.

Iqtisodiy fikrlash tarzi

1. **Odamlar tanlaydilar.** Hamma kim bo'lishi, nima ish qilishi, qaerda yashashidan qat'iy nazar cheklanganlik muammosiga duch keladi. Shuning uchun tanlash va qaror qabul qilishga majbur.

2. **Tanlov xarajatlar bilan bog'liq.** Odamlar muqobil variantlar orasidan eng yuqori naf keltiradigan yoki eng kam xarajat talab qiladigan variantlarni tanlashadi.

3. **Rag'batlantirish(stimullar)ga qanday tarzda e'tibor qilishlari, qanday munosabatda bo'lishlarini oldindan aytish mumkin.** Stimullar turlituman, jumladan pul shaklida yoki jismoniy qoniqish tarzida ham bo'lishi mumkin.

4. **Iqtisodiy tizimlar yaratiladi.** U o'z navbatida individual tanlov stimullariga ta'sir ko'rsatadi. Har doim biron bir kishi u yoki bu muqobil variantni cheklovchi, u yoki bu tanlovni afzal ko'rar ekan, yoki qo'shimcha muqobil variantni hosil qilar ekan, boshqalar uchun stimuly o'zgaradi. Har safar qonun yoki tartib o'zgarganda muqobil variantlar cheklanadi yoki stimullar o'zgaradi.

5. **Ixtiyoriy ayirboshlashda qatnashganlar doimo yutishadi.** Har safar ikki va undan ortiq kishi ayirboshlashni amalga oshirar ekan, har bir kishi o'zi uchun kamroq qadrlanadigan yoki unchalik zarur bo'lmagan narsani qadrlanadigan, zarur narsaga almashtiradilar. Natijada ayirboshlash har ikki tomon uchun qo'shimcha qadrdimmat yaratadi. Shunday tarzda butun iqtisodiyotda ham ayirboshlash har ikki tomon uchun manfaatli bo'ladi.

6. **Tanlov kelajakda namoyon bo'ladigan ma'lum bir oqibatga olib keladi.** Tanlash natijasida ko'zlangan maqsadga etish mumkin. Lekin kelajakda u qanday oqibatga olib keladi, buni baholash qiyin. Shuning uchun juda ko'p qarorlar tavakkal bo'lib, ularda ma'lum darajada xatar mujassamlangan. Shuning uchun ham tanlash risk qilishdir.

Talabalar biron masalani, muammoni o'rganar ekanlar, insonlarning ana shu iqtisodiy fikrlash tarzini yoddan chiqarmasliklari lozim.

Bu metod dars berishning boshqa metodlaridan:

- 1) iqtisodiy fikrlashning yuqori bosqichiga asoslanganligi;
- 2) talabalarning bor intellektual qobiliyatlarini ishga solishi;
- 3) ilmiy izlanishda talabalarni bevosita ishtirok etishlari;
- 4) ma'lumotlar, dalillar asosida hisobkitob qilib, xulosa chiqarish va baholashga o'rgatishi bilan farqlanadi.

2§. Darsni tadqiqot metodi asosida tashkil etish

Dars jarayonida o'qituvchi tadqiqot metodini turlicha qo'llashi mumkin. Jadval ma'lumotlari, grafik, diagrammalar yordamida tadqiqot metodini qo'llash qulay.

Biz tadqiqot metodini modellashtiruvchi, imitatsion o'yin asosida, dars o'tishni mulk munosabatlari misolida ko'rib chiqamiz.

Mulk munosabatlari mavzusi bo'yicha dars o'tish jarayonida tadqiqot metodini qo'llash mulkchilik mazmunini tushunarli bo'lishiga yordam beradi.

1. Maqsad: mulkchilik, mulk munosabatlarini, mulkka iqtisodiy va huquqiy kategoriya sifatida tushuntirib berish.

2. Mulk huquqini resurslarni taqsimlanishida qanday rol o'ynashini tahlil qilish.

3. O'yin o'tkazish uchun materiallar, auditoriyada taxminan 2x2 metr bo'sh joy.

4. 60 dona skrepka, gugurt cho'pi yoki boshqa material bo'lishi mumkin;

5. Rangli skotch.

6. Mulk huquqi dastasi va undan kelib chiqib mulk huquqining aniq sifatleri ko'rsatilgan tarqatma material.

1 Tarqatiladigan material

Mulk huquqi dastasi

Mulk huquqi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Egallik qilish, ya'ni boylikni nazorat qilish huquqi.

2. Foydalanish huquqi.

3. Boshqarish, ya'ni boylikdan kim, qanday foydalanishini ta'minlash masalasini hal etish, echish huquqi.

4. Daromad olish huquqi, ya'ni boylikdan foydalanishdan kelgan natijalarga ega bo'lish huquqi.

5. Tasarruf qilish, ya'ni boylikni begonalashtirish, boshqacha aytganda sotib yuborish, iste'mol qilish, o'zlashtirish yoki yo'q qilib yuborish huquqi.

6. Xavfsizlik, ya'ni boylikni ekspropriatsiya (tortib olish) qilishdan, tashqi muhitdan, chetdan etkaziladigan ziyonlardan himoya qilish huquqi.

7. O'z boyligini meros qoldirish huquqi.

8. Boylik sohibi bo'lishning muddatsizligi huquqi.

9. Tashqi muhitga zarar keltiradigan tarzda mulkdan foydalanish usullarini ta'qiqlash.

10. Qarzini to'lash javobgarligi, ya'ni boylikdan qarzni to'lash uchun foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lish.

11. Buzilgan huquqni tiklash tartibi va institutlarning mavjud bo'lishini ta'minlash.

Ana shu huquqlarni bir butun holda olib qarasaq, ularni umumiy ravishda quyidagi sifatleri: universalligi, mulkni faqat uning egasiga tegishli bo'lishi, qo'lmaqo'l o'tishi, huquqiy ta'minlanganligi bilan biron bir qaror qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi.

2 Tarqatiladigan material

Mulk huquqining aniq belgilangan sifatleri:

Universalligi.

Hamma tovarlar, xizmatlar va resurslar mulk hisoblanadi. Ulardan foydalanish, imtiyoz va cheklashlarning barchasi belgilangan.

Mulkning faqat mulk egasiga tegishli bo'lishi.

Mulkka egalik qilish va foydalanishdagi xarajatlar va olingan foyda, natija mulk egasiga qarashli bo'ladi. Ulardan boshqalarning foydalanishi, sotish yoki ijaraga berish orqali amalga oshishi mumkin.

Mulkning qo'lmaqo'l o'tishi.

Mulkchilik huquqi bir mulk egasidan boshqasiga o'tishi mumkin. Bunda mulkni merosga qoldirish, sotish, hadya qilish, qarzni to'lash kabilar orqali mulk qo'ldanqo'lga o'tishi mumkin.

Huquqiy ta'minlanganligi.

Mulkchilikning barcha huquqlari qonuniy yo'l bilan himoya qilingan. Boshqa kishilar tomonidan sanksiyasiz bironing mulkini egallab olish, yoki nazorat qilish man qilingan.

Bu materiallardan talabalar tadqiqot o'tkazish jarayonida foydalanadilar.

Amaliy o'yin tadqiqot tafsiloti.

Ixtiyoriy ravishda o'yinda ishtirok etish uchun 10 nafar talaba doska oldiga chiqariladi. Ular aylana shaklida yonmayon turishlari kerak. Aylananing diametri 2 metrdan kam bo'lmasin. Doskaga o'yinda qatnashayotgan talabalar ismi yoziladi. O'yin 1 daqiqadan 2 raund bo'lishi tushuntiriladi.

Talabalarning birinchi raundda erdan olgan har bir cho'pi uchun 0,1 ball, ikkinchisi esa 0,2 ball berilishi alohida ta'kidlanadi. O'qituvchi aylanaga skrepka, gugurt cho'pi yoki boshqa narsani (biz gugurt cho'pini tanladik) sohib tashlaydi.

Avvaliga talabalar cho'plarni ikkinchi raundda teramiz, deb o'zaro kelishishga harakat qilishi mumkin. Lekin baribir biror talaba cho'pni terishni boshlaydi. Unda qolganlar ham yoppasiga terishga tushadilar, natijada birinchi raunddayoq cho'plar terib bo'linadi.

Yordamchi talaba doskaga har bir talabaning tergan cho'pi miqdorini yozib qo'yadi.

2. Skotch bilan pol 10 ta kvadrat bo'lakka bo'linadi. Har bir talabaga ma'lum bir kvadrat beriladi. Talaba o'z kvadrati yonida tursin. Talabalarga faqat o'z kvadratidagi cho'pnigina terishi mumkinligi uqtiriladi. Qolgan shartlar xuddi birinchidagidek amalga oshiriladi. O'qituvchi cho'pni hamma kvadratlarga tushadigan qilib sochadi. Agar cho'plar lentani ustiga tushgan bo'lsa, uni kvadratlarga olib tashlanadi.

Bunda talabalar shoshmay, 2raundda poldan cho'plarni terishadi. Chunki unga tegishli cho'pni hech kim tera olmaydi. Raund tugagach terilgan cho'plar miqdori va ballar doskaga yoziladi.

Talabalar ismi	Birinchi o'yin			Ikkinchi o'yin		
	1raun	2raun	ball	1raund	2raun	ball
Odiljon	10	0	1,0	0	10	2,0
Olimjon	8	0	0,8	0	9	1,8
Erkinjo	9	0	0,9	0	10	2,0
Nuriddi	8	0	0,8	0	7	1,4
Xusnid	5	0	0,5	0	4	0,8
Azmidd	4	0	0,4	0	6	1,2
Abduha	3	0	0,3	0	4	0,8
Abduha	6	0	0,6	0	6	1,2
Abduxo	6	0	0,6	0	2	0,4
Anvar	7	0	0,7	0	2	0,4

O'qituvchi talabalarni o'yinda qatnashgani uchun minnadorchilik bildirib, hammalarini o'tirishga taklif etadi, so'ngra talabalarga savol bilan murojaat qiladi: jamiyatning maqsadi cheklangan resurslardan samarali foydalanish. O'yinimiz bo'yicha eng ko'p foyda olish uchun cho'plarni **qachon terishni** boshlash kerak (ya'ni resurslarni samarali joylashtirish uchun)?

Ikkinchi raundda.

Sababi, ikkinchi raundda ular uchun (ularning qadri) jamiyat ikki barobar yuqori haq to'lashga tayyor.

Savol: Nima sababdan hamma talabalar birinchi o'yinda, birinchi raunddayoq hamma cho'plarni terib bo'lishdi? Vaholanki, ikkinchi raundda ikki barobar qimmat to'lanardi? Buning

farqi nimada? Talabalar turlicha fikr bildirishi mumkin. Birinchi raundda cho'plar umumiy, hech kimga tegishli emas, kim birinchi bo'lib ko'proq terishga ulgursa, shuncha ko'p ball yig'adi (pul oladi). Oldinroq harakat qilsa ko'proq yig'ishi mumkin. Boshqalarni qancha, qaerdan terishini hech kim nazorat qilmaydi. Ikkinchi raundgacha nima qoladinoaniq. Har bir talaba o'z manfaatidan kelib chiqib, ikkinchi raundni kutishdan voz kechadi. Chunki bu kutish tufayli, ikkinchi raundda qancha cho'p terish mumkin, umuman, qanchasi qoladi, yoki qolmaydinoaniq. Shuning uchun ham hech bo'lmaganda, bir talaba terishni boshlaydi. Uni ko'rib, qolganlar ham shoshapisha cho'p terishga kirishib ketadi.

Ikkinchi o'yinda esa talabalar vaqtni nazorat qilish imkoniga ega. Shuning uchun hamma ikkinchi raundni kutdi. Chunki endi ular faqat o'z kvadratlariga to'g'ri kelgan cho'plarnigina terishlari mumkin, ya'ni cho'plarga mulk huquqi belgilangan.

Savol: Mulk huquqining belgilanishi talabalar xatti-harakatiga qanday ta'sir qildi?

Ikkinchi o'yinning 2 raundida talabalar kutishlari evaziga foyda ko'rishdi. Mulkdan samarali foydalanildi.

O'yinda yuz bergan munosabatlarga ikki xil yondashish mumkin:

1. Talabalarni, ya'ni jamiyatni mulkka (cho'pga) munosabati;
2. Jamiyat a'zolari (talabalar)ning mulk (cho'p) yuzasidan o'zaro munosabatlari.

Cho'p (mulk) poldan terib olingach, uni nima qilish ixtiyoriy. O'yinimizda cho'p sotilayapti. Shuning uchun birinchi o'yinda cho'plarni hamma uchun bir xil olish imkoniyati bo'lganda, biribiriga qaramay, shoshapisha terishga tushishdi. Ikkinchisida esa aksincha. Demak, bundan qanday xulosa chiqarish mumkin?

Resurslar hamma uchun teng, umumiy bo'lsa, ulardan foydalanish yuzasidan hech qanday cheklash bo'lmasa, ulardan: 1) samarasiz foydalaniladi; 2) ularni tezda tugatib, yo'q qilinishigacha olib kelish mumkin; 3) ularni o'zlashtirib, ya'ni o'ziniki qilib olish jarayonida turli nizolar chiqishi mumkin.

Savol: Kishilik jamiyati taraqqiyoti natijasida qanday ob'ektiv zaruriyat kelib chiqdi va bu muammo qay tarzda hal etildi?

Albatta, bunda ham turlituman javoblar bo'ladi. O'qituvchi uning qaysi biri haqiqatga yaqinligiga qarab, baho berishi kerak.

Dastlabki insonga tabiatdagi hamma ne'matlar birday qarashli bo'lgan. Ne'matlarni iste'mol qilishi oqibatida ochlikka mahkum bo'lishdan dehqonchilikni o'rganish, ya'ni ishlab chiqarishni boshlash bilan yo'l topgan bo'lsa, tabiatda resurslarni cheklanganligi, ularni palapartish, samarasiz ishlatishdan mulkchilik munosabatlari kelib chiqishi, muvofiq ravishda mulk huquqlarini belgilash bilan yo'l topdi. Xususiy mulkchilik resurslardan eng samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi

Shunday qilib, avvaldan ilgari surgan gipotezamiz, birinchi sharoitga to'g'ri kelmas ekan, lekin ikkinchisi uchun mos tushar ekan.

O'yinni muhokama qilish jarayonida tadqiqotni yanada chuqurlashtirish uchun manfaat nima, uning mulk bilan qanday bog'liqligi bor? Nima sababdan manfaat bir tomondan ob'ektiv, ikkinchi tomondan sub'ektiv, bir tomondan umumiy, ikkinchi tomondan xususiy, degan qo'shimcha savollar bilan murojaat qilish mumkin. Bunda talabalarning diqqatini ehtiyojlarning ob'ektivligi, ya'ni insonning yashash uchun ehtiyojlarini qondirishi zarurligi, ikkinchi tomondan, u har bir insonning sub'ektiv ehtiyoji tarzida namoyon bo'lishi, ehtiyojlarni qondirish uchun ne'matlar unga tegishli bo'lishi, ya'ni o'zlashtirilishi lozimligi haqidagi fikrlarga diqqatni qaratish kerak.

Inson o'z manfaatini o'ylovchi shaxsiyatparast(egoist), shuning uchun ham xususiy manfaat umumiy manfaat bilan mos tushavermasligi, natijada umum manfaatiga zid bo'lsa ham, resurslardan samarasiz foydalanishga olib kelishini ko'ramiz.

Real hayotdan qanday misollar keltirish mumkin? Hozirda hech kimniki bo'lmagan ne'matlar bormi? Misol qilib, kitlar, ilonlar, turli hayvonlar, suv, havo kabilarni natijada ular tufayli qanday muammolar vujudga kelayotganiga qator misollar keltirish mumkin.

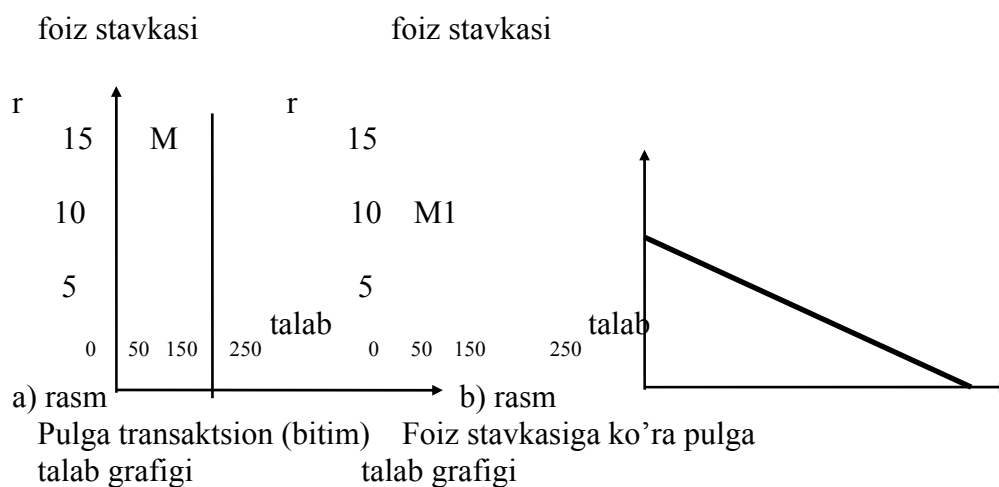
Shuni ham ta'kidlash kerakki, talabalar o'yinda o'zlarining huquqlari (o'yindan avval

o'qituvchi tomonidan e'lon qilingan shartlar bo'yicha) o'qituvchi tomonidan ta'minlanishini ko'zda tutgan holda qatnashishgan. Mulk huquqini ta'minlashning sharoitlari, kim tomonidan, qanday tarzda amalga oshirilishi haqidagi tadqiqotni birgalikda davom ettirish mumkin.

Talabalarga: Agarda mulk huquqining amalga oshirilishi davlat tomonidan nazorat qilinmasa nima bo'ladi? Mulk huquqi suiiste'mol qilinsachi, degan savollar bilan murojaat qilish mumkin.

Tadqiqot metodini afzallik tomoni shundaki, aynan shu metodni qo'llab chizma, grafik, jadvallarning tahlilini o'rganishimiz mumkin. Bu esa iqtisodiy fanlarni o'rganishda juda qo'l keladi. Masalan, pul taklifi bilan talabning muvozanatini ushbu metodni qo'llab ko'rib chiqishimiz mumkin.

Quyidagi grafiklarga diqqat qiling: agar pul taklifi 200 milliard so'm desak, pul bozorida muvozanat qanday o'rnatiladi. Nima sababdan bir vaqtning o'zida pul taklifi va foiz stavkasini tartibga solib bo'lmaydi?

Maqsad: 1. Foiz stavkasining pulga talab va taklifga ta'sirini o'rganish;

2. Pul taklifi va pulga talab, foiz stavkasi o'rtasidagi bog'lanishni o'rganib, uning asosida xulosa chiqarish.

Qo'yilgan masalani echish uchun materiallar:

- pulga transaksion talab grafigi;
- foiz stavkasiga ko'ra pulga talab grafigi.

Bu grafiklarni slaydga, doskaga chizish yoki tarqatiladigan material sifatida tayyorlash mumkin.

Tadqiqot tafsiloti:

Ma'lumki, bozor xo'jaligida ssuda kapitali vujudga keladi. Bunda pul qo'shimcha fazilat, foyda keltirishga ega bo'ladi.

Bozorga chiqarilgan pulning narxi foiz bo'ladi. Bu uning ma'lum ehtiyojni qondirishda pulning xossasidan foydalanilgani uchun beriladigan xaq bo'ladi.

Ssuda kapitaliga talab va taklif asosida muvozanatlashgan ssuda foizi belgilanadi.

Odatda, bozor va o'rtacha foiz normasi farqlanadi. Bozor foiz normasi bozordagi ma'lum vaqt mobaynida belgilangan foiz bo'lib, bozor kon'yunkturasiga bog'liq. U iqtisodiyotdagi o'zgarishga qarab, tebranib turadi. O'rtacha foiz normasi uzoq muddat davomida uning o'zgarish harakatini ifodalaydi.

Ssuda kapitaliga bo'lgan talab va taklifga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- ishlab chiqarish hajmi;
- jamg'arilgan pul hajmi;
- ishlab chiqarish tsikllarining tebranishi;
- ishlab chiqarishning mavsumiy sharoitlari;
- inflyatsiya sur'ati;

- davlat tomonidan foiz stavkasining boshqarilishi;
- xalqaro omillar

Tadqiqot o'tkazish jarayonida o'qituvchi savollar bilan murojaat qilib, pulga talab va taklifning hajmiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga ta'sir ko'rsatadi. Pulga talabga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan foiz stavkasi bo'lib, uning o'zgarishi pulga talabni o'zgarishiga ta'sir qiladi.

Talabalar ikkinchi grafik bo'yicha o'z fikrlarini bildiradilar.

Grafikdan ko'rinib turibdiki, foiz stavkasi yuqori bo'lganda kreditga talab kam, aksincha, foiz stavkasi kam bo'lganda talab ko'p. Buni sababini talabalar turlicha izohlashlari mumkin. Lekin shunday xulosa chiqariladiki, bank kreditiga foiz stavkasi yuqori bo'lganda talabni kamayishiga sabab, tadbirkorlar olgan foydalaridan foiz to'laydilar. Agar olgan foydalari to'laydigan foizlarga nisbatan kam bo'lsa o'zlariga qoladigan miqdor qoniqtirmasa kredit olishmaydi. Kredit olganda foiz stavkasi past bo'lsa, olingan foydadan qarz (foizi bilan) to'lash imkoni kengayadi. Natijada tavakkal qilib kredit olishga intilish kuchayadi.

Shu bilan birga, foiz normasi ta'sir ko'rsatmaydigan holat ham mavjudligini (a) rasmdan ko'rish mumkin. Bunda pulga talab darajasiga foiz stavkasi bog'liq bo'lmaydi. Unda, asosan, tovarlar narxi, pul birligi oboroti tezligi bog'liq bo'lib, foiz stavkasi ta'sir ko'rsatmaydi.

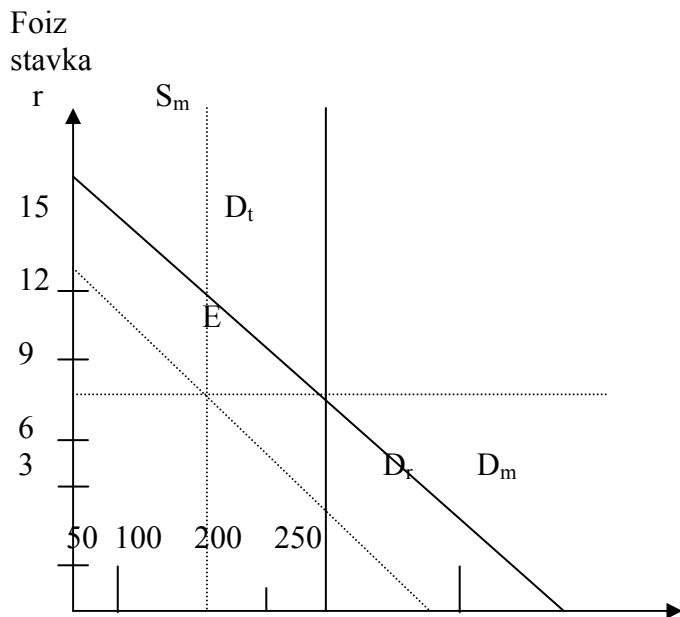
O'qituvchi «pul taklifi 200 mlrd. so'm bo'lganda muvozanat qanday bo'lishini aniqlash uchun nima qilishimiz kerak?» degan savol bilan auditoriyaga murojaat qiladi.

Talabalar turlicha fikrlar aytishadi. Ular ichida eng to'g'ri fikr **birinchi navbatda** transaksion talab bilan foiz stavkasiga ko'ra talabni birga qo'shganda umumiy talab qancha bo'lishi mumkinligini aniqlash. Buning uchun har ikki grafikni bitta grafikda ifodalaymiz. U holda shtrixlangan D_t pulga transaksion talab chizig'i bilan, D_r pulga foiz stavkasiga ko'ra talab chizig'i kesishgan nuqta umumiy talabni ifodalaydi.

Biz pulga umumiy talabni aniqladik, endi muvozanat darajasini aniqlashamiz kerak. O'qituvchi talabalarga yana murojat qiladi: «Qanday qilib muvozanat o'rnatamiz?»

Ikkinchi navbatda, biz umumiy pulga talabni aniqladik, endi taklif 200 milliard so'm bo'lganda muvozanat darajasini aniqlashimiz kerak.

Agar pul taklifi 200 milliard so'm bo'lsa, muvozanat quyidagicha o'rnatiladi.

D_r pulga foiz stavkasiga ko'ra talab chizig'i;

D_t – pulga transaksion talab chizig'i;

D_m – pulga umumiy talab;

S_m pul taklifi;

E – pul taklifi (S_m) – 200 milliard so'm bo'lganda pulning

muvozanat nuqtasi.

Chunki pulga umumiy talabimiz D_t bilan D_r kesishgan nuqtada edi. Pul taklifi 200 milliard so'm bo'lganda muvozanatni topish uchun bu nuqtani S_m taklif egri chizig'iga ko'chiramiz. **Muvozanat E nuqtada bo'ladi.**

Pul taklifini kamayishi bilan foiz stavkasi oshayapti yoki aksincha. Demak, biz ikkisidan birini tanlashimiz kerak. Pulkredit siyosati yuritilayotganda mamlakatdagi sharoitga, Markaziy bankning maqsadiga ko'ra, foiz stavkasini oshirish yoki pasayishi tanlanadi. Ssuda foiz stavkasiini pasayishi investitsion faoliyatni kuchayishiga olib keladi. Chunki kreditga talab ortadi, degan xulosa chiqariladi.

Darsni o'tkazishda o'qituvchi o'rganiladigan mavzu bo'yicha tayyorgarlik ko'rishni, axborot, ma'lumot dalillarni to'plashni talabalarga avvaldan topshirishi mumkin.

Bu usulda butun guruh birgalikda bank ishi fanini yaxshiroq tushuntirishga intiluvchi izlanuvchilarga aylanishadi. Lekin bu uslubni qo'llash oson emas.

Birinchidan, bu metod bilan dars o'tish ko'p vaqt talab qiladi. Qo'yilgan muammoni tatbiq qilishga e'tibor qaratilib, boshqalari keyinga surilishi yoki qolib ketishi mumkin.

Ikkinchidan, tadqiqot uslubi asosida dars o'tish guruh talabalarining barchasining qobiliyati bir biriga yaqin, fikrlash darajasi yuqori bo'lishini talab qiladi. Bunga erishish qiyin.

Uchinchidan, tadqiqot uslubi o'qituvchidan chuqur bilim, tajriba, iqtidor talab qiladi. Chunki tadqiqot o'tkazish uchun o'qituvchining o'zi ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi, tadqiqot jarayonida yuz beradigan har qanday kutilmagan hodisa, talabalar tomonidan qo'yilgan savol, masala yoki muammoga javob berishga tayyor bo'lishi, tadqiqot o'tkazilayotgan masalani echishda metoddan foydalanish mahoratiga ega bo'lishi kerak.

3§. Dars o'tishda munozara metodini qo'llash

Talabalarni o'z fikrini qat'iy himoya qilishga, boshqalarning fikrini tahlil qilishga, mantiqiy mushohada yuritishga undaydigan, darsda faol qatnashishlarini ta'minlaydigan metodlardan biri darsni munozara metodi asosida tashkil qilishdir.

Tadqiqotchi J. T. Dillon tomonidan o'qituvchi izlanuvchanlik va hamkorlikka asoslangan tarzda munozarani tashkil etishi uchun quyidagilarga e'tibor berish lozimligi ko'rsatilgan.

1. **Tasdiqlash.** Munozarani boshqaruvchi shaxs ma'lum muammoni tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi g'oyani o'rtaga tashlaydi. Bu bildirilgan fikrdan ta'sirlanib, uni tushunganlik va tushuna olmaganlikni tasdiqlash usuli. Tasdiqlovchi fikrlarni birmuncha yumshoq ohangda bayon etib munozaraga chorlaydi. Bunda «Qani, Feruza sizning fingringizcha to'g'rimi, nima deya olasiz?» yoki «hozirgina Sardor fikr bildirdi siz unga ko'maklashasizmi?» deb murojaat qilish mumkin.

Munozara davomida talaba o'z fikrini qandaydir mujmalroq bayon qilsa, «Meni tushunishimcha, siz.....demoqchi edingiz, lekin Nafisadedi. Demak, siz uni fikriga qo'shilmayapsiz» deya yo'naltirib, ko'rsatmalar berib turadi.

O'qituvchi munozarani sinchkovlik bilan kuzatishi va boshqarishi zarur. O'quvchi va talabalar fikridan munozarani qizitish maqsadida foydalanishi zarur. Munozarada vujudga kelgan vaziyatdan ustalik bilan foydalanish kerak.

2. **Savollar.** O'quvchitalabalar o'qituvchining savolidan tashqari sinfdoshlari, kursdoshlari savollarini muhokama qilishga moyil bo'lishadi. Shuning uchun ko'proq ularni savol berishga undash zarur.

3. **Ishoralar.** Munozara jarayonida o'qituvchi gapirayotgan talabani fikrini bo'lmaslik yoki bo'g'ib qo'ymaslik uchun ovoz chiqarmay, imo ishoralar bilan boshqarishi ma'qul. O'qituvchining yuzida tushunmaslik alomatlarining paydo bo'lishi, o'quvchitalabalar uchun «tushuntirish talab qilinadi» degan signaldir. Qo'llarni go'yo ikki narsani tortayotganday holatda bo'lishi «aytilayotgan ikki g'oyani taqqoslab, ularning qaysi biri to'g'ri ekanligini tasdiqlash» ishorasini beradi.

O'qituvchining ko'zlarini katta ochib, gapiruvchini ko'rsatib, tinglashga ishora etishi fikrni oxirigacha diqqat bilan eshitishga undaydi.

O'qituvchining yuzidagi qiziquvchanlik, tasdiq ishorasi o'z fikrini ifodalash uchun so'z topolmay turgan talaba (o'quvchi)ni yanada ilhomlantiradi.

4. Sukut saqlash. Munozara uchun o'rtaga savol tashlangach, uni o'ylash uchun vaqt beriladi. Lekin bu vaqt qisqa bo'lishi, uni o'qituvchi to'ldirishi zarur. Bo'lmasa, uni to'ldiruvchilar ko'payib ketadi.

O'qituvchi munozara jarayonida o'z fikrini bildirayotgan talabaning gapi, dalillaridan qoniqmasa yoki uni to'g'ri javobga yo'naltirishi lozim bo'lsa, ularni qo'llabquvvatlash lozim bo'lsa, talaba jim qolganda:

Misol keltira olasizmi? Nima uchun shunday deb o'ylaysiz?

Siz demak Shuhratni fikriga qo'shilmaysiz? yoki fikriga qarshisiz? Siz o'rtog'ingizni fikrini qo'llabquvvatlaysiz? kabi savollar bilan murojaat qilib, yoki «nahotki», «rostdana», «yo'g'e» deb luqma tashlab, ularga ruhiy madad berib, yoki asossiz fikrlar bildirishga yo'l qo'ymaydi.

Siz o'z dalillaringiz bilan Otabekni ishontiring, u nimagadir gaplaringizga ishonchsizlik bilan qarayapti. Keyingi bildirgan fikringiz, Azizning fikriga zid emasmi? Negadir sizga hayrat bilan qarayapti? deya talabalar to'g'ri yo'nalishga solinadi.

Talabalarni xatolariga qay tarzda ta'sir ko'rsatish munozara olib borish uchun juda ahamiyatlidir.

Odobli luqma tashlash, savol berish fikrni oydinlashtirib, aytilgan g'oyani mantiqiy oqibati to'g'risida fikrlashga qiziqish uyg'otadi.

Qanday bo'lishidan qat'iy nazar, o'qituvchi ma'qullaydimi, yo'qmi, o'qituvchi o'z munosabatini bildirishga shoshilmasligi kerak. Bu munozara yuritishning qat'iy qoidasi hisoblanadi.

Munozara jarayonida talabalarning o'zlari o'rtoqlari bildirgan fikrni qaysilariga qo'shilishlari yoki qo'shilmasliklarini bildirishadi. Shu bilan birga o'qituvchi mantiqsiz, yaqqol qarama qarshi, asossiz fikrlarni aytilishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Munozara o'tkazishdan avval talabalarga tarqatma material sifatida munozarada o'zlarini qanday tutish kerakliklarini ko'rsatuvchi quyidagi eslatmani tarqatgan ma'qul.

Munozara ishtirokchisiga eslatma.

1. Munozara o'zaro munosabatlarni aniqlash shakli emas, balki muammolarni hal qilish metodidir. Shuning uchun shaxsiy munosabatlar namoyon etilmaydi.
2. Ko'p gapirmang, boshqalarni ham o'z fikrini aytishiga imkon bering.
3. O'ylab gapiring. So'zlarni chuqur mulohaza qilib, hissiyotni boshqarib, gapni aniq maqsadga etkazing.
4. Muxolif nuqtai nazarini tushunishga intiling, unga hurmat bilan qarang.
5. Odob bilan e'tiroz bildiring. Aytilgan fikrni buzib, ma'nosini o'zgartirmang. Asabiy rad etmagan holda, o'z fikringizni odilona asoslang.
6. Noqulay holatga tushib qolmaslik uchun har narsadan gumonsiramang.
7. So'zlar ta'siriga o'ta berilib ketmang.
8. O'zingiz bilmagan, kam bilgan yoki umuman xabardor bo'lmagan masalalar bo'yicha fikr bildirishga shoshilmang.
9. Faqat munozara mavzusiga oid fikrni ayting. O'zingizni juda ham bilimdon, zakovatli qilib ko'rsatishga intilmang.
10. Biror kishiga yaxshi ko'rinishga yoki aksincha, kamsitishga intilib, gapirmang.

Darsni munozara metodi asosida tashkil qilishni turli usullari mavjud. Ulardan keng qo'llaniladigani yuqorida ko'rsatganimizdek, o'quv jarayonida munozara, muammo qo'yib, muhokama qilish mumkin. Bunda talabalar munozaraga individual tarzda yondashadilar. **Ochiq**

munozara qo'yilgan muammoni belgilangan qoida bo'yicha muhokama qilinib, echimini qabul qilish yoki qilmaslikni plenumga topshirish bilan yakunlanadi. Bunda, masalan, quyidagicha savol qo'yish mumkin:

Aytishlaricha, Angliyada o'z vaqtida mashhur bo'lgan kema kapitani muhtojlikka tushib, o'ylabo'ylab, oxiroqibat gazetada «Xatolarimni sotaman» deb e'lon bergan ekan. Odamlar taajjublanib, tavba, xatoni ham sotsa bo'lar ekanda, uni qanday ahmoq sotib oladi, deyishgan ekan. Lekin shunday kishi topilibdi. Siz ham xatolarni sotib olgan odamni ahmoq, deb o'ylaysizmi?

Bordiyu, yo'l qo'yilgan iqtisodiy xatolarni sotaman, degan e'lon chiqsa, siz, o'zingiz sotib olarmidingiz?

Har bir talabaning bildirgan fikri hamda qo'yilgan muammoni echish uchun bildirgan fikriga qarab, ball beriladi.

Dars o'tishning yana bir usuli kichik guruhlar o'rtasida munozara olib borishdir. Bu usulda qo'yilgan muammo kichik guruhlar o'rtasida muhokama qilinib, ular o'z takliflarini asoslab berishi zarur. Masalan, Davlat byudjeti parametrlarini qabul qilishni Oliy Majlis fraktsiyalari o'rtasidagi munozara tarzida tashkil qilish mumkin. Bunda har bir kichik guruh bir fraktsiya rolini o'ynashadi. O'z taklifini asoslash uchun eng muhim dalillarni keltirib, Oliy Majlisning boshqa a'zolarini ham o'z takliflarga ovoz berishga moyil qilishga intilishadi. Munozara qatnashchilari qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishlariga ko'ra baholanadi.

Munozara metodini qo'llashning yana bir usuli «**qarama qarshi munozara**» bo'lib, uni talabalarning o'zi olib boradi. O'qituvchi faqat munozara olib borish uchun savol tayyorlab, darsni tashkil qiladi.

Qarama qarshi munozarada qo'yilgan savolga zid fikr, javob aytiladi. U guruh o'rtasida muhokama qilinadi. Har bir talaba «ha» yoki «yo'q» deb javob berishi hamda o'z fikrini asoslashi kerak. Savolni quyidagicha qo'yish mumkin.

Masalan, Hukumat importga to'siqlar qo'yishi kerakmi?

ha	yo'q
<p>Importga to'siq qo'yish sabablari.</p> <p>Mamlakatni o'zida ishlab chiqarish va aholi bandligini ta'minlash lozim.</p> <p>Milliy xo'jalik tarmoqlarini himoya qilish.</p> <p>Chet el kapitalini jalb qilish.</p> <p>Chet el firmalari tomonidan uyushtirilgan «demping»ga yo'l qo'yimaslik.</p>	<p>Importga to'siq qo'yimaslik zarurligi sabablari.</p> <p>Xalqaro mehnat taqsimoti yutuqlaridan foydalanilmaydi.</p> <p>Milliy ishlab chiqaruvchilar xarajatlarni pasaytirishga, yangiliklarni joriy qilishga intilmaydilar.</p> <p>Milliy ishlab chiqarishning raqobatbardoshligi pasayib ketadi.</p> <p>Texnik, texnologik qoloqlikni kuchaytiradi.</p>

O'qituvchi har bir juftlikka ana shu namuna asosida o'zining munozara jadvalini tuzishga topshiriq beradi. Talabalar 56 daqiqa davomida savoljavobni muhokama qilib, importga to'siq qo'yish yoki aksincha, qo'yimaslik kerakligini asoslab berishlari, muvofiq ravishda uni jadvalning «ha» yoki «yo'q» degan ustuniga yozib qo'yishlari kerak.

Demak, javob:

1) importga to'siq qo'yish zaruriyatini;

2) importga to'siq qo'yimaslik zaruriyatini asoslab berish lozim.

Javoblar bir juftlikda muhokama qilinib, yozib bo'lingach, ikkinchi juftlik bilan fikr almashiniladi. Har ikki juftlikni «ha» va «yo'q» javoblaridan umumiy xulosa chiqarilib, bir fikrga kelinadi.

Har ikki juftlik o'zlari yozgan javob tagiga bir qarorga kelingan javoblarni yozishadi.

O'qituvchi yozilgan javoblarni yig'ib, ko'rib chiqib, ball qo'yishi yoki har bir to'rtlikning xulosasini butun guruh oldida og'zaki bayon qilishi mumkin.

Munozara metodi asosida darsni tashkil qilishning yana bir usuli **disputdir**.

Bu usulda o'tilgan mavzu bo'yicha o'qituvchi savollar tuzib, dars o'tishdan 34 kun oldin o'quvchilarga e'lon qiladi yoki yangi mavzu bo'yicha ma'ruza o'tib bo'lgach, kelgusi amaliy mashg'ulot (seminar) darsida ana shu savollar bo'yicha disput o'tkazilishi aytiladi.

Talabalar tayyorlanib kelgach, bilimdon talabalardan hakamlar hay'ati saylanadi. Ular savollarga javob bergan talabalarni baholashadi, natijani e'lon qilishadi. Disput yakunida o'qituvchi o'z fikrini bildiradi.

Munozara metodini qo'llashning yana bir usuli **Amerikacha debat**. Debat bu ikki kishi o'rtasida olib boriladigan munozara. Bunday tarzda dars o'tishda ikki talaba belgilangan qat'iy tartib bo'yicha, raislik qiluvchining rahbarligi ostida berilgan savol yoki muammo bo'yicha munozara olib boradilar. Ularning bildirgan fikrlarini hakamlar hay'ati baholaydi. Arbitrlar talabalardan belgilanadi.

Inglizcha munozara (debatlar). Munozaraning bu shaklida muhokama qilinayotgan muammo echimiga etkaziladi. Debatlarni tashkil qilishda turli usullarni qo'llash mumkin. Bu o'qituvchining fantaziyasi, qo'ygan maqsadi, mahoratiga bog'liq. Bu munozaralarga talabalar puxta tayyorlanib, berilishi mumkin bo'lgan savollar va ularni javoblarini o'ylab kelishlari zarur. Har bir talaba darsda debat olib boruvchi sifatida qatnashmagan taqdirda, savol bilan murojaat qiluvchi yoki hakam sifatida qatnashadi. Buni hech kim yodidan chiqarmasligi, demak darsga alohida tayyorgarlik ko'rish lozim.

Umuman olganda, munozara talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlab, o'z fikrlarini himoya qilishga o'rgatadi.

4§. Uslublarning asosiy afzalliklari va kamchiliklari

Dars o'tishning tadqiqot va munozara metodida qo'yilgan masalani hal qilish uchun talabalarining o'zlari qatnashishlari tufayli puxta bilim olishlariga imkoniyat yaratiladi. Ular ilmiy izlanishga o'rganishadi. Talabalar qo'yilgan masalani muhokamasi jarayonida o'z fikrlarini mustaqil ravishda o'rtoqlashishga, boshqalarning bildirgan fikrlarini mushohada qilishga o'rganishadi.

Ma'lumotlarni, dalillarni tahlil qilish jarayonida talabalar qiziqqonlik qilmay, ob'ektiv tarzda masalani echishga o'rganadilar. Raqamlarga ko'rko'rona yondashmaslikni, ular zamirida iqtisodiy hodisa, qonunlar yashiringanini ko'rishga o'rganadilar. Bilishning nisbiy ekanligi, dalillar o'zgarishi va yangi ma'lumotlar olinishi xulosani ham o'zgarishga olib kelishini tushunishga yordam beradi.

Talabalar turli axborotlar va mantiqiy mushohada orqali o'z taxminlari, o'rtoqlari bildirgan fikrlarni to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aniqlashadi. Ma'lumotlar asosida tendentsiyalar, qonuniyatlar amal qilishini aniqlashga harakat qilishadi. Ilgari surilgan ilmiy taxmin(gipoteza) bilan chiqarilgan xulosani taqqoslab, yagona qarorga kelishadi. Qo'yilgan masalani tadqiqot metodi asosida muhokama qilish, yuzaki qabul qilingan qarorlarga ishonchsizlik bilan qarashni tarbiyalaydi. Talaba masalani chuqur o'rganish uchun zarur adabiyotlar, axborotlar bilan uzluksiz ishlash zarurligini tushunadi. Buni yuqori darajada fikr yuritish zarurligi ham talab qiladi. Shuning uchun ham bu uslub talabalarni puxta bilim olishlarini ta'minlaydi. Ular o'rganayotgan predmetlarining mazmunini tushunibgina qolmay, axborot to'plash va uni tahlil qilishni ham o'rganadilar.

Darsni o'tkazishda o'qituvchi o'rganiladigan mavzu bo'yicha tayyorgarlik ko'rishni axborot, ma'lumot, dalillarni to'plashni talabalarga avvaldan topshirishi mumkin. Yoki o'qituvchining o'zi zarur dalilma'lumotlar asosida talabalar oldiga muammo qo'yib, uni birgalikda echishi mumkin. Bunda amaliy o'yin, turli iqtisodiy modellarni ifodalovchi grafik, jadvallardan va boshqa uslublardan foydalanish orqali tadqiqot o'tkazish uni qiziqarli tarzda bo'lishiga olib keladi hamda barcha talabalarni faol qatnashishiga erishiladi. Bu usulda butun guruh birgalikda iqtisodiyotni, qolaversa dunyoni yaxshiroq tushunishga intiluvchi izlanuvchilarga aylanishadi.

Tadqiqot va munozara metodining afzalliklari:

- Talabani ob'ektiv va mustaqil fikr yurituvchi mutaxassis sifatida shakllanishiga yordam beradi.
- Ma'lumotlar, dalillarga diqqat bilan hisoblashib yondashishga o'rgatadi.
- Har qanday bilim nisbiy ekanligini tushunishga yordam beradi.
- Mantiqiy fikrlashga o'rgatadi.
- Yuzaki qabul qilingan qarorlarga ishonchsizlik bilan qarashni tarbiyalaydi.
- Yuqori darajada fikr yuritishga undaydi.
- Muammolarni echish uchun ko'nikma hosil qiladi.

Tadqiqot va munozaraning kamchiliklari:

- Ko'p vaqt talab qiladi.
- Auditoriyada shovqin bo'lib ketishi mumkin.
- O'qituvchining o'zi fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi talab qilinadi. U muammolarni echish va strategik rejalashtirish mahoratini egallagan bo'lishi kerak.
- O'qituvchi faqat «bilim berib»gina qolmay, talabalarni mohirlik bilan mantiqiy asoslangan xulosaga kelishga yordam berishi kerakligi.
- O'qituvchi darsda qo'yilishi mumkin bo'lgan muammolarni strategik rejalashtirish va ularni echish yo'llarini o'ylab qo'yishi zarurligi.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Tadqiqot, kognitiv darajaning yuqori bosqichi, muammo qo'yish, gipoteza, ilmiy taxmin, odamlarning iqtisodiy fikrlash tarzi, ma'lumot yig'ish, dalillar to'plash, ochiq munozara, qaramaqarshi munozara, amerikacha munozara, inglizcha munozara.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Tadqiqot metodi dars o'tish metodlari orasida, sizningcha, qanday o'rin tutadi?
2. Tadqiqot metodi asosida dars o'tishni tashkil qilishda qanday qoidalarga amal qilish kerak?
3. Odamlarning fikrlash tarzini o'rganish nima sababdan zarur? Undagi bildirilgan fikrlarga biron nima qo'shimcha qila olasizmi?
4. Siz tadqiqot metodini dars o'tishda qanday qo'llagan bo'lar edingiz?
5. Munozara metodi asosida dars o'tishga sizning munosabatingiz qanday?
6. J. T. Dillon o'qituvchi izlanuvchanlik va hamkorlikka asoslangan tarzda munozarani tashkil etishi uchun nimalarga e'tibor berish lozimligi ko'rsatadi?
7. «Munozara ishtirokchisiga eslatma» haqida fikringiz qanday?
8. Metodlarning ko'rsatilgan afzalliklari va kamchiliklariga qo'shimcha qila olasizmi?

XI bob. MASALA, MASHQ, TESTLAR, ESSE YoZISH VA ULARDAN IQTISODIYO'NI O'RGANISHDA FOYDALANISH

1§. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda masalamashqlardan foydalanish metodining tutgan o'rni

Iqtisodiy fanlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni o'rganishda markaziy o'rinni masala, mashq echish egallaydi. Sababi:

1) masala, mashq **echish**ni mukammal bilish, olgan bilimni amaliyotda qo'llash **imkonini** beradi.

2) masala, mashq echish orqali talabalarining bilim olishdagi faolligi ortadi.

3) masalamashq fikrlashni o'rgatadi.

Shuning uchun ham masalaga faqat topshiriqni hisobkitob asosida bajarish, javobini aniqlash emas, balki fikr yuritish ob'ekti sifatida qaratilishi **bejiz** emas.

Masala yordamida fanni o'rganganda **aniq** raqamlar, dalillar, hujjatlar asosida tahlil qilish imkoniyati keng. Undan tashqari modellashtiruvchi o'yin, **kichik** guruhlariga bo'lish, konkurs o'tkazish va boshqa metodlar asosida dars o'tishda ham masalamashqlardan **keng** foydalanish imkoniyati katta.

Iqtisodiy fanlardagi mashqlar talabalarni mushohada qilish, hulosa chiqarishga o'rgatish bilan birga kam vaqt sarflanishi, ayrim masalalarda ikkilanib turgan talabalarni to'g'ri javob topishga o'rgatadi.

Masala, mashq echish jarayonida talabalarining qabul qilingan qonunlar, me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalarni qay darajada bilishlarini ham aniqlash mumkin. Ulardan munozara, debatlar metodini qo'llashda ham keng foydalansa bo'ladi.

Masalamashqlar talabalar bilimini sinashda ham eng qulay metod.

Masala mashqlardan fanni o'rganish uchun tarqatma material tayyorlashda keng foydalanish mumkin. Ulardan darsda foydalanish turli interaktiv metodlarni qo'llab dars o'tishni tashkil etishda foydalanish imkoniyati nihoyatda katta.

Masala, mashqlardan foydalanib darsni tanlov o'tkazish shaklida tashkil etish mumkin. Bunda teng kuchli masalamashqlar tayyorlanib, kichik guruhlariga. juftlik yoki individual tarzda echishga qarab darsda qo'yilgan maqsad amalga oshiriladi.

Masala, mashqlarning murakkabligi jihatidan tabaqalashtirgan holda tuzilib, talabalarining salohiyatiga ko'ra beriladi. Natijada murakkab masalani echolmay hafsalasi soviydigan talabalarni ham darsga, o'rganilayotgan mavzuga diqqatini qaratish mumkin.

Xullas masala, mashqlar, bir tomondan sinalgan, qadimiy dars o'tish uslubi bo'lsa, ikkinchi tomondan, imkoniyatlari nihoyatda ko'pligi tufayli eskirmaydigan, doimo zamonaviy, uchinchidan, universal, barcha iqtisodiy fanlarni o'rganishda qo'llash mumkin bo'lgan metoddir.

Iqtisodiy fanlarni o'rganishda bu metod, shubhasiz, nihoyatda katta ustunliklarga ega, ya'ni:

*Masalalardan foydalanish amaliyot yo'nalishiga ega bo'lgani uchun mavzuni o'rganish va talabalar bilimini nazorat qilishning samarali usuli hisoblanadi. Ayniqsa, talabalarining bilimini nazorat qilishda imkoniyati katta.

***Masala mavzusi uchun har qanday vaziyatni tanlash mumkin. Masalalar talabalar bilimini butun dastur bo'yicha nazorat qilish, shu bilan birga, asosiy yoki qiyin kategoriyalar yoki mavzularni tushunishga qaratilgan bo'lishi mumkin.**

* Masalalarning muntazam echib turilishi hamda uni muhokama qilish talabalarining olgan bilimini uzluksiz nazorat qilish, tushunmagan kategoriyalarni tushunib olish imkoniyatini beradi.

2§. Masala va mashqlar va ularni nazariy darslarda qo'llash

O'quvchitalabalarining puxta bilim olishlari, iqtisodiy fanlarni chuqur o'rganishlarining eng samarali metodlardan biri masala va mashqlardan foydalapish qanday ahamiyatga ega ekanligini ko'rib chiqdik. O'qituvchi masala va mashqlarni o'quv jarayonida turli shakllarda ishlatishi mumkin.

O'qituvchi dars berishga tayyorlanar ekan, mavzuni o'qishda qo'llaydigan metodlarini, jumladan, masala, mashqlarni chuqur o'ylab, ulardan qanday tarzda foydalanishni ko'z o'ngiga keltirishi zarur.

Masala va mashqlar iqtisodiy kategoriya, qonunlarni sifat xarakteristikasi bilan birga miqdor aloqalarini ham o'zida mujassamlashtirishi bilan muhim rol o'ynaydi.

Masala va mashqlar hisobkitob qilishni taqozo qiladi. Bu esa o'quvchitalabalarining aniq miqdorlar, raqamlar yordamida qonun va kategoriyalarni tushunishini osonlashtiradi. Chunki iqtisodiyotni nazariy jihatdan o'rganishda, ko'pincha, ilmiy abstraktsiyadan foydalaniladi. Ko'pchilik o'quvchitalabalar ilmiy abstraktsiya metodini tezda tushunishmaydi.

Masala va mashqlardan nazariy darslarda foydalanishga ikki nuqtai nazardan yondashish mumkin:

A) Akademik litsey, kasbhunar kollejaridagi iqtisodiyotii nazariy jihatdan o'rganadigan fanlar: "Iqtisodiy bilim asoslari"; "Iqtisodiyot asoslari", oliy o'quv yurtlarida o'rganiladigan «Iqtisodiyot nazariyasi» fanlarini o'rganishda masala, mashqlardan foydalanish.

B) Barcha iqtisodiy fanlardan nazariy dars o'tishda masala, mashqlardan foydalanish.

Masala, mashqlar uchun quyidagi qoidalar umumiy hisoblanadi:

1. Nazariy darslarda masala, mashqlardan foydalanish me'yorini bilish zarur.

Masala, mashqlardan keragidan ortiq foydalanilsa, nazariy masalalarni yoritishga vaqt etmay qoladi.

2. Ma'ruza darsi uchun qisqa vaqtda echiladigan masala tuzgan yoki tanlagan ma'qul.

3. Ma'ruzada qo'yilgan masala, mashqni oxirigacha echish shart emas. Ba'zan masala mashqni maruza jarayonida boshlab, mustaqil ravishda davom ettirishni talabalarga topshirish mumkin. Ma'ruza jarayonida o'qituvchi masala, mashqni doskada yoki og'zaki shaklda echishi mumkin. Ularni oldindan ko'rgazmali qurol yoki tarqatma material sifatida tayyorlanadi.

Masalan, firma faoliyati va uni baholashni o'rganishda foydaning qanday taqsimlanishini ko'rsatuvchi masalani echish mumkin:

Firmaning o'z mahsulotlarini sotishdan olgan tushumi 4,5 million so'm. Mahsulotni tayyorlash uchun sarflangan umumiy xarajatlar 4 million so'mni tashkil etadi. Olingan foydaning 18 foizi soliqqa, qolgan yarmi dividendga to'lanadigan bo'ldi. Foydaning qolgan qismini 50 foizi ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflanadigan bo'ldi. Foyda normasini, soliq va dividend miqdorini, investitsiyaga ajratilgan mablag' miqdorini hisoblang.

Bu masalani echish o'quvchi, talabalarga foyda, dividend va boshqa tushunchalarni puxta o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Dars jarayonida birinchi navbatda foyda miqdorini aniqlash zarur, 4,5 mln. so'm 4 mln. so'm = 0,5 mln so'm, so'ngra:

$$\text{foyda normasi } R = \frac{\text{foyda} \times 100\%}{\text{xarajatlar}} = \frac{0.5 \text{ mln so'm} \times 100\%}{4 \text{ mln so'm}} = 25\% \text{ ga teng.}$$

Hisoblarni bajarish jarayonida foyda normasini o'qituvchi tushuntirib beradi. Qolgan hisoblarni talabalarining o'zlari bajarib, boshqa tushunchalarni mazmuni eslatib o'tiladi. Bu erda talabalar diqqatini bilvosita (egri) soliqqlarga ham qaratib o'tish zarur.

Qaysi mavzuda, qanday tarzda masaladan foydanishni o'qituvchi hal qiladi.

4 Ma'ruza jarayonida qo'llaniladigan masala, mashqlar doimo real ma'lumotlar asosida bo'lishi shart emas. Unda shartli raqamlardan foydalanish mumkin.

Masalan, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning farqini ko'rsatish uchun quyidagicha masala tuzish mumkin:

Tikuvchilik kichik korxonasida oy davomida 200 dona erkaklar ko'ylagi tikildi. Tikish uchun quyidagi xarajatlar qilindi.

Xom ashyo xarajatlari 300 000 so'm.

Energiya xarajatlari 40 000 so'm.

Asbobuskunaning amortizatsiya to'lovlari 100 000 so'm. Transport yollash uchun xarajatlar 30 000 so'm.

Ish haqi va ijtimoiy sug'urta xarajatlari 150 000 so'm.

Ijaraga olingan xona uchun to'lanadigan haq 20 000 so'm.

Umumiy, ko'ylak tikish uchun o'rtacha, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar ulushini hisoblang.

Bunda umumiy xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning yig'indisiga teng.

Masalamiz bo'yicha doimiy xarajatlar amortizatsiya to'lovlari va ijara haqidan iborat bo'lib, $100\,000 + 20\,000 = 120\,000$ so'm; Qolgan xarajatlar esa o'zgaruvchan xarajatlar bo'lib, $300\,000 + 40\,000 + 30\,000 + 150\,000 = 520\,000$ so'mga teng; UMUMIY xarajatlar esa $120\,000 + 520\,000 = 640\,000$ so'm;

o'rtacha xarajatlar = umumiy xarajatlar/ tikilgan ko'ylak soni = $640\,000/200 = 3200$ so'm

Doimiy xarajatlar umumiy xarajatlarning $120\,000 : 640\,000 = 0,1875$ yoki

18,75% ga teng;

O'zgaruvchan xarajatlar esa $100/18,75 = 81,25\%$ ga teng.

Bu masala o'quvchi, talabalarning umumiy, o'rtacha, doimiy, o'zgaruvchan xarajatlarning mazmunini o'zlashtirishlariga yordam beradi.

4. Ma'ruzada berilgan masala oddiy bo'lishi, ma'ruzani murakkablashtirmasligi, nazariy qonunqoidalarni puxta o'zlashtirishlarini hisoblar, raqamlar orqali mustahkamlashga xizmat qilishi kerak.

5. O'rganilayotgan mavzu, nazariy qonunqoidalar keng ko'lamda real faktlar dalillarni talab qilsa, bunda rasmiy ma'lumotlar asosida tuzilgan jadval yordamida bajariladigan masala, mashqlar qo'l keladi. O'qituvchi savolni tushuntirish jarayonida statistik ma'lumotlarni tahlil qilib, talabalarni nazariy fikrlashga o'rgatadi. Amaliy tavsiyalar beradi.

Masalan, iqtisodiy o'sishni o'rganishda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot o'sishi dinamikasi (% da)

YILLAR	YaIM o'sishi, nisbatan	Avvalgi yilga nisbatan	O'sish sur'ati, punkt	
			1991 yilga nisbatan	Avvalgi yilga nisbatan
1991	100	99,5		
1995	81,6	99,1		
1996	83	101,7		
1997	87,3	105,2		
1998	91,1	104,3		
1999	95,1	104,4		
2000	98,2	103,8		
2001	102,7	104,2		
2002	106,8	104,0		
2003				
2004				
2005				

Manba: Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadval ma'lumotlari asosida O'zbekistonda YaIM 1996 yilga qadar 1991 yilga nisbatan o'sish sur'ati pasayib borgani, faqat 1996 yilga kelib tushkunlik to'xtatilib, iqtisodiy o'sish

boshlanishini ko'rsatib, keyingi 1997 yildan boshlab barqaror iqtisodiy o'sishga erishilganini ko'rsatish mumkin.

Bunda talabalarga qo'shimcha topshiriq berish mumkin. Masalan, o'qituvchi jadval ma'lumotlari bo'yicha yangi topshiriq, aytaylik, 20032005 yil ma'lumotlari bilan to'ldirish, avvalgi yilga nisbatan o'sish sur'atini hisoblashni topshirib, undagi ma'lumotlar asosida xulosa chiqarishni taklif qilinadi va talabalar bilan birgalikda jadvalning qo'shimcha ustunini to'ldirish mumkin. U holda jadval quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot o'sishi dinamikasi (% da).

YILLAR	YaIM o'sishi, nisbatan	Avvalgi yilga nisbatan	O'sish sur'ati, punkt	
			1991 yilga nisbatan	Avvalgi yilga nisbatan
1991	100	99,5		
1995	81,6.	99,1	18.4	4,3
1996	83,0	101,7	17	2.6
1997	87,3	105,2	12.7	3.5
1998	91,1	104,3	8,9	09
1999	95,1	104,4	4.9	0.1
2000	98,2	103,8	1.8	0.6
2001	102,7	104,2	2,7	0.4
2002	106,8	104,0	6,8	0,2
2003	111,3	104,2	11,3	0,2
2004	119,8	107,7	19,8	3,5
2005	128,2	107,0	28,2	0,7

Bunda 1996 yilga qadar O'zbekiston iqtisodiyotining pasayib ketishining qanday sabablari bo'lishi mumkin, deb auditoriyaga murojaat qilinib, talabalar bilan birgalikda uning sabablari sanab chiqiladi.

1. Sobiq Ittifoq tarkibida yangi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi, ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni uzilishiga olib keldi.

2. Jahon bozorida paxta tolasi narxi tushib ketdi. U o'z navbatida, chetga asosan, xom ashyo chiqarishga ixtisoslashgan respublikamiz iqtisodiyotiga katta ta'sir qildi.

3. Bozor iqtisodiyotiga o'tilishi tufayli mamlakatimizda taklifni talabga moslashimiz zarurati paydo bo'ldi. Respublikamiz iqtisodiyoti bunday imkoniyatga ega emas edi.

4. Korxonalar rejali iqtisodiy sharoitdan tamomila farqlanuvchi bozor talabi bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi zarur edi.

5. Mamlakatimizda bozor infrastrukturasi etarlicha rivojlanmagan edi.

6. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun moliya resurslari, texnologiya, malakali kadrlar zarur edi.

Mamlakatimizda iqtisodiy pasayish sabablarini o'rganib, uni bartaraf qilishga qaratilgan choratadbirlar tufayli 1996 yilning o'rtalariga kelib, ishlab chiqarishdagi tushkunlik to'xtatildi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sishga erishish ta'minlandi. Bunda:

a) ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga e'tibor berilishi;

b) mulkni bosqichmabosqich davlat tasarrufidan chiqarishni amalga oshirilishi;
v) xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirilishi;
g) bozor infrastrukturasi vujudga keltirishga ahamiyat berilishi;
d) chetdan investitsiyalarni jalb etishiga alohida e'tibor berilishi va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Fanni o'rganishda mashqlar ham katta ahamiyatga ega. Yuklatilgan vazifaga ko'ra, ularni:

a) formulani tahlil qilish bilan bog'liq;
b) iqtisodiy kategoriya, qonunqoidalarni tahlil qilish;
v) axborot, raqamlar, faktlarda ifodalangan ma'lumotlarni tahlil qilishga qaratilgan mashqlarga bo'lish mumkin.

Mashqlar sxema, grafiklarga asoslangan bo'lishi, keng ravishda jadval ma'lumotlarini tahlil qilishda foydalanish mumkin. Ular orqali u yoki bu kategoriya, tushunchani o'zlashtirish oson bo'ladi.

Mashqlar to'g'ri javobni tanlash va ana shu tanlovni asoslab berishda ham ifodalanadi.

U to'g'ri noto'g'ri javobni tanlashni izohlash yoki test echish tarzida bo'lishi mumkin.

Xullas, nazariy darslarda o'tiladigan mavzuga ko'ra o'rganiladigan savollarga qarab, masalamashqlardan foydalanish darsni qiziqarli bo'lishi, talabalar diqqatini o'rganilayotgan savol, masalaga qaratishlariga yordam beradi. Ma'ruza jarayonida talabalarning ishtirokini ta'minlaydi.

3§. Amaliy darslarda masala, mashqlardan foydalanish va ularni takomillashtirish

Amaliy mashg'ulotlarda o'quvchi, talabalarga individual yondashishning imkoniyati katta. Ularda u yoki bu turdagi qiyinchilik kelib chiqsa, o'qituvchining tushuntirishi, ayrim nazariy qoidalarni aniqlashtirishi, yo'lyo'riq ko'rsatishi orqali tezda yordam berib yuborish mumkin bo'ladi.

Amaliy mashg'ulotlarda masala va mashqlardan foydalanish metodlariga uch xil yondashuv mavjud.

Nisbatan eng ideal varianti bo'lib, amaliy mashg'ulotda nazariy savollarni muhokama qilib bo'lgach, masala, mashq echib, nazariy bilimni mustahkamlash hisoblanadi. Bunda o'quv rejasi bo'yicha ajratilgan dars soati imkon berishiga qaraladi.

Masalan, ish bilan bandlik, ishsizlik va uning shakllarini muhokama qilib, nazariy bilimni mustahkamlash maqsadida quyidagi masalani echish mumkin.

Mamlakatda ishsizlikni tabiiy me'yori 5 foiz deb qabul qilingan. Mehnat resurslari 12 million kishi. Friksion ishsizlar 0.5 mln. kishi, tarkibiy ishsizlar 0.3 mln. kishi, doimiy ishsizlar 0.1 mln. kishi, yashirin ishsizlar 0.6 mln. kishi bo'lsa, ishsizlikning amaldagi me'yori tabiiy me'yordan qanday farq qiladi? Hisoblang, hukumat qaysi ishsizlik shakliga alohida diqqat qaratib, uni kamaytirish choratadbirlarini belgilashi kerak?

Javob:

Haqiqatda jami ishsizlar $0.5 + 0.3 + 0.1 + 0.6 = 1,5$ mln. kishi; lekin rasmiy ravishda ishsizlik darajasini hisoblaganda doimiy va yashirin ishsizlikni hisobga olinmaydi, ya'ni ular ishsizlar kategoriyasiga kirmaydi. Shuning uchun rasmiy ravishda ishsizlar $0. + 0.3 = 0.8$ mln kishi.

Ishsizlik darajasi $0.8/12 = 0.067$ yoki 6.7% ga teng.

Ishsizlik darajasi belgilangan tabiiy ishsizlik darajasidai $6.7\% - 5\% = 1.7\%$ ga ortik. Davlat tarkibiy ishsizlikni kamaytirishga e'tibor qaratishi ksrak. Ular o'z kasblarini mamlakatdagi talabga moslashtirishlari uchun sharoit yaratish zarur.

2. Masala va mashqlardan foydalanishning ikkinchi metodi ulardan nazariy muammoni, qonunlarni o'rganish jarayonida foydalaniladi.

O'quvchitalabalar tomonidap nazariy savolni o'zlashtirish qiyin kechsa, masalani echish yordamida oson bo'ladi.

Bu masalaga iqtisodiy fanlarni o'rganishda ikki nuqtai nazardan qarash mumkin: birinchisi, ob'ektiv iqtisodiy qonunlarni o'rganish jarayonida;

Ikkinchisi, mamlakatda qabul qilingan iqtisodiyotga tegishli yuridik qonunlar, Prezident farmonlarini o'rganish jarayonida.

Masalan, o'quvchitalabalar tomonidan o'zlashtirish qiyin bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar, me'yoriy ko'rsatkichlar hisoblanadi. Uning ma'nosini me'yoriy ko'rsatkichni hisoblashga qaratilgan masala, mashqlar yordamida tushunish oson.

Buning uchun o'qituvchi quyidagicha masala tuzishi yoki tanlashi mumkin:

Firmaning doimiy xarajatlari 45 ming so'm. O'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ko'ra quyidagicha:

Ishlab chiqarish hajmi, dona	O'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar, ming so'm
1	17
2	15
3	14
4	15
5	19
6	29

O'rtacha, umumiy va me'yoriy xarajatlarni hisoblang.

Firma haftasiga qancha mahsulot ishlab chiqarsa, xarajatlar eng kam bo'ladi?

Nima sababdan o'rtacha xarajatlar avval pasayib, so'ngra ortib ketadi?

O'qituvchi, auditoriyaga murojaat qilib, kelinglar, masalani birgalikda echib, ana shu savollarga javob beramiz, deydi.

Masala shartlari bo'yicha echimi ko'rinarli, taqqoslash oson bo'lishi uchun uni jadval orqali ifodalaymiz.

Jadvalimiz quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Ishlab chiqarish hajmi, dona	O'rtacha o'zgaruvchan xarajatlar, ming so'm	O'rtacha umumiy xarajatlar, ming so'm	Umumiy xarajatlar, ming so'm	Me'yoriy xarajatlar, ming so'm
1	17			
2	15			
3	14			
4	15			
5	19			
6	29			

Umumiy xarajatlarni topishimiz uchun doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni topishimiz kerak. Biz doimiy xarajatlarni bilamiz. U 45 ming so'm. O'zgaruvchan xarajatlar birinchi mahsulotni ishlab chiqarganda 17 ming so'm, umumiy xarajatomiz $45 + 17 = 62$ ming so'm. Me'yoriy xarajat yo'q, ya'ni 0. Chunki me'yoriy xarajatlar har bir qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan qo'shimcha xarajaddir.

Uni quyidagi formula bo'yicha topamiz. $MS = TS_{n+1} - TS_n$, ya'ni me'yoriy xarajatlar keyingi + 1 ta mahsulot uchun qilingan xarajatlardan avvalgi xarajatlarni ayirib, topiladi. Misolimizdagi birinchi mahsulot uchun me'yoriy xarajat yo'q yoki uni shartli ravishda 0 ga teng deyishimiz mumkin.

Endi 2 ta mahsulot ishlab chiqarganda doimiy xarajatomiz 45 ming so'm, o'zgaruvchan xarajatomiz $15 \times 2 = 30$ ming so'm. Umumiy xarajatomiz $45 + 30 = 75$ ming so'm.

Me'yoriy xarajatlarimiz esa $7562=13$ ming so'm, ya'ni avvalgi bitta mahsulotimizga yana bir dona mahsulot qo'shilganda, jami ishlab chiqargan mahsulotimiz 2 ta, mahsulotga sarflangan umumiy xarajatlardan bitta mahsulot uchun ya'ni $(n1)=21=1$ sarflangan xarajatlarni ayirib tashlasak, 13 ming so'm bo'ladi.

Bu erda o'rtacha umumiy xarajatlar 75:237,5 ming so'mga teng bo'ladi. Endi 3 ta mahsulot ishlab chiqargandagi xarajatlarni hisoblaymiz deb, o'qituvchi o'quvchitalabalarga masalaning davomini ishlashni topshirishi mumkin. Yoki doskaga bir talabani chiqarib, boshqa talabalar ham o'zlari ishlashlari mumkinligi, kim tez va to'g'ri echsa, baholanishini eslatish mumkin.

Masala echib bo'linganda, jadvalimiz quyidagicha ko'rinishni oladi.

Ishlab chiqarish hajmi, dona	O'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar, ming so'm	O'rtacha umumiy xarajatlar, ming so'm	Umumiy xarajatlar, ming so'm	Me'yoriy xarajatlar, ming so'm
1	17	62	62	
2	15	37,5	75	13
3	14	29	87	12
4	15	29,25	105	18
5	19	28	140	35
6	29	36,5	219	79

Ko'rinib turibdiki, me'yoriy xarajatlarimiz uchinchi mahsulotgacha pasayib, to'rtinchi mahsulotdan boshlab, ko'tarilgan. O'rtacha umumiy xarajatlarimiz esa, to'rtinchi mahsulot ishlab chiqarishda eng past 26,25 ming so'mga teng. Demak, firma haftasiga 4 ta mahsulot ishlab chiqarsa, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajat eng past darajada bo'lar ekan. O'rtacha xarajatlarimizni avval pasayib, so'ngra ortib ketishiga sabab, dastlab, me'yoriy xarajatlarimiz pasayib bordi, so'ngra esa, ortib ketdi. Buning natijasida o'zaruvchi xarajatlarimiz ham ortib ketadi.

Shuning uchun ham, mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilaganda me'yoriy xarajatlarni o'zgarishiga e'tibor qaratishimiz kerak.

3. Savolni nazariy jihatdan amaliy darsda muhokama qilib o'tirmay, masala, mashq echib qo'ya qolish kerak. Buning uchun masala, mashq uyga vazifa sifatida berib o'tirilmaydi. Masala echish natijasida nazariy savolni chala o'rganiladi, degan xavotirga tushish noo'rin, chunki masala yoki mashqni tahlil qilish jarayonidagi muloqot, aksincha, nazariy qonunqoidalarni chuqurroq o'rganishga, uni mazmuniga tushunishga yordam beradi.

Masalan, talab va taklif qonunini o'rganganda, uni nazariy jihatdan muhokama qilib o'tirmay, masala, mashq echish orqali nazariy xulosaga kelish maqsadga muvofiq.

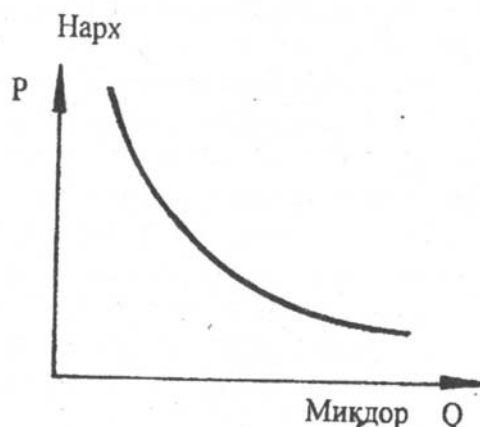
O'qituvchi bunda quyidagicha masala tanlashi mumkin.

Kun davomida bir kilogrammi 400 so'mdan 200 kg qulupnay sotildi. Ertasiga ko'proq foyda olish maqsadida qulupnayning narxi 600 so'm qilib belgilandi. Natijada atigi 100 kg sotildi xolos. Buning ustiga, kechga tomon qulupnay ko'payib ketdi. Qulupnayni sotilmay qolib ketishidan qo'rqib, 250 so'm narx qo'yildi. Natijada 380 kg qulupnay sotilib, yana 5 kg. dan olmoqchi bo'lgan 4 ta xaridorga etmay qoldi.

Qulupnayga talabni jadval, grafik tarzida tasvirlang va uni narx bilan bog'lanishini tushuntiring. U qanday qonunni amal qilishini ifodalaydi, izohlang. Uni ko'rsatish uchun qanday metodlarni qo'lladik, so'zlab bering.

Javob: Qulupnayning narxga bog'liq ravishda talab miqdori jadval va grafik ko'rinishida quyidagicha bo'ladi:

Qulupnay narxi, Kg/so'm; R	Qulupnayga talab, kg; Q
250	400
400	200
600	100

Narx bo'yicha talab miqdorini belgilangan nuqtalarini birlashtirib, chizib chiqsak, talab egri chizig'i hosil bo'ladi. Bu egri chiziq talab qonuni amal qilishini ko'rsatadi. Narx ko'tarilgan sari talab ortadi. Tovar qancha qimmat bo'lsa, shuncha kam miqdorda xarid qilinadi. Bu sababoqibatli, funktsional bog'lanish talab qonunini ifodalaydi. Matematik nuqtai nazardan qarasaq, tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ularning narxi bilan teskari proportsional bog'lanishda bo'ladi. Talab qonunini o'rganganda ilmiy abstraktsiya, matematik modellashtirish metodlaridan foydalandik. Ilmiy abstraktsiya metodi yordamida talabga narxdan boshqa omillar ta'sir etmaydi, deb oldik. Matematik metoddan foydalanib, talab va narxni bog'lanishini jadval ko'rinishida, grafik tarzidagi talab egri chizig'ini chizib, modelda ifodaladik.

Masalani echib, nazariy jihatdan qo'yilgan savollar muhokama qilib bo'lingach, o'qituvchi auditoriyaga murojaat qilib: «ana shu jadval raqamlari, ya'ni kishilarning narxi tushgan tovarni xarid qilishini ko'paytirish imkoni nima deb ataladi?» deb murojat qilishi mumkin. Talabalar «daromad effekti» deb ataladi deyishi mumkin. Agar to'g'ri javob bo'lmasa, o'qituvchi o'quvchi, talabalarni ana shu fikrga yo'naltirishi kerak. Bundan tashqari, o'rin bosish effekti mavjudligi, u odamlarni narxi qimmat tovar o'rniga nisbatan arzonroq, boshqa tovar sotib olishida ifodalishini, masalan, murabbo qilish uchun qulupnayning o'rniga olcha olinishini ko'rsatish mumkin.

O'qituvchi auditoriyaga: «mana shu qonunda ifodalangan vaziyatni inkor qiluvchi holat bo'lishi mumkinmi?» deb savol tashlab, bunday hol yuz berishi mumkinligi, iqtisodiyotda bunday vaziyat Giffen effekti deyilishi, bunday tovarlar Giffen tovarlari deb atalishi haqida javob olishga harakat qilishi zarur.

Masalan, tovarlarning sifati yaxshi, qancha narxi ortishiga qaramay, talab ortadi, kambag'al oilalar, aytaylik, kartoshkaning narxi ortishiga qaramay, go'shtga nisbatan arzon bo'lgani uchun uni ko'proq sotib olishi mumkin.

Bunday masala, mashqlar o'quvchitalabalarni nazariy materialni yuzaki, iqtisodiy kategoriyalarning aloqasini o'zaro bog'lanishiga ahamiyat bermay o'rganishlarining oldini oladi. Ko'pincha uning ma'nosi, ijtimoiy mazmuniga e'tibor bermay o'rganishadi.

Masalani echish esa ularni darsliklardan mexanik tarzda konspekt qilishning foydasi yo'qligiga ishonch hosil qilishlariga olib keladi. Chunki masalani echish u yoki bu iqtisodiy kategoriya, qonunlarni quruq yodlash kamlik qilishini ko'rsatadi. Miqdoriy bog'lanish, birbirini taqozo qilishi, ular asosida xulosa chiqarish uchun bilish, tushunish, tahlil qilish, taqqoslash, o'z bilimidan foydalana bilishni zarur qilib qo'yadi. Shuning uchun ham imkoni bo'lganda, nazariy qoidalar, muammolarni o'rganishda masala, mashqlardan foydalanish talabalarni mazkur mavzuni puxta o'zlashtirishlariga yordam beradi va ularning faolligini oshiradi.

Auditoriyada masala echishni turlicha usulda amalga oshirishi mumkin.

Birinchi yo'l. Masala, mashq barcha o'quvchi, talabalar tomonidan individual tarzda echiladi. O'qituvchi masala, mashqni echish uchun murakkabligi darajasi, tahlil qilish, baho berish, xulosa chiqarishini hisobga olgan holda ma'lum vaqt beradi. O'z vaqtida to'g'ri echilishi va berilgan

topshiriq bo'yicha masalani izohlashiga qarab, ball berishini e'lon qiladi. Kim echib bo'lsa, qo'lini ko'tarib echib bo'lganini bildiradi. O'qituvchi uning javobiga qarab, ball qo'yadi.

Ikkinchi yo'li. Masala kichik guruhlariga bo'lib beriladi. Kichik guruh uni mukohama qilib, echadi va guruhdan bir kishi kichik guruh nomidan javob beradi.

Uchinchi yo'li. Bir o'quvchitalaba doskaga chiqib, echadi. Qolganlar o'zi echishi hamda doskada masalaning echilishini kuzatib, noto'g'ri bo'lsa, tezda o'z fikrini bildirishi lozimligi uqtiriladi. Agar doskada masala echayotgan talaba adashsa, uni to'xtatib, boshqa talabani masalani echish bo'yicha fikrini tinglab, to'g'ri echishni ko'rsatib berishi taklif etiladi. Talabalarning faoliyatiga ko'ra ball beriladi.

To'rtinchi yo'l. Masala, mashq echishni uyga vazifa qilib berish mumkii.
Amaliy mashg'ulotda uning javobi muhokama qilinib, xulosa chiqariladi.

4§. Masalamashq, ularni tuzish va iqtisodiy fanlarni o'rganishda qo'llash

O'quv jarayonida masalamashqlarni qo'llash uchun ularni mavzular bo'yicha tuzish lozim. Masala tuzishda duch kelinadigan **an'anaviy qiyinchiliklar** mavjud:

Birinchidan, masalaning shartlarini turlicha izohlashga olib kelishga yo'l qo'yilmaydigan qilib aniq bo'lishiga erishish oson emas. Ayniqsa, mumkin bo'lgan variantlari bir necha xil bo'lib, ularning ichidan nisbatan u yoki bu mezonga ko'ra, eng optimal variantlarni topish sharti qo'yilgan masalalarda ehtiyot bo'lish kerak. Sababi, masalalarning sharti aniq qo'yilmasligi natijasida talabalar masala tuzuvchi ko'zda tutmagan masalalar echimi, variantlarini taklif qilishi hamda u masala shartiga, umuman olganda, mos kelishi mumkin ekan. U holda o'qituvchi qiyin ahvolda qoladi. Masalani aniq javobini to'g'ri deb topib, talabalarni rag'batlantirish yoki shartni noaniqligidan foydalanib, ko'zda tutilmagan, lekin to'g'ri echish yo'lini topgan talabaga eng yuqori ball qo'yish lozim. Undan tashqari bir javobning o'zini bir necha usul bilan olish mumkin. O'qituvchi buni ham oldindan aniqlab qo'yishi kerak, ya'ni masalani qaysi yo'l bilan echgan eng yuqori ball oladi.

Ikkinchidan, iqtisodiy fanlardan echiladigan masalalar matematik hisobkitoblarni talab qiladi. O'qituvchi masala tuzar ekan, talabani matematikadan emas, iqtisodiy fanlardan bilimini sinash lozimligini yoddan chiqarmasligi kerak. Shuning uchun yaxshi iqtisodiy masala u yoki bu iqtisodiy tushunchalarning mazmunini chuqur o'rganishga undashi, masalani echishi uchun zarur darajada fanga doir tushuncha bo'lishi zarurligini taqozo qilish kerak. Matematik hisobkitoblar esa yordamchi ahamiyatiga ega bo'lishi zarur.

Praktika shuni ko'rsatadiki, masalalarni tuzish uchun o'qituvchi faol tajriba, malaka, mohirlikka ega bo'lishi lozim.

Qo'yilgan shartga binoan murakkabligiga ko'ra, masalalarni uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Ma'lum bir kategoriya, tushunchani asosiy mazmunini bilishga qaratilgan;
2. Ma'lum bir tushuncha asosida hisobkitob qilish, undan xulosa chiqarishga qaratilgan;
3. Masalani echish uchun mazkur kategoriya haqida umumiy tushuncha bo'lishini talab qiladigan masalalar.

Qanday masalani echishni o'qituvchi o'tilayotgan mavzu, guruhdagi talabalarning individual xususiyatlaridan kelib chiqib, tanlaydi.

Ma'lum bir kategoriya, tushunchani asosiy mazmunini o'rganishga qaratilgan **quyidagi masalani** ko'rib chiqaylik.

1. Quyidagi jadvalda tovar ishlab chiqarish uchun kapital va mehnat xarajatlarini hamda mahsulot TR miqdorini o'zgarishi berilgan.

Berilgan ma'lumotlar asosida:

- A) Mehnat xarajatlarini (ishlovchilar soni) o'zgarishi bilan me'yoriy mahsulot hajmi qanday o'zgargan, hisoblang. Nechanchi ishchini ishga yollagandan so'ng me'yoriy mahsulot kamaya boshlaydi?

B) Har bir qo'shimcha ishchini yollagandan so'nggi o'rtacha mahsulot (AR) hajmini hisoblang. Qachon o'rtacha mahsulot maksimal darajaga etadi?

V) Ishlab chiqarish bilan band bo'lganlarning soniga ko'ra, umumiy mahsulot (TR), o'rtacha (AR) va me'yoriy (MR) mahsulotning o'zgarish grafigini chizing.

G) Me'yoriy umumdorlik (daromad)ni pasayib borishi qonuni amal qilishini tushuntiring. Uning fazalarning ko'rsating.

Kapital xarajatlari K	Mehnat xarajatlari L	Me'yoriy mahsulot, MR	Umumiy mahsulot, TP	O'rtacha mahsulot, AR
10	0		0	
10	1		20	
10	2		54	
10	3		100	
10	4		151	
10	5		197	
10	6		230	
10	7		251	
10	8		234	

Masalani echish:

A) Me'yoriy mahsulot $MR = TR_n - TR_{n-1}$ $MR_2=5420=34$

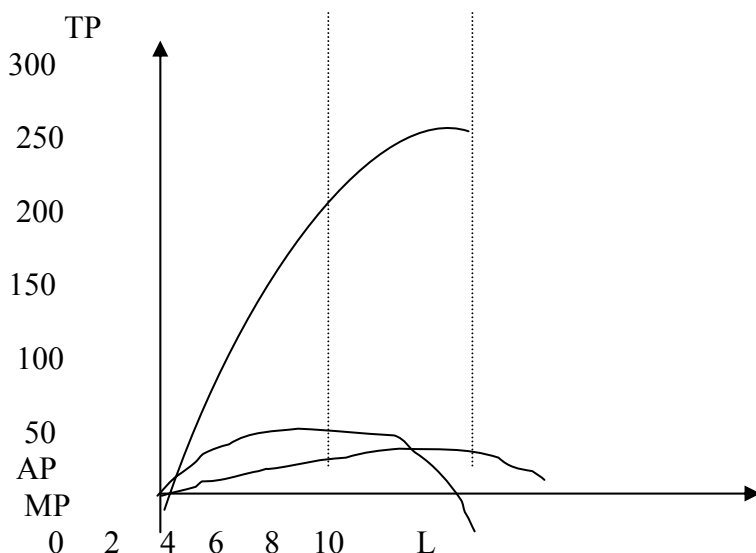
$MR_3=10054=46$, xuddi shunday tarzda qo'shimcha ishchilarni ortib borishi bilan meyoriy xarajat miqdorini hisoblaymiz. Jadvalda MR ustunda ko'rinib turibdiki, beshinchi ishchidan boshlab me'yoriy mahsulot pasayishni boshlagan. To'rtinchi ishchida 51, beshinchida 46 (jadvalga qarang).

B) O'rtacha mahsulotni har bir ishchi qo'shilganidan keyin topamiz. Masalan, ikkinchi ishchi qo'shilganda, $AR = TR/ 2 = 54/2 = 27$. Uchinchi ishchi qo'shilganda $100/3=33$ va hokazo. Maksimal o'rtacha mahsulot darajasiga beshinchi ishchi ishga qabul qilinganda erishiladi. Umumiy (yalpi) mahsulotimiz hajmi eng maksimal 251ga ettinchi ishchini qabul qilinganda, erishiladi, $251/7 = 35,9$ (jadvalga karang).

K	L	MR	TR	AR
10	0		0	0
10	1	20	20	20
10	2	34	54	27
10	3	46	100	33
10	4	51	151	38
10	5	46	197	39
10	6	33	230	38
10	7	21	251	36
10	8	17	234	29

V) Me'yoriy MR, o'rtacha AR, umumiy TR mahsulot quyidagi grafikda ko'rsatilgan.

TP, AP, MP Birinchi Ikkinchi Uchinchi
faza faza faza

2) Umumiy mahsulot dinamikasi unumdorlikni pasayib borishi qonuniga bo'ysunadi. Birinchi fazada me'yoriy unumdorlik MR (20, 34, 46, 51) o'sib boradi. Natijada TR jadal o'sadi.

Ikkinchi faza – me'yoriy unumdorlikni pasayishi namoyon bo'la boshlaydi (51, 46). TR ning o'sish sur'ati sekinlashadi. Me'yoriy mahsulot MR pasayadi, lekin hali musbat miqdorga ega.

Uchinchi faza me'yoriy unumdorlik manfiy natija, ya'ni zarar keltirishini boshlaydi. Shunday qilib, TR egri chizig'i o'zining maksimal darajasiga etgach, pasayishni, me'yoriy mahsulot esa zarar keltirishni boshlaydi.

Ikkinchi guruhga xos quyidagi masalani echaylik.

Berilgan:

Tovarga bo'lgan talab funktsiyasi: $Q_d = 700 - P$;

Taklif funktsiyasi: $Q_s = 2P - 200$;

P tovar narxi, so'm, Q – tovar miqdori, ming dona.

Quyidagilarni hisoblang:

1. Berilganlar asosida tovarning muvozanat bahosi va miqdorini aniqlang.

2. A), B) va V) punktlar birbiriga bog'liq bo'lmagan vaziyatlarda:

A) davlat organlari tomonidan tovarga 200 so'm miqdorida baho belgilab qo'yildi. Taklif miqdorini, sotilgan tovar va taqchilik miqdorini aniqlang.

B) ishlab chiqaruvchilarga har bir sotilgan tovar uchun 150 so'm miqdorida dotatsiya belgilandi. Tovarning muvozanat narxi va miqdorini aniqlang.

V) har bir tovarga 150 so'm miqdorida egri soliq (qo'shilgan qiymat) belgilandi. Yangi muvozanat narxini hisoblang.

3. O'rganilayotgan kategoriya haqida umumiy tushuncha bor, lekin uni mazmuniga tushunib etishga yordam beradigan quyidagi masalani ko'rib chiqaylik.

Aytaylik, Erkinjon korxonada tsex boshlig'i lavozimida ishlab, yiliga 600 ming so'm maosh olardi. Bankda 1200 ming so'm puli bo'lib, yiliga 14% daromad keltiradi.

U xususiy biznes bilan shug'ullanishga qaror qildi va barcha jamg'argan pulini sarflab, kichik korxonaga ochdi. Birinchi yilning oxirida buxgalteriya hisobi ko'rsatdiki, hamma qilingan xarajatlarni olingan daromaddan ayirib tashlagach 660 ming so'm foyda qolibdi. Bir hisobchi, buxgalteriya hisobkitobiga ko'ra foydangiz sarflagan 1200 ming so'mlik investitsiyangizga nisbatan 55% tashkil etadi. Bu yaxshi dedi.

Ikkinchi, iqtisodiyot nazariyasini chuqur o'rgangan buxgalter unga, albatta, xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanish tavakkalchilik xatari bilan bog'liq. Foyda olmay zarar ko'rishingiz ham mumkin edi. Lekin biznesda "omad"ingiz bor ekan deb ayta olmayman.

Chunki sizni real iqtisodiy foydangiz 108 ming so'm. Bu esa investitsiyangizga nisbatan -9% tashkil etadi, dedi. Buxgalterlardan qaysi biri haq?

Echish:

1. Muvozanatga erishish uchun talab va taklif teng bo'lishi kerak. U holda $700 - R = 2R - 200$. Undan: $3R = 900$; $R = 300$;

Muvozanat narxini talab yoki taklif tenglamasiga qo'yib, tovarning muvozanat miqdorini topamiz. $Q_d = 700 - 300$; $Q_d = 400$ yoki $Q_s = 300 \cdot 2 - 200 = 400$;

Javob: muvozanat narxi **300 so'm**, muvozanat miqdori **400 ming dona**.

2. A) davlat tomonidan belgilangan narx (200 so'm) ni tenglamaga qo'yamiz.

Talab miqdori $Q_d = 700 - 200$; $Q_d = 500$ ming dona.

Taklif miqdorini ham shunday tarzda formulaga qo'yib, topamiz.

$Q_s = 2P - 200$; shuning o'zi sotilgan tovar hajmini ko'rsatadi.

$Q_s = 2 \times 200 - 200$; $Q_s = 200$ ming dona.

Talab hajmidan taklif miqdorini ayirib taqchillik miqdorini topamiz. $500 - 200 = 300$ ming dona

Javob: taklif miqdori **200 ming dona**; tovar **taqchilligi 300 ming dona**;

B) belgilangan dotatsiyani hisobga olganimizda, taklif formulasi $Q_s = 2(R+150) - 200$; ko'rinishini oladi. U holda dotatsiya kiritilgach, muvozanat bahosi $2(R+150) - 200 = 700 - R$ so'm bo'ladi;

$3R = 700 - 200$; $R = 200$ so'm.

Talab miqdori esa, $Q_d = 700 - 200 = 500$ ming dona.

Taklif hajmi $Q_s = 2(200+150) - 200$;

$Q_s = 700 - 200$; $Q_s = 500$ ming dona.

Javob: **muvozanat bahosi 200 so'm; miqdori 500 ming dona**.

V) egri soliq kiritilgach, taklif formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: $Q_s = 2(R+150) - 200$;

Ma'lumki, muvozanat narxning ma'lum darajasida talab bilan taklif tengligini ifodalaydi. U holda $2(R+150) - 200 = 700 - R$;

$2R - 300 - 200 = 700 - R$;

$3R = 700 - 500$; $3R = 200$; $R = 66,67$ so'm;

muvozanat miqdori esa, $Q_d = 700 - 66,67 = 633,33$ ming dona.

Javob: **muvozanat narxi 66,67 so'm, miqdori 633,33 ming dona**.

Javob:

Albatta ikkinchisi, sababi Erkinjon xususiy biznes bilan shug'ullanishga qaror qilib, olishi mumkin bo'lgan 600 ming so'mlik maoshdan voz kechdi. Undan tashqari 168 ming so'm olishi mumkin bo'lgan foizni ham ololmadi. Ya'ni xususiy biznes bilan shug'ullanishning muqobil qiymati -108 ming so'm zarar bo'ldi.

$(600 \text{ ming so'm} + 168 \text{ ming so'm}) - 660 \text{ ming so'm} = 108 \text{ ming so'm}$.

Agar biznes bilan shug'ullanishdan "psixologik daromad" olsa, ya'ni unga shug'ullanayotgan ishi yoqsa, Erkinjon buni zarar deb hisoblamasligi ham mumkin.

Demak, **ikkinchi** buxgalter haq.

Mashqlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Ta'kidlangan fikrga nisbatan o'z nuqtai nazarini bildirish va uni asoslab berishni talab qiluvchi mashqlar.

2. Hayotda yuz bergan hodisalarni, jarayonlarni nazariy jihatdan tushuntirib berishga qaratilgan mashqlar.

3. Berilgan topshiriqni mushohada qilib, xulosa chiqarishga yo'naltiruvchi mashqlar.

Birinchi guruhga kiruvchi mashqlarda bildirilgan fikrni odatda to'g'ri yoki noto'g'riligini (T / N) tasdiqlash va uni izohlab berish talab qilinadi. Misol:

To'g'ri / noto'g'ri

1. Bozor iqtisodiyotida kimning puli ko'p bo'lsa, u shuncha ko'p tovar sotib olishi mumkin.

2. Tovar ishlab chiqarish hajmi va usuli ishlab chiqarish resurslarining bahosiga bog'liq.

3. Mukammal raqobatga asoslangan iqtisodiyotda alohida tovar ishlab chiqaruvchi mahsulot miqdorini kamaytirish orqali narxga ta'sir etadi.

4. Bozor iqtisodiyotida qanday tovar ishlab chiqarish zarurligini oxiroqibat iste'molchilar hal qilishadi.

5. Avtomashinalarga benzin quyish shaxobchasi bozorga misol bo'la oladi.

6. Talab egri chizig'i narxning pasayishi tufayli talab hajmining o'sishini ko'rsatadi.

7. Daromadarning ortishi barcha tovarlarga talabni oshiradi.

8. Resurslar bahosining har qanday o'zgarishi talab va taklif muvozanatini taklif egri chizig'i bo'yicha yuqori yoki pastga tomon o'zgartiradi.

9. Bir vaqtning o'zida tovar taklifi va iste'molga ajratilgan daromadning o'sishi natijasida baholar o'zgarishligi mumkin.

10. Taklif egri chizig'ini o'ngga siljishi ishlab chiqaruvchilarning har bir narx darajasida avvalgiga qaraganda kamroq tovar taklif qilinayotganini ko'rsatadi.

Javob:

1. Bildirilgan fikr **to'g'ri**, sababi bozor iqtisodiyotida tovarlar taklifi talabga nisbatan ko'p. Xaridor xohlagan tovarni tanlash va sotib olish imkoniyatiga ega.

2. **To'g'ri**, chunki ishlab chiqarish resurslari qancha qimmat bo'lsa, ishlab chiqarish uchun shuncha ko'p mablag', xarajat kerak bo'ladi yoki aksincha.

3. **Noto'g'ri**, mukammal raqobat kurashiga asoslangan bozorda ishlab chiqaruvchi – sotuvchilar juda ko'p, ular soni cheklanmagan. Alohida tovar ishlab chiqaruvchilarning hissasi juda kam, shuning uchun mahsulot miqdorini kamaytirish bilan narxga ta'sir eta olmaydi.

4. **To'g'ri**, chunki bozor iqtisodiyotida taklif doimo talabga moslashadi. Aks holda ishlab chiqargan tovarini sota olmay, kasod bo'ladi.

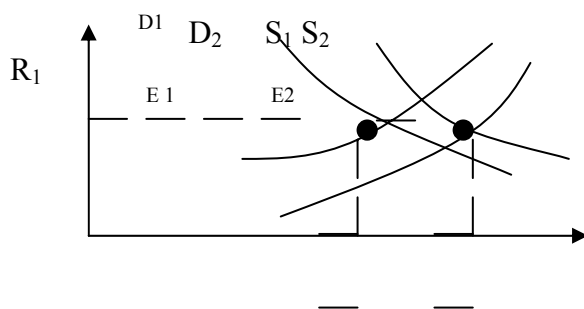
5. **To'g'ri**, benzin quyish shaxobchasida benzin oldisotdi qilinadi.

6. **To'g'ri**, iste'molchilar tovarning narxi qancha past bo'lsa, shuncha ko'p sotib olishadi. Uning shkalasini grafikda tasvirlasak, talab egri chizig'i hosil bo'ladi.

7. **Noto'g'ri**, daromadlarning ortishi hamma tovarga ham talabni oshiravermaydi. Qat'iy elastik talabga xos tovarlarga talab o'zgarmay qoladi. Undan tashqari, daromadlarning ma'lum qismi jamg'armaga aylantiriladi.

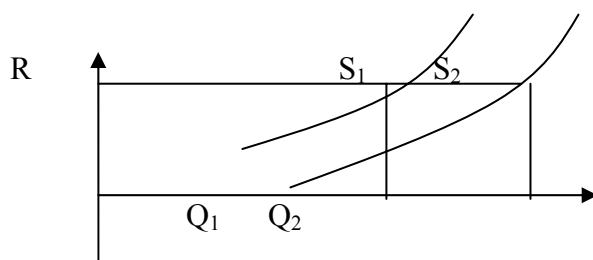
8. **To'g'ri**. Chunki resurslar bahosini o'zgarishi ishlab chiqarilgan tovarlar narxining ham o'zgarishiga, u o'z navbatida, talab miqdorining o'zgarishiga olib keladi.

9. **To'g'ri**. Uni grafikda chizib ko'rsatamiz. Aytaylik, muvozanat E_1 da bo'lsin. Daromad va taklif ortishi tufayli talab va taklif egri chizig'ini o'ngga siljishi ro'y beradi. Muvozanat E_2 nuqtada o'rnatiladi. Lekin baho R_1 darajada qoladi.

10. **Noto'g'ri.** Taklif egri chizig'ini o'ngga siljishi har bir narx darajasida avvalgiga qaraganda ko'proq tovar taklif qilinayotganini ko'rsatadi.

Uni grafikda tasvirlasak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi.

Bu mashqni sarfxarajatlarni o'rganayotganda quyidagicha tuzish mumkin: Bildirilgan fikrlarni o'qing, undagi ta'kidlangan fikrlarni to'g'ri yoki noto'g'riligini izohlang.

To'g'ri / noto'g'ri

1. Firmaning harajatlari – bu doimiy va o'zgaruvchan harajatlarning yig'indisidan iborat.
2. Doimiy xarajatlar uzluksiz ravishda amalga oshiriladigan xarajatlardir.
3. O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq xarajatlardir.
4. Me'yoriy xarajatlar ma'lum bir me'yorda sarflangan xarajatlardir.
5. O'rtacha xarajatlar umumiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlardir.

Javob:

1. Bildirilgan fikr to'g'ri, chunki umumiy xarajatlar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan iborat.
2. Noto'g'ri. Sababi, doimiy xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga qarab o'zgarmaydigan xarajatlardir.
3. Noto'g'ri. O'zgaruvchan xarajatlar deb, ishlab chiqarishning hajmiga qarab o'zgaradigan xarajatlarga aytiladi.
4. Noto'g'ri. Me'yoriy xarajatlar deb bir birlik qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan qo'shimcha xarajatlarga aytiladi.
5. To'g'ri. O'rtacha xarajatlarni, umumiy harajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'lib topamiz.

2. Ikkinchi guruhga kiruvchi mashqni ko'rib chiqaylik

Keltirilgan vaziyatlarni tahlil qilib aytingchi, amalga oshirilgan faoliyat tufayli «mulk huquqi» dastasining qaysi bir elementi realizatsiya qilinadi?

- a) Fermer er uchastkasini ijaraga oldi, unda bug'doy etishtirib, davlatga sotdi.
- b) Erkinjon "Neksiya" avtomobilini sotib oldi va unda dala hovlisiga qatnab turibdi.
- v) Korxonada o'zining tsexi binosini boshqa firmaga ijaraga berdi.
- g) Tadbirkor Odiljon boshqa tadbirkordan uncha katta bo'lmagan ikkita xonani sotib oldi. Bitta xonani buzib, ikkinchisini kengaytirib, ta'mirladi.
- d) Xo'jalik sudi tadbirkor Rahimovdan qarzini to'lamagani uchun, qarz evaziga uning ishlatib turgan uskunasi olib qo'yishga qaror qildi.
- e) Fuqaro Akbarova o'zi yashab turgan uyini o'g'illariga vasiyat qildi.
- j) Davlat korxonasi bironing bog'idan avtomobil yo'li o'tkazdi. Bunda uning egasiga qirqilgan daraxtlar uchun kompensatsiya to'lanmadi.
- z) Avtomobilning egasi undan foydalanmay, avtostoyankaga qo'yib qo'ygan. O'rtoqlari undan avtomobilidan foydalanishga ruxsat so'rashsa, bermadi.
- i) Uyidagi mulkini o'g'irlab ketishgani uchun fuqaro militsiyaga murojaat qildi.
- k) Sud korxonaga tozalanmagan oqovasini anhora tashlagani uchun jarima soldi.
- l) Fuqaro mulk qilib olgan er uchastkasiga ishlov berdi. Kelajakda uni sotmoqchi emas.

Javob:

- a) Vaqtincha egalik, nazorat qilish, foydalanish, boshqarish tasarruf qilish va daromad olish huquqi.

- b) egalik qilish, foydalanish va boshqarish, tasarruf qilish huquqi.
- v) foydalanish huquqi.
- g) egalik qilish, tasarruf qilish va foydalanish huquqi.
- d) narsalardan qarzini to'lash uchun foydalanish imkoniyatga ega bo'lish, qarzini to'lash javobgarligi huquqi.
- e) tasarruf qilish, meros qoldirish huquqi.
- j) mulk huquqi buzildi.
- z) egalik qilish, tasarruf qilish huquqi.
- i) mulk huquqi buzildi.
- k) tashqi muhitga, birovga zarar keltiradigan tarzda foydalanish usullarini taqiqlash huquqi.
- l) egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi.

Ikkinchi guruhga mansub, real hayotda yuz bergan hodisalarni, jarayonlarni nazariy jihatdan tushuntirib berishga qaratilgan mashqlardan yana birini ko'raylik.

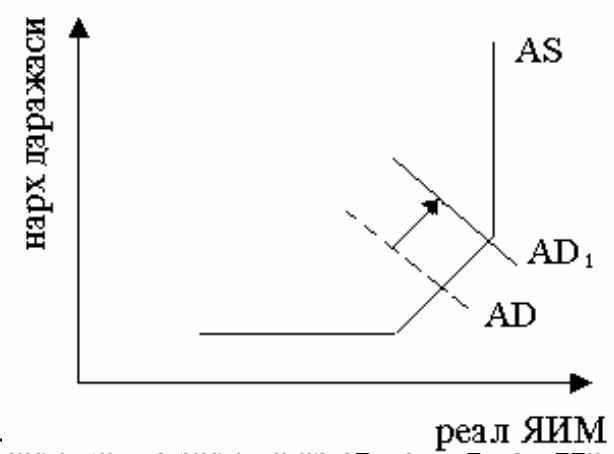
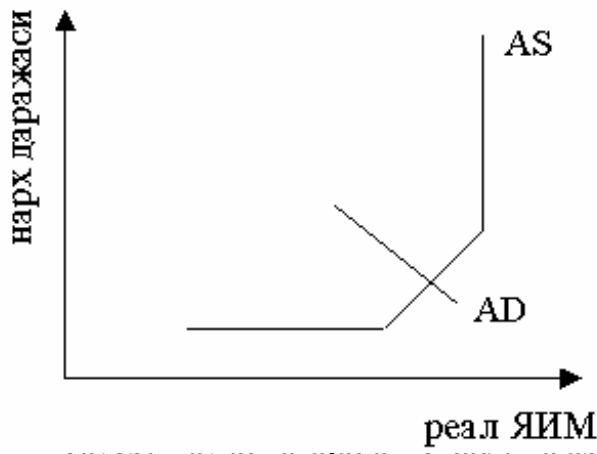
Uy egasi uyini oyiga 30 ming so'm haq to'lash sharti bilan ijaraga berdi. Uyni ijaraga olgan kishi esa u erda kichik korxonaga ochib, bolalar kiyimlarini ishlab chiqarishni yo'lga qo'yib, daromad topdi.

Ularning qaysi biri tadbirkor? Uyni ijaraga berganmi yoki olganmi?

Javob: Tadbirkor uyni ijaraga olgan kishi. Chunki u resurslarni ishga solib, mahsulot ishlab chiqarib, daromad topayapti. Tadbirkorlik mablag'lardan samarali foydalanib, ishlab chiqarish omillarini eng optimal nisbatini topib, ishga tushirish evaziga daromad, foyda olishga qaratilgan, insonlarga naf keltiruvchi iqtisodiy faoliyatdir.

Uchinchi guruhga kiruvchi mashqlar:

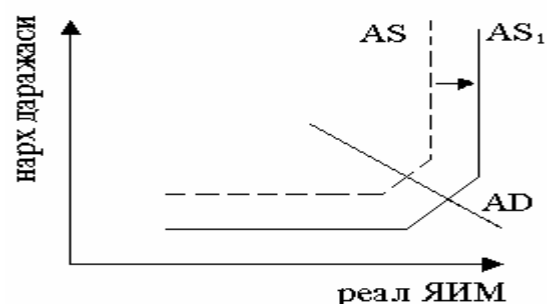
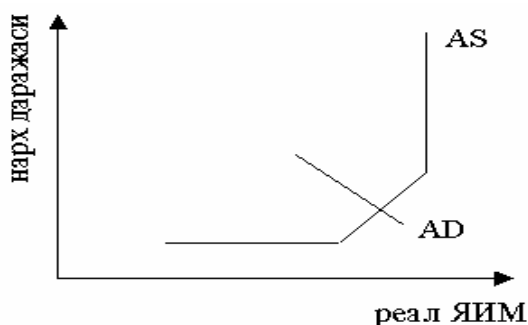
1. Iqtisodiyotda tushkunlik yuz berayotgan paytda davlat kadrlar tayyorlashning milliy dasturini qabul qilib, ta'lim xarajatlarini ko'paytirdi. Undan tashqari temir yo'l, avtomagistral, ko'priklar qurish va boshqa ijtimoiy ishlar uchun xarajatlarni ko'paytirdi. Narx va real yalpi ichki mahsulot qanday o'zgardi? Xarajatlar ko'paytirilguncha yalpi talab va taklifning grafik tasviri chapdagi chizmada ko'rsatilgan bo'lsa, u qanday o'zgardi.

siljiydi.

2. Yangi gaz va neft koni topildi. Natijada energiya narxini pasayishi sodir bo'ldi. Muvozanat narxi darajasi va real yalpi ichki mahsulot hajmi qanday o'zgardi? Grafikdagi tasvir qanday o'zgarganini ko'rsating.

Javob: Taklif ortadi. Narx tushadi. Real YaIM o'sadi. Taklif egri chizig'i o'ngga siljiydi.

O'qituvchi masala, mashqlardan foydalanishni rejalashtirar ekan, albatta o'zi darsga puxta tayyorlanishi, tavsiya qilinadigan masala, mashqlarni masala, mashqni echib, javobini yozib qo'yishi kerak.

Dars jarayonida masalamashqlarni qo'llashdagi yana bir muhim muammo ularni javobini muhokama qilish. Odatda masalamashqning to'g'ri javobini aytib qo'ya qolinadi. Vaholanki, talabaning yodida qolishi, mavzuni puxta o'zlashtirishi, hisobkitobni to'g'ri bajarishida masalaning javobini muhokama qilish muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun o'qituvchi masalani javobini muhokama qilishga e'tibor qaratishi zarur. Vaqt etishmaydigan bo'lsa, masalamashq echishni uyga vazifa qilib berib, darsda uni to'g'ri echilganligini muhokama qilish mumkin.

5§. Testlar, ularni tuzish, o'tkazish va javoblarini muhokama qilish

Talabalarning puxta bilim olishlari, ularning olgan bilimlarini tekshirishdagi qator afzalliklarini hisobga olib, keyingi paytda keng qo'llanilayotgan mashq turi **test hisoblanadi**. **Test echish** nihoyatda keng qo'llanilishi sababli alohida metod sifatida qaraladigan bo'ldi.

Mavzuni o'rganishda testlardan foydalanish, ayniqsa, guruhda test o'tkazilgach, uning javoblarini muhokama qilish alohida ahamiyatga ega.

Test tuzish ko'p vaqt va mehnat, sinchkovlik, sabrtoqatni talab qiladi.

Shu bilan birga, mehnatni osonlashtiradigan kompyuter dasturlari TESTER, RESUJTER mavjud. Birinchi dastur ko'proq test tuzishni osonlashtirishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchisi test o'tkazish va natijalarini tezda hisobkitob qilish, statistik ma'lumotlar olishga qaratilgan. Test savollari tuzishda, amerikalik pedagoglarning ko'rsatishicha o'qituvchi quyidagilarga ahamiyat berishi lozim:

1. Ko'zlangan maqsadga ko'ra, savolni aniq qo'yish kerak.
2. Testda faqat bitta javob to'g'ri bo'lishi kerak.
3. Javoblarni biri biriga o'xshash bo'lishi va haqiqatga yaqin bo'lgani ma'qul.
4. Testda iloji boricha inkor etuvchi fe'l va boshqalardan foydalanmaslikka harakat qilish lozim (Masalan, yuqoridagi ko'rsatmalardan nima imkon bermaydi? va hokazo ...).
5. Yuqorida ko'rsatilganlarning hammasi (yoki yuqorida ko'rsatilganlardan hech biri) kabi ta'riflarni iloji boricha ishlatmaslik zarur.
6. Bir necha komponentlar (aytaylik, A va S) ni mujassamlashtirgan javoblarni iloji boricha kam ishlatish, ishlatganda, test kimlar uchun tuzilayotganiga ahamiyat berish maqsadga muvofiq;
7. To'g'ri javob doimo bir joyda (doimo A yoki doimo B) bo'lishi kerak emas;
8. Savollar va javoblar grammatik jihatdan o'zaro mos, muvofiq bo'lishi kerak.

Ob'ektiv testlar. Testlarni ob'ektiv deyilishiga sabab, unga to'g'ri javob bor, uni sub'ektiv jihatdan baholashni istisno qiladi.

Undagi savollar ko'pincha dalillar, aniq axborotlarni yodga tushirishga qaratilgan. Ob'ektiv test savollari Blum taksonomiyasining ikkinchi bosqichidagi fikrlash doirasiga to'g'ri keladi. Ular fikrlashni yuqori darajada baholashga imkon bermaydi, lekin ularni fikrlashning yuqori bosqichiga to'g'ri keladigan qilib tuzish mumkin. Ular tatbiq qilish, tahlil qilish darajasiga mos keladigan murakkablikda bo'lishi mumkin, lekin bunday savol tuzish qiyin.

Ob'ektiv testlarning afzallik tomonlari va kamchiliklari. Ob'ektiv testlarning afzalligi ularni ko'p savollarni qamrab olishidir. Shu tufayli barcha mavzular bo'yicha talabalar bilimini tekshirish imkonini beradi. Bilim olish, tushunish uchun samarali uslub juda qo'l keladi.

Ob'ektiv testlarni asosiy kamchiliklaridan biri qo'yilgan savollarni tor doirada qamrab olishidir. Talabalardan esa keng tasavvurga ega bo'lish talab qilinadi.

Testlarni o'qish va talabalar bilimini baholashning usuli sifatida qo'llashning muhim tomoni hamda murakkabligi shundaki, aynan nima sababdan shu javob to'g'riligini asoslab

berish lozim. Bunda javoblarni ob'ektiv, tushunarli, mantiqan to'g'ri izohlanishiga ahamiyat berish kerak. Test o'tkazilgach, guruhda javoblarni muhokama qilish muhim ahamiyatga ega.

Buni quyidagi test misollarida ko'rib chiqaylik.

1. Resurslar cheklanganligi muammosini quyidagi holatda echish mumkin:

A) odamlar resurslarni asrab avaylab, iqtisod qilib, ishlatishsa;

B) hamma ixtiyoriy ravishda o'z ehtiyojlarini cheklasa;

V) kelajakda, fan va texnika rivojlanishi tufayli tovarlar ishlab chiqarishni etarli darajada ko'paytirish uchun yangi imkoniyatlar ochilsa;

G) bu muammoning cheki yo'q;

Javob muhokamasi:

Bu testda to'g'ri javob G. Resurslarni nisbatan cheklanganligi barcha ehtiyojlarni qondirish uchun etishmaydi. Resurslar cheklanganligi muammosi har qanday ijtimoiy – iqtisodiy tizimga xos bo'lib, uni echib bo'lmaydi. Sababi, biror resursning etishmasligi yoki tugab qolishida emas, balki **resurslarning ehtiyojlarga nisbatan cheklanganligidadir**. Shuning uchun bu muammoni resurslarni iqtisod qilish bilan yoki ixtiyoriy ravishda iste'molni cheklash bilan echib bo'lmaydi. Demak A va B javoblar noto'g'ri. V javob resurslar cheklanganligi muammosi bilan Fantexnika rivojlanishi asosida imkoniyatlarni kengaytirish, ya'ni resurslar topish yoki avval foydalanib bo'lmagan imkoniyatlardan foydalanib, tovarlar ishlab chiqarishni ko'paytirish mumkinligiga qaratilgan.

Javob hozirgi ehtiyojlarni kelajakda qondirish nuqtai nazaridan berilgan. Hozir qondirish qiyin yoki qondirilmagan ehtiyojlarni kelajakda fantexnikaning rivojlanishi natijasida qondirish mumkin bo'ladi. Lekin yoddan chiqarmaslik kerak: kelajakda yana yangiyangi ehtiyojlar kelib chiqadiki, ularni qondirish uchun yana resurslar etishmaydi.

Demak, V ham noto'g'ri.

Yagona to'g'ri javob G, qaysiki bu muammoning adog'i yo'q.

Ikkinchi testni ko'raylik.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kompyuterda ishlash uchun dastur tuzuvchilarning ish haqi darajasi, belgilanadi:

A) dastur tuzish malakasiga ega, mavjud ish haqiga rozi, mutaxassislik bo'yicha ishlashga tayyor xizmatchilar miqdori bilan;

B) dastur tuzuvchi mutaxassislarga talab asosida;

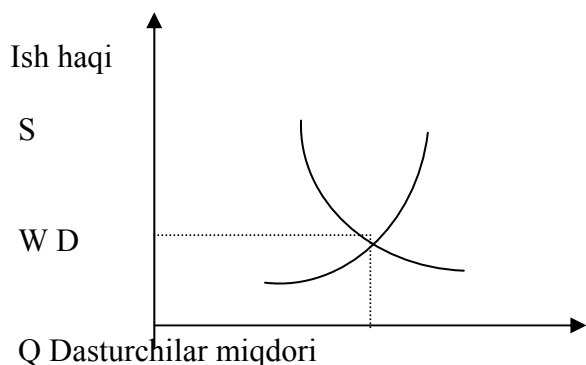
V) dastur tuzuvchi mutaxassislarga talab va taklif asosida;

G) mehnat kodeksi va boshqa mehnat bo'yicha qabul qilingan qonunlar asosida.

Javob muhokamasi:

Bu testda to'g'ri javob V).

Xizmatchilar bozoridagi vaziyatni talab va taklif egri chizig'i yordamida ko'rsatish mumkin. Vertikal (ordinata) o'qiga dastur tuzuvchilarni ish haqi, gorizonttal o'qiga xizmat ko'rsatuvchilar miqdori (bu erda o'lchov birlik odamsot yoki dastur tuzuvchilar soni bo'lishi mumkin)ni joylashtiramiz.

Grafikdan ko'rinib turibdiki, dastur tuzuvchining ish haqi darajasi (R) faqat dastur tuzuvchi talabiga yoki taklifiga emas, aksincha, talab va takliflarning o'zaro ta'siri ostida

ma'lum bir ish haqi darajasida belgilanadi. Demak, A va B javoblar noto'g'ri. Savolda ish haqining o'rtacha darajasi haqida gap ketayapti. Qabul qilingan qonunlar u yoki bu mutaxassislik bo'yicha ish haqi darajasiga ta'sir qilishi mumkin, lekin ish haqi darajasini belgilamaydi.

Shunday qilib G javob ham noto'g'ri. Dastur tuzuvchilarning o'rtacha ish haqi darajasi talab va taklif muvozanatiga bog'liq ekan. Agarda talab ko'p, taklif oz bo'lsa ish haqi darajasi muvozanati nuqtasi yuqorida, ya'ni ish haqi yuqori. Agarda taklif ko'p, talab oz bo'lsa, ish haqi muvozanati nuqtasi pastda, ya'ni ish haqi ham past bo'ladi. Demak, to'g'ri javob, V.

Talabalar bilimini baholashda test muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari test boshqa, usullar: masala echish, referat yozish yoki savolga ogzaki, yoki yozma javob yozish kabilardan **quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:**

Testlar talabalar bilimini nazorat qilishning ob'ektiv usuli hisoblanadi. Sababi unda o'qituvchi bilan talaba o'rtasida vujudga kelgan munosabatlar hech qanday rol o'ynamaydi va talaba bilimini baholashga ta'sir etmaydi.

Nazorat ishi yoki referatda o'qituvchi talabaning ayrim xatolaridan ko'z yumib, uning bilimini yuqori baholashi yoki aksincha, o'zining sub'ektiv talablarini qo'ygan holda past baholashi mumkin. Testlar bunday xatolikdan xoli.

Testlarni faqat yakuniy nazoratda qo'llash shart emas. Ularni mavzuni boshlashdan avval ham, joriy nazorat, oraliq nazoratda ham qo'llash mumkin.

Testlar talabalar bilimini butun dastur bo'yicha, shuningdek, tor tanlash doirasida alohida ahamiyatga ega yoki an'anaviy o'zlashtirish qiyin tushuncha haqida mavzular bo'yicha nazorat qilish, baholash imkonini beradi.

Testlar talabalar bilimini tez tekshirish imkonini beradi. Chunki butun guruhni bilimini tekshirish uchun juda kam vaqt talab qiladi. Bu, ayniqsa, oraliq testlar o'tkazish uchun qulay, chunki test javoblariga ko'ra o'qituvchi dastur bo'yicha o'z ishini, dars o'tiladigan savollarni ko'rib chiqadi, kelgusida dars o'tishda qaysi savollarga ahamiyat berishni mo'ljallaydi.

Amerikalik mutaxassis Benjamin Blum bilim olish, o'rganishning bosqichli modelini ishlab chiqib, uni olti bosqichga bo'lganini ko'rib chiqqan edik. U bilish, tushunish, tatbiq etish, tahlil qilish, sintez (umumiy xulosa chiqarish), baholashdan iborat edi.

Testlar murakkabligiga ko'ra, ana shu bosqichlarning qaysi darajasiga to'g'ri kelishi bilan farqlanadi. Bunda testlarni taxminan uch guruhga ajratish mumkin:

1. Blum taksanomiyasining birinchi va ikkinchi «bilish va tushunish» bosqichlariga mos keladigan nisbatan uncha murakkab bo'lmagan testlar.

2. Taksanomiyaning ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi va beshinchi «tushunish, qo'llash, tahlil qilish va sintez qilish» bosqichlariga to'g'ri keladigan o'rtacha murakkab testlar.

3. Ko'proq beshinchi va oltinchi «sintez umumiy xulosa chiqarish va baholash» ga to'g'ri keladigan murakkab testlardan iborat.

Ana shu testlarni javobiga ko'ra, talaba, guruh predmetni qanday o'zlashtirgani, bilimi qay darajada ekanligini aniqlash mumkin.

O'qituvchi testlarni murakkabligi darajasiga ko'ra, javoblar uchun vaqtni har bir test uchun 1 daqiqa yoki undan ko'proq belgilashi mumkin. Talabalar testlarga javob berar ekanlar, ularga quyidagilarni uqtirish lozim:

1. Kuzatishlar ko'rsatadiki, ko'pincha birinchi intuitiv javob to'g'ri bo'ladi.

2. Testni har kimning o'zi echgani ma'qul.

Talabalar bilim olishi va ularni olgan bilimini baholashning usuli sifatida testlarni qo'llashning muhim tomoni, nima sababdan shu javob to'g'riligini asoslab berishdir. Bunda javob ob'ektiv, tushunarli, mantiqan to'g'ri izohlanishiga ahamiyat berish kerak.

Test o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

1. Talabalar test yordamida nimalarni tekshirishini, test o'tkazishdan maqsad nimaligini tushuntirish kerak.

2. Test echish ko'nikmasini hosil qilish uchun sinab ko'rish.
3. Test echish uchun talabalar kayfiyatini ijobiy yo'naltirish.
4. Test faqat o'rganilgan va o'rganilayotgan mavzular bo'yicha o'tkazilishi.
5. Test savollari asosiy kontseptsiya, qonun va tamoyillarni ochib berishga qaratilgan bo'lishi.

6. Testning puxta bo'lib, tez o'tkazilib turilishi.
7. O'tkazilgan testlar tezda tekshirilishi, baholanishi va natijasini e'lon qilinishi.
8. Guruhda test javoblarini muhokama qilinishi.
9. O'qituvchi tuzgan testlariga lozim bo'lsa, tuzatishlar kiritishi kerak.

Testlarning o'ziga xos kamchiliklari ham bor. Test savollarini tuzish ko'p mehnat, vaqt talab qiladi. Shuning uchun keyingi paytlarda o'qituvchilar ko'proq tayyor test savollaridan foydalanishmoqda.

Uning kamchiligi: tavakkal qilib javob topish, talabaniq diqqati asosan testga berilgan javoblar doirasida chegaralanib qolishi. Talabaniq o'z fikrini bildirish imkoniyati yo'qligi. Talabalarni chuqur fikrlash, taqqoslash, tanlash va qaror qabul qilishga o'rgatishimiz zarur. Shuning uchun testlar boshqa o'quv metodlari, talabalar bilimni baholash shakllari bilan birgalikda qo'llanilgani ma'qul.

6§. Iqtisodiy fanlardan esse yozish va esse uchun savollar tuzish

Ma'lumki, oliy o'quv yurtini bitirgan mutaxassis berilgan topshiriqni bajarganligi, qilingan ishlar va erishilgan natija, mavjud kamchiliklar va ularni bartaraf qilish yo'llari bo'yicha yozma hisobot bera olishi kerak. Shuningdek, xizmat xati, raport, hisobot, turli muassasa, tashkilotlar o'rtasida yozishmalar, firma, korxonalar va boshqalar bilan shartnoma kabilarni yozishni bilishi kerak.

Talabalar bo'lg'usi mutaxassis sifatida o'z fikrlarini bayon qilishni, yozma ravishda ifodalashni ham o'rganishlari kerak. Ayniqsa, iqtisodiy sohada yozma hisobot, turlituman tashkilotlar, firma, korxonalar bilan biznes bo'yicha sheriklar o'rtasida turlituman yozishmalar, xatlar, bildirishnomalar, xizmat yuzasidan aloqalarga tegishli takliflar, tavsiyalar va boshqa yozma hujjatlarni tayyorlashga, yozma ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Buning uchun esa ularda ko'nikma hosil qilish kerak. Bu ko'nikma talabalarning yozma ish yozishlari orqali hosil qilinadi. Teztez yozma ish yozish ularning fikrlashini o'zgartiradi, ularni kurs ishi, yakuniy nazorat ishi, bitiruv malakaviy ishi, turli yozishmalar, dissertatsiya yozishga tayyorlaydi. Yozma ish ijodiy fikrlashga o'rgatadi. Uning muallifi o'zining qarashini, fikrini asoslashga o'rganadi.

Afsuski, ko'pincha og'zaki ravishda o'z fikrini bemalol o'rtoqlashadigan kishilar yozma ravishda bayon qilishga kelganda juda qiynalishadi. Ana shunday holni kamaytirishning muhim usuli bu talabalarni **yoqma ish** bajarishlaridir.

Talabalarni teztez yozma ish yozishlari ularning fikrlash ko'nikmalarini tubdan o'zgartiradi. Ularni kurs ishi, hisobot, bitiruv malakaviy ishi, qolaversa, dissertatsiya ishlarini yozishga tayyorlaydi.

Yoqma nutq fikrni har tomonlama o'ylash, aniq ifodalashga, har bir so'zni o'rnida ishlatishga o'rgatadi.

Yoqma ishni o'rganilayotgan mavzu bo'yicha boshlash kerak. Belgilangan vaqt 1015 daqiqa. Dastlab, o'quvchitalabalar xayollariga shu mavzu bo'yicha nima kelsa, shuni yozishadi. Buning uchun ularni koyimaslik kerak.

O'qituvchi yozma ishlarni yig'ib olib talabalarning intellektual darajasi, mavzuni o'zlashtirishlarini aniqlaydi.

Dars o'tishning yangi uslublari orasida **esse yoqish** ham o'ziga xos o'rin egallab borayapti. U, ayniqsa, yakuniy nazorat ishi yozish uchun tajriba to'plashda qo'l keladi.

Esse (fransuzcha ESSAI tajriba, xomaki reja) – muallifning individual pozitsiyasini alohida ajratib ko'rsatish orqali erkin, ko'pincha, paradoksal bayon qilishga yo'naltirilgan falsafiyestetik, adabiytanqidiy, badiiypublitsistik adabiyot.

Nobel mukofoti laureati V. V. Leontevning «Ekonomicheskie esse. Teorii, issledovaniya, fakti i politika» kitobi nashrdan chiqqach, iqtisodiy mavzularda ham esse yozishga e'tibor berila boshlandi.

Bu usuldan keyingi paytlarda, talabalarni iqtisodiy fikr yuritishga o'rgatish va bilimni baholashda keng qo'llanilmoqda. Usulning boshqa usullarga o'xshab o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Esse uchun mavzular va savollar.

Savollarga javob berish uchun berilgan topshiriqlar, axborotlarni tartibga solish, tahlil qila olishga yo'llashi kerak. Mantiqiy masalalarni echish ulardan foydalanish ko'nikmasini talab qiladi. Bu iqtisodiy fikrlashning yuqori darajasidir. Ularni ob'ektiv testga nisbatan tuzish oson. Uni qo'llashning qiyinchiliklari, javoblarni baholashning qiyinligidir. Shunga qaramay, bilish jarayonini tahlil qilish va baholash uchun essedan zarur axborot olish mumkin.

Essega uchun mavzu tanlaganda yoki savol tuzganda quyidagilarga ahamiyat berish kerak.

1) Topshiriqni iloji boricha aniq qo'yish kerak. Shartni shunday qo'yish kerakki, talaba undan nima talab qilinayotganligini tushunsin.

2) Esse topshirig'i fikr yuritishga, tahlil qilishga undaydigan savollar bo'lishi zarur.

3) Esse uchun tayyorlangan savoltopshiriqlarni talabalarga o'qituvchining o'zi tanlab bergani ma'qul. Bunda talabaning bilimi ob'ektiv baholanadi.

4) Kompleks javob talab qiladigan savollarni uyga vazifa tarzida yoki oraliq nazorat, yakuniy nazoratda berish mumkin.

5) Agar vaqt cheklangan bo'lsa, dars davomida eng asosiy momentlarga ahamiyat qaratilgan savollar qo'yish mumkin.

Esse uchun savollar namunasi.

1) 1980 yildan 2005 yilgacha ishlovchilar soni o'sdi. Ularning uy yumushlariga sarflaydigan vaqtlari haftasiga 100 soatdan 50 soatgacha qisqardi. Yog', un, xamirturush, guruch kabilarni sotib olish kamaydi. Non, yarim fabrikatlar, konservalangan meva kabilarni sotib olish miqdori ko'paydi. Ana shu mahsulotlarni sotib olish dinamikasini muqobil qiymat nuqtai nazaridan tushuntiring.

2) Ayrim kishilar kundalik ehtiyoj mollari bo'lgan oziqovqat, kiyimkechak, uyjoy kabilarning narxini past darajada ushlab turish kerak, degan fikrni bildirishadi. Baholar ustidan nazorat va rag'batlantirish kontseptsiyasidan foydalanib, birinchi darajali kundalik ehtiyoj mollarining narxini bozor narxidan past belgilanishi qanday oqibatga olib kelishini tushuntiring.

3) Yaponiyada asosiy oziqovqat mahsuloti guruchdir. Yaponiya hukumati o'z ishlab chiqaruvchilarini himoya qilish maqsadida boshqa mamlakatlardan guruch sotib olishni chekladi. 1993 yili obhavoning noqulay kelishi sababli Yaponiyada sholi etishtirishga katta talofot etdi. Obhavoning yomon kelishi qanday oqibatga olib kelishini oldindan taxmin qiling.

Keyingi yillarda Yapon guruchining a) taklifini;

b) narxini o'zgarishini ko'rsating. Sabablarini izohlang.

Yapon hukumatining guruch importiga, umuman, importga munosabatini izohlang.

Essening afzalliklari va kamchiliklari.

Esse ko'proq fikrlash, bilim mazmunining yuqori bosqichiga xos. U talabalarining yozma nutq ko'nikmalarini takomillashtirishga yordam beradi. Uni tuzish nisbatan oson, hamda talabalar tomonidan tavakkal javoblar tanlanishiga yo'l qo'ymaydi.

Asosiy kamchiligi: a) baholash qiyin;

b) ularni o'qish, tahlil qilish, baholash uchun ko'p vaqt kerak.

Testlar ko'p savolni qamrasa, esseda bir necha savol qo'yiladi. Sababi, ularga javob yozish ko'p vaqt talab qiladi.

Talabalar bilimini sinash doirasi kengayadi. Esse savollarini har bir talaba uchun alohida berish maqsadga muvofiq. Esse natijasi muhokama qilinayotganda original fikr bildirgan talabalarga qo'shimcha ball qo'yish kerak.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar.

Nazariy va amaliy darslarda qo'llaniladigan masalamashqlar, masalamashq echish, masalamashqni qo'llash qoidalari, masala echish qoidalari, masala, mashq turlari, test, ob'ektiv testlar, javobni muhokama qilish, esse, esse savollari

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda masala, mashq echish nima sababdan asosiy o'rinda turadi?
2. Ma'lum bir kategoriya, tushunchaning asosiy mazmunini bilishga qaratilgan masalalar, qanday masalalar?
3. Qanday masalalar ma'lum bir tushuncha asosida hisobkitob qilish, undan xulosa chiqarishga qaratilgan?
4. Qaysi iqtisodiy fanlarda masalani echish uchun mazkur kategoriya haqida umumiy tushuncha bo'lishi kerak?
5. Iqtisodiy fanlarda o'rganiladigan mashqlarni qanday guruhlariga bo'lish mumkin?
6. Testlar haqida nimalar deya olasiz? Ularning qanday afzalliklari va kamchiliklari bor?
7. Test tuzish qoidalarini o'rgandingizmi? O'zingiz talab darajasida test tuza olasizmi?
8. Esse nima, esse uchun savollar tuzishda qanday qoidalarga amal qilish kerak?
9. Esse yozishning qanday afzalliklari va kamchiliklari bor?

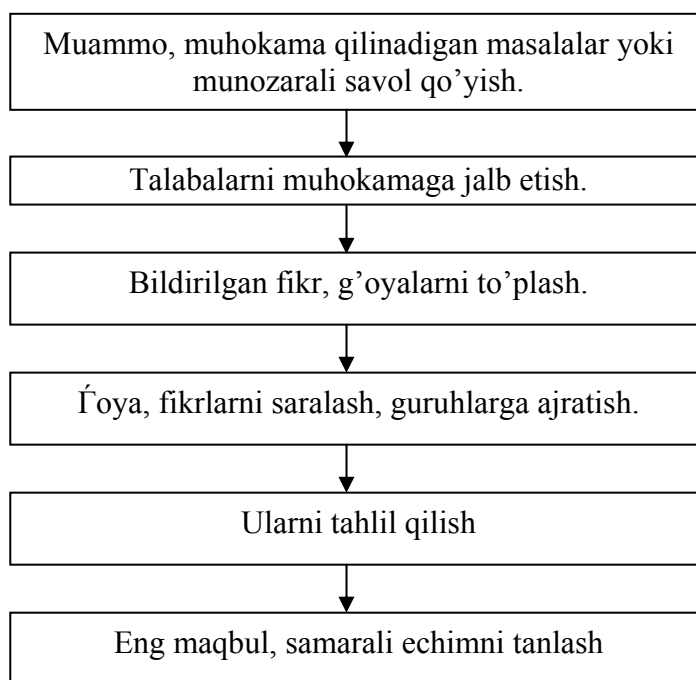
XII bob. «AQLIY HUJUM» va «SASE STUDY(keys)» METODI ASOSIDA DARS O'TISH

1§. Iqtisodiy fanlarni o'rganishda «aqliy hujum» metodini qo'llash va uning boshqa uslublardan farqi

«Aqliy hujum» uslubida qo'yilgan savol, muammo, masalani butun guruh bilan birgalikda muhokama qilinadi.

U talabalarni o'quv jarayonida mashg'ulotlar faol qatnashishlarini, turli g'oyalarni topish va bayon qilish chog'ida boshqalarni ham fikrini jalb qilish, o'z fikrlarini aytishga yo'naltiruvchi metoddir. Bu metodni qo'llaganda, qo'yilgan g'oya, savol barchani o'ziga jalb qiladi.

Bu metodda ma'lum muammo bo'yicha har bir talabaning fikrmulohazasi tinglanib, ular asosida ma'lum bir echim tanlanadi. Uslub bo'yicha dars o'tishni quyidagi sxema orqali ko'rsatish mumkin.

Bu metod asosida savol muhokamasini ikki, uch xil usulda o'tkazish mumkin. Har bir usul ikki yoki uch bosqichdan iborat bo'ladi.

Birinchi usul. Darsning birinchi bosqichida guruh ikkiga ajratiladi. Talabalar qo'yilgan muammo yoki savol bo'yicha o'z fikrmulohazalarini navbatmanavbat qisqacha bayon qiladi. Bunda har bir talaba masalaga o'z nuqtai nazaridan yondashishga harakat qilishi kerak.

Ikkinchi bosqichda bitta guruhning talabalari ikkinchi guruh vakilining bildirgan fikriga o'z munosabatlarini bildirishadi, ya'ni opponentlik qilishadi. Ikkinchi guruh bildirilgan barcha fikrlarni to'playdi.

Uchinchi bosqichda bildirilgan fikrlar saralanadi va maqbul, samarali echim tanlanadi. Har ikki guruhning natijasi to'g'ri deb topilgan javoblar asosida taqqoslanadi va ball beriladi.

Dars o'tishda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

1. Muammo, muhokama qilinadigan masala yoki munozarali savol aniq, hammaga tushunarli bo'lishi zarur. Iloji bo'lsa, uni doskaga yoki vatman qog'ozga yozib qo'yish kerak;

2. O'qituvchi talabalarga «Aqliy hujum» yoki «Aqliy shturm» asosida dars o'tkazishning tartibini tushuntirib berishi kerak. Bunda:

a) har bir talaba o'z fikri, g'oyasini aniq, qisqa ifodalashi zarurligi, buning uchun 2030 soniya vaqt berilishi;

b) boshqalar bildirgan fikr, g'oya, tavsiya, takliflarni takrorlamaslik;

v) birinchi bosqichda munozaraga kirishmaslik, faqat qo'yilgan muammoga nisbatan o'z fikrini aytish;

g) birinchi bosqichda auditoriyada bildirilgan fikr asoslab berilmaydi, tanqid qilinmaydi;

d) fikr bildirilayotgan paytda so'zlovchining gapi bo'linmaydi;

e) bildirilayotgan fikr, g'oya muhimligi jihatidan birbiriga nisbatan teng deb olinadi.

Sababi, birinchidan, iloji boricha ko'proq fikr, g'oya, taklif, tavsiyalarni to'plash. Ikkinchidan, hammani o'z fikrini ochiq bildirishni ta'minlash. Uchinchidan, vaqtni tejash.

O'qituvchi o'quv jarayonida tashabbusni shunday qo'lga olishi, darsni tashkil qilishi kerakki, har bir talaba mavzuga daxldor darajada fikr aytishi zarur.

Ikkinchi bosqichda bildirilgan fikrlar, g'oyalar, takliflar saralanib, guruhlariga ajratilib, muhokama qilinadi. Tahlil asosida ular ichidan eng maqbul, samarali echim tanlanadi.

Ikkinchi usul. Birinchi bosqichda qo'yilgan muammo, masala bo'yicha har bir talaba o'z fikrini bildiradi. U qisqa, tushunarli bo'lishi kerak. Talabalar bildirgan fikrni o'qituvchi yoki talaba yozib borishi, yoki 23 daqiqa vaqt belgilanib, xar bir talaba o'z fikrini yozib berishi mumkin.

Ikkinchi bosqichda bildirilgan fikr va g'oyalar saralanadi. Birgalikda muhokama qilinadi. Echim tanlanib, qaror qabul qilinadi. Talabalarning ishtiroki va bildirgan fikrining originalligi, to'g'riligi va boshqa jihatlariga ko'ra ball beriladi.

Masalan, «Agrar munosabatlar» mavzusini o'tayotganda agrar sektorning muammolarini muhokamasi shu usul bo'yicha o'tish mumkin. Bular respublikamiz uchun eng dolzarb muammolardandir. Chunki YaIMni 2630 foizi, valyuta tushumining 55 foizdan ortig'i agrar sektorga to'g'ri keladi. Aholining 40 foizdan ortig'i qishloq xo'jaligida band bo'lib, 60 foizi qishloqlarda yashaydi.

Dars mavzusi; **Agrar sektorning uzoq muddatli muammolarini qanday echish mumkin?**

Bu muammoli savolni muhokama qilish uchun avvalo talabalarning diqqatini agrar sektordagi uzoq va qisqa muddatli muammolarning farqini ajratishga qaratishimiz zarur.

Qisqa muddatli muammolar:

1. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga talabning noelastikligi.
2. Qishloq xo'jaligida tabiiy va boshqa omillar ta'sirida ishlab chiqarish hajmining o'zgarib turishi.

3. Turli omillarning ta'sirida talabning tebranishi tufayli kelib chiqadi. Natijada agrar sektorning asosiy muammosi tarmoqda baho va daromadlarning beqarorligini keltirib chiqaradi.

Agrar sektorning uzoq muddatli muammolari:

1. Fantexnika taraqqiyoti bilan qishloq xo'jalik mahsulotlariga taklif ko'payadi. Band bo'lganlar soni qisqaradi.

2. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga talab nisbatan sekin o'sadi.

3. Agrar sektorda band bo'lganlar daromadi boshqa tarmoqlardagiga nisbatan kam.

4. Baho pariteti sanoat foydasiga o'rnatiladi.

Bular agrar sektorni qisqaruvchi tarmoq sifatida namoyon bo'lishiga olib keladi. Bu masala bo'yicha juda ko'p fikrlar, tavsiyalar, takliflar bildiriladi. Ularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

A) Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish shakllarini takomillashtirish.

B) Agrar sektorda band bo'lganlarni boshqa sektorlarga ko'chirish.

V) Davlat tomonidan agrar sektorni qo'llabquvvatlash.

Qaror qabul qilishda ularning qaysi biri asosiy o'ringa qo'yish kerakligini aniqlaymiz. So'ngra, har bir guruhdagi eng maqbulini ajratamiz. Muammoli savolni muhokamasida qatnashishlariga ko'ra talabalar faoliyati baholanadi.

Metodning o'ziga xos yana bir usuli mavzu qo'yilgan muammoni o'rganishda tahliliy, ijodiy vazifalarni guruh bo'lib echishdir.

Tahliliy – ijodiy vazifalarni guruh bo'lib echish metodi.

O'qituvchi o'rganiladigan mavzu bo'yicha fikrlashni talab qiladigan, muvofiq ravishda tavsiyalar ishlab chiqishini o'rganish zarur bo'lgan savol yoki muammoni doskaga yozadi.

Muhokama jarayonida bildirgan fikrlar ham yozib boriladi. Aytaylik, biz xarajatlarni o'rganayapmiz. Asosiy maqsad xarajatlarni kamaytirish orqali mahsulot ishlab chiqarib, sotishdan yuqori foyda olishni ta'minlash. Demak, xarajatlarni pasaytirish omillarini aniqlashimiz, ularning ta'siri katta yoki aksinchaligini aniqlashimiz kerak. Buni guruhda muhokama qilish uchun doskaga:

«Sarf xarajatlar miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar» deb yozib qo'yamiz.

Guruhda 20 ta talaba bo'lsin. Har bir talaba navbat bilan o'z fikrini aytadi va biri ikkinchisini takrorlamasligi kerak. Bildirilgan fikrlar doskaga yozib boriladi.

Sanab o'tilgan omillardan 5 tasini ajratib ko'rsating, deya auditoriyaga murojaat qilamiz. Javoblarni individual yoki kichik guruhlar miqyosida umumlashtiriladi. Misolimizda, aytaylik, bosh menejer va menejerlarning malakasi va mahorati, texnika va texnologiya darajasi, mehnat unumdorligi, xom ashyo narxi, mahsulot sifati ko'rsatildi. Talabalar nima sababdan aynan u yoki bu omilni birinchi, ikkinchi va hokazo o'rinlarga qo'yganlari sababini asoslab berishadi.

Ishni boshqacha tashkil qilsa ham bo'ladi. Bunda mavzu yoki qo'yilgan asosiy savolning o'zini ifodalaydigan bir necha savollar tayyorlab, uni kichik guruhlariga bo'lib beriladi. Har bir kichik guruh o'z savoli bo'yicha alohida «aqliy hujum» o'tkazadi va natijani butun guruh oldida taqdimot qiladi. O'qituvchi rahbaryordamchi sifatida harakat qiladi va har bir guruhda aqliy hujum qanday borayotganini kuzatib, bir guruhdan ikkinchi guruhga o'tib turadi.

Aqliy hujumning bunday usuli qisqa vaqt davomida bir savolni turli jihatdan ko'rib chiqish imkonini beradi.

Javoblar baholaganda bildirilgan eng yaxshi fikrni talabalarning o'zlari ajratib, 13 o'rin berishni taklif qiladi. Talabalarni taqqoslash va baholashga jalb etamiz.

Aqliy xujum metodini o'ziga xos modifikatsiyasi "fikrlar hujumi" metodi bo'lib, bu metod J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan. Uni katta guruhlarda (20 tadan 60 tagacha talaba bo'lgan) qo'llash mumkin. Ishtirokchilar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir kichik guruh hal qilinadigan ijodiy vazifa va muammo bo'yicha 15 daqiqa davomida mustaqil ravishda fikrlar hujumi o'tkaziladi. Shundan so'ng har bir kichik guruh vakili o'z guruhlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradilar. O'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib, unga baho beriladi va eng yaxshilari tanlab olinadi.

«Fikrlarning shiddatli hujumi» esa E. A. Aleksandrov tomonidan ishlab chiqilgan. G. Ya. Bush tomonidan o'zgartirilib, dars jarayonida qo'llash yo'lga qo'yilgan. «Fikrlarning shiddatli hujumi» destruktiv berilgan baho bilan dialog. Bunda jamoa bo'lib g'oyalar ishlab chiqishda ishtirokchilarning ijodiy imkoniyatlari bildirilgan fikrga, dialog tarzida zid g'oyalar qo'yilishi bilan yanada kengaytiriladi, faollashtiriladi.

2§. Dars jarayonida «sase study method»ni qo'llash

Bozor iqtisodiyoti har turli vaziyatda to'g'ri tanlash va qaror qabul qilish zaruratini keltirib chiqaradi. AQShning XX asr boshlaridagi eng badavlat odamlaridan biri Rokfeller, bizni qanday hayot kechirishimiz qabul qiladigan qarorimizga bog'liq degan ekan.

Talabalarni qaror qabul qilishga o'rgatishda muammoli vaziyat hosil qilib, uni echishni o'rganish metodi – Sase study method – «keys» katta imkoniyatlarga ega. Bu metodni boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llash mumkin. Bu jihatdan keys metodining imkoniyatlari keng, uni turli tarzda qo'llash mumkin. Ayniqsa, modellashtiruvchi o'yin tarzida o'tkazish imkoniyati katta hamda kutilgan natijaga erishish imkoni yuqori. Shuning uchun bu metodni ko'pincha, taqlid qilish, imitatsiya metodi sifatida ham ko'riladi.

Bu metodning boshqalaridan farqi shuki, talaba muammoli vaziyatni o'rganib, xulosa chiqarish, qaror qabul qilish, undan qanday chiqib ketishni o'rganadi. Bu metod talabalardan atroflicha bilimga ega bo'lishni talab qiladi. Chunki qaror qabul qilish nafaqat iqtisodiyot, balki

faoliyatni tashkil etish, ish yuritish, axborot va ular bilan ishlash, sotsiologiya, psixologiya va boshqa fanlardan ham bilimdonlikni talab qiladi.

Aniq muammoli vaziyatlar metodidan foydalanishning asosiy maqsadi talabalarni tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashdir. U har bir talabaga amaliy va kasbiy ta'lim berilishini ta'minlaydi.

Metodni qo'llashda maqsadni aniqlash va muammoni qo'yishga alohida e'tibor berish kerak. Qo'yilgan muammo aniq, barchaga tushunarli bo'lishi zarur. Muammoni o'rganish, echish bosqichlariga ko'ra, maqsadlar belgilanadi. Bular:

1. Muammo bilan tanishish.
2. Zarur axborot yig'ish, ular asosida mavjud vaziyat, holatni aniqlash.
3. Olingan bilimni amaliy faoliyatda qo'llashni o'rganish.
4. Olingan natijalarni o'rganish, tahlil qilish asosida qaror qabul qilish.

Ma'ruzaga nisbatan keys metodi bo'yicha dars berishning afzal tomonlarini ko'rsatish mumkin.

Keys metodi asosida dars o'tishning farqlovchi xususiyatlari

Farqlovchi ko'rsatkichlar	O'qitish metodlari	
	An'anaviy metodlar asosida o'qilgan ma'ruza,	Muammoli vaziyat – keys metodi
Maqsad	Bilim berish	* fikrlash; * muammoni hal etish ko'nikmalarini hosil qilish; * kashfiyotlarga intilish, hamkorlikka tayyor bo'lish sifatlarini rag'batlantirish
O'qituvchining vazifasi	O'z fanining mazmunini bilish	O'z fani mazmunini bilish; muhokama jarayonini boshqara bilish;
O'qituvchi – talaba munosabatlari	O'qituvchining o'quvchi, talaba ustidan hukmronligi. Ierarxiya, huquqlarning teng emasligi	sheriklik va hamkorlik
Talabalarning o'z o'zini va birbirini o'qitish jarayonida ishtiroki;	Sust	Faol talabalar o'qituvchining vazifasi hisoblanuvchi muhokama rejasini tuzish, asosiy maqsadni aniqlash, musstaqil muhokama qilishga qodir bo'ladilar
Mas'uliyat	Mas'uliyat to'la ma'ruzachining zimmasida	Mas'uliyat ko'proq tinglovchi, talaba, o'quvchi zimmasida
Tadqiqot ko'lami	Fan doirasida	Fan doirasini har bir talabaning intellekti, intilishi bilan bog'liq holda keng qamrab olish imkoniyati mavjud

Aniq muammoli vaziyatni vujudga keltirib, uni tahlil qilish asosida qanday qaror chiqariladi?

Bu savolga yagona to'g'ri javob yo'q. Chunki muammoga har bir kishi o'zicha yondashadi. Lekin ba'zi bir tavsiyalarni berish mumkin.

1. Vaziyat haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish uchun eng avvalo axborot to'planib, ularni sinchiklab o'rganib chiqiladi. Axborotni o'rganish jarayonida uni tahlil qilishga urinmaslik kerak.

2. Yig'ilgan axborotni qayta ko'zdan kechirib, muhim ahamiyatga ega deb topganlaringizni alohida ajrating.

3. Vaziyatni tavsiflashga harakat qiling. Uning mohiyati nimada? Asosiy muammo nima? Qaysi biri ikkinchi darajali, aniqlang. Asosiy muammo va undan kelib chiqqan qanday muammolar borligini yozib qo'ying.

4. Hamma dalillar, faktlarni hisobga oling. Shunday qilinsa, axborotlar, ma'lumotlar bog'liqligini aniqlash oson bo'ladi.

5. Tavsiya etilgan echimlarni to'g'riligini aniqlash mezonlarini ishlab chiqing.

6. Muqobil variantlarni topishga harakat qiling. Ulardan qaysi biri mezonlar bo'yicha qaror qabul qilish uchun ko'proq to'g'ri keladi, tanlang.

7. Amaliy tadbirlar ro'yxatini ishlab chiqing. Ko'pincha, qabul qilingan qaror asosida erishilgan natijalar zarur. Amaliy choratadbirlar ko'rilmagani tufayli muvaffaqiyatga olib kelmaydi.

Tarqatma materiallar

Bu usulda ma'lum muammo bo'yicha har bir talabaning o'z fikrmulohazasi tinglanib ma'lum bir echim tanlanadi. Uslub bo'yicha dars o'tishni mantiqiy izchillikda quyidagi sxema orqali ko'rsatish mumkin.

Keys «sase study method»ni qo'llash.

1topshiriq

Rentabelligi past shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklariga aylantirish to'g'risida Vazirlar Mahkamasining Qarori chiqqach, «Ijodkor» shirkatini tugatish va uni o'rnida fermer xo'jaliklari tashkil etish to'g'risida tavsiya berildi. Siz ana shu ishga mas'ul shaxs sifatida qaror chiqaring va uni asoslab bering.

Tumandagi fermer xo'jaliklarida gektaridan o'rtacha olingan paxta hosili:

Yillar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
ts/ga	24	23	25	24	25	23	22	21	25	26

«Ijodkor» shirkati

Yillar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
ts/ga	26	25	26	25	25	26	24	22	24	24

Bir tsentner paxta xom ashyosi tayyorlash uchun sarflangan xarajatlar, ts/ming so'm

Tuman fermer xo'jaliklarida, o'rtacha:

Yillar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
ts/ming so'm	300	320	320	340	340	350	370	390	400	420

«Ijodkor» shirkat xo'jaligida:

ts/ming so'm yillar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
	300	325	325	345	342	352	380	400	405	440

Qaror qabul qilish uchun siz yana qanday ma'lumotlar yiqqan bo'lar edingiz?

2topshiriq.

Kichik korxonada ayollar ko'ylagi tikiladi. Tayyor mahsulotda ish haqining ulushi 30%. Kichik korxonada 10 ta tikuvchi ishlaydi. Oylik, sotish hajmi va foyda quyidagicha:

Oylar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Sotish hajmi mln.so'm	1,5	1,2	1,4	1,5	1,51	1,49	1,48	1,45	1,4	1,3
Olingan foyda mln.so'm	0,3	0,15	0,2	0,12	0,12	0,12	0,12	0,11	0,10	0,095

Korxonaga egasi tayyorlanayotgan ko'ylaklar uchun olinayotgan materiallarning narxi ortib borayotgani, lekin tayyor ko'ylaklarning narxini oshirish, xaridorni yo'qotishga olib kelishini hisobga olib, noyabr oyidan boshlab ish haqini umumiy harajatlardagi ulushini 20 foizga tushirishini e'lon qildi? Siz qanday qaror qabul qilasiz? Qaroringizni asoslang. Qaror qabul qilish uchun yana qanday ma'lumotlar to'plagan bo'lar edingiz?

Muhokama jarayonida har bir kichik guruh o'z fikrini aytadi, bildirilgan fikrlar juda xilmaxil yoki o'xshash bo'lishi mumkin. O'qituvchi ularga yakun yasab, qaysilari alohida diqqatga sazovor ekanini ajratib ko'rsatadi. Munozaraga yakun yasaydi.

3§. Metodlarning afzalliklari va kamchiliklari

Boshqa metodlar kabi «Aqliy hujum» va «case study method»ining ham o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud:

Afzalliklari:

- talabalarga bilim, tajriba, kuzatuvlar nuqtai nazaridan muammo echimiga turlicha yondashuvlar bilan tanishish imkonini beradi;
- talabalarni tahlil qilish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilishga o'rgatadi;
- ko'plab echimlar topish va ulardan to'g'risini tanlash imkonini beradi;
- boshqarishni, o'z fikrini qat'iy himoya qilishni o'rgatadi;
- muammoli vaziyatdan chiqishni o'rganishga ko'maklashadi;
- boshqalar oldida o'z fikri, xulosa va dalillarini asoslashga o'rgatadi;
- boshqaruvda sodir bo'ladigan jarayonlarni yaxshi tushunishga imkon beradi;
- mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- turli echimlar qabul qilish va qabul qilingan qarorlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olib bilishni o'rgatadi;
- to'g'ri savol berishga o'rgatadi.
- muammoning yagona echimi yo'qligi va uning boshqa muqobil variantlari borligini o'rgatib boradi.
- talabalarni o'zaro munosabatlariga ijobiy ta'sir qiladi.
- ob'ektiv baho berishga intilish kuchayadi.

Kamchiliklari:

1. Metodni qo'llash ko'p vaqt talab qiladi;
 1. Katta guruhlarda qo'llash qiyin;
 2. Tahlil etish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilganligi tufayli barcha o'quvchitalabalarning o'rganish darajasida farq katta bo'lishi, ayniqsa, bilim darajasi turlicha bo'lgan guruhlarda bu farqni yanada ortishiga olib kelishi mumkin.

Ko'rinib turibdi, metodning afzalliklari ustun, lekin Keys metodidan dars jarayonida hozircha kam foydalaniladi. Bunga sabab:

- konservatizm, yangi o'qitish metodlariga shubha bilan qarash;
- keyslar ishlab chiqish va keys metodi asosida dars o'tish uchun maxsus metodik adabiyotlar yo'qligi;
- keyslar ishlab chiqish ko'p vaqt talab qiladi va hammaning ham qo'lidan kelavermaydi;
- real voqelik asosiga qurilgan keyslar ishlab chiqish uchun zarur ma'lumotlar topish qiyinligi;
- o'qituvchilarda shu metod asosida dars o'tish uchun tajriba etishmaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

«Aqliy hujum» metodi, «fikrlar hujumi» usuli, «fikrlarning shiddatli hujumi» usuli, «sase study method», fikr, g'oya to'plash, g'oya, takliflarni saralash, tahliliyijodiy vazifalarni birgalikda bajarish, muammoli vaziyat, tavakkal qilish, muammoni o'rganish, qaror qabul qilish.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Dars o'tish metodlari orasida, «aqliy hujum» metodining tutgan o'rni qanday?
2. Metodni qo'llashning asosiy bosqichlarini aytib bering
3. Siz shu metod asosida dars o'tganingizda nimalarga e'tibor qaratgan bo'lar edingiz?
4. «Sase study method» ning sizga qaysi jihatlari yoqadi?
5. Iqtisodiy fanlardan dars o'tganda «sase stady method»ini qo'llashning imkoni ham, ahamiyati ham katta degan fikr to'g'rimi?
6. Metodlarning asosiy afzalliklarini ko'rsatib bera olasizmi?
7. Metodlarning ko'rsatilgan kamchiliklariga qo'shilasizmi? Ulardan boshqa kamchiliklarni ko'rsata olasizmi?

XIII bob. LOYIHALASH METODI

1§. Innovatsion ta'lim texnologiyasida loyihalash metodi

Loyihalash metodi talim texnologiyasining muhim bo'g'iniga aylanmoqda. Bu metod talim oluvchilarga hayot tarziga moslashish, mustaqil, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilishga yordam beradi.

Loyihalash (lot. *projectus* olg'a tashlangan fikr, g'oya, obraz) nomini o'zi aytib turibdiki, kelajakda amalga oshiriladigan ishlarni rejalashtirish bo'lib, proekt ma'lum bir hisob kitob, chizma va boshqalarga asoslangan holda tavsiflash, bayon qilish shaklida mujassamlashgan g'oya, fikrning ifodasidir. U bildirilgan fikrni mohiyatini va uni amalga oshirish imkoniyatlarini ochib beradi.

Loyihalash metodi ta'lim jarayonining muhim jihatlaridan biri bo'lib, o'qituvchining talabalar bilan individual ishlash imkonini beradi. O'qituvchi dars vaqtidan unumli foydalanib, talabalarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ular bilan yakka tartibda ishlaydi. Bunda ularning kasbiy fanlarni chuqurroq egallashlariga kengroq yo'l ochib beriladi. Loyihalash ishlarini tashkil etishda didaktik vazifaning qo'llanilishi va uni hal etish muammolari ko'rib chiqiladi.

Loyihalash metodi ta'lim oluvchilarni quyidagilarga:

fanning turli sohalaridagi bilimlarni bir butun holga keltirib, muammolarni topish va echish, axborotlar oqimida mo'ljal olishga;

faoliyatni tanlash huquqidan foydalanib, turli taxmin, g'oyalarni ilgari surish, tadqiqot o'tkazish, tahlil qilish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini aniqlashni;

o'z faoliyati natijasiga mas'ul bo'lish, mustaqil qaror qabul qilish, yutuqlar va kamchiliklarni aniqlash, uning sabablarini qidirish, xatolarni topish va to'g'rilashga;

turli echim, takliflarning natijalarini ilmiy taxmin qilish (prognozlash);

jamoada ishlash, turli nuqtai nazar, fikrlarning muhokamasida qatnashishni rag'batlantiradi.

Loyihalash metodini qo'llab, dars o'tish jarayonida o'quvchi, talabalarning vazifasi: iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, ijtimoiy ahamiyatga ega ishni bajarish, mahsulot ishlab chiqarish, ilmiy, texnik, iqtisodiy va boshqa muammoni belgilangan vaqt davomida echish yoki echish uchun takliflar ishlab chiqish.

O'qituvchining vazifasi:

o'quvchi, talabalarni mustaqil ijodiy faoliyatlarini unumli bo'lishi uchun sharoit yaratish.

Bu metodni iqtisodiy fanlarni o'rganishdagi muhim ahamiyati shundaki, talabalar biznesreja tuzishni, turli tanlovlarda qatnashish uchun loyihalar ishlab chiqishni o'rganadilar. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni qanday tashkil etishning texnologik xaritasini ishlab chiqish, ya'ni darsni qanday o'tkazishni mufassal rejasini ishlab chiqishni, umuman olganda, o'z faoliyatlarini rejalashtirishni o'rganadilar.

Shu bilan birga mazkur metodning o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, ularni, albatta, hisobga olish zarur.

Birinchi, bu metodni mavzular, alohida predmetlar bo'yicha qo'llash juda qiyin. Chunki bir muammoning kelib chiqish sabablari nihoyatda xilmaxil. Ularni bir fan doirasida hal qilish qiyin. Ikkinchi, barcha talabalar ham loyiha tayyorlab, qo'yilgan muammoni echa olmaydi.

Uchinchi, bu metod o'qituvchidan chuqur bilim, tajriba, o'z ustida tinimsiz ishlash, turli loyihalarda shaxsan qatnashishini talab qiladi.

2§. Metodning mazmuni va uni amalga oshirish bosqichlari

1. Loyihalash metodini qo'llash uchun birinchi navbatda loyihalash ob'ektini aniqlaymiz. Qanday masala, muammo mavjudki, uni echib loyihaning natijasini qanday bo'lishini belgilaymiz.

Bu o'tilayotgan mavzu bo'yicha qo'yilgan savol yoki echimini kutayotgan dolzarb masala bo'lishi mumkin. Loyiha talabalarning o'z xohishlari, qiziqishlariga ko'ra tanlagan ilmiy izlanishlari bo'lishi mumkin yoki o'qituvchi taklif qilishi mumkin. Har ikkala holda ham talabalar zarur axborotlarni to'plashlari, ularni tahlil qilishlari zarur. Tahlil asosida qaror qabul qilib, loyiha ishlab chiqishdan maqsad qo'yiladi va qanday natijaga erishilishi belgilanadi.

2. Maqsadni aniqlagach, loyihaning mazmunini belgilaymiz. Uning qisqacha mazmunini beramiz.

3. Reja asosida amalga oshirish uchun vazifalar belgilanadi, ya'ni faoliyat rejasi ishlab chiqiladi. Loyihaning umumiy tavsifi oydinlashadi. Aniq faoliyatga asos yaratiladi. Loyihani amalga oshirish uchun tuzilgan reja aniq bo'lishi, haddan tashqari murakkab bo'lmasligi kerak. Umumiy rejadan tashqari haftalik va oylik rejalar tuziladiki, uning asosida talaba bajaradigan ishlarni yanada oydinlashtiradi.

4. Loyiha qatnashchilari belgilanadi.

Loyiha qatnashchilari o'z qiziqishlari, fikr doiralari bilan birbirlariga yaqin, yordam beruvchi o'quvchi, talabalar bo'lib, ularni loyihada qo'yilgan maqsad birlashtiradi.

Ularni yoniga keyinchalik boshqa qatnashchilar ham qo'shilishi mumkin. Lekin qatnashchilar haddan tashqari ko'payib ketishi salbiy oqibatlariga olib keladi. Shuning uchun loyihada har bir qatnashuvchining bajaradigan vazifasi aniq yozib qo'yiladi.

5. Loyihani amalga oshirish muddatlari belgilanadi. Agarda u bosqichlarga bo'linsa, uni ham muddatlari bilan ko'rsatiladi.

6. Loyihalash va uni amalga oshirishning bosqichlari:

1bosqich. Loyihani ishlab chiqish. Unda loyihani amalga oshirish shakllari va vositalari, bosqichmabosqich natijalari ham ko'rsatiladi.

2bosqich. Loyihada belgilangan vazifalar bajariladi.

Bu bosqichda talabalar mustaqil ravishda individual va guruh bo'yicha qo'yilgan vazifalarni bajaradilar. Material, axborot to'playdilar. To'plangan ma'lumotlarni muhokama qiladilar. Jadvallar, grafiklar ishlab chiqadilar. Namoyish etiladigan, illyustrativ materiallar tayyorlashadi.

3bosqich. Loyihaning barcha qatnashchilari tomonidan tayyorlangan ishlar bir butun qilib birlashtiriladi. Avval loyihaning xomaki varianti yozib chiqiladi. So'ngra yakuniy variant tayyorlanadi. Rasmiy talablar asosida taxlanadi.

4bosqich. Loyihaning so'nggi varianti ekspertga, taqrizga beriladi. Bunda matn aniq asoslangan bo'lib, bajarilgan ishlarning mazmuni va erishilgan natijalarni gavdalanitirishi kerak. Matnda, albatta, jadvallar, grafiklar, chizma, dasturlar va boshqa shunga o'xshash materiallar bo'lishi shart.

5 bosqich. Ish taqrizga beriladi. Loyihaga ekspert xulosasini olinadi, tashqi taqriz natijasini elon qilingach, tugallangan hisoblanadi.

6bosqich. Loyiha taqdimoti. Taqdimot loyihada bajarilishi belgilangan mezonlar asosida jyuri yoki komissiya a'zolari tomonidan baholanadi. Jyuri a'zolari tarkibi loyiha ishlab chiqilayotganda aniqlanadi. Tayyorlangan loyihani ko'rib chiqib, tanlanib, so'ngra tayyorlangan hisobot ko'rib chiqiladi.

Jyuri ishni baholashi uchun baholash mezonlari ishlab chiqiladi. Bu mezonlar muammoni o'rganish darajasi, matnni aniq, tushunarli tarzda bayon qilinishi, o'ziga xosligi, rasmiylashtirish sifati, ko'rgazmali, namoyish materiallardan foydalanilgani, berilgan takliflar va ularni muammoni echishga yordam berishi va boshqa jihatlarini mujassamlashtirilgan bo'lishi kerak. Dars jarayonida kichik guruhlar tayyorlagan loyihalarni o'qituvchi boshchiligida talabalardan tuzilgan hay'at baholashi mumkin.

Talabalar tomonidan tayyorlangan loyihalarni baholash mezonlari:

MEZONLAR	Eng yuqori ball
1. Tanlangan muammoning dolzarbligi	5
2. Muammoni o'rganilganlik darajasi	5
3. Maqsad va vazifalarni aniq, tushunarli tarzda bayon qilinishi	5
4. Tanlangan muammoning qisqacha mazmunini yoritilishi	5
5. Bajariladigan ishning qisqacha mazmunining yoritilishi	5
6. Ko'rgazmali, namoyish materiallaridan foydalanish	5
7. Loyihani amalga oshirish uchun zarur moliyaviy resurslar, ularning manbalarini ko'rsatilishi va asoslanishi	5
8. Rasmiylashtirish sifati	5

Talabalar loyiha ustida ishlash jarayonida olgan bilimlaridan, bilish jarayonida xizmat qiladigan amaliy maslahatlardan foydalanishsa mustaqil tahliliy fikr yuritishga o'rganadilar. Ularda yangi g'oyalar topish, ijodiy fikrlashga, to'g'ri strategiya tanlash, aniq masalamuammolarni echish ko'nikmasi hosil bo'ladi. Bunda o'qituvchi ularning ishini kuzatadi, maslahatlar beradi, qo'llab kuvvatlaydi.

Boshqa hech qaysi metod o'quvchitalabalarda bu metodchalik mas'uliyatni his qilishni shakllantirmaydi, tarbiyalamaydi.

Loyihalash metodi asosida dars jarayonini tashkil etishda o'quv guruhi ichida ishchi guruhlari tuziladi. Ular o'zlashtirish darajalariga qarab uch ishchi guruhga bo'linadi. Bunda kuchli ishchi guruhlar mustaqil shug'ullanganda, o'qituvchi o'zlashtirishi past bo'lgan o'quvchitalabalar bilan mashg'ulot o'tkazishi uchun ko'proq vaqt ajratiladi.

Ishchi guruhlar ishtirokchilarining o'zlashtirish darajasi taxminan teng bo'lganida ta'limda yuqori natijaga erishiladi. Bunday guruhlarni ta'lim oluvchilarning o'zlari tuzgani ma'qul, chunki ular o'zlarining qaysi guruhga mos ekanliklarini juda yaxshi bilishadi. 2va 3ishchi guruhidan 1ishchi guruhiga o'tishga imkon beriladi. Kichik guruhlarda har bir o'quvchi yakka tartibda loyiha ishini bajargani uchun individual amaliy usuldan ham foydalanish mumkin.

Individual usulning laboratoriya usulidan farqi, talabalar o'z faoliyati davomida olgan bilimlaridan foydalanib, amaliy vazifani hal etishga harakat qiladi. Ushbu usul talabalar bilimini chuqurlashtiradi, mahoratini oshiradi, shuningdek, ularning o'rganish faoliyatini yanada kuchaytiradi.

Bosqichlar	Mazmuni	
1bosqich, tayyorgarlik	O'qituvchi talabalarga iqtisodiyotda qanday muammolar bor, o'zlari uchun qiziqarli bo'lgan muammolarni tanlashlarini taklif qiladi yoki topshiriqlarni o'zi tayyorlaydi.	Aqliy hujum Mustaqil ish
	O'quvchi talabalarga loyihalash mazmuni, loyihalash obekti, usullari, bosqichlari haqida ma'lumot beradi.	Bayon qilish
2bosqich.	O'qituvchi talabalarni kichik guruhlarga bo'ladi. Har bir kichik guruhga o'zlarini qiziqtirgan muammoni tanlash va uni echish bo'yicha loyiha tayyorlashni topshiradi.	ixtiyoriy
3bosqich.	O'qituvchi loyihani qanday tayyorlashni tushuntiradi. Talabalar faqat loyiha tayyorlaydilar. Uni amalga oshirish talab qilinmaydi (chunki uni bir dars jarayonida amalga oshirib bo'lmaydi).	Bayon qilish

Asosiy qism	Talabalar loyiha tuzishga kirishadilar.	Mustaqil Kichik guruh
	Loyihalar taqdimoti.	
Yakuniy qism	O'qituvchi o'quvchitalabalarni baholaydi. Xato va kamchiliklarni ko'rsatadi. Darsni umumlashtiradi va yakunlaydi.	

Bu metodni qo'llash, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi bajarishda yaqqol namoyon bo'ladi. Buni har bir talaba individual tarzda bajaradi.

3§. Loyiha tayyorlashning taxminiy namunasi va loyiha tayyorlashni o'rganish

Kasb ta'limi yo'nalishidagi talabalarning kichik guruhlarda o'zlari tanlab olgan mavzulari ustida ishlab, ana shu mavzularda ma'ruza va seminar darslari olib borish loyihalarini tayyorlashlarini kichik guruhlarga bo'lib, loyiha tayyorlash misolida ko'rish mumkin.

Dars o'tishning texnologik xaritasi. biznes reja tuzish ham o'ziga xos loyiha hisoblanadi. Dars o'tishning texnologik xaritasini tayyorlash ham ko'rib o'tgan bosqichlarimiz asosida amalga oshiriladi. Dars o'tishning namunaviy texnologik xaritasini avval ko'rib o'tganimiz sababli bu erda batafsil to'xtamaymiz (V bob, 4§ va VI bob, 3§ga qarang). **Asosiy diqqatimizni mavjud muammolarni o'rganib, ular orasidan fikrimizcha, dolzarb deb topilgan masalani tadqiq qilib, uni echish uchun takliflar berish maqsad qilib qo'yilgan loyiha ishlab chiqishni o'rganishga qaratamiz.**

Quyida loyiha ishlab chiqishning taxminiy namunasi keltiramiz.

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

«Umumiqtisodiy nazariya va iqtisodiy pedagogika kafedrası»
«Umumiqtisodiy nazariya va iqtisodiy pedagogika kafedrası»
tomonidan talabalar o'rtasida o'tkazilayotgan «Yilning eng yaxshi loyihasi» konkursida qatnashish uchun tayyorlangan loyiha

Mavzu: «**Agrar sektor xususiyatlari va muammolari kontseptsiyasi**»

Loyiha rahbari: BP70 guruh talabasi: Xolmuhamedova D.

Qatnashuvchilar: BP70 guruh talabalari:
Oblomurodov T., Tog'aeV S., Ahmedov A.,
BP71 guruh talabalari: Muyinova N., Xudoynazarov S.,
BP75 guruh talabalari: Sul'tonova Z.,
Akbarxo'jaeva N., Salimbekova F.,
BP76 guruh talabalari: Jabborov A., Tongotarov A.

Toshkent 2006

TADQIQOT LOYIHASI

1.1. Loyiha nomi: Agrar sektor xususiyatlari va muammolari kontsepsiyasi

1.2. Konkurs turi: Amaliy tadqiqot

1.3. Dastur turi: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni, Vazirlar Mahkamasining «20042006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontsepsiyasini amalga oshirish choratadbirlari to'g'risida»gi Qarori, «Qishloq xo'jaligida islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan qonunlar ijrosini ta'minlashga oid qo'shimcha choratadbirlar» dan kelib chiqqan holda agrar sektor xususiyatlari va muammolarini tadqiq etish.

1.4. Ilmiy yo'nalishi: Iqtisodiyot

1.5. Ilmiy yo'nalishning aniq shifri va nomi (ilmiy yo'nalishlar klassifikatori bo'yicha): 6F Bozor iqtisodiyoti, davlat va huquq nazariyasi.

1.6. Tayanch iboralar: Agrar sektor, resurslar, resurslar cheklanganligi, er, suv resurslari, tabiiy sharoit, hosildorlik, mehnat unumdorligi, renta, dehqon xo'jaligi, fermer xo'jaligi, shirkatlar, qishloq xo'jaligi infrastrukturasini, qisqa muddatli muammolar, uzoq muddatli muammolar

1.7. Tadqiqotning qisqacha tafsiloti: Annotatsiya

Mamlakatimiz iqtisodiyotida agrar sektor alohida muhim o'rin tutadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2630 foiz atrofida bo'lib, ishlab chiqarishning asosiy qismini tashkil etadi. Mamlakatimizda keyingi yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish, mavjud resurslardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, fermer dehqonlarni qo'llabquvvatlash borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin qishloq xo'jaligi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan tarmoq bo'lib, muvofiq ravishda muammolar, echimini kutayotgan masalalar doimo mavjud. Hozirgi kundagi muhim muammolardan biri xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning real iqtisodiy ahvoli kompleks ravishda chuqur ilmiy o'rganilmaganidir. Masalan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar almashlab ekishni qanlay tarzda amalga oshirayapti? Fermer, dehqon xo'jaliklarini resurslar bilan ta'minlanish darajasi qanday holatda? Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va saqlashchi? Fermer va dehqon xo'jaliklarini er maydonining optimal miqdori qanday bo'lishi kerak? Ularga axborot, konsalting va boshqa xizmatlar ko'rsatish darajasi qanday? Nima sababdan agrar sektorga yo'naltirilayotgan ichki va xorijiy investitsiyalar ulushi kamayib borayapti va hokazolar.

Mazkur tadqiqot loyihasi qishloq xo'jaligini iqtisodiy jihatdan kompleks ravishda chuqur o'rganish va o'tkazilgan tadqiqot asosida ilmiy xulosalar chiqarish, takliflar berish, ularga ekspert xulosalarini olish, ilmiy monografiya tayyorlash va chop etishga ruxsat olishni maqsad qilib qo'yadi.

1.8. Tadqiqotda qatnashuvchilar: Tadqiqotda jami 11 nafar talabalar qatnashadi. Ish jarayonida vujudga kelgan vaziyatga ko'ra tadqiqotda qatnashish istagini bildirgan qo'shimcha talabalarni jalb etish mumkin.

Loyihada qatnashuvchilar:

Loyihada qatnashuvchilarning familiyasi, ismi	Qaysi guruh talabasi	Loyihada bajaradigan vazifasi
1. Xolmuhamedova D.	BP70 guruh	Loyiha rahbari, agrar sektor xususiyatlari
2. Oblomurodov T.	BP70 guruh	Qishloq xo'jaligini resurslar bilan ta'minlanishini o'rganish
3. Ahmedov A.	BP70 guruh	
4. Tog'aev S.	BP70 guruh	Qishloq xo'jaligi infrastrukturasi o'rganish
5. Shodmonova I.	BP71 guruh	
6. Komilov R.	BP71 guruh	Agrar sektorga investitsiya jalb qilish masalalarini o'rganish
7. Sultonova Z.	BP75 guruh	
8. Salimbekova F	BP75 guruh	Er unumdorligi, yagona soliq, er maydoni optimal hajmi masalasi
9. Akbarxo'jaeva N.	BP75 guruh	
10. Jabborov A.	BP76 guruh	Xarajatlar, mahsulot realizatsiyasi muammolarini o'rganish
11. Tongotarov S.	BP76 guruh	

1.9. Bajarish muddati: 2006-2008 yillar

1.10. Tadqiqot o'tkazish uchun saflanadigan mablag'

– 10 000 000 so'm

(Mablag' nimaga, qancha sarflanishi batafsil beriladi. Moddiy xarajatlar, ish haqi, xizmat safari xarajatlari alohida ko'rsatiladi va asoslanadi)

2. Loyiha ishtirokchilari to'g'risida ma'lumot

2.1. Loyiha rahbari to'g'risida ma'lumot:

Familiyasi, ismisharifi, qisqacha bajargan ishlari, yashash joyi.

2.2. Loyiha ishtirokchilari to'g'risida ma'lumot:

Har bir ishtirokchining familiyasi, ismisharifi, qisqacha bajargan ishlari, yashash joyi va boshqalar.

Bu ma'lumotlar ishtirokchilarning loyihani bajarishga layoqati ko'rsatkichlarini qamrab olgani ma'qul. Chunki ular asosida hakamlar xulosa chiqaradi.

ISHNING QISQACHA MAZMUNI

3.1. Agrar sektor xususiyatlari va muammolari kontseptsiyasi.

3.2. Loyihada echilishi nazarda tutilgan ilmiy amaliy muammolar.

Qayd etilgan muammolarning echimini topish uchun quyidagi yo'nalishlarda tadqiqot olib borish mo'ljallanadi:

- agrar sektorning nazariy va amaliy masalalarini tadqiq etish;
- xo'jalik yuritishning barcha shakllarining afzalliklari va kamchiliklarini o'rganish;
- agrar sektorning o'ziga xos xususiyatlari, shu sektorda band bo'lganlarning daromadlariga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganib chiqish;
- mehnat unumdorligi, hosildorlikka ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish;
- qishloq xo'jaligida fond bilan qurollanish darajasini o'rganish;
- ishlab chiqarish harajatlari hajmiga turli omillar qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish;
- etishtirilgan hosilning qanday qismi qayta ishlanishini o'rganish;
- narx pariteti va uni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar daromadiga ta'siri;
- talab va taklif noelastikligini dehqonlar daromadiga ta'siri va boshqalarni o'rganish.

3.3. Loyiha doirasida o'z echimini topishi lozim bo'lgan aniq ilmiytexnik vazifalar va muammolar.

Loyihani amalga oshirishda quyidagi aniq ilmiytexnik vazifalar bajarilishi nazarda tutiladi:

- qishloq xo'jaligi faoliyatining huquqiy asoslarini, mamlakatimizda yuritilayotgan agrar siyosatni o'rganish:

- agrar sektorda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida yondashib, ularning hozirgi kundagi real imkoniyatlarini aniqlash;

- agrar sektorda real muammolarni o'rganish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida savolnoma asosida so'rov o'tkazish;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyati bo'yicha statistik ma'lumotlar, axborotlar to'plash;

- yig'ilgan ma'lumot, axborotlarni qo'yilgan maqsadga ko'ra qayta ishlash;

- tadqiqot jarayonida olingan ma'lumot, axborotlar asosida nazariy ilmiy xulosalar chiqarish;

- tadqiqot asosida olingan natijalarga ko'ra samarali xo'jalik yuritish uchun tavsiyalar ishlab chiqish;

- tayyorlangan hisobotni ekspert xulosalaridan o'tkazish;

- ilmiy-amaliy izlanishlar natijasi sifatida monografiya tayyorlash va nashr qilish.

3.4. Mazkur loyihada ko'zlangan maqsad oldin ham qo'yilganmi?

Aynan shunday mazmunda bunday masala tadqiq qilinmagan.

3.5. Loyihani amalga oshirish quyidagi natijalarni olish imkonini beradi:

1. Qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi sub'ektlarning agrar sektorda tutgan o'rnini aniqlash.

2. Tadqiqot o'tkazilayotgan davrdagi agrar sektordagi real holatni aniqlash.

3. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar oldida turgan mavjud muammolarni aniqlash.

4. Aniqlangan muammolar bo'yicha ularni bartaraf qilish uchun taklif qilingan tavsiyalar.

5. Xo'jalikni samarali yuritish uchun takliflar.

Olingan natijalardan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi foydalanadi.

3.6. Loyihalarni amalga oshirish bosqichlari va muddatlari

Uni loyiha vaqtini bosqichlarga bo'lib yoki ma'lum bir maqsad va vazifalarni amalga oshirishni ko'zlagan holda, unga ma'lum bir muddat ajratib ko'rsatish mumkin.

Aytaylik, 3 yilga mo'ljallangan loyihaning har bir yilini bir bosqich sifatida belgilab, unda bajariladigan ishlar, erishiladigan natijalar ko'rsatiladi.

3.7. Loyihani amaliyotga joriy qilish natijasida olinadigan samara

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tadqiqot natijalari va muqobil variantlar bilan tanishishi zarur qaror qabul qilishlari uchun yordam beradi. Agrar sektorda samarali xo'jalik yuritishni amalga oshirish uchun zarur maslahatlar olish tufayli barqaror daromad yo'llarini izlashga yo'naltiradi. Tavakkalchilik va tadbirkorlik xataridan o'zini himoya qilish, yo'qotishlar, talafotlar yuz berganda to'g'ri qaror qabul qilish va ko'riladigan zararni kamaytirishning to'g'ri yo'llarini topishga o'rganadilar. Oqibatda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishi, raqobatbardoshligi ta'minlanadi.

4. Loyihani amalga oshirish uchun zarur moliyaviy resurslar va ularning manbalari ko'rsatiladi. Unda har bir bosqich uchun va jami talab qilinadigan mablag'lar ko'rsatiladi. Ko'rsatilgan summalar asoslangan bo'lishi kerak. Agar manbalari aniq bo'lmasa faqat sarfxarajatlar asoslangan ravishda ko'rsatiladi. Tanlov hakamlari va a'zolari ularni realligiga ishonch hosil qilishlari kerak. Moddiy xarajatlar va mehnat haqi, tadqiqot yuzasidan xizmat safarlari xarajatlari alohida ko'rsatiladi (Loyihaning bu qismini buxgalteriya hisobi va audit darslarida hisoblash o'rganiladi).

Namunaviy loyihamiz kafedraning ilmiy ishlarida qatnashishni ko'zlagan iqtidorli talabalar uchun mo'ljallangan. Darsda esa nisbatan uning oddiy, sodda varianti o'tilayotgan mavzu yoki shu mavzu bo'yicha mavjud muammolar yuqoridagi jadvalda berilgan tartib asosida

tayyorlanadi. Lekin barcha talabalar turli tashkilot, fondlar o'tkazayotgan tanlovlarda qatnashish uchun ilmiy tadqiqot loyihasi tuzishni o'rganishni faqat ijobiy baholash mumkin. Talabalar bu metod yordamida biznesreja tuzishni o'rganadilar.

Barcha metodlar kabi bu metodning ham afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Ko'pincha bosqichmaboqich amalga oshirish mo'ljallangan metodlar texnologiya tarzida ham ifodalanadi. Bunday yondashish ham mumkin, bu har bir o'qituvchining qaysi nuqtai nazardan yondashishiga bog'liq. Tadqiqot metodiga xos afzalliklar, kamchiliklar bu metodga ham xos. Biz uni avval ko'rib chiqqanmiz.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Loyihalash metodi, loyihalash bosqichlari, loyihalash ob'ekti, loyihalash maqsadi, loyihalash vazifasi, namunaviy loyiha, tadqiqot loyihasi, loyiha taqdimoti, loyihani baholash mezonlari.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Iqtisod fanlarini o'rganishda loyihalash metodi qanday o'rin tutadi?
2. Sizningcha, bu metodni qanday mavzu yoki savollarni o'rganishda qo'llagan ma'kul?
3. Loyihalash metodining asosiy bosqichlarini aytib bera olasizmi?
4. Boshqa hech qaysi metod o'quvchi, talabalarda bu metodga o'xshab mas'uliyatni his qilishni shakllantirmaydi, tarbiyalamaydi, degan fikrga qo'shilasizmi?
5. Siz loyiha taqdimotida nimalarga ahamiyat bergan bo'lardingiz? Loyiha uchun berilgan baholash mezonlari sizni qoniqtiradimi, yana nimalarni qo'shish mumkin?
6. Siz o'zingiz qanday muammoni tanlagan bo'lardingiz?
7. Loyihani amalga oshirish uchun zarur mablag' miqdorini hisoblab chiqib, asoslab bera olasizmi?

XIV bob. IQTISODIY FANLARNI O'QITISHDA BOSHAQA METODLARNI QO'LLASH

1§. O'quv va ilmiy adabiyotlar ustida mustaqil ishlashni o'rgatuvchi metodlar

Kitob ustida mustaqil ishlash

O'quvchi, talabalarni o'qitishda qo'llaniladigan eng muhim metodlardan biri kitob ustida ish

lashdir. Bu metodning afzalligi shundaki, u kitobxonga o'quv axborotini uning o'ziga xos sur'atda va qulay vaqtda olishini ta'minlaydi. O'quv adabiyotlari bilan ishlash metodlariga xos funktsiyalarni barchasini bajaradi.

Kitob ustida mustaqil ishlashning maqsadi uning tarkibi bilan tanishib chiqish, tezda qarab chiqish, alohida boblarni yoki paragraflarni sinchiklab o'qish, berilgan materialni o'rganish, alohida bob yoki butun kitobga referat yozish, ayrim qoidalarni yodlash va boshqa usullar tarzida bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu metodning qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, turli modifikatsiyalarda qo'llash mumkin.

Kitob ustida ishlash o'quvchi, talaba uchun murakkab va qiyin metod sanaladi. Juda ko'p o'quvchi, talabalar o'qishni bilganlari holda kitob bilan ishlashni etarli darajada bilmay yoki o'qiganlarining ma'nosiga to'liq etmagan holda bitiradilar. Bunga sabab nima?

Nima sababdan o'quvchilar ham, talabalar ham o'quv adabiyotlari bilan ishlashni qiyin ko'rishadi?

Bir guruh metodistlar (Beck va boshqalar, 1993) tadqiqot o'tkazib, buning ikki asosiy sababini aniqlashdi:

Birinchidan, darsliklar, ko'pincha noaniq, mujmal yozilgan bo'ladi, hech bo'lmaganda matnni tushunish uchun zarur bo'lgan barcha axborotni kamdankam holatda qamrab oladi.

Ikkinchidan, kitobxon noaniq yozilgan matnga duch kelgach, tipik holatda o'zini passiv tutadi.

Shuning uchun amerikalik pedagoglar tomonidan «**muallifdan so'rang**» metodi ishlab chiqilgan. Darsni boshlashdan oldin o'qituvchi buyuk faylasuflardan Suqrotning yozma nutq haqidagi shikoyatini boshqacha tarzda ifodalab, yozilgan matn doimo tushunarli bo'lavermaydi. Uni tushunmagani uchun o'quvchi aybli emas. Odatda, gapirayotgan kishining nutqida tushunilmagan gapni, so'zni so'zlovchiga savol berib, uni kengroq tushuntirib berishini so'raymiz. Yozma matn, ya'ni kitob ma'nosi tushunarli bo'lmasa, uni tushuntirib berishlarini so'rash mumkin emas. Faqat bunda uni kursdoshlari tushuntirib berishi yoki o'zi harakat qilishi mumkin, deya tushuntiradi.

Buning uchun o'qituvchi talabadan matnda nima yozilganini tushunishni ana shu metod yordamida o'rganishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu o'rganilayotgan fan bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmasi yoki gazeta, jurnallarda chop etilgan bevosita o'rganilayotgan mavzuga taalluqli iqtisodiy maqolalar bo'lishi mumkin.

Bunda o'qituvchi talabalarga mavzu bo'yicha o'quv adabiyotidan paragraf yoki biron parchani o'qishni taklif etadi. So'ngra o'qituvchi talabalarga:

Aytinglarchi, muallif bu erda nima haqida gapirayapti degan savolni beradi. Talabalar javob bergach, o'qituvchi gap nima haqida ketayotganligiga yakun yasaydi. Hamda aniqroq, tushunarliroq bo'lishi uchun siz bu fikrni qanday ifodalagan bo'lardingiz? degan savol bilan murojaat qiladi.

Bu metodni boshqacha variantda, dars o'tishni uch bosqichga bo'lib quyidagicha qo'llash mumkin:

Dastlab, o'qituvchi talabalarga kitob yoki ilmiy maqolani o'qib chiqib, tushunmagan jumla, fikrni alohida ajratib daftarga yozishni topshiradi.

So'ngra, **ikkinchi bosqichda** muallif nima haqida fikr yuritayotgani, u nima demoqchi ekani muhokama qilinadi.

Uchinchi bosqichda, o'qituvchi talabalardan o'zlari muallif sifatida bu fikrni yozma ravishda qanday ifodalagan bo'lar edingiz, yozib bering deb, topshiriq beradi.

To'rtinchi bosqichda, talabalar yozgan javoblar o'zaro tekshiriladi va muhokama qilinadi. Muhokama individual yoki kichik guruhlar bo'yicha olib borilishi mumkin. Asosiy maqsad, yozilgan fikr tanqid qilingan muallifnikiga qaraganda tushunarliroqmi yoki aksinchaligini aniqlash.

Talabalar o'z fikrlarini bildirgach, ularni solishtirib, o'qituvchi o'zi yakun yasaydi. Ana shu parchani tushunish uchun avvaldan nimalarni o'qigan bo'lishi, nimalarni bilish kerak? va hokazo.

Topshiriqni bajarilishiga qarab talabalarga ball beriladi.

Bunday usulni qo'llash talabalarni o'qishni faol o'rganishga undaydi. Undan tashqari talabalarni o'z fikrlarini asoslashga, materialni taqdim qilishni o'rgatadi.

“Muallifdan so'rang” usuli bo'yicha talabalar o'zlari yangi tekst bilan ishlab, yozishni o'rganishadi.

Ushbu usulni modifikatsiyasi darsda bir necha o'quv adabiyotida berilgan shu mavzu bo'yicha matnni o'qib chiqib, solishtirish ham mumkinki, u talabalarga mavzuni o'zlashtirishga, mustaqil fikr yuritish va bilimni mustahkamlashga katta yordam beradi.

Tanqidiy nazar

Bu oddiy, samarali usul bo'lib, matnning mazmunini tadqiq qilish, imkonini beradi, uni shaxsiy tajriba bilan bog'lay

di va o'z munosabatini bildirish imkonini beradi. Undan tashqari o'z fikrini yozma ravishda bayon qilishni o'rgatadi.

Bunda seminar, amaliyot daftari sahifasi vertikal chizma bilan ikki qismga ajratiladi. O'qituvchi talabalarga chap va o'ng tomonga nimalar yozilishini tushuntiradi. Chap tomonga talabaga matnni o'qish jarayonida o'ziga yoqqan, unda chuqur taassurot yoki tushunmovchilik tug'dirgan fikr, g'oya, ma'lumotlarni iqtibos(tsitata) tarzida yozib borishi lozimligi uqtiriladi.

O'ng tomonda esa talaba tsitataga yoki muallifning fikriga o'z munosabatini bildiradi. Aynan qanday sabab ana shu fikrni alohida ajratib ko'rsatishga undaganini sharhlab beradi. Ana shu iqtibos uni nimalar haqida o'ylashga majbur qildi? O'z fikrini yozadi.

Misol:

Iqtibos	Sharh (izoh)
<p>1.«Har kishiga gapirmoqchi bo'lsang, qaragilkim, u sening so'zingning xaridorimi yo yo'qmi? Agar tinglovchi sening so'zingga xaridor bo'lsa, so'zingni sotgil (agar shu so'zingni xaridor xohlamasa), u so'zni qo'yib, eshituvchiga yoqadigan so'zni gapir, toki sening so'zingga xaridor bo'lsin»</p> <p>Qobusnoma.T.: O'qituvchi, 1973, 41bet.</p>	<p>Sharqda yaratilgan durdonalardan biri bo'lgan Kaykovusning «Qobusnoma» asaridan keltirilgan parchada uqtirilayaptiki, seni tinglashsa gapirgin, agar seni eshitishni xohlashmasa, seni tinglamoqchi bo'lganlarga ma'qul fikrlarni aytginki, natijada ular senga diqqatlarini qaratib, so'zlaringni jon qulog'i bilan eshitishsin. Bozordan xaridor o'ziga kerakli narsani sotib oladi. Unga keraksiz narsani sotish juda qiyin.</p> <p>Bu parcha, ayniqsa, o'qituvchilarning doimo yodida bo'lishi, o'quvchitalabalar uchun zarur, ularning e'tiborini tortadigan tarzda dars o'tish lozim.</p>

O'qituvchi avvaldan talabalarga har bir o'qilgan betdan bitta iqtibos yoki 10 betdan 4 iqtibos va hokazo tarzida keltirib, unga izoh berishlari zarurligini aytadi. Yoki bir iqtisodiy kategoriyaga turli kitoblarda turlicha ta'rif berilgan. Talabalarga ularni solishtirish asosida eng to'g'ri deb, yozilganini ko'rsatib, o'z fikrini asoslab berishni topshirish mumkin

1. Darsni individual tarzda har bir talabadan tanlagan tsitatasi va unga berilgan izohni o'qishi bilan barcha talabalar fikrini eshitishi shaklida tashkil qilish mumkin.

So'ngra talabalar o'zlari eng yaxshi iqtibos(tsitata) va izohni kim tayyorlaganini ko'rsatib, guruh bo'yicha 13 o'rinlarni kimga berishni aniqlash mumkin. Bunday usul talabalarni faollashtiradi.

2. Juftlikda ishlash, ikki talaba birgalikda iqtibos tanlab, izohlarni ham birgalikda yozib, yozgan fikrlarini bayon qilishlari mumkin. Bunda talabalar o'rtasida eng "hozirjavob" juftlik tanlanadi.

3. Kichik guruhlarda ishlash. Bunda har bir kichik guruh talabalar soni nechta bo'lsa, shuncha iqtibos va uning izohini keltirishadi. Auditoriyada esa guruh vakili taqdim qilgan tsitalardan eng yaxshi deb, topilganini izohi bilan o'qib beradi. Nima sababdan guruh aynan ana shu iqtibos va izohni eng yaxshi deb topgani sababini ham bayon qiladi. Kichik guruhlar o'rtasida berilgan javoblarga ko'ra, g'oliblar aniqlanadi.

**«Bilaman,
Bilmoqchiman,
Bildim (B/B/B)»**

Bu metod talabalarni kitob, ilmiy maqolalarni o'qishga, bilmaganlarini o'rganishga harakat qilishlariga yordam beradi. Barcha talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlaydi.

o'qituvchi avvaldan qaysi mavzu yoki savolni shu metod yordamida o'rganishni aniqlaydi. O'rganilgan mavzu bo'yicha savollar va ularning javoblarini, o'qiladigan maqola, darslikdagi paragraf yoki ma'ruza matni, yangi mavzu bo'yicha bilish lozim bo'lgan savollar va ularga javoblarni tayyorlaydi.

Talabalarining nimalarni bilishi, yangi mavzu bo'yicha nimani bilishi zarurligi va dars davomida nimalarni talabalar bilganini ko'rsatishi uchun jadval chiziladi. Jadval quyidagicha bo'ladi:

B/B/B jadvali

Biz taxminan nimalarni bilamiz?	Biz nimalarni bilishni xohlaymiz?	Biz nimalarni bildik?
1		
2		
va hokazo		

Uni har bir talaba o'z daftariga chizib oladi. Doskaga yoki qog'oz plakatga (qog'oz doskaga) butun guruh uchun chizamiz. Bunda savol qo'yilib, guruhda juftlik yoki kichik guruhlar, yoki individual tarzda muhokama qilish mumkin.

Bunda "aqliy hujum"ni qo'llash yaxshi natija beradi.

Aytaylik, "Yalpi talab va yalpi taklif" mavzusi bo'yicha seminar darsida ana shu metodni qo'llamoqchisiz.

U holda doskaga "yalpi talab va taklif nima hamda u individual talab va taklifdan qanday farqlanadi?" degan umumiy savol yoziladi.

Talabalar o'z fikrlarini bildiradi. Fikrlar individual, juftlik yoki kichik guruh nomidan bo'lishi mumkin. Bunda talabalar avvalgi o'tilgan "Talab va taklif. Bozor muvozanati" mavzusida olgan bilimlarini yodga tushirib, talab, taklif kategoriyalariga ta'rif berishadi. Talab va taklifning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni, talab va taklif elastikligi va boshqalarni eslashadi.

Bilganlaricha, yalpi talab va taklif, unga ta'sir etuvchi omillarni sanab berishadi.

O'qituvchi «aqliy hujum» natijasi asosida so'rov o'tkazib, «Nimalarni bilishimiz kerak» ustunini to'ldirilishini ta'minlaydi. Bunda talabalar o'z daftarlariga mustaqil yozishlari yoki doskada ham biron talaba yozib birgalikda to'ldirish mumkin.

B/B/B jadvali

Biz nimalarni bilamiz?	Biz nimalarni bilishni xohlaymiz?	Biz nimani bildik?
1. Talab va uni	1. Yalpi talab egri chizig'ini	1.a) boyluk effekti

<p>o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar 2. Taklif va uni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar 3. Talab va taklif grafigi 4. Talab va taklif qonuni 5. Samarali tanlov 6. Bozor muvozanati 7. Yalpi talab va yalpi taklif va boshqalar</p>	<p>individual talab egri chizig'iga o'xshashlik sabablari 2. Yalpi taklif egri chizig'i, uni qisqa va uzoq muddatli davr nuqtai nazaridan o'rganish 3. Yalpi taklif egri chizig'ining siljishi nimani ko'rsatadi?</p>	<p>b) protsent stavkasi effekti v) import effekti g) yalpi talab determinantlari Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'i uch bo'lakka bo'linadi: a) gorizontal yoki Keyns bo'lagi; b) oraliq bo'lak; v) vertikal yoki klassik bo'lak. 2. Uzoq muddatli davrda vertikal holda, ya'ni barcha resurslar ishga solingan holatda bo'lishini. 3. Determinantlar o'zgarganda mahsulot birligiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari o'zgaradi. Taklif egri chizig'i o'ngga yoki chapga siljiydi.</p>
---	--	--

Navbatdagi qadam «Nimalarni bilishni xohlashimiz»ni aniqlash.

Bunda o'qituvchining mahorati katta rol o'ynaydi. Chunki savolni talabalardan «tortib olish»imiz kerak.

Buning uchun o'qituvchi yo'naltiruvchi savollar bilan auditoriyani diqqatini jalb qiladi.

1. Individual talab va yalpi talab egri chizig'ining shakli bir xil. Talab egri chizig'ini shunday shaklda bo'lishiga daromad va o'rin bosish effekti sabab bo'ladi. Shu fikrlar asosida savol tuzib, ikkinchi yalpi talab egri chizig'ini daromad va o'rin bosish effekti bilan tushuntirib bo'lmaydi. Uni qanday tushuntirish mumkin?

Ustunga «Biz nimalarni bilishni xohlaymiz?» deb yozib qo'yamiz.

2. O'qituvchi talabalarni yalpi taklif egri chizig'ini ifodalanishida farq bor yo'qligini bilish kerakmi yoki yo'qligi haqida o'ylashga undaydi.

Talabalar o'z fikrlarini bildirishadi. Demak, yalpi taklif egri chizig'ini tasvirlashda ham farq bor ekan. Biz uning sababini aniqlashimiz kerak. Yana bir savol tuzib, uni ham ikkinchi ustunga yozib qo'yamiz.

3. Yalpi taklifga ham yalpi talabga o'xshab ta'sir qiluvchi omillar bormikan? Bo'lsa, ular yalpi taklifga qanday ta'sir qiladi, deya talabalarining javobi asosida yana bir savol tuzib, ikkinchi ustunga yozib qo'yamiz.

Nechta savol tuzish, albatta, mavzuga, ularda muhokama qilinadigan uzviy savollarga, o'qituvchining bu metodni qanday qo'llashiga bog'liq.

Navbatdagi qadam. Savollarga javob topish.

Bunda ham turlituman usullarni qo'llasa bo'ladi.

Agar ma'ruza darsi bo'lsa, o'qituvchi qo'yilgan savollarga javob tariqasida ma'ruzani bayon qiladi va talabalarga javobni daftarlariga individual tarzda yozib qo'yishlari hamda uchinchi ustunni to'ldirishlari lozimligini uqtiradi.

O'qituvchi seminar darsida kim nimalar yozdi, uchinchi ustunni qanday to'ldirdi, deb so'rab darsni davom ettirishi yoki kelgusi ma'ruzadan oldin kim qanday to'ldirganini ko'rib chiqishi mumkin.

Seminar darsida uchinchi ustunni individual, juftlik yoki kichik guruhlar to'ldirib, ularni butun guruhda muhokama qilib, yakun yasaladi.

a) Bunda qo'yilgan savolga javoblarni talabalar ma'ruza eshitib oldimi yoki o'zlari kitobdan mustaqil o'rganib kelishdimi e'tibor berish kerak. Har ikki holda ham qaysi savollarga javob topilganini «Biz nimalarni bildik?» ustuniga yozishlari lozim.

b) O'qituvchi albatta muhokama jarayonida talabalardan savol qo'yilmagan bo'lsa ham yana nimalarni bilib olganliklarini so'rashi va ularni uchinchi ustunga yozib qo'yishlarini aytishi kerak.

v) Birinchi «Nimalarni bilamiz?» ustunida bildirilgan javoblar ishonchliligini muhokama qilish maqsadga muvofiq.

g) Ikkinchi ustunda qaysi savollar javobsiz qolgan bo'lsa, javob topish uchun qanday manbalarga murojaat qilishlarini ko'rsatish kerak.

O'qituvchi vaqtni to'g'ri taqsimlashi uchun «aqliy hujum» metodini qo'llab, talabdan bilganlarini aniqlashga, ma'ruza matnini yoki kitoblarni o'qish, ma'ruzani bayon qilish uchun ketadigan vaqtini avvaldan rejalashtirib qo'yishi, shu asosda darsni tashkil qilishi zarur.

Talabalarni jadvalni to'ldirganliklariga qarab, baholash mezonlarini ishlab chiqishi va e'lon qilishi kerak. Bunda diqqat ikkinchi va uchinchi ustunlarga qaratilishi lozim.

Insert metodi

Talabalarni o'qiyotgan kitoblari, maqola va

turli axborotlarni tushunib etishlari katta ahamiyatga ega. Sir emaski, ko'pincha talaba o'qiyotgan materialini oxiriga kelib, nima haqida o'qiyotganini unutadi. Shuning uchun darsda ularda eslab qolish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradigan metodlarni qo'llashning ahamiyati katta.

Talabalarni o'qiyotgan o'quv materiallarini qay darajada tushunganliklarini aniqlashga qaratilgan interaktiv metodlardan biri insertdir.

O'qish jarayonida materialning (darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy maqola, jadval, sxema kabilar) har bir satr boshi (yoki qismi)ning mazmuni baholanib, xulosa varaqning chetki tomoniga (hoshiyasiga) qalam bilan belgi qo'yib borish orqali bilish darajasi aniqlanadi. Bu belgilarni har bir qator yoki taklif etilayotgan g'oyaga qo'yish shart emas. Asosiysi, bu belgilar yordamida talaba olingan bilim, axborot to'g'risida yaxshi tasavvurini aks ettirishi lozim. Umuman olganda, bir satr boshiga bir necha belgi qo'yilishi ham mumkin.

Insert o'quvchi, talabalarga, yangi axborotni o'qib o'rganishi jarayonida tushunarli yoki tushunib bo'lmaydigan, noma'lum yoki e'tiroz bildiradigan guruhlariga ajratib baholash imkonini beradi. Ya'ni o'quvchi, talaba o'qiyotgan materialni shunchaki o'qishi emas, uni uqishi, ya'ni tushunish, baho berish, umuman olganda, tanqidiy o'rganishi talab etiladi.

Bu metod:

- matn bilan samarali ishlash ko'nikmasini hosil qiladi;
- faol, teranfikir yuritib, o'ylab, o'qishni o'rgatadi.
- avval o'rganilgan, talaba uchun ma'lum bo'lgan materialni yangisi bilan taqqoslash va baholash qobiliyatini shakllantiradi;
- mavzuni kelgusida o'rganishni davom ettirishni rag'batlantiradi.

Chetki hoshiyaga belgilarni qanday qo'yish bo'yicha qabul qilingan qoidalar mavjud. Ular quyidagicha:

• **O'qiyotgan matndagi bildirilgan fikrlar** sizga ma'lum, siz ularni bilsangiz, bilaman deb **o'ylagan fikringizga mos kelsa**, «V» belgisini qo'yasiz.

• **O'qiyotgan jumlarlar sizning bilimingizga qaramaqarshi bo'lsa** yoki bilaman deb o'ylaganingizga **mos kelmasa**, « » (**minus**) belgisini qo'yasiz.

• Agarda o'qiyotgan matnda siz uchun **yangiliklar bo'lsa**, «+» (**plyus**) belgisini qo'yasiz.

• Siz o'qiyotgan jumlarlar sizga **tushunarli bo'lmasa**, ya'ni uni tushunish uchun qo'shimcha ma'lumotlar talab qilinsa, u holda «?» (**so'roq**) belgisi qo'yasiz.

Shunday qilib, o'qish jarayonida talabalar bilganlari va tushunganlariga mos ravishda to'rt xil belgilar qo'yib chiqishadi. Har bir qatorni yoki har bir tushunchani belgilab chiqish shart emas. Bu belgilar yordamida o'qilayotgan matn bo'yicha umumiy tasavvur ifodalanishi kerak.

Matnni yoki maqolani o'qib bo'lgandan keyin o'qilganlarni sherigi bilan muhokama qilib olish uchun bir daqiqa vaqt beriladi. So'ngra butun guruh nimalar o'rganildi, qanday savollar yuzaga keldi, muhokama qiladi.

Birinchi bosqichda:

1. O'quvchi, talaba o'rganayotgan mavzu bo'yicha bilganlarini esga olishi, yangitdan nimalarni bilgani ko'rsatiladi.

2. Esga olish tufayli uning passiv bilim zaxirasi faollashadi, o'zini bilganlarini xayolan o'ziga tushuntira boshlaydi. Natijada, anglab etish darajasiga o'tadi. U yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

3. O'qish taklif etilayotgan, ko'rib chiqilayotgan mavzu maqsadi aniqlanadi. Bu maqsadlar:

a) o'qituvchi qo'ygan maqsad;

b) o'quvchi, talabalar mustaqil tanlagan maqsadlardan iborat.

Shunday qilib, o'quvchi, talabalar axborotni o'zlashtirishga ongli ravishda yondashishlari uchun matnni tushunishlari lozim. Bunda matn mazmunini ongda qayta shakllantirish, ixchamlashtirish sodir bo'ladi va u xotirada uzoq muddatga saqlanib qolishga olib keladi.

Bu metodni ma'ruza darslarida qo'yilgan uzviy savollardan birini muhokama qilish jarayonida ham qo'llash mumkin.

Seminar darslarida o'rganilayotgan mavzuga taalluqli ilmiy maqolalarni o'rganish, o'quv adabiyotlarini o'qish mumkin. Bunda talabalarga matn tarqatiladi. Ularga ma'lum bir (1011 daqiqa) vaqt beriladi.

Masalan; «Iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlari» mavzusida "Resurslar cheklanganligi va ehtiyojlarni qondirish iqtisodiyotning bosh muammosi" savolini insert metodini qo'llab ko'rib chiqaylik.

1. Talabalarga uzviy savol yoki maqola mavzusi bo'yicha biroz o'ylab olish taklif etiladi. Muhokama qilish uchun sherik tanlanadi yoki partadosh o'rtog'i bilan 35 daqiqa davomida resurslar va ularning cheklanganligi, ehtiyojlarni resurslar orqali qondirilishi, iqtisodiyotning bosh muammosi haqida nimani bilishsa daftarlariga yozibchizishadi. Yozilgan narsani to'g'rinoto'g'riligi ahamiyatga ega emas. Muhimi, iloji boricha ko'proq ma'lumot yozish.

Sheriklar o'zaro muhokamani yakunlagach, guruh miqyosida o'z bilimlari bilan o'rtoqlashish taklif etiladi. Talabalar o'z fikrlarini gapirib berayotganlarida ularning mazmunini doskaga qisqacha yozib borish kerak.

Masalan, resurslar deb yozdik. O'qituvchi, talabalarga, resurslarning mazmunini hamma biladimi, deb murojaat qiladi. Bilmaganlar bo'lsa, javob berayotgan talaba tushuntirib beradi. Har qanday qaramaqarshilik yoki kelishmovchiliklar bo'lsa, muhokama qilib, umumiy qarorga kelib doskaga yozib qo'yamiz.

Shunday qilib, doskada bilganlarimiz quyidagicha aks etdi, deylik:

Resurslar, ehtiyojlar, moddiy resurslar, mehnat resurslari, ehtiyojlarning tarkibi, cheksizligi, ehtiyojlarni qondirish zarurligi va boshqalar.

Demak, biz resurslar cheklanganligi, ana shu sharoitda ehtiyojlarni qondirish muammosi bo'yicha nimalarni bilishimizni aniqladik. Bor bilimlarimizni ishga soldik.

Bu bosqich, odatda, esga olish, da'vat deyiladi.

O'zaro va guruhda muhokama qildik, fikrlash jarayoni kechdi. Muhokama qilish, o'z savollariga javob topish jarayoni, ya'ni tushunish, anglash yuz berdi.

2. Bilganlarimizni esga olib bo'lgach, o'qituvchi barcha talabalarga matnni o'zini berib, har bir satr boshi ro'parasiga zarur belgi qo'yib chiqishni taklif qiladi (1015 daqiqa vaqt beriladi).

Har bir talaba matnni o'qish jarayonida o'z bilganlari va tushunchasiga mos ravishda belgilar qo'yib chiqadi. Matnni o'qib, zarur belgilarni qo'yib chiqqach, ularni o'rtog'i bilan muhokama qilish uchun 1 daqiqa vaqt ajratiladi.

Bunda ular o'zlarining qaysi bilimlari tasdiqlandi, qanday yangi ma'lumotlar olishdi, qanday savollar tug'ildi, maslahatlashib oladi.

Ana shu jarayonda talabalar yangi g'oya, ma'lumotlarni o'rganadi. Matnni o'qish jarayonida ularni o'zlari bilganlari bilan solishtirishadi. Talabalar anglash bosqichiga o'tishadi.

Navbatdagi bosqich olingan bilimni guruhda muhokama qilish bo'ladi. Bunda talabalar olgan bilimlari, tushunmaganlari bo'yicha mulohazalar, qo'shimcha bilimlar manbaini izlashadi.

Avvalgi yozilgan fikrlarga qaytib, matnni mazmuni muhokama qilinadi. Hamma rozi bo'lgan savollarni ajratib, qaramaqarshi () muhokama va savol belgisi (?) qo'yilgan, tushunmagan fikrlar muhokama qilinadi.

Aytaylik, bu matndagi belgilardan kelib chiqib, transformatsiya egri chizig'i, o'sib boruvchi va pasayib boruvchi muqobil qiymat kabi tushunchalar bo'lsin. Ularni o'qituvchi jadval, grafiklar yordamida tushuntirib beradi.

O'qituvchi savolni yakunlar ekan, iqtisodiyotning bosh muammosi mazmunini talabalar qay darajada tushunganlarini va o'zlari hayotda qanday echishlariga doir misol keltirishlari uchun savollar bilan:

«Shunday qilib, iqtisodiyotning bosh muammosi nima ekan?»

«Nima sababdan uni bosh muammo deymiz?»

«Nima sababdan xayolan tezda tanlash mezonlarini ishlab chiqamiz? Misollar keltiringchi?» deya murojat qiladi.

Matn bilan ishlagach, **B/B/B** jadvalini to'ldirish talabalar faolligini ta'minlashga katta yordam beradi.

B/B/B jadvali bilan ishlash tartibi

3. Insert metodini qo'llab, matnni o'qing.
4. Olingan axborotni individual tarzda qo'ygan belgilaringizga muvofiq jadvalda ifodalang

B/B/B (Bilaman, Bilmoqchiman, Bildim) jadvali

№	Mavzuning savoli	Bilaman	Bildim	Bilmoqchiman
1				
2				
3				
4				
5				

Muhokama jarayonida talabalarning tanqidiy fikr yuritishlari, o'z fikrlarini asoslashga urinishlari, o'rtoqlari bilan munozara qilishlari keyingi bosqich fikrlash, tafakkur bosqichiga o'tilganini bildiradi.

Talabalar yangi ma'lumotlarni yaxshi qabul qila oladilar. Chunki ular avvalgi bilganlarini yangi olgan bilimlari bilan bemaol birlashtiradilar. Ularning o'z qobiliyatlariga ishonchlari ortadi.

Insert metodi o'qish davomida talabalarga o'z shaxsiy tushunchalarini faol ko'rib chiqishga yordam beruvchi kuchli qurol hisoblanadi.

2§. Taqqoslash, baholashni o'rgatuvchi metodlar

T-sxema

Bu metod ikki xil malumot: axborot, turli qarashlarni taqqoslashning universal grafik tarzda ifodalash bo'lib, o'quvchitalabalarni o'rganilayotgan mavzu bo'yicha mavjud qarashlarni taqqoslash, ular asosida qaror qabul qilishga o'rgatadi. Ayniqsa, farqlanuvchi qaramaqarshi, xilmaxil qarashlarni, malumot axborotlarni malum bir mezonlar bo'yicha ifodalash uchun nihoyatda qulay.

Agar ana shu mezonlarni talabalarning o'zi ishlab chiqsa, dars yanada samarali bo'ladi. Odatda Tsxema birbiriga qaramaqarshi (antonim) fikrlar, qarashlar, malumotlar, axborotlarni ifodalaydi. Ularni ha/yo'q, tarafdor/qarshi, yuqori/past, minimal/maksimal kabilar orqali

ko'rsatish mumkin. Bunda qo'yilayotgan maqsad o'rganilayotgan mavzu, savol yoki qarashlarni mazmuniga ko'ra, o'qituvchi taqqoslash variantlarini ishlab chiqadi.

Tsxema uncha katta bo'lmagan maydonda katta manoga ega bo'lgan materialni ifodalash imkonini beradi. U ayniqsa, modul yoki ma'lum bir qarashlar mazmunini umumlashtirishda foydalanishda juda qulay. Tsxemani mustaqil tizimi bo'yicha berilgan topshiriqlar talabalarni iqtisodiy fikrlashini rivojlantirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Tsxemaga misol sifatida yuqorida keltirilgan dars o'tish metodlarining afzalliklari va kamchiliklarini ko'rsatishimiz mumkin. Masalan, «Aqliy hujum metodini qo'llashning afzalliklari va kamchiliklari»ni ko'rsatish mumkin.

Metodning afzalliklari	Metodning kamchiliklari
<ul style="list-style-type: none"> talabalarga bilim, tajriba, kuzatuvlar nuqtai nazaridan muammo echimiga turlicha yondashuvlar bilan tanishish imkonini beradi; talabalarni tahlil qilish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilishga o'rgatadi; va hokazolar 	<p>1) metodni qo'llash ko'p vaqt talab qiladi;</p> <p>2) katta guruhlarda qo'llash qiyin; va hokazolar</p>

Yoki jahon mamlakatlarida aholini turmush darajasi, taraqqiyot darajasi haqida to'xtalganda mana shunday jadvaldan foydalanish mumkin:

Aholi jon boshiga YaMM ishlab chiqarish (Jahonning o'nta mamlakati bo'yicha, 1999 y)

№	Eng boy mamlakatlar	Dollar	Eng kambag'allar	Dollar
1.	Lyuksemburg ...	45360	Niger	310
2.		...	Tanzaniya	240
3.	SerraLeone	200
4.	Shveytsariya	34510	Ruanda	190
5.	Norvegiya	32880	Malavi	180
6.	Yaponiya	32230	Burundi	170
7.	Daniya	32030	Chad	160
8.	AQSh	30600	Kongo	130
9.	Singapur	29610	Efiopiya	100
10.	Islandiya	26580	Mozambik	80

Semantik (manosini ifodalash) xususiyatlar tahlili

Talabalarni faollashtirish, bilimni oshirish maqsadida qo'llaniladigan metodlardan yana biri dars jarayonida foydalaniladigan jadvallar va grafiklarni semantik manosini ifo

dalovchi tahlil qilish metodidir.

Jadval va grafiklar dars jarayonida taklif etilyotgan axborotlarni kuzatish imkonini ko'rish orqali malum bir **maydon jadvalda** ifodalashni tashkil etadi. Jadval orqali g'oyalar, tavsiyalar, takliflar beriladi.

Bu metodning mazmuni shuki, yangi tushunchalar, mavzu, axborotlarni o'rganish avvalgi o'rganilganlari bilan qisman taqqoslash orqali o'rganiladi.

Bu metod, ayniqsa, iqtisodiy fanlarni o'rganishda juda qo'l keladi. Bunda talabalar bilan malum bir mezonlarga ko'ra tuzilgan jadval ma'lumotlari muhokama qilinadi. Bu muhokamani individual tarzda, kichik guruhlarda olib borish mumkin. So'ngra jadval ma'lumotlarida qo'yilgan maqsadga ko'ra to'ldirish zarur bo'lgan qator yoki ustunlar qoldiriladi. Berilgan

axborotlar muhokama qilinib bo'lingach, talabalar bo'sh qator yoki ustunlarni to'ldirishga harakat qilishadi. Talaba o'z tahliliga ko'ra jadvalni to'ldiradi yoki grafik chizadi. So'ngra uni kichik guruhda muhokama qilinadi. Kichik guruhda tahlil qilib, muhokama qilingach butun guruhda muhokama qilinadi va umumiy qarorga ko'ra jadval to'ldiriladi, grafik chiziladi.

Masalan, makrodarajada iqtisodiyotni tartibga solishni o'rganayotganda, uni tartibga solishning ikki mexanizmi: bozor va davlat mexanizmini birbiridan farqini taqqoslash orqali o'rganiladi. Bunda talabalarga bozor mexanizmi, ya'ni o'zo'zini tartiblashning xususiyatlari ko'rsatilgan, davlat tomonidan tartiblashni esa muvofiq ravishda taqqoslab ko'rsatish taklif qilinadigan quyidagi jadval tarqatiladi:

Makrodarajada tartibga solishning ikki mexanizmining asosiy xususiyatlari.

Bozor mexanizmi o'zo'zini tartiblash	Davlat mexanizmi – davlat tomonidan tartiblash
<p>Bozor tovarlar ishlab chiqarilgandan so'ng ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadi.</p> <p>Bozorning individual, alohida sub'ektlari o'zlari manfaatdor bo'lmagan makroiqtisodiy struktura o'zga rishlarini amalga oshirmaydilar.</p> <p>Bozor sub'ektlari o'z kapitallarini foyda keltirmaydigan samarasiz ishlab chiqarishga qo'ymaydilar.</p> <p>Bozor o'zgaruvchan xaridor talabiga tezda moslashadi.</p> <p>Ishlab chiqarish (nima, qanday, qancha, kim uchun) echimlari mikrodarajada, firma, uy xo'jaliklari miqyosida qabul qilinadi.</p> <p>Boshqarish gorizont(al) (sharikchilik) asosida, firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasidagi aloqalar asosida tashkil etiladi.</p> <p>Xo'jalik aloqalarini tartibga solish faqat shartnoma va manfaatlarga asoslanadi.</p>	

Jadvalni har bir talaba individual to'ldiradi. So'ngra kichik guruhlarda muhokama qilib, birgalikda to'ldirib, butun guruh oldida taqdimot qilinadi. Taqdimot tugagach, har bir kichik guruhga to'g'ri javob tarqatiladi. U quyidagicha bo'ladi:

Makrodarajada tartibga solishning ikki mexanizmining asosiy xususiyatlari.

Bozor mexanizmi o'zo'zini tartiblash	Davlat mexanizmi – davlat tomonidan tartiblash
Bozor tovarlar ishlab chiqarilgandan so'ng ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadi.	Davlat ishlab chiqarish boshlangunga qadar ta'sir ko'rsatishi mumkin.

<p>Bozorning individual, alohida sub'ektlari o'zlari manfaatdor bo'lmagan makroiqtisodiy struktura o'zgarishlarini amala oshirmaydilar.</p> <p>Bozor sub'ektlari o'z kapitallarini foya keltirmaydigan samarasiz ishlab chiqarishga qo'ymaydilar.</p> <p>Bozor o'zgaruvchan xaridor talabiga tezda moslashadi.</p> <p>Ishlab chiqarish (nima, qanday, qancha, kim uchun) echimlari mikrodarajada, firma, uy xo'jaliklari miqyosida qabul qilinadi.</p> <p>Boshqarish orizontal sherikchilik) asosida, firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasidagi aloqalar asosida tashkil etiladi.</p> <p>Xo'jalik aloqalarini tartibga solish faqat shartnoma va manfaatlarga asoslanadi.</p>	<p>Davlat yirik masshtabdagi struktura siljishlari, o'zgarishlarini amalga oshirishga qodir.</p> <p>Davlat byudjet yordamida iqtisodiyotning notijorat sektorini samarasiz, lekin jamiyat uchun zarur korxonalarini qo'llabquvvatlaydi.</p> <p>Davlat iste'molchi talabining o'zgarishini ancha kech ilg'aydi.</p> <p>Makrodarajadagi qarorlar umummilliy manfaatlarni ko'zlagan holda qabul qilinadi.</p> <p>Milliy xo'jalikni boshqarish vertikal asosida tashkil etiladi (yuqoridan pastga, davlatdan firma, uy xo'jaligiga).</p> <p>Ierarxik (quyi bo'g'inni yuqoriga bo'ysunishi tartibida) aloqalar ko'pincha iqtisodiy majbur qilishga asoslanadi (soliqlar, bojxirojlar).</p>
---	---

O'qituvchi taqdimotda bildirilgan fikr, to'ldirilgan jadval va uning xatolarini hisobga olib, ishni baholaydi.

Topshiriqni mana bunday jadvalni tahlil qilish, uning ayrim ko'rsatkichlarini hisoblash tariqasida ham berish mumkin. Ayniqsa, maxsus, mutaxassislik iqtisodiy fanlarini o'rganganda bu jihatdan imkoniyat juda katta. Axborotning katta qismi jadval shaklida bo'ladi. Ularda ma'lumotlar hisoblanadi, taqqoslanadi.

Sanoatning tarkibiy tuzilishi va o'sish ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Tarkibiy tuzilishi			O'tgan yilga nisbatan o'sish ko'rsatkichi, %		
	2000	2001	2004	2000	2001	2004
Sanoatjami	100,0	100,0	100,0	105,9	107,6	139,4
Shu jumladan						
Elektroenergetika	9,5	8,0	10,9	101,1	95,4	99,1
Yonilg'i	16,7	12,9	13,4	99,7	96,4	106,0
Qora metallurgiya	1,4	1,4	2,6	118,7	110,6	131,6
Rangli metallurgiya	11,3	10,7	15,4	102,5	101,8	104,9
Kimyo va neft kimyosi	5,9	5,3	5,6	112,7	104,1	103,3
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	9,0	10,5	12,2	89,5	124,9	132,1
O'rmon, yog'ochni qayta ishlash	0,9	1,4	1,1	130,1	108,6	117,1
Qurilish materiallari	4,6	5,3	3,9	104,3	105,9	108,2
Engil sanoat	20,1	20,5	18,0	117	112,4	105,2

Oziqovqat	11,8	13,9		10,1	108,5	109,4	104,7
Boshqa tarmoqlar	9,6	10,1		5,6	109,5	128,5	121,7

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi

Kontseptual (mohiyati, asosini ifodalovchi) jadval, xarita

Bu metod klaster, semantik xususiyatlar tahlili kabi ko'rgazmalilik orqali fikr yuritish jarayonini ifodalaydi. Fikr yuritishni qiyoslash, taqqoslash, tahlil qilish orqali amalga oshiriladi.

Kontseptual jadvalda vertikal bo'yicha, ya'ni ustunlarda taqqoslanadigan tushuncha, axborot, ma'lumotlar beriladi.

Gorizontal, ya'ni qatorda taqqoslash amalga oshirilishi kerak bo'lganlarni turli xususiyatlari, xarakteristikasi beriladi. Demak, jadvalning bir tomoni nimani taqqoslanishi, ikkinchi tomoni, qanday taqqoslanishini ko'rsatadi. Yoki jadvalni boshqacharoq tarzda tuzsa ham bo'ladi. Asosiysi, taqqoslanayotgan fikrning qaysi jihati taqqoslanayotgani aniq ko'rinib turishi kerak.

Kontseptual jadval yoki xarita nihoyatda katta tahliliy axborotni zich, ixcham ravishda joylashtirish imkonini beradi. Bunday jadvallar, ayniqsa, darsda:

- 1) metodik jihatdan ko'rgazmalilikni ta'minlaydi;
- 2) kontseptual jadval tizimi bo'yicha berilgan topshiriq orqali o'tilayotgan mavzu yoki savolning mazmunini o'rganish amalga oshiriladi.

Shuning uchun ham bu metoddan iqtisodiy fanlarni o'rganishda keng foydalanish mumkin.

Keyns va monetarizm maktablarining farqi

	Keynschilik	<i>Monetarizm</i>
Iktisodiy siyosatning maqsadi	Barqaror narxlar va ish haqi, to'la bandlikni ta'minlash.	Iqtisodiyotdagi salbiy holatlar sababchisi inflyatsiya bilan kurashish.
Qo'yilgan maqsadga erishish vositalari	<ol style="list-style-type: none"> 1. Pul muomalasini, bandlikni ishlab chiqarish o'sishiga moslash. 2. Moslashuvchan pul siyosati (krizissiz rivojlanishni ta'minlash) yuritish. 3. Taqchil byudjet, talab va ijtimoiy kafolatning o'sishini moliyalashtirish. 4. Davlat ijtimoiy dasturlarini kengayti rish. 5. Soliqlarni ko'paytirish, davlat talabini oshirish. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Pul muomalasini qattiq nazorat qilish. 2. Qat'iy pul va barqaror fiskal siyosat yuritish. 3. Byudjet muvozanatini (byudjet taqchilligi bo'z mexanizmiga davlat aralashuvini o'sishiga olib keladi) ta'minlash. 4. Davlat ijtimoiy dasturlarini qisqartirish. 5. Byudjet taqchilligini kamaytirish, pul muomalasini tartibga solish.
	Rag'batlantirish	Cheklash
	Iktisodiy tanglik, bo'hronlar yuz berganda.	Tushkunlik sayoz, inflyatsiya kuchli bo'lsa.

Davlat rolini baholash		
Qo'llashdan ijobiy natija kutish		

Iqtisodiyotni tartibga solish va bu haqda bildirilgan fikrlarni taqqoslashda quyidagi jadval va uni tahlil qilish juda qo'l keladi.

Turli nazariyalar va ularning farqlari

	Keynschilik nazariyasi	Monetaristik nazariya	Ratsional kutish nazariyasi
ʻOyaviy yo'nalishi	Iqtisodiyotni soliq va soliqqa tortish va davlat xarajatlari bilan «aniq sozlash»ni amalga oshirish mumkin.	Iqtisodiyotni tartibga solish uchun davlat pul taklifini 35 foizga ko'paytirsa bo'ladi. O'zga hech qanday aralashish kerak emas.	Monetar siyosat ham, fiskal siyosat ham ish bermaydi, shuning uchun, yaxshisi, hech qanday favqulodda chora tadbir ko'rmaslik kerak.
Tahlil doirasi	Talab o'z taklifini vujudga keltiradi. $S+I+G=GDP$	$MV=PQ$	Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar etarli darajada farosatli. Davlat yuritayotgan siyosat qanday oqibatga olib kelishini hisobga olib, o'z manfaatlariga ko'ra o'z siyosatlarini ishlab chiqib, yuritadilar.
Amalga oshirishdagi iqtisodiy tahlil	1. Ish haqi va baho tushish tomonga moslashuvchan emas 2. Jamg'arma daromadga bog'liq. 3. Investitsiya kutilayotgan foyda va foiz stavkasiga bog'liq.	1. Real YaIMni yiliga 35 foiz atrofida o'sishi mumkin. 2. Pul aylanish tezligi o'z asosiga ko'ra barqaror.	1. Odamlar ratsional qarorlar qabul qilishadi. 2. Kutish kelajakni ko'zlaydi. 3. Davlat qo'llagan siyosat oqibatlaridan o'zini mudofaa qilib, himoya choralarini qo'llashadi.
Monetar siyosat	1. Iqtisodiyotga foiz stavkasi va investitsiyalar orqali ta'sir ko'rsatadi. 2. Tushkunlikni to'xtatishdan ko'ra inflyatsiyani to'xtatishga yaraydi.	1. M(pul)ni yiliga 35 foizga ko'paytirish. 2. Pul taklifini o'zgarishi bevosita narx va ishlab chiqarishni natijasiga ta'sir ko'rsatadi.	35 % qoidasi to'g'ri u kutishni barqarorligiga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.
Fiskal siyosat	1. YaIMni ko'paytirish uchun soliqlarni kamaytirish, davlat xarajatlarini ko'paytirish kerak.	1. Uzoq muddatli davrda real YaIM ga ta'sir ko'rsata olmaydi. 2. Qisqa muddatli	Fiskal siyosatning samarasizligi odamlarni reaktiyasida ifodalanadi.

	2. Inflyatsiya sur'atini pasaytirish uchun soliqlarni ko'paytirish, davlat xarajatlarini ko'paytirish kerak	davrda ma'lum bir samara berishi mumkin.	
--	---	--	--

III bobda berilgan ta'limga uch xil yondashuv jadvali ham kontseptual jadvalga misol bo'la oladi. Bunda talabalarga jadvalning ayrim ko'rsatkichlarini to'laligicha bermay, to'ldirishni topshiriq qilib beriladi yoki bildirilgan fikrlarni kontseptual jadval shaklida ifodalash topshiriladi. Ulardan namoyish qilish uchun ko'rgazmali qurol sifatida ham foydalanish mumkin.

Maxsus iqtisodiy fanlarda ko'plab raqamlar, statistik ma'lumotlar berilgan jadvallar tahlil qilinadi.

3§. Axborotni yig'ish va yoyish asosida mavzuni o'rganishga qaratilgan metodlar

Sinkveyn (axborotni yig'ish) metodi

O'rganilayotgan materialni yaxshiroq anglash uchun qo'llaniladigan metodlardan biri «Sinkveyn (axborotni yig'ish)» metodidir. Sinkveyn – (frantsuzcha besh) besh qatordan iborat, o'ziga xos, qofiyasiz

she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha, hodisa, voqea, mavzu haqidagi axborot yig'ilgan holda, o'quvchi, talaba so'zi bilan turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish murakkab g'oya, iqtisodiy tushunchalarni bir nechagina so'zlar bilan ifodalash uchun muhim bo'lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni yaxshiroq anglashga, o'zlashtirishga yordam beradi.

Sinkveyn besh qatordan iborat bo'lib, birinchi qatorda bir so'z bilan mavzu yoki muammo yoziladi (odatda ot turkumiga oid so'z bilan).

Ikkinchi qatorda bir so'z bilan ifodalangan mavzu yoki muammo ikki so'z bilan tavsiflanadi (sifat turkumiga oid ikki so'z bilan).

Uchinchi qatorda ushbu mavzu yoki muammo bo'yicha hatti – harakatlar uch so'z bilan xarakterlanadi.

To'rtinchi qatorda bir so'z bilan ifodalangan mavzu, muammoga aloqadorlikni ko'rsatuvchi to'rt so'zdan hissiyotni ifodalovchi gap (ibora) tuzib yoziladi.

Amaliyotda sinkveyn:

- murakkab axborotni sintezlash quroli;
- talabalar tushunchalar zahirasi baholash vositasi;
- fikrni ijodiy ifodalash vositasi sifatida juda foydalidir.

Sinkveyn tushunchalar va axborotlarni refleksiylash, sintezlash va umumlashtirishda tezkor, ayni zamonda muhim qurol hisoblanadi.

Sinkveyn ma'lum bir mavzu o'rganilgandan so'ng tuzilsa, uning asosiy xususiyatlari, mohiyati tushunilib, yakunlanadi. Sinkveyn materiallar ustida o'ylashga, murakkab axborotni sintezlashga yordam beradi. Ijodiy ishlash imkoniyati kelib chiqadi.

Beshinchi qatorda mavzuning mohiyatini takrorlovchi bir so'zdan iborat sinonim yoki mohiyatini yangicha ifodasi yoziladi.

____ mavzu, muammo nomi (ot);
 _____ tavsifi (sifat);
 _____ mavzu bo'yicha harakatlar,
 _____ hissiyot, aloqadorlikni ifodalovchi jumla;
 _____ mohiyatning yangicha ifodasi, sinonim,
 _____ o'rganishning mahsuli, natijasi

Misol:

_____ masala
_____ qiyin, og'ir
_____ aniqlash, solishtirish, echish
_____ bartaraf qilish talab etiladi
_____ muammo

Sinkveyn metodini nisbatan adabiyot, falsafa, tarix va boshqa shunga o'xshash fanlarda qo'llash osonroq. Sababi, ularning sifati va harakati bilan bog'lovchi sinonim so'zlarni topish oson. Iqtisodiy fanlardan esa kategoriyalarning sinonimini topish qiyinroq. Lekin uni boshqacha usullar bilan qo'llasa bo'ladi. Ana shu qiyinchilik uni qo'llashni qiziqarli bo'lishiga olib keladi.

Senkveyn metodidan iqtisodiy kategoriyalarni o'rganishda foydalanishni quyidagi misol yordamida ko'rish mumkin.

Aytaylik, narx uning sinonimi baho, lekin bahoning narxga nisbatan keng qamrovliligiga e'tibor qaratmaymiz. O'qituvchi sinonimni talabalarga aytmaydi.

O'qituvchi «Narx» deb doskaga yozib, talabalarga murojaat qiladi. Narxning sifat tomonini ko'rsatadigan so'zlarni keltirishadi. Talabalar: arzon, qimmat, cho'ntakbop, xaridbop, inflyatsion va hokazolarni keltirishlari mumkin. Ana shularni ichidan biz eng mos keladigan, to'g'ri ifodalangan deya variantlardan 2 tasini ajratib olamiz. U arzon, qimmat bo'lsin.

Navbatda narxga bog'liq harakatlarni ifodalovchi so'zlarni topishimiz zarur bo'ladi. O'qituvchi yana talabalarga murojaat qiladi: aniqlash, taqqoslash, solishtirish, arzonlashtirish, qimmatlashtirish, belgilash, chidash, norozi bo'lish, rozi bo'lish, chora ko'rish va hokozolar. Ularning orasidan eng ma'quli deb aniqlash, taqqoslash, arzonlashtirishni olaylik.

Endi narx bilan aloqadorlikni ifodalovchi 4 so'zdan iborat gap, jumla tuzishimiz kerak. Aytaylik, talabalar quyidagicha jummalarni keltirishsin:

1. Narxning ko'tarilishi inflyatsiyani ifodalaydi.
2. Narxning shakllanishi xarajatlarga bog'liq.
3. Shakllanishi talab, taklifga bog'liq.
4. Raqobatda muhim omil hisoblanadi.
5. Odamlarni manfaatiga ta'sir ko'rsatadi.
6. Narx qadr qiymat o'lchovi va hokozolar.

Ularni orasidan eng yaxshi, narxning mazmunini ochib berishga yordam qiladigan deb qaysi birini tanlaymiz, deya murojaat qilinadi. Aytaylik, 3 jumla talabalar tomonidan tanlansin.

Endi narxga sinonim so'zni topamiz. U baho. Bizning sinkveynimiz quyidagicha bo'ladi:

Narx
arzon, qimmat
aniqlash, taqqoslash, arzonlashtirish
shakllanishi talab, taklifga bog'liq
baho

Bu metodni boshqacha usul bilan sinonim so'z, kategoriya bilan emas, balki antonim so'z, kategoriya topish tarzida o'tkazish mumkin. Ayniqsa, iqtisodiy fanlarda bunday kategoriyalar mo'l.

Uni 2 xil yo'l bilan o'tkazish mumkin:

1. Birinchi qo'yilgan so'z kategoriyaga xos sifat, harakat, gap tuzish yo'li bilan;
2. Aksincha unga zid bo'lgan sifat harakat, jumla bilan. Senkveynning modifikatsiyasi quyidagicha bo'ladi:

Misol:

Foyda	Zarar
qonuniy, yalpi	kutilmagan, yalpi
hisoblanadi, olinadi, taqsimlanadi	hisoblanadi, olinadi, qoplanadi.
Firma mavqei, obro'si mustahkamlanadi	Firmaning mavqei, obro'si tushadi.
Zarar (foydaning aksi)	Foyda (zararning aksi)

Xullas, bu metodni turli variantlarda qo'llash mumkin. U o'qituvchining mahoratiga bog'liq.

Klaster (axborotlarni yoyish) metodi

Keyingi paytlarda iqtisodiy fanlardan dars berishda klaster (axborotni yoyish) metodidan ham keng foydalanilmoqda.

Klasterlarga ajratish pedagogik strategiya bo'lib, u keng qamrovli fikr yuritish, o'rganilayotgan tushuncha (kategoriya, hodisa)lar o'rtasida aloqa bog'lash malakasini rivojlantiradi. Mavzu bo'yicha talabalarni erkin ochiq fikrlashiga yordam beradi.

Bu metodni mavzu yoki uzviy savolni o'rganishning da'vat, tushuntirish, fikrlash bosqichida qo'llash mumkin.

“Klaster” so'zi lotincha «g'uncha, bog'lam» manosini anglatadi. U mavjud bilimlarni ifodalash, muayyan mavzu bo'yicha o'ylash jarayonida yangicha fikrlar uyg'otadi. Klaster tarkibiga kiritilgan asosiy tushuncha, g'oyalar o'rtasidagi muhim bo'lgan bog'lanishlarni aniqlash, keng ko'lamli fikr yuritishni rivojlantiradi. “Atrof”ga turlicha nazar solishga o'rgatadi.

Klaster tuzishni mavzuni mukammal o'rganmasdan turib qo'llagan ma'qul. Klaster muhokama qilinayotgan tushuncha, mavzuga so'z yoki jumlagi taalluqli sifatlar malum yo'nalishi bo'yicha guruhlanadi.

Klaster tuzish ketmaketligi:

1. Sinf doskasi yoki qog'oz varag'iga muhokama qilinadigan mavzudagi asosiy tushuncha, “kalit” so'z yoki gap yozing.

2. Sizni fikringizcha shu mavzuga, tushuncha, “kalit” so'zga tegishli bo'lgan so'zlar yoki gaplarni yozing.

3. Yozilgan tushuncha, g'oyalar o'rtasida birbiriga mos bog'lanishni o'rnatib.

4. Imkoningiz boricha turli variant, g'oya, fikrlarni ko'proq yozishga harakat qiling. Eslaganingizning barchasini yozing.

Klaster tuzilishining asosiy qoidalari:

1. Xayolingizga kelgan barcha fikrlarni yozing. Bu fikrlarning manosi haqida o'ylamang, muhokama qilmang, shunchaki, yozib olavering.

2. Imlo va boshqa xatolarga parvo qilmang. Ular yozishni kechiktiradi.

3. Sizga berilgan vaqt tugaguncha yozishni to'xtatmang. Agar dilingizdagi barini yozib bo'lib, fikr kelishi to'xtab qolsa, u holda yangi fikr, g'oya kelgunicha qog'ozga so'zlar o'rtasidagi bog'lanishni chizib o'tiring.

4. Imkoni boricha ko'proq aloqadorlikni toping. Bog'lanish mumkin bo'lgan so'z, g'oyalarni, ularning oqimi va ular o'rtasidagi bog'lanishni cheklab qo'ymang.

Klaster malum tushuncha yoki hodisa haqidagi fikrlarni kengaytirish, turlicha yondashib, muhokama qilish vositasi hisoblanadi. Masalan, iqtisodiyotda eng ko'p qo'llaniladigan, duch kelinadigan, hammaning manfaatiga tegishli kategoriya narx. Narx tushunchasi asosida klaster tuzaylik. Buning uchun xayolimizga kelgan barcha so'z, tushuncha, g'oyalarni yozib chiqamiz. Ular quyidagicha bo'lsin:

Narx	hisob kitob vositasi	bozor
Tadbirkorlik	arzon	qimmat
talab va taklif	naf	o'lov vositasi
raqobat	bozor narxi	mahalliy bozor
xarid	narx turlari	ulgurji
muvozanat	iqtisodiyotni tartiblash	demping
rentabellik	rentabellik	jahon
chakana narx	chakana narx	ijtimoiy himoya
foyda	narx funksiyalari	zarar

va hokazolarni yozib chiqishimiz hamda ularni aloqadorlikda quyidagicha chizmada aks ettirishimiz mumkin:

Navbatda tushunchaning birbiriga o'xshash xossalari umumlashtirib, klaster tashkil etuvchilarni toifalarga ajratamiz va uni chizmada ifodalab, bog'lanishni aniqlab, ko'rsatamiz (yuqoridagi chizma).

Bu klasterni nihoyatda keng tuzish mumkin, chunki iqtisodiyotdagi faoliyat natijasi oxiroqibat narxga kelib taqaladi.

Klaster juda moslashuvchan strategiya, uni barcha fanlarni o'rganishda individual yoki guruh tarzida qo'llash mumkin.

Klaster "aqliy hujum" uchun misol bo'ladi. Odatda "aqliy hujum" metodini qo'llab, dars o'tganda ham, klaster bo'yicha ishlab chiqilgan, berilgan javoblar bo'yicha ham, umumlashtiruvchi turkumlarga ajratib chiqish amalga oshiriladi. Bu esa talabalarda axborotni turkumlash qobiliyatini rivojlantiradi, fikrlarni tizimlashtirishni o'rganish imkonini beradi.

Axborotlarni turkumlarga ajratishning izchilligini taminlash uchun:

1. O'rganiladigan mavzu bo'yicha mavjud fikrlarni yozib olish.
2. Olingan axborotlarni u yoki bu sifatiga ko'ra umumlashtiradigan nisbatan umumiy tushunchalarni topish.
3. Ularni doskaga yoki daftarga yozib, dastlabki yozilgan fikrlarni ajratib, yozib chiqamiz.
4. Taqsimlash jarayonida talabalar u yoki bu tushunchani o'zgartirishlari, yangilarini yozishlari mumkin.
5. Kichik guruhlar birbirlarini ishlari bilan tanisha olish imkonini beradigan usullar topishi lozim.

"Narx" klasteri bo'yicha tushunchalarni umumlashtiruvchi turkumlarga ajratamiz:

1. Narxning funksiyalari:

o'lov va hisobkitob qilish;
iqtisodiyotni tartibga solish;
taqsimlash;
ijtimoiy himoya vazifasi.

2. Narxning turlari:

erkin narx;
ulgurji narx;
chakana narx;
monopol narx;
jahon narxi va hokazolar.

O'qituvchining quyidagi maslahatlarga amal qilishi darsni muvafaqiyatli o'tkazishga yordam beradi:

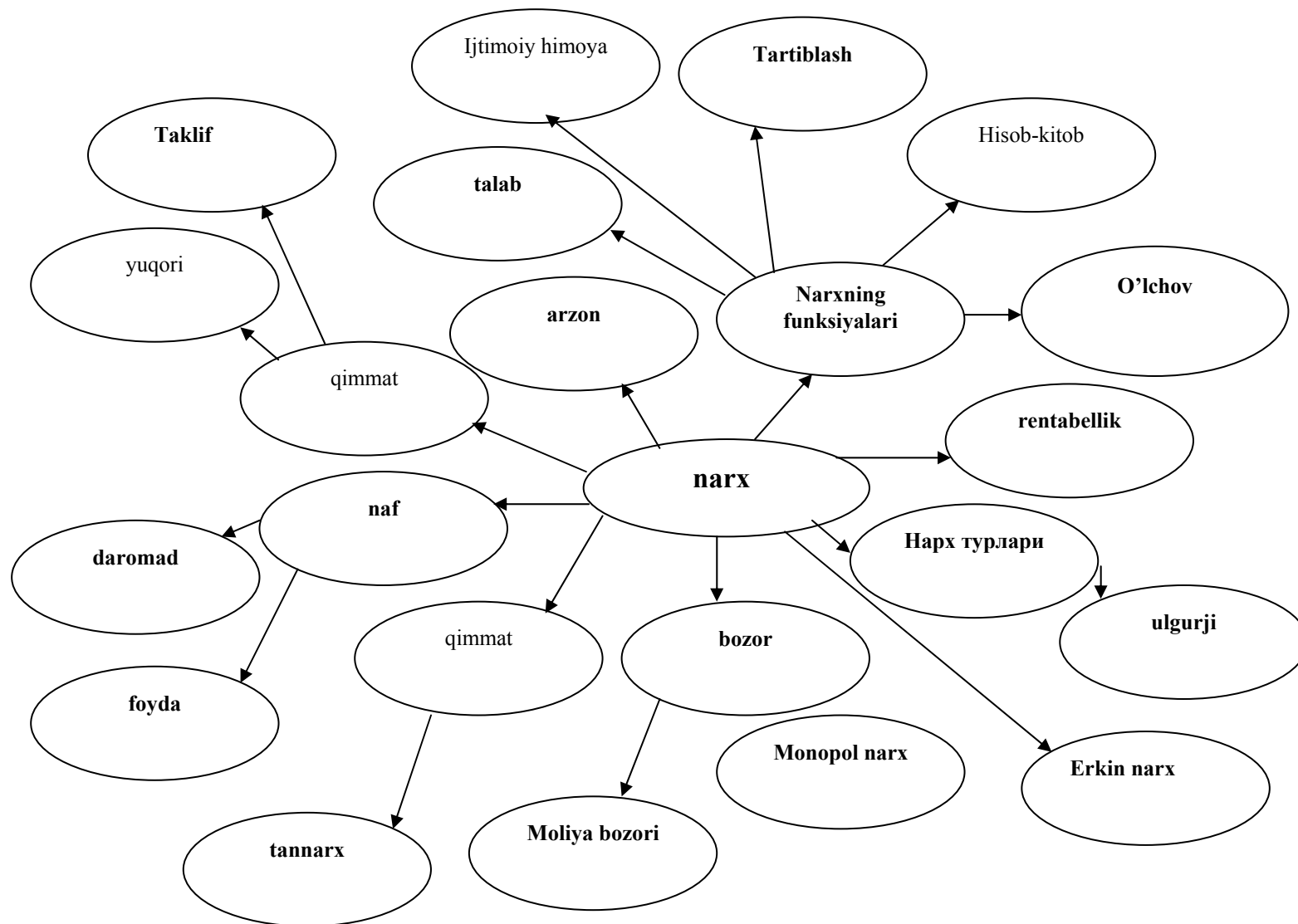
* axborot turkumlashning yagona to'g'ri usuli yo'q. Bir kichik guruhdagi turkumlash ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Faqat talabalar o'z fikrlarini asoslab berishlari zarur;

* u yoki bu ishni taqqoslamang, alohida ajratib ko'rsatmang. Bu guruhda shaxsiyatparastlikni keltirib chiqaradi. Ishni talabalarning o'zlari baholashsin;

* talabalarga tayyorlagan turkum siz tayyorlagan va turkumlagan klasterdan farq qilishi mumkin. Talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatmoqchi ekanmiz, ularga erkinlik berish va o'z fikrlarini bayon qilishga imkoniyat yaratish kerak;

* umumlashtiruvchi turkumlash natija emas, jarayon sifatida muhim. Chunki u talabalarni o'ylashga, fikrlashga majbur qiladi.

Klasterni pedagoglar ko'proq " anglash", " tushunish" fazasida qo'llagan maqul deyishadi. Chunki bunda o'quvchitalaba o'quv materiallarini nafaqat mustaqil va faol o'zlashtirishi, balki o'z tushunchalarini kuzatib borish imkonini ham beradi.

4§. Mantiqiy, mustaqil fikrlash va o'z fikrini himoya qilishga o'rgatuvchi metodlar

O'quvchitalabalarni mantiqiy mustaqil fikrlashga, harakatlar ketmaketligini to'g'ri tashkil etishga, o'rganayotgan fan, berilgan turli fikrlar orasidan eng keraklisini tanlab olishga, o'z fikrini himoya qilishga, asoslashga o'rgatadigan qator metodlar mavjud. Ulardan eng diqqatga sazovorlaridan biri «Blits-o'yin» bo'lsa, ikkinchisi «FSMU» metodi.

«Blits-o'yin» ologik jihatdan o'yin o'tkazish bir necha shga bo'linadi. Berilgan topshiriqni avval har bir o'quvchitalaba o'zi bajaradi. So'ngra kichik kichik guruh va butun guruh miqyosida birgalikda muhokama qilib, ko'rib chiqiladi. Bu jarayonda har bir talaba o'z fikrini o'tkazishga, uning to'g'riligini isbotlashga harakat qiladi, shu bilan birga boshqalar bilan hamfikir bo'lishga yordam beradi.

Buning uchun o'qituvchi topshiriq mazmuni bayon qilingan tarqatma material tayyorlaydi. Darsda o'quvchitalabalarga o'yin bir necha bosqichda o'tkazilishi, buning uchun vaqt berilishini ma'lum qiladi. Bajariladigan vazifani tushuntiradi. Tarqatma materialdagi jadvalda bajariladigan harakatlar berilgan.

Dastlab har bir o'quvchitalaba o'zi ana shu harakatlar ketmaketligini belgilangan tartibda jadvalda alohida ajratilgan ustunga qalamda belgilab chiqishi lozimligi tushuntiriladi. Buning uchun har bir o'quvchitalaba materialni sinchiklab o'rganishi zarur. Vazifa yakka tartibda bajariladi.

Birinchi bosqich:

Har bir o'quvchitalaba vazifani bajarishga kirishadi. O'qituvchi yaxshi tushunmaganlarga tushuntiradi. Ular tarqatma materialdagi jadvalda «yakka baho» yozilgan ustunga berilgan harakatlardan o'zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketmaketlikda raqamlar bilan belgilab chiqadi. Ulardan qaysi biri birinchi, qaysi biri ikkinchi, qaysi biri uchinchi va hokazo. Bu vazifani bajarish uchun 10 daqiqa vaqt beriladi.

Ikkinchi bosqich:

Birinchi vazifaga ajratilgan vaqt tugagach, o'qituvchi guruhdagi talabalar sonidan kelib chiqib, 34 kishilik kichik guruhlar tashkil qilishni so'raydi. Kichik guruhlar ixtiyoriy mezonlar asosida tashkil qilinadi. Kichik guruhning har bir a'zosi o'zi belgilagan harakatlar ketmaketligi bilan boshqalarni tanishtiradi. Kichik guruh a'zolari o'z fikrlari, ya'ni o'zlari belgilaganlari to'g'riligini asoslashga harakat qilishadi. Muhokama jarayonida bir fikrga kelib, jadvaldagi «guruh bahosi» ustunini to'ldirishadi, qalam bilan raqamlarni harakatlar ketmaketligi bo'yicha qo'yib chiqishadi. Buning uchun vaqt vaziyatdan kelib chiqqan holda belgilanadi.

O'qituvchi kichik guruhlar munozarasida ishtirok etmaydi. Faqat ularning faoliyatini kuzatadi.

Uchinchi bosqich:

Barcha kichik guruhlar «guruh bahosi» ustunini to'ldirib bo'lgach, o'qituvchi tarqatilgan materialdan «to'g'ri javob» ustunini topish va u aytgan harakatlar ketmaketligi bo'yicha raqamlarni yozib chiqishni so'raydi.

To'rtinchi bosqich:

Endi, navbatdagi vazifa, «to'g'ri javob» ustunida berilgan raqamlardan «yakka baho» ustunida berilgan raqamlarni(yoki aksincha), ya'ni kattadan kichikni ayirgan holda farqni «yakka xato» ustuniga yozib chiqish kerakligini aytadi. So'ngra, «yakka baho» ustunidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab, jamini hisoblash kerakligini ko'rsatadi. Xuddi shunday tartibda «to'g'ri javob» va «guruh bahosi» o'rtasidagi farq kattadan kichikni ayirish orqali bajariladi. Farqlar soni «guruh xatosi» ustuniga yoziladi. Yuqoridan pastga qarab qo'shib, jami hisoblanadi.

Beshinchi bosqich:

O'qituvchi yakka va guruh xatolari bo'yicha tushuncha beradi. Ularni alohida, alohida sharhlab beradi: agar yakka xatolar 21 tagacha bo'lsa(ya'ni o'rtacha bir savolga 2tagacha) ular o'rganilayotgan masala bo'yicha etarli tushunchaga ega, mustaqil ravishda berilgan vazifani uddalay oladilar. Turli sharoitda harakatlarni mantiqan to'g'ri bajara oladilar.

Agar yakka xatolar soni 21 tadan 30 tagacha bo'lsa, ularning bilimlari etarli emas, bironbir ish, faoliyatni olib borishga, tashkil etishga qiynaladilar yoki palapartish bajaradilar. Shuning uchun ular bilimlarini mustahkamlashlari, o'qishlari, mantiqiy fikr yuritishni o'rganishlari kerak.

Agar xatolar soni 30 tadan ortiq bo'lsa, bunday o'quvchitalabalar o'z ustilarida qattiq ishlashlari talab qilinadi.

«Guruh xatosi» ustunining sharhi:

Agar xatolar soni 21 tagacha bo'lsa, bu guruhlarda o'quvchitalabalar birbirlarini tushunishga harakat qilganlar. Birbirlarini ishontira olganlar. Oqibatda, bir xil natijaga erishganlar. Demak, guruhda samimiy munosabat o'rnatilgan, fikrlar bir joydan chiqqan.

Agar guruhda xatolar soni 21 dan 30 tagacha bo'lsa, bu guruh a'zolarining bir fikrga kelishlari qiyin bo'lgan. Muhokama yuzaki, birbirlarini xafa qilib qo'ymaslik uchun shunchaki kelishishgan. Aslida har kim o'z fikrida qolgan bo'lishi mumkin. Bu guruhda samimiy munosabat o'z aksini topmagan.

Agar guruh xatosi 30 dan oshsa, bu guruh a'zolari umuman birbirlari bilan kelisha olmaganlar. Birbirlarini o'zaro ishontira olmaganlar. Har kim o'z fikrida qolgan. Samimiy munosabat o'rnatilmagan.

Bajarilgan vazifaning 5570 foizi to'g'ri bo'lsa, qoniqarli, 7185 foizi to'g'ri bo'lsa, yaxshi, 86 foizdan yuqorisi a'lo baho qo'yilishi mumkin.

Aytaylik, «Buxgalteriya hisobi» fanidan buxgalteriya hisobvaraqlari o'rganilganda, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy xo'jalik faoliyatining hisobvaraqlari rejasining «Uzoq muddatli aktivlar» qismini «Men – buxgalter» blitso'yini yordamida ko'rib chiqish mumkin. Bunda biz hisob varaqlarining raqamlari bo'yicha ketmaketlikda joylashtirishni topshiriq qilib beramiz. Vazifani bajarish uchun 5 daqiqa vaqt belgilaymiz. Blitso'yinni o'tkazishni yuqorida ko'rsatganimizdek amalga oshiramiz. Bu nisbatan oddiy topshiriq, lekin keyingi darslarda bu fandan ancha murakkab topshiriqlar tayyorlashga imkoniyat bor.

Blitso'yin: «Men – buxgalter»

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Harakatlar mazmuni
4	0	4	1	3	Nomoddiy aktivlarning hisobvaraqlari
9	0	9	1	8	Debitor qarzlilar va muddati kechiktirilgan xarajatlarning hisobvaraqlari – uzoq muddatli qismi
1	0	1	1	2	Asosiy vositalarning hisobvaraqlari
6	1	5	2	4	Nomoddiy aktivlarning eskirish hisobvaraqlari
7	1	8	1	9	Kapital quyilmalarning hisobvaraqlari
3	1	2	1	1	Asosiy vositalarning eskirish hisobvaraqlari

5	1	6	1	5	Uzoq muddatli investitsiyalarning hisobvaraqlari
2	1	3	4	7	Moliyalanadigan lizing shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning hisobvaraqlari
8	1	7	1	6	Kapital quyilmalarning hisobvaraqlari

Demak, birgalikda ishlaganda xato kamaygan. Lekin to'g'ri javob berish uchun talabalar o'z ustida ishlashi, qaysi hisobvarag'i ketmaketligini aniq bilib olishi kerak.

FSMU meto- dini qo'llash

Bu metod ham bir necha faza yoki bosqichga bo'lib qo'llaniladi. Shuni nazarda tutib, FSMU texnologiyasi deb ham yuritiladi. Bu metod ham o'quvchitalabalarni mustaqil, erkin fikrlash va

o'z fikrini himoya qilishga, o'quv jarayonida egallagan bilimlarini baholashga, bahslashish madaniyatini va unga rioya qilishni o'rgatadi.

O'z fikrlarini aniq va qisqa ifodalab, uni tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishni o'rganishga yordam beradi.

Bu metodda ham avvalgi metod kabi topshiriq avval har bir o'quvchitalaba tomonidan individual, so'ngra kichik guruhlar hamda butun guruh bilan birgalikda bajariladi.

1. Tayyorgarlik ko'rish fazasi

O'qituvchi o'quvchitalabalar bilan birgalikda darsda bahs qilinadigan, muhokama qilinadigan savol, mavzu yoki o'rganilgan bo'limni belgilaydi. Ana shu doirada har bir o'quvchitalabaga o'z fikrini aytish, fikrning bildirish sababini ko'rsatish, misol keltirish hamda umumlashtirish topshiriladi. Bu topshiriq, bajariladigan ishning ketmaketligi ko'rsatilgan varaqlar tarqatish orqali yoki doskaga yozib, har bir o'quvchitalabani o'z daftariga ko'chirib olish tarzida amalga oshiriladi.

2. Axborot bilan ta'minlash fazasi

Varaqlarda quyidagilar yozilgan:

(F) – Fikringizni bayon eting;

(S) – Sabab ko'rsating(bayon qilgan fikringizga sabab ko'rsatishingiz kerak);

(M) – Misol keltiring(ko'rsatgan sababni isbotlovchi misol keltirish kerak);

(U) – Umumlashtiring (bildirgan fikringizni umumlashtirishingiz kerak). O'qituvchi ularni qanday bayon qilish kerakligini tushuntiradi. Har bir kishi o'z fikrini erkin aytishi mumkinligi eslatib o'tiladi. Uni bajarishga qancha vaqt ajratiladi, qanday qoidalarga rioya qilish kerak, kabilar e'lon qilinadi.

3. Topshiriq ustida ishlash fazasi:

Har bir o'quvchitalaba o'z fikrlarini tarqatilgan varaqlarda yoki daftarida aks ettiradi.

4. Kichik guruhlar ish natijasini muhokama qilish:

Talabalar kichik guruhlariga bo'linib, kichik guruhning har bir a'zosi o'zi bildirgan fikr bilan o'rtoqlarini tanishtiradi. Kichik guruh a'zolari birgalikda muhokama qilib, FSMU ni umumlashtirilgan holda yozadilar. Fikrlarni umumlashtirish paytida har bir o'quvchitalaba o'z fikrini himoya qilishi, isbotlashi mumkin. Kichik guruh o'z fikrini asosiy guruh oldida himoya qilishga tayyorgarlik ko'radi.

5. Yakunlash:

Har bir kichik guruh o'z fikrini guruh oldida bayon qiladi, asoslaydi, himoya qiladi. Buning uchun guruhdan tayinlangan vakil FSMUning har bir bosqichi bo'yicha bildirilgan fikrlarni alohida o'qiydi. Guruhning nima sababdan shu fikrga kelganini aytib o'tishi mumkin.

Masalan:

Ish haqi to'g'risidagi savolni muhokama qilganda, bu metoddan foydalanishni ko'rib chiqaylik.

Aytaylik, tarqatilgan varaqdagi yoki amaliy mashchg'ulot (seminar) daftarida meni javobim quyidagicha bo'lsin.

F – Fikringizni bayon eting. Men ish haqim oshsa xursand bo'laman.

S – Fikringiz bayoniga biron sabab ko'rsating. Chunki, ish haqi oshgach, meni ehtiyojimni qondiradigan xilmaxil tovar va xizmatlardan foydalanish imkoni ortadi. Anchadan beri orzu qilib yurganim chet elga sayohat qilish imkoni vujudga keladi.

M Ko'rsatilgan sababni isbotlovchi misol keltiring. Men hisoblab chiqdim: avval olgan ish haqim faqat oziqovqat va kiyimkechak, kommunal to'lovlarga etar edi. Endi oyiga 100 ming so'mdan jamg'arish imkoniga ega bo'ldim.

U – fikringizni umumlashtiring. Bulardan shunday xulosa chiqarishim mumkinki, ish haqi oshgach, boshqalarda ham shunday imkoniyat vujudga keladi.

Navbatda, kichik guruh a'zolarining fikri FSMU varag'ida aks ettiriladi. Ular asosida qanday umumiy xulosaga kelish va kichik guruh taqdimotida bayon qilishga kelishib olinadi. Kichik guruhda hamma o'z fikri bilan o'rtoqlashib, bu erda inflyatsiya hisobga olinmaganini aytishi mumkin. Orzu qilingan maqsadga etish uchun tovar, xizmatlar taklifi avvalgidan kam bo'lmasligi, narxlar ayniqsa, oziqovqat, kiyimkechak, kommunal xizmatlari deyarli o'zgarmasligi kerak. So'mning tovar bilan ta'minlanish darajasi pasaysa, hamma tarmoqlarda ham ish haqining o'sishi inflyatsiyaga olib keladi. Uni pasaytirmaslikning yo'li mehnat unumdorligining ish haqiga nisbatan tezroq o'sishini ta'minlash zarur. U holda kichik guruh a'zolarining umumiy fikri quyidagicha bo'lishi mumkin:

U – fikringizni umumlashtiring. Mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan ko'proq darajada ortsa, ish haqining ortishi turmush darajasining ko'tarilishi, turlituman yangi ehtiyojlarning qondirilishiga olib keladi.

O'qituvchi darsni yakunlar ekan, aytilgan fikrlarga o'z munosabatini bildiradi. Ularga murojaat qilib, bugungi darsdan nimalarni bilishgani, bu metodni qachon, qanday qo'llash mumkinligi va boshqa savollar beradi. O'quvchitalabalar va kichik guruhlarining faoliyatini baholaydi.

5§. Ijodiy fikrlashga o'rgatuvchi metodlar

«Delfa» metodi

chitalabalarni ijodiy fikr yuritish, an fikrlarni taqqoslab, baho berish ko'nikmalarini shakllantiradigan metodlardan biri «Delfa» metodidir.

«Delfa» metodida u yoki bu mezonlarga ko'ra muqobil variantlar tanlanadi va ulardan muhimlari ajratiladi.

Statistik ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, mehnat unumdorligi pasayib ketishining beshta sababi bor. Bular:

- * ish vaqtida tanaffuslarning ko'pligi;
- * texnikaning eskirganligi;
- * ishchilarning malakasi pastligi;
- * xom ashyoning sifatsiz chiqib qolgani;
- * tsexda haroratning balandligi.

Shulardan eng muhimini topib, bartaraf qilishimiz kerak. Buning uchun o'qituvchi har bir sababni ko'rsatib, talabalarga, ana shu sabablardan qaysi biri ularning fikricha, eng muhimi hisoblanishini ko'rsatishni so'raydi. Talabalar navbati bilan o'z fikrlarini bildiradilar. Ular texnikaning eskirganligi deb javob berishi mumkin.

O'qituvchi talabalarga murojaat qilib, shu fikrga qo'shiladiganlar bormi, shu fikr tarafdori bo'lsa qo'l ko'tarsin, deb murojaat qiladi. 20 ta talabadan 14 tasi qo'l ko'tarsa, texnikaning eskirganligi 14 deb yozib qo'yamiz.

O'qituvchi ikkinchi o'ringa fikringizcha, qaysi sababni ko'rsatishimiz mumkin? deya tashlangan savolga, ikkinchi talaba xom ashyoni sifatsizligini, deb javob bersin. O'qituvchi yana shu fikr tarafdorlarini aniqlaydi, ular 6 ta bo'lsin. Demak, talabalarning yarmidan ozrog'i bu fikrni qo'llabquvvatlayapti. Kimda yana boshqa fikr bor? Uchinchi talaba, ishchilarning malakasi pastligini ko'rsatishi mumkin. Bu fikrning tarafdorlari ham aniqlanadi. Ular 12 ta bo'lsin. 35 o'ringa qo'yiladigan sabablar ham shunday yo'l bilan aniqlandi. Shu asosda mehnat unumdorligini pasayib ketishining eng asosiy sabablari quyidagi tartibda joylashadi:

- texnikateknologiya eskirganligi;
- ishchilar malakasining pastligi;
- xom ashyo sifatsizligi;
- ish vaqtida tanaffuslar ko'pligi;
- tsexda haroratning balandligi.

Demak, mehnat unumdorligini oshirish uchun birinchi navbatda yangi texnika – texnologiya sotib olish, mablag' topish yo'llarini qidirish kerak.

Shunday qilib muhokama jarayonida sabablar ularning muhimligi darajasiga ko'ra saralab chiqiladi. Har bir talaba o'zi uchun muhim deb bilgan sababni birinchi o'ringa, unga qaraganda pastroq hisoblagan sababini ikkinchi o'rin va hakozi o'ringa qo'yadi. Muhokama natijasida guruh uchun umumiy natija qabul qilinadi. Buni guruhda muqobil (variant)larni baholash jadvali asosida amalga oshirish mumkin. U guruhdagi har bir talabaning fikrini inobatga oladi.

Buning uchun sabablar ko'rsatilgach, talabalarga baholash jadvali tushuntiriladi, unga ko'ra talabalar o'zlari eng muhim deb bilgan sabablarini baholaydilar. Sabablar 1 dan 5 ballgacha baholanadi. (Ko'rsatilgan sabablar 5ta)

2bosqichda, har bir talaba sababga to'xtalib dolzarbligiga ko'ra 10 ballgacha baholaydi. Bunda eng yuqorisi 1, eng pasti 10 ball.

3bosqichda muqobil variantlarning har biriga berilgan toifa bahosi bilan bali ko'paytirilib, hosila bali aniqlanadi.

Butun guruh uchun bitta baholash jadvalini to'ldirish ko'p vaqtni talab qilgani uchun, biz kichik guruhlariga bo'lganimiz ma'kul.

Guruh 20ta talabadan iborat bo'lsa, 4 ta kichik guruh tashkil qilamiz. Bunda baholash jadvalini xar bir kichik guruh a'zosi to'ldirgach, kichik guruh uchun umumiy xulosa qabul qilinadi.

Aytaylik, u quyidagicha bo'lsin:

BAHOLASH JADVALI

Muhokama qatnashchilari	Sabablar														
	1			2			3			4			5		
	T	B	H	T	B	H	T	B	H	T	B	H	T	B	H
Abbos	5	2	10	1	6	6	2	8	16	3	6	18	4	8	32
Erkin	4	3	12	1	8	8	3	6	18	2	8	16	5	7	35
Shuhrat	3	2	24	2	7	14	1	9	9	4	2	8	5	6	30
Komila	4	7	28	2	5	10	1	8	8	5	3	25	4	5	20
Nafisa	3	8	24	1	9	9	2	5	10	4	4	16	5	5	25
Jami:			98			43			61			73			142

T toifa bahosi (1dan 5gacha);

B ball bo'yicha baho (1dan 10gacha);

H hosila (ya'ni TxB).

Demak, 1kichik guruh a'zolari eng past hosila ballni 2 sababga qo'yishgan. Berilgan sabablarda u texnikatexnologiyaning eskirganligi deyilgan. Demak, guruh a'zolarining fikricha, mehnat unumdorligining pasayib ketishining eng muhim sababi texnikatexnologiyani eskirishi.

Ikkinchi o'rinda 61 ball bilan 3sabab turibdi, u ishchilarning malakasi pastligi; so'ngra 73 ball bilan 4 sabab, 98 ball bilan 1 sabab, 142 ball bilan 5 sabab turibdi. Kichik guruh a'zolaridan bir talaba guruhning umumiy natijasi asosida qanday qarorga kelishganini bildiradi, huddi shunday tartibda boshqa kichik guruhlarning natijasi eshitiladi. To'rtta kichik guruh bo'yicha jadval ma'lumotlari umumlashtiriladi va butun guruh uchun umumiy fikrga kelib, taklif ishlab chiqiladi. Ana shunday metodning o'ziga xos modifikatsiyasi mavzu qo'yilgan muammoni o'rganishda tahliliy, ijodiy vazifalarni guruh bo'lib echish metodidir.

Tahliliy – ijodiy vazifalarni guruh bo'lib echish metodi

Bunda o'qituvchi o'rganiladigan mavzu bo'yicha fikrlashni talab qiladigan,

muvofiq ravishda tavsiyalar ishlabchiqishini o'rganish

zarur bo'lgan savol yoki muammoni doskaga yozadi. Muhokama jarayonida bildirilgan fikrlar ham yozib boriladi. Bunda barcha talabalar albatta o'z fikrini aytishi zarur. Aytaylik, biz xarajatlarni o'rganyapmiz. Asosiy maqsad xarajatlarni kamaytirish orqali mahsulot ishlab chiqarib sotishdan yuqori foyda olishni ta'minlash.

Demak, xarajatlarni pasaytirish omillarini aniqlashimiz, ularning ta'siri katta yoki aksinchaligini topishimiz kerak. Buni guruhda muhokama qilish uchun doskaga:

«**Sarfxarajatlar miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar**» deb yozib qo'yamiz.

Guruhda 20 ta talaba bo'lsin. Har bir talaba navbat bilan o'z fikrini aytadi.

Biri ikkinchisini takrorlamasligi kerak. Bildirilgan fikrlar doskaga yozib boriladi. Har bir talaba: nima uchun shu

omil xarajatlarning ko'payishi yoki kam bo'lishiga ta'sir qilishini asoslab beradi.

Xarajatlarning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar talabalar tomonidan quyidagicha ko'rsatilsin.

- ✓ sotib olingan xom ashyoning sifati;
- ✓ iste'molchilarni uzoq yaqin joylashishi;
- ✓ xom ashyo narxi;
- ✓ amortizatsiya normasi;
- ✓ yordamchi materiallar narxi;
- ✓ elektr energiyasi narxi;
- ✓ gaz narxi;
- ✓ isitish narxi;
- ✓ issiq suv, sovuq suv narxi;
- ✓ asbobuskunalarning narxi va sifati;
- ✓ texnika – texnologiya darajasini talabga javob berishi;
- ✓ ishlab chiqarilgan mahsulot sifatiga e'tibor berish;
- ✓ o'rganilgan bozor konyukturasi;
- ✓ mahsulot birligiga sarflangan material yoki material sig'imi;
- ✓ mahsulot birligiga sarflangan mehnat xarajatlari yoki mehnat unumdorligi;
- ✓ mahsulot birligiga sarflangan kapital sarfi yoki kapital sig'imi;
- ✓ mahsulotga sarflangan energiya yoki energiya sig'imi;
- ✓ ishchi va xodimlarning malakasi, mahorati;
- ✓ bosh menejer (ijrochi direktor) va menejerlarning malakasi va mahorati;
- ✓ tabiiy sharoitning qulayligi yoki noqulayligi.

Talabalar fikrini aytib bo'lgach, o'qituvchi auditoriyada sanab o'tilgan va boshqa omillar xarajatlar miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Endi ana shu sanab o'tilgan omillardan eng muhim 5 tasini ajratib ko'rsating, deya murojaat qiladi. Javoblarni individual yoki kichik guruhlar miqyosida umumlashtiriladi. Bunda muhimligi jihatidan birinchi o'ringa qaysi bir omilni qo'yish, qolganlarini ahamiyatiga ko'ra tutgan o'rinlari belgilanadi. Bu avvalgi metodni o'rganganimizdek amalga oshirilishi mumkin.

Misolimizda aytaylik:

- 1) bosh menejer (ijrochi direktor), menejerlarning malakasi va mahorati;
- 2) texnika va texnologiyalar darajasi talabga javob berishi;
- 3) mehnat unumdorligi;
- 4) xom ashyo narxi;
- 5) mahsulot sifati;

Talabalar nima sababdan aynan u yoki bu omilni birinchi, ikkinchi va hokazo o'rinlarga qo'yganlari sababini asoslab berishadi. O'qituvchi javoblarga o'z munosabatini bildirib, talabalarning javoblarini baholaydi. Yoki baholash jadvali tayyorlab, talabalar bilan birgalikda baholab chiqiladi.

Iqtisodiy paradokslar va topishmoqlar tanlovi

Iqtisodiy fikrlashni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun o'quvchitalabalar iqtisodiy kon tseptsiyalarni bilishlari zarur. Ular o'quvchi, talabalarni keng qamrovli timoiy iqtisodiy muammolarni aniq va izchil tassavvur kilish, fikr yuritishlariga yordam beradi.

Iqtisodiy kontseptsiyalarni tushunish, real hayotda qo'llashni o'rganish uchun eng qulay metodlardan biri «Iqtisodiy va topishmoqlar tanlovi» hisoblanadi.

Tanlovning maqsadi:

O'quvchi, talabalarni mahalliy yoki milliy iqtisodiyot miqyosidagi misollardan foydalanib, iqtisodiy paradokslarni o'ylab topish va ishlab chiqish mahoratlarini aniqlash.

Tanlovni quyidagi variantlarda o'tkazish mumkin:

1. O'quvchi, talabalarga iqtisodiy paradokslarni topib, tayyorlanib kelish uyga vazifa qilib beriladi. Ular uyda paradokslarni o'z javob varianti bilan tayyorlab kelib, tanlov hay'ati hukmiga havola kilishadi.

2. O'quvchi, talabalar iqtisodiy paradokslar va ularning javob variantlarini hay'atga topshirishgach, tanlovda «Iqtisodiy ring» tashkil etiladi. Bunda o'quvchitalabalar komandalarga bo'linishadi. Komandalar konkursning boshqa qatnashchilari tayyorlagan paradokslarga javob berishadi. Komandalar paradokslarni ma'nosini tushuntirib, o'z javoblarini berishadi.

3. O'qituvchi yoki hay'at a'zolari konkurs qatnashchilariga iqtisodiy paradokslarga o'z javob variantlarini berishni taklif qilishadi.

Hay'at vazifani bajarish sifati va raqiblarning savol, javobiga ko'ra komandalarni baholaydi.

Hay'at a'zolari iqtisodiy paradokslar va topishmoqlarni baholashlari uchun uning mezonlari ishlab chiqilib, ularga tarqatiladi. U quyidagicha bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy paradokslar va topishmoqlarni baholash mezonlari:

MEZONLAR	Maksimal ball
1. Masalani topish mahorati.	1
2. Masalaning muammoligini ko'rsatish, isbotlash mahorati.	1
3. Kontseptsiya topish yoki iqtisodiy paradoksni tushuntirish uchun kontseptsiya tanlash.	1
4. Vaziyatning jumboqliligi, odatdan tashqari o'zgachaligi.	1
5. Qisqaligi	1
Jami:	5

¹ Paradoks (yunoncha paradoxos – kutilmagan, g'alati) – ko'pchilik tomonidan qabul etidgan an'anaviy fikr, tajribaga o'z mazmuni, shakli bilan zid bo'lgan, kutilmagan mulohaza. Har qanday paradoks «shubhasiz to'g'ri» (asoslimi, asossizmi, bundan qat'iy nazar) hisoblangan u yoki bu fikrni inkor etishday ko'rinadi. Antik filosofiyada har qanday g'alati, original fikrni ifodalash uchun ishlatilgan.

Iqtisodiy paradokslar va topishmoqlar tanlovini o'tkazishdan avval albatta o'quvchitalabalarga ularni qanday tuzish kerakligini ko'rsatish lozim.

Konkursda qatnashuvchilarga maslahatlar:

Iqtisodiy topishmoq, paradoksni qanday tuzish mumkin?

1. Sizga g'alati tuyulgan voqea, hodisa, narsalarga diqqat qiling.

2. Muammoni aniqlab, hamma uchun tushunarli dastlabki fikrni ifodalang.

Masalan: Oziqovqatga past narxlarni ushlab turish kerak. Biz har bir odamni eyish uchun oziqovqati bo'lishini xohlaymiz.

3. Muammoga boshqa tomondan yondashing. Unga qaramaqarshi fikr o'ylab toping. U ham birinchi gap, taklif, fikrga o'xshab mulohazali, oqilona bo'lishi kerak. Masalan: Qaerda oziqovqat mahsulotlarining bahosi bozor muvozanati bahosidan past bo'lsa, u erda peshtaxtalar bo'sh bo'ladi.

4. O'quvchitalabalarga noiqtisodiy g'oya va fikrlar sabablarini chetda qoldirish, ularga e'tibor bermaslikni maslahat beriladi. Uning o'rniga «iqtisodiy fikrlash tarzi» printsiplarini qo'llab, muammoni iqtisodiy nuqtai nazardan ko'rib chiqish, tushunishga da'vat qilinadi.

U holda biz iqtisodiy muammoni quyidagicha qo'yishimiz mumkin:

«Oziqovqatga yuqori narxlarni rag'batlantirish kerak. Biz har bir odamning eyish uchun oziqovqati bo'lishini xohlaymiz»

Haqiqatan ham «Baholar rag'batlantiruvchi stimullar tarzida amal qiladi. Agar baholar haddan tashqari past bo'lsa, dehqonlarning ixtiyoriy ravishda hamma uchun zarur bo'lgan ovqat tayyorlanadigan ekinlarni ekishga rag'batini past bo'ladi. Nisbatan yuqori baholar ularni ixtiyoriy ravishda bunday ekinlarni ekishni ko'paytirishga olib keladi».

5. Qo'shimcha misollarni o'rganib, ko'rsatilgan iqtisodiy printsiplardan kelib chiqib, echimi tekshiriladi.

Iqtisodiyotni o'rganishda va tadqiq qilish iqtisodiy topishmoq, paradokslarni echishda deduktiv fikr yuritishni taqozo qiladi. Bu erda «deduktiv» fikr deganda, ilmiy jihatdan iqtisodiyot bizni ma'lum printsiplar, ilmiy taxminlar bilan qurollantiradiki, ulardan masala, muammolarni echishda foydalanamiz. Ulardan foydalanish o'quvchilarga go'yoki start maydoni – foydali va foydasiz mulohazalarni ajratishga yordam beradi.

Quyidagi ilmiy taxminlardan tadqiqiy masalalarni echishda foydalanish mumkin. Iqtisodiy paradokslarning javoblari qo'yidagilarga tayanadi:

1. Kishilar tanlaydilar.

2. Tanlov xarajatlar bilan bog'liq.

3. Odamlar rag'batlantirishga qanday qarashlarini oldindan taxmin qilish mumkin.

4. Odamlar iqtisodiy tizim yaratadilar. U o'z navbatida individual tanlov va stimullarga ta'sir etadi.

5. Odamlar iqtisodiy almashuvdan doimo yutadilar.

6. Odamlarning tanlovi kelajakda namoyon bo'ladigan oqibatlariga olib keladi.

7. Bozorning kamchiliklarini hukumat to'ldirishi mumkin.

Iqtisodiy paradokslar:

1. Suvsiz hayot yo'q. U shunchalik zarur bo'lishiga qaramay nima sababdan juda arzon, olmos esa undan keladigan naf kam bo'lishiga qaramay nihoyatda qimmat turadi? (A. Smit).

2. Tekin non qopqonda bo'ladi. (Xalq maqoli)

3. Soliq yukining og'irlashuvi, davlat byudjeti daromadlari tushumini kamaytiradi. (G. Laffer)

4. Agar fermerlar zo'r berib mehnat qilsalar, tabiat ularga ko'maklashsa, ular nihoyatda mo'l hosil etishtiradilar. Bu ularning umumiy daromadlari kamayishiga olib keladi. Nima sababdan? (P. Samuelson).

Iqtisodiy topishmoqlar:

1. Odamlar nima sababdan jinoyat qiladilar, vaholanki, buning uchun jazolanishlarini biladilar.

2. Aholisi ko'p bir qator mamlakatlar boy, ammo aholisi kam ba'zi mamlakatlar esa kambag'al. Sababi nimada?

3. Birbiri bilan notanish, turli din va maslak vakillari, hatto birbirlari bilan urishganlar ham o'zaro savdo olib borishga qarshi emaslar.

4. Tashqi savdo mamlakatlar uchun manfaatli bo'lishiga qaramay, hamma mamlakatlarda turli to'siqlar qo'yishga urinishadi. Sababi nimada?

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar:

Kitob ustida mustaqil ishlash, «muallifdan so'rang» usuli, tanqidiy nazar, tsitata, sharh, B/B/B jadvali, insert metodi, Tsxema, semantik xususiyatlar tahlili, kontseptual jadval, «sinkveyn» metodi, blitso'yin, FSMU metodi, «Delfa» metodi, iqtisodiy paradoks, iqtisodiy topishmoq

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. O'quv va ilmiy adabiyotlar ustida mustaqil ishlashni o'rgatuvchi metodlarga qaysi metodlarni kiritgan bo'lar edingiz?

2. Kitob bilan mustaqil ishlashni bilish qanday ahamiyatga ega deb o'ylaysiz? Siz o'zingiz adabiyotlar bilan qanday ishlaysiz?

3. Taqqoslash, baholashni o'rgatuvchi metodlar qanday metodlar? Boshqa metodlardan qay jihatlari bilan farq qiladi?

4. Axborotlarni yig'ish metodi qanday metod? Bu metodni dars o'tishda qo'llay olasizmi?

5. Nima sababdan «Klaster» metodini axborotlarni yoyish metodi sifatida ko'ramiz? Bu metod qaysi jihati bilan ahamiyatli?

6. Qaysi metodlar taqqoslash, baholashni o'rgatadi: bu metodlarni iqtisodni o'rganishda qanday qo'llash mumkin?

7. Mantiqiy, mustaqil fikrlash va o'z fikrini himoya qilishga o'rgatuvchi metodlarni sanab bera olasizmi? Bu metodlarning afzalligi nimada?

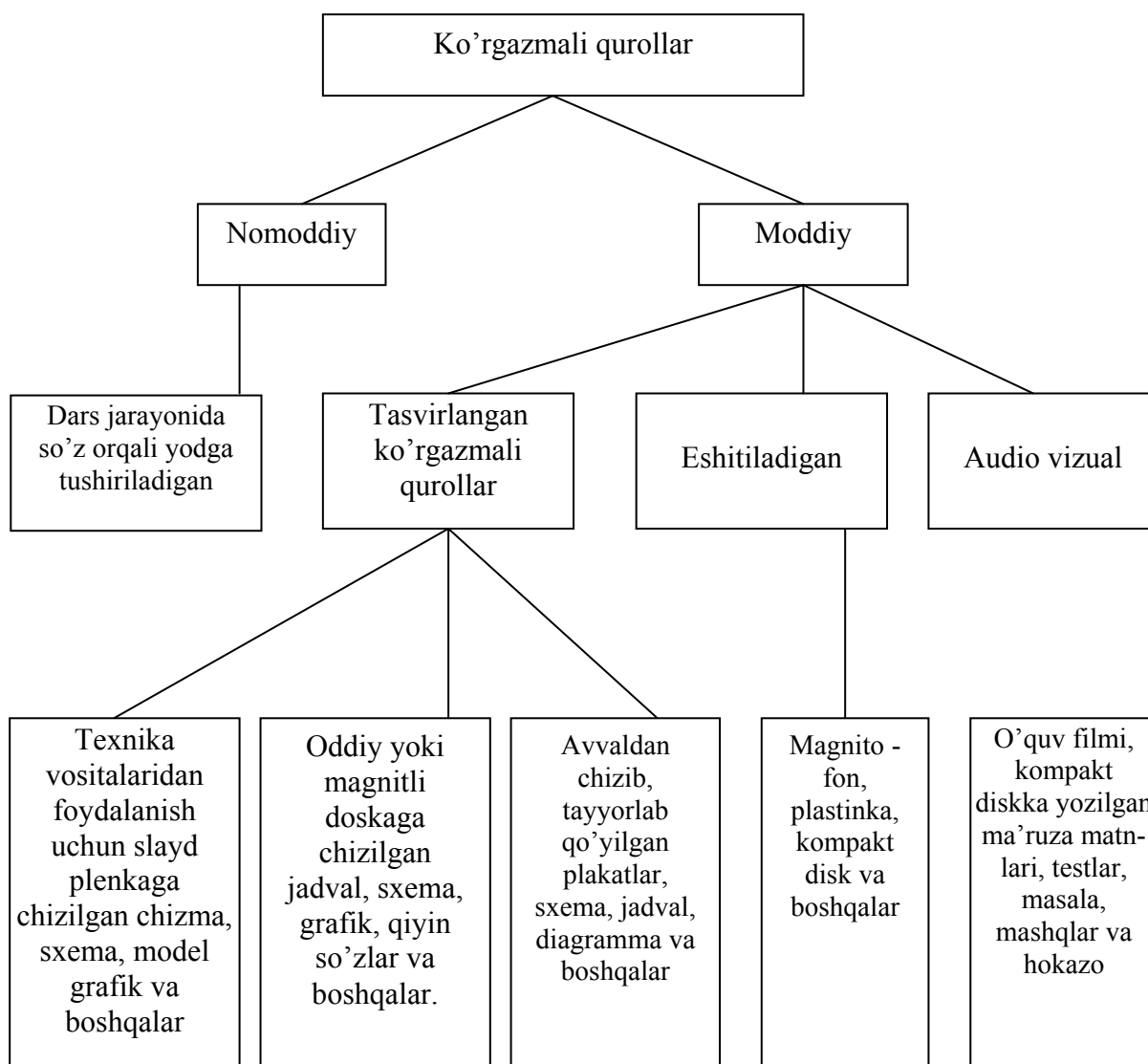
8. Iqtisodiy paradoks yoki iqtisodiy topishmoqlar tanlovi o'tkzangiz, nimalarga e'tibor bergan bo'lardingiz?

XV bob. KO'RGAZMALI QUOLLAR VA TARQATMA MATERIALLARDAN FOYDALANISH

1§. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda ko'rgazmalilik. Dars jarayonida qo'llaniladigan ko'rgazmal qurol turlari

Darsni tashkil etishda ko'rgazmal qurollar muhim o'rin tutadi. Didaktikaning asosiy printsiplaridan biri darsning ko'rgazmaliligini ta'minlash. Ayniqsa, iqtisodiy fanlarni o'qitishda ko'rgazmal qurollardan foydalanish talabalarga iqtisodiy kategoriyalarni, muammolarni o'rganishda katta yordam beradi.

Ko'rgazmal qurollar yordamida bir vaqtning o'zida muhokama qilinayotgan savolni, axborotni ham eshitish, ham ko'rish orqali qabul qilish shubhasiz talabalarni puxta bilim olishlariga yordam beradi.

Ko'rgazmal qurollar xilmaxil. Taraqqiyotning o'zi bir tomondan fanni chuqur o'zlashtirishni zarur qilib qo'ysa, ikkinchi tomondan turli tuman yangi metodlar, ko'rgazmalilikni oshirish, texnik vositalardan foydalanish, ularni qo'llashni takomillashtirish orqali bilim olishni osonlashtirish, qiziqarli jarayonga aylantirishga yordam beradi. Ko'rgazmalilik, odatda, xayolan ko'z o'ngiga keltirish bilan yoki namoyish qilish bilan ta'minlanadi. Ko'rgazmal qurollar: nomoddiy va moddiy turlarga bo'linadi (yuqoridagi chizma).

Dars jarayonida so'z bilan o'qituvchi tomonidan yodga tushirish, talabalarning xayolida

gavdalantirish mumkin bo'lgan ichki, xayoliy ko'rgazmali qurollar: adabiyot, san'at asarlari, badiiy film, badiiy asar qaxramonlari hayotda yuz beradigan turli voqea, vaziyatlardan odatda keng foydalaniladi.

Darsni boshlaganda o'qituvchi o'tilgan mavzuni talabalarning yodiga tushiradi. Yangi mavzuni boshlar ekan, talabalar diqqatini unga jalb qilish, fikrini yo'naltirish uchun adabiyot, sa'nat asarlari yoki hayotda yuz bergan voqeani gapirib berish mumkin. Bu yangi mavzuni o'rganishga talabalar ruhi, kayfiyatini tayyorlaydi. Masalan: «Tovar – pul nazariyasi» mavzusini boshlashdan avval auditoriyaga murojat qilish mumkin: suvni hamma biladi. Usiz hayot yo'q. Shunga qaramay u tekin yoki narxi juda arzon. Brilliantni ko'z o'ngizga keltiring. Usiz yashash mumkin. Lekin juda qimmat, nima sababdan?

Bugungi darsda ana shu savollarga javob topishga harakat qilamiz. O'qituvchi mavzu, uning maqsadi xaqida gapirib, so'ngra dars rejasini beradi.

Mashg'ulot jarayonida ko'rsatib, izohlash mumkin bo'lgan ko'rgazmali qurollar jadval, sxema, plakat, chizma, diagramma va boshqalardan foydalanish talabalarning bilimini puxtalashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Darsda doskani ishlatish ko'p vaqtni oladigan, boshqa texnik vositalardan foydalanish imkoni yo'q auditoriyalarda plakat, sxemalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

An'anaviy ko'rgazmali qurollar bu sxema va plakatlar bo'lib, odatda sxemalar standart vatman sathiga qora yoki boshqa ranglarda zarur matn yozilgan yoki jadval, chizma, diagramma, boshqalar chizilgan bo'ladi. Plakatlar esa nashr qilingan ko'rgazmali qurol hisoblanib o'tiladigan mavzular bo'yicha tanlab olinadi.

Sxema, plakatlarni tayyorlash moddiy jihatdan qimmat hamda ko'p vaqtni oladi. Xato qilinsa, o'zgartirish qiyin. Shuning uchun hozirgi paytda vatmanga chizilgan yoki plakat hoida nashr etilgan ko'rgazmali qurollar o'rniga yangi, tayyorlash va foydalanish qulay zamonaviy turlari, ayniqsa, dars jarayonida slaydlardan foydalanish keng yoyildi.

Slaydlar ta'lim beruvchi uchun eng yuqori darajadagi taqdimot imkoniyatini beradi. Zamonaviy o'quv jarayonini bularsiz tasavvur qilish qiyin. Asosiy qulaylik shundaki, ulardan istagan paytda foydalanish, ish o'rni o'zgarganda oson ko'chirish mumkin.

Jadval, sxema, grafik, diagrammalardan foydalanish universal:

avvaldan slayd plyonkalarga chizib, texnik vositalar yordamida ko'rsatilishi;

vatman kog'ozga chizib, texnik vositalardan foydalanish uchun sharoiti yo'q auditoriyada foydalanish;

kserokopiyadan chiqarib, tarqatma material sifatida foydalanish;

disketga kiritib, kompyuter orqali ko'rish, tahlil qilish mumkin.

Ko'rgazmali qurollarning afzalligi shundaki, uni dars o'tishning barcha shakllari, uslublarida qo'llash mumkin. Ayrim mavzularni esa umuman namoyish qilinadigan materiallarsiz, ko'rgazmali qurollarsiz o'tib bo'lmaydi.

2§. Tarqatma materiallar va ularning tutgan o'rni

O'tilayotgan darsda talabalarga axborot etkazish, ularni darsni puxta o'zlashtirishlari va faol qatnashishlarini ta'minlashda tarqatma materiallarning ahamiyati katta.

Darslarda tarqatma materiallardan foydalanish tobora keng qo'llanilmoqda. Tarqatiladigan materialning muhim ijobiy tomoni shundaki, u bevosita talabaning qo'lida bo'lib, uzoqdan ko'rsatiladigan ko'rgazmali qurollarga xos kamchiliklardan holi.

Tarqatma materiallar ta'lim oluvchilar uchun o'rganilayotgan mavzuga oid asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, hajmi uncha katta bo'lmagan (12 varaq) yozma o'quv materiali hisoblanadi.

Tarqatma materiallarni maqsadi, mazmuni jihatdan: **a) axborot beruvchi, b) topshiriq beruvchi, v) bilimni nazorat qiluvchi guruhlarga ajratish mumkin.**

Axborot ko'lami katta bo'lgani sababli qisqa vaqt ichida barcha axborotni talabalarga to'liq etkazib berish qiyin. Bunday paytda axborotni tarqatma material sifatida etkazib berish

muhim rol o'ynaydi. Bunda gaplar qisqacha yozilgan matnlar bo'lib, darsga tayyorgarlik ko'rishda, dars davomida yoki bilimlarni mustahkamlashda foydalanish uchun ta'lim oluvchilarga taqdim etiladi.

Tarqatma materiallardan ko'rgazmali qurol sifatida ham foydalanish mumkin. Ayniqsa, iqtisodiy fanlarni o'rganishda turli jadval, grafik, chizmalardan juda ko'p foydalaniladi. Ularni plakat sifatida tayyorlash talabalar uchun anchagina noqulay. Undan tashqari :

Talabalarga raqamlarda ifodalangan ma'lumotlarni og'zaki etkazish ularni chalkashtirib yuborishi bilan birga, eslab qolishlariga ham imkon bermaydi.

Miqdor jihatdan ko'p malumotlarni doskaga yozib, tushuntirish uchun ko'p vaqt talab qilinadi. Doskaga yozish paytida o'qituvchi bilan ta'lim oluvchilar o'rtasida aloqa uziladi.

Bu jihatdan ko'rgazmali quroldan namoyish qilinuvchi hamda tarqatma material sifatida foydalanish qator afzalliklarga ega.

O'qituvchi raqamlarda, grafik, formulalarda ifodalangan axborotni namoyish qilinayotgan materialga qarab tushuntiradi. Talabalar esa ham namoyish qilinayotgan materialga ham, qo'llaridagi tarqatma materialga qarashadi. Ma'lumotlar talabalar qo'lida bo'lishi, ularni ko'rib turishi, tushunishi, anglashini osonlashtiradi.

Tarqatma materiallar talabalarga topshiriqlarni qamkorlikda ishlash imkoniyatini ham beradi. Ayniqsa, buning uchun ishchi varaqalar tayyorlanishi va ular asosida dars jarayonida juft bo'lib yoki individual tarzda ishlashni tashkil qilish, shubhasiz talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlaydi. Ular masala, mashq, turli jadvallarni to'ldirish va hokazolar tarzidagi turli topshiriqlar bo'lishi mumkin.

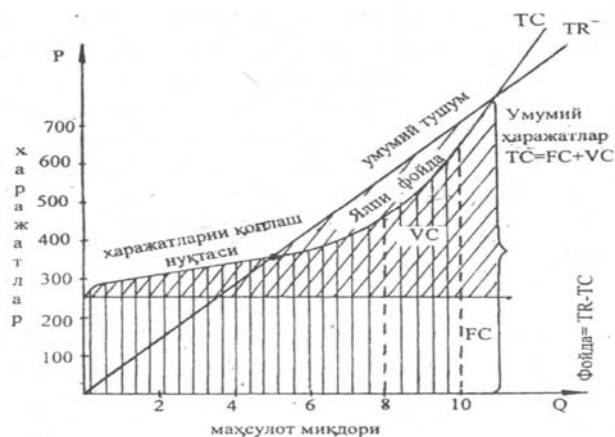
Tarqatma materiallar ta'lim oluvchilarni bilimini tekshirish nazorat qilishda xam keng qo'llaniladi. Bunda nazorat varaqalari tarzida tayyorlangan test savollari, masala va mashqlar bo'lishi mumkin.

3§. Ko'rgazmali qurollar va tarqatma materiallar tayyorlash va ulardan foydalanish

O'qituvchi birorbir mavzu bo'yicha ko'rgazmali qurol tayyorlar ekan, o'qituvchitalabalar mavzuning mazmunini tushunib etishlari

uchun uni qanday tasvirlashni ko'rib chiqadi. Masalan, iqtisodiyotni o'rganishda sarfxarajatlarni, ularni o'zgarishini o'rganish o'ta muhim. Umumiy xarajatlar, doimiy xarajatlar, o'zgaruvchi xarajatlar, me'yoriy xarajatlar, umumiy tushum, xarajatlarni qoplash nuqtasi, yalpi foyda va boshqalarni og'zaki gapirib o'tgandan mana bunday chizmani slayd qilib tayyorlab, foydalanish talabalarning mavzuning mohiyatiga tushunishi hamda yodida qolishiga yordam beradi.

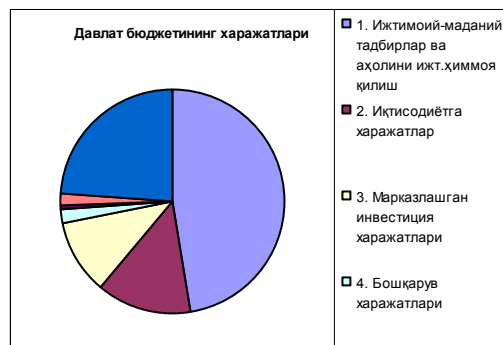
Ko'p miqdorda raqamlarda ifodalangan ma'lumotlarni, taqqoslanishi lozim bo'lgan har xil

qarashlarni turlicha jadvallarda bergan ma'qul. Ularni tushunish, tahlil qilish osonlashadi. Bularni avvalgi boblarda ko'rib o'tganmiz. (XIY bob)

Agarda **iqtisodiy ko'rsatkichlar ulushini** yoki **tarkibini** ko'rsatish lozim bo'lsa, doira shaklidagi diagrammalardan foydalangan ma'qul. Masalan, byudjet daromadlari va xarajatlari tarkibi yoki mahsulot ishlab chiqarishga sarfdangan xarajatlar tarkibi, korxonaning asosiy kapitali tarkibi va hokazo. Chunki bunday diagrammada bu ko'rsatkichlarning

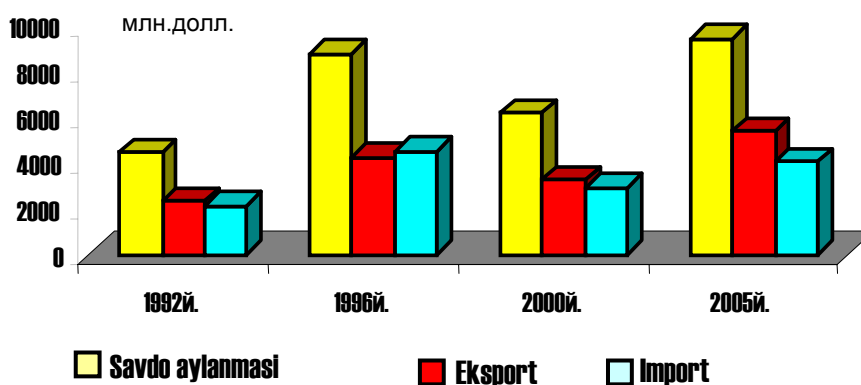
salmog'i aniq ko'rinadi. Ularni taqqoslash, xulosa chiqarish oson bo'ladi.

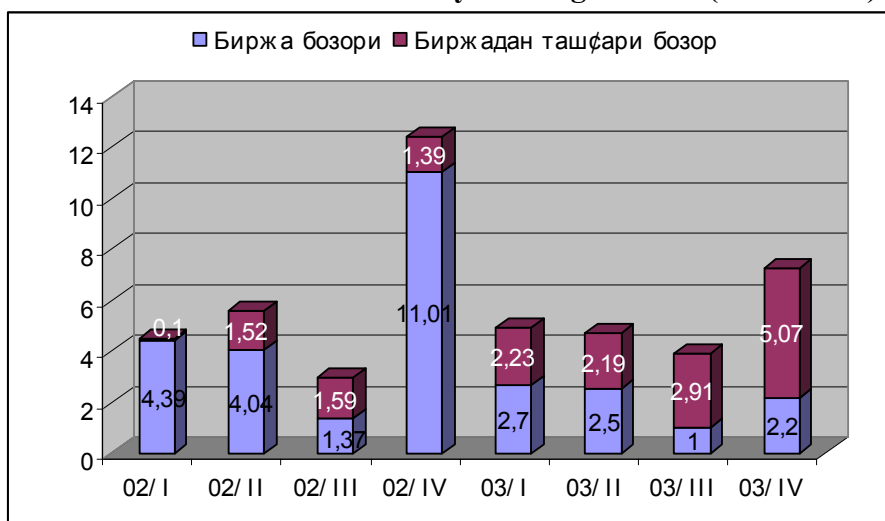
Agarda **iqtisodiy ko'rsatkichlar taqqoslanishi kerak bo'lsa**, ustun tarzidagi diagramma yoki grafik tarzda tasvirlagan ma'qul. Chunki bunday shaklda ko'rsatkichlarni taqqoslash qulay, ularni qay darajada farqlanishi yaqqol ko'rinib turadi.

Ustun tarzidagi diagramma quyidagicha bo'lishi mumkin.

1992-2005 yillar davomida tashqi savdo aylanmasi

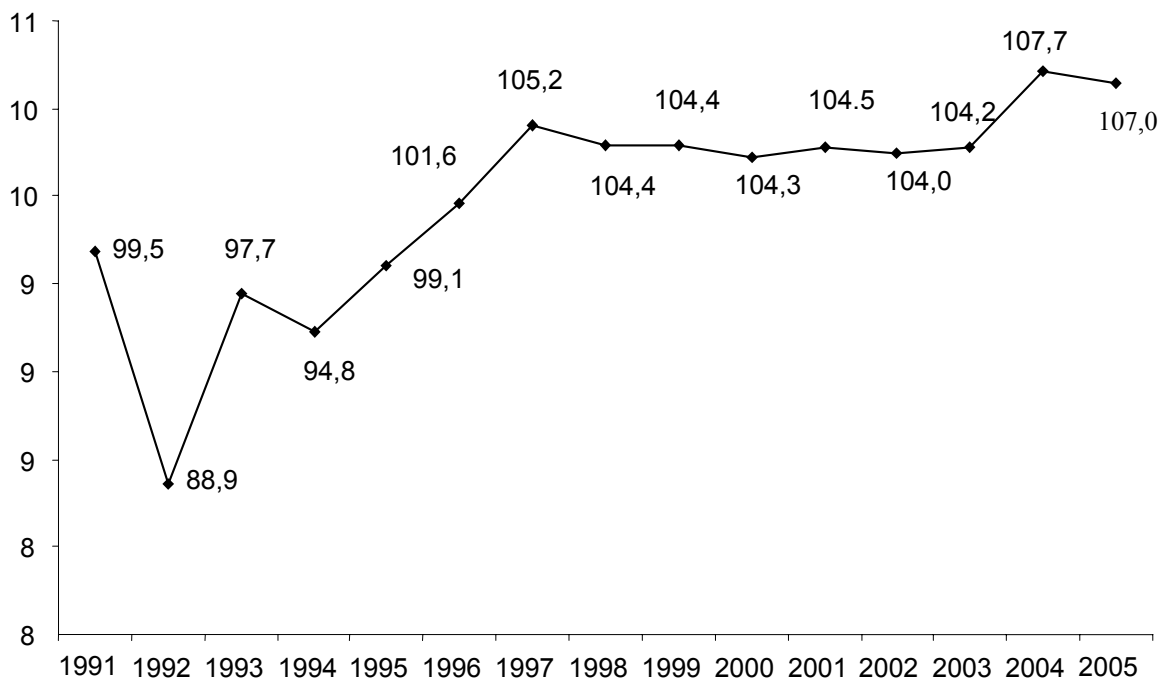

Ikkilamchi fond bozorida aktsiyalarning sotilishi (mlrd. so'm)

Grafik esa quyidagicha:

YaIM o'sish sur'atlarining o'zgarishi (19912005 yy. oldingi yilga nisbatan %da)

Ayniqsa, POWER POINT dasturi mehnatni ancha engillashtiradi va ularni nihoyatda turlituman tarzda tasvirlash imkonini beradi.

Dasturdan foydalanilganda o'quvchitalabalar diqqatini mavzuga qaratish uchun turlicha dizayndan foydalanish mumkin. Slaydlarda mavzuning nomi, rejasi, o'rganiladigan asosiy tushunchalar, ularni tushunish uchun zarur bo'lgan tasvirlar, jadval, grafik, diagramma va boshqalarni berish mumkin. Muhim afzalligi ularni rang tasvirda berish imkoniyati katta.

Slaydlarni tayyorlashda shriftilarga, ularning katta kichikligiga, ranglarning didaktik funktsiyasiga, ularning ishlatilishiga, matn beriladigan fon, unda qanday tasvirlardan foydalanishga, ularni o'quvchitalabalar kayfiyatiga qanday ta'sir qilishiga, ishlanish usullariga, mantiqiy xarakteriga mosligiga ham ahamiyat berish zarur.

Darsni ko'ngildagidek o'tishida ko'rgazmali materialni qanday namoyish qilish ham katta ahamiyatga ega.

Namoyish qilish jarayonini shunday tashkil qilinishi kerakki;

✓ hamma o'quvchitalabalar namoyish qilinayotgan ob'ektni ko'rishlari, iloji boricha faqat ko'rish emas, sezish organlari bilan his qilishlari kerak.

✓ ob'ektning muhim, asosiy tomonlari talabalarda katta taassurot qoldirishi, maksimum darajada diqqatlarini jalb qilishi kerak;

✓ o'rganilayotgan ob'ektni sifatini mustaqil ravishda o'lchash imkoniyatini ta'minlashi kerak.

Real narsalarni namoyish qilish metodi ko'proq tabiiy, texnika va texnologiya bilan bog'liq fanlarni o'rganishda qo'l keladi. Ayniqsa, talabalarning o'zi shu predmetlar, buyumlarni o'z qo'llari bilan ushlab ko'rib, uni xossalarni o'rganishlari bilish jarayonini faol amalga oshishiga yordam beradi.

Iqtisodiy fanlarni o'rganishda ham ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish jarayonini tashkil qilishni boshqarishni o'rganishda, sarf xarajatlar tarkibini, mahsulot sifati va boshqalarni o'rganishda katta yordam beradi.

Namoyish qilish metodining o'ziga xos davomi illyustratsiya hisoblanadi. Namoyish qilishda ko'proq predmetlardan foydalaniladi. Ilyustratsiya predmet, jarayon hodisalarni simvollar yordamida ifoda qilish bo'lib, odatda, u plakatlar, karta, portret, fotografiya, rasm, chizma, grafik va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ilyustratsiyaning o'ziga xos turi adabiyot, kinofilm qahramonlari bo'lib, ularning obrazlari eslatilganda xotirada ularni jonlantirilishidir.

Illyustratsiya materiallarini oldindan tayyorlanadi, lekin zarur paytida ko'rsatiladi. Hozirgi paytda ulardan tarqatma material sifatida foydalanish keng qo'llanilmoqda.

Illyustratsiyaning samaraliligi ko'p jihatdan uni qanday tarzda qo'llashga bog'liq. Ko'rgazmali qurollar va ularni namoyish qilishni rejalashtirganda uni mavzuni o'rganishda qanday rol o'ynashi va didaktik vazifasini yaxshilab o'ylash kerak. Chunki haddan tashqari ko'rgazmali materiallar ko'pligi, talabalarni mavzuni o'rganishdan chalg'itadi. Illyustratsiya materiallari oldindan tayyorlanadi, lekin zarur paytda ko'rsatiladi.

Ko'rgazmali qurollardan foydalanish darajasi keng, ulardan qanday tarzda, qanday maqsadda foydalanish o'qituvchiga bog'liq.

O'qituvchi ko'rgazmali qurol tanlar ekan, albatta, avvalo, dars ma'ruzami yoki seminar darsimi hisobga oladi. Ikkinchidan, mavzu orqali o'qituvchi talabalar oldiga qanday vazifa qo'yimoqchi, maqsadi nima, muhokama qilinayotgan muammoni echishda ko'rgazmali qurol qanday yordam berishi mumkinligini hisobga olib, tanlashi kerak.

Masalan, jadval raqamlaridan ma'ruzada biron ilmiy taxmin (gipoteza)ni, ilgari surilayotgan fikrni tasdiqlash maqsadida foydalanilsa, seminar darsida masala yoki mashq bajarganda foydalanish mumkin. Bunda ham ko'rgazmali qurollardan foydalanish darajasi o'qituvchining mohirligi, fantaziyasiga bog'liq.

O'qituvchi tarqatma materiallar tayyorlayotganda, ma'lum qoidalarga rioya qilishi lozim.

Tarqatma materiallarni tayyorlash va qo'llash qoidalari:

- Ta'lim oluvchilarga haddan tashqari ko'p tarqatma materiallar bermang.
- Sarlavhalarni bosh harflar bilan yozing, bir matn uchun ikki uchta tarqatma material tayyorlasangiz, ularga nomkod bering. Bu ularni ajratishni osonlashtiradi.

- Matn shrifti 12 dan kichik bo'lmasligi kerak.
- Bir betda 80 tadan ko'p belgi (harf, qavs, undov belgisi va hokazo) ishlatmang.
- Matnlar tushunarli, qisqa va oddiy bo'lishi kerak.
- Varaq dizayni e'tiborni o'ziga tortishi kerak.

Tarqatma materiallarda:

- o'tiladigan mavzuning asosiy mazmunini berish;
- olingan axborotni dars davomida va darsdan tashqarida talabalar bilan mustaqil muhokama qilish;
- ta'lim oluvchilar diqqatini mustaqil fikrlash, ijodiy izlanishga qaratish;
- o'quvchitalabalarni darsga faol jalb qilish;
- o'quvchitalabalarining olgan bilimlarini nazorat qilish va sinash;

Bularning hammasi dars jarayonida tarqatma materiallardan keng foydalanishning zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga dars jarayonida tarqatma materiallardan foydalanishda o'ziga xos kamchiliklar ham mavjud.

- Tarqatma materiallar tayyorlash o'qituvchidan ko'p kuch va vaqt, yuksak mahorat talab qiladi.

- Bir kishiga bitta tarqatma materiallar bo'lishi kerak. Bu qo'shimcha katta moddiy xarajatni talab qiladi.

- Tarqatma material asosida o'zaro muhokama cho'zilib, mavzuning boshqa qismlariga, savollariga e'tibor pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ayrim kamchiliklariga qaramay, darsda tarqatma materiallardan foydalanishning afzalligi ustun.

Ko'rgazmali qurol yoki namoyish qilinuvchi material va tarqatma materiallardan barcha metodlar asosida dars o'tishda keng foydalanish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Ko'rgazmali qurol, moddiy ko'rgazmali qurol, nomoddiy ko'rgazmali qurol, illyustratsiya, slayd, sxema, chizma, diagramma, grafik, tarqatiladigan materiallar,

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Dars o'tishda ko'rgazmali qurollar qanday o'rin tutadi?
2. Ko'rgazmali qurollarni qanday turlarini bilasiz?
3. Ko'rgazmali qurollarni tanlaganda nimalarga ahamiyat berish kerak?
4. Ko'rgazmali qurollardan foydalanish qanday afzalliklarga ega.
5. Dars jarayonida tarqatma materiallardan foydalanish haqida nima deya olasiz?
6. Tarqatma materiallar tayyorlaganda qanday qoidalarga rioya qilish kerak?

XVI bob. TEXNIK VOSITALARDAN FOYDALANISH

1§. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda texnik vositalar. Ularning turlari, tutgan o'rni

Iqtisodiy fanlarni o'qitishda texnik vositalardan foydalanish alohida o'rin tutadi. Texnik vositalardan foydalanish usuliga ko'ra universal va maxsus texnik vositalarga bo'linadi.

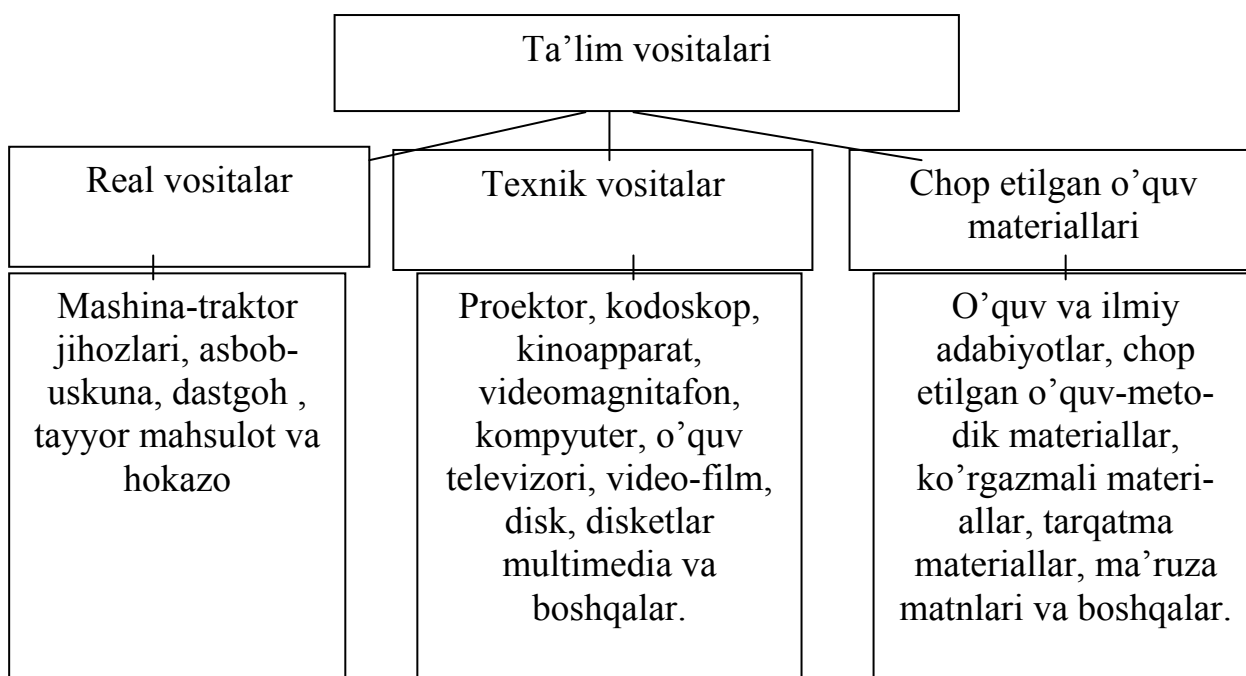
Universal vositalarga doska, diaskop, kodoskop, magnitofon, videomagnitofon, kompyuter, televizor kirishi mumkin.

Maxsus vositalar, ma'lum bir masalani, mavzuni yoritishga qaratilgan maket, videofilm, kasseta, disk, disket kabilarni o'z ichiga oladi.

Axborotni uzatish, tasvirlash nuqtai nazaridan texnik vositalarni tasvirlovchi (kodoskop, proektor, diaprotessor), tovushli (magnitofon, radio, audio kabilar), audiovideo kompleksi, videomagnitofon, kompyuter kabilarga bo'lish mumkin.

Ta'lim jarayonini amalga oshirishda yordam beruvchi vositalar ta'lim vositalari deb ataladi.

Ta'lim vositalari real va texnik vositalar, hamda chop etilgan o'quv materiallarini o'z ichiga oladi. Uning tarkibi quyidagicha bo'ladi.

Real ta'lim vositalari, odatda, iqtisodiy yo'nalish bo'yicha ta'lim olish jarayonida kam ishlatiladi. Lekin texnik va chop etilgan o'quv materiallari juda keng qo'llaniladi.

Ta'lim vositalari birbirini to'ldiradi va dars jarayonida uyg'unlashadi. Ta'lim vositalari talabalarning darsni tushunishi, mustaqil ishlashi, o'quv jarayoniga faol qatnashishiga ko'maklashadi.

Kodoskop, proektor shaffof plyonkadagi tasvir (slydlar)ni ekranga tushirish, aks ettirish uchun qo'llaniladigan jihoz hisoblanadi. U foydalanish uchun qulay, moslashuvchan vosita bo'lib, bir marta tayyorlangan plyonkadan ko'p marta foydalanish mumkin. Doska bo'lmaganda zarur bo'lgan narsalarni flomaster yordamida to'ppato'g'ri yozib ko'rsatiladi.

O'qituvchi qaysi vositadan qachon foydalanishi, qanday vositani qo'llashini darsning maqsadi, mazmunidan kelib chiqqan holda oldindan belgilab olishi kerak.

2§. Dars o'tishda doskaning va boshqa texnik vositalarning tutgan o'rni.

O'quv jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan va eng kam chiqim talab qiladigan vosita oddiy doska hisoblanadi.

Doskadan turli maqsadlarda foydalanish mumkin:

- notanish so'z, iboralarni yozish;
- turli chizmalar, diagramma, sxemalar chizish;
- rasmlar yordamida illyustratsiya qilish;
- misollar echish;
- formulalar yozish va boshqalar.

Doska har bir auditoriyada bo'lishi kerak. Dars paytida doskadan foydalanish uchun uni darsga tayyorlash lozim. Agarda o'qituvchi ilgari dars o'tmagan auditoriyada dars o'tadigan bo'lsa, doskaning o'lchamlari, uning qandayligi bilan tanishishi kerak. Darsda doskadan optimal darajada foydalanishga harakat qilish lozim:

* zarur jumalarni yozish, grafiklar chizish, birbiridan ajratish, chiziqlarni rangli bo'r bilan chizish;

* agar murakkab chizmalar chizilishi kerak bo'lsa, avval xomaki nusxasini chizib ko'rish;

* doskadagi tasvir iloji boricha tushunarli, taassurot qoldiradigan bo'lishi kerak;

Doskaga aniq, talabalar o'qiy oladigan qilib yozish kerak. Yozayotganda tushuntirishni to'xtatib, yozib bo'lgach, gapirish kerak. Chunki auditoriyada talabalarga orqa o'giran holda doskaga qarab yozib turib, gapirilgan fikrni ilg'ash qiyin.

Doskada ishlashning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Doskaning afzalliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

ishlatishning osonligi, tayyorligi;

o'zgartirishlar kiritishning osonligi,

darsni o'tishga qarab mos holda ishlatish mumkinligi;

qo'shimcha misollar berilgan savollarga qarab, misollarni moslashtirish;

murakkab nisbatlarni ko'rgazmali ifodalash mumkin;

chizmalar, formulalar va boshqalarni yozib ko'rsatish, qabul qilish va tushunishni osonlashtiradi;

yaxshi yodda qoladi;

doskadan konspektga ko'chirilgan misol va rasm, chizma, grafiklar kelgusi darslarga yaxshi tayyorlanishga yordam beradi.

Kamchiliklari:

doskaga yozayotganda talabalarga orqa o'girib turiladi, Auditoriya bilan ko'z qarash kontaktini yo'qotiladi;

bir marta yozilgan narsa o'chiriladi;

yozish, chizishga vaqt ketadi.

Doskastend mashg'ulotlarda o'quv munozaralari boshqa turli muhokamalarning guruh, ishlari natijalarini hujjatlashtirishda foydalaniladigan o'qitish vositasi.

Stendga o'sha kattalikdagi qog'oz qo'yiladi, turli rangdagi va shakldagi kartochkalar yopishtiriladi. Stenddagi kartochkalar yordamida sxemalar, tuzilmalar, sharxlar va shu kabilarni tuzish mumkin.

Doskastendning afzalligi shundaki, unda kartochkalar, sxema, grafik, izohsharhlar va hokazo kartochkada aks etirilgan ma'lumotlar, joylashuvini xohlagan vaqtda o'zgartirish imkoniyati mavjud. Qisqa vaqt ichida barcha tinglovchilarning fikr mulohazalarini qamrab olish, qayd etish imkoniga ega bo'ladi.

Doskabloknot bu varaqlanadigan qog'ozli doska bo'lib, unga marker bilan yoziladi. U turli muhokama yakunlari va natijalarni yaqqol namoyish etishda, eng muhim axborotlarni qayd etishda qo'llaniladi. Uning afzalligi, xohlagan vaqtda oldingi materiallarga qaytish o'quv xonasiga osib qo'yish mumkin.

Ko'rgazmali qurollar darsni qiziqarli va turlicha bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Ana shu ko'rgazmalilikni ta'minlashda kodoskop, proektor va boshqa texnik vositalardan keng foydalanish mumkin.

Oddiy doska yoki varaqlanadigan (bir tomondan ikkinchi tomonga o'tkazib qo'yiladigan varaqlardan iborat) doska bilan birgalikda qo'llaniladigan texnik vositalardan kodoskop,

proektordir. Ular yozish uchun vaqtni tejashda eng qulay vositalardan biri bo'lib, darsda ko'rgazmalilikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Dars o'tishda keng qo'llaniladigan nisbatan oddiy, bir auditoriyadan ikkinchisiga olib o'tish oson texnik vosita kodoskop va proektor hisoblanadi. Hozirgi paytda kodoskopga nisbatan proektor ko'proq ishlatiladi. Boshqa vositalar kabi proektorning ham o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Proektor bilan ishlashning afzalliklari:

- * dars jarayonida doimiy tasviriy kontakt yuz beradi;
- * plenkalar dars boshlanishiga qadar tayyor bo'lishi mumkin;
- * turli tarzda foydalanishni tashkil qilish mumkin,
- * bir necha marta qaytadan foydalanish mumkin;
- * kerak bo'lmagan qismini yopib qo'yish mumkin.

Proektor bilan ishlashning kamchiliklari:

- * talabalar butun diqqatni tasvirga qaratishadi;
- * plenkaga yozish, shuningdek, uni darsga tayyorlash ko'p vaqt talab qiladi;
- * proektor bilan ishlaganda auditoriya nim qorong'i bo'lishi kerak. Buning natijasida ayrim noqulayliklar kelib chiqishi mumkin.

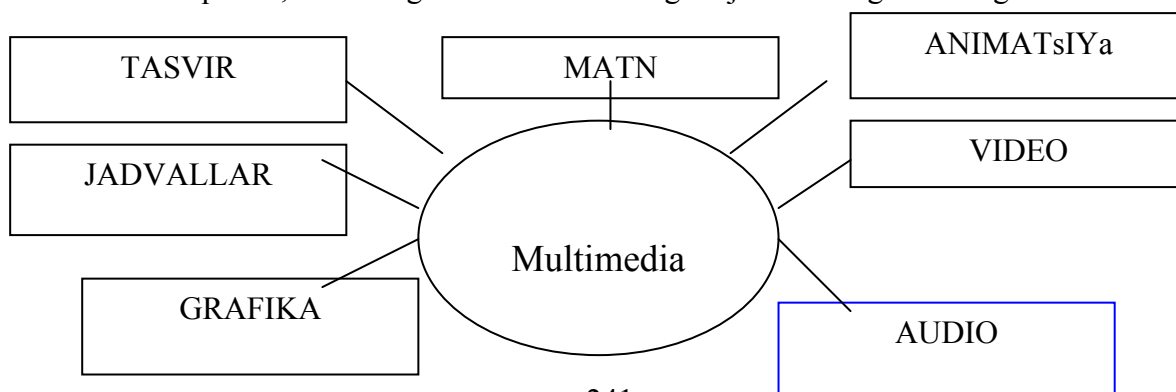
3§. Dars jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish

Hozirgi paytda o'quv materiallari, axborotlarni ekranda ko'rsatish imkoni vujudga kelishi va rivojlanishi bilan o'quv jarayonida erishilgan yutuqdan foydalanish keng yoyilib bormoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etilishi, iqtisodiy samara berish bilan birga ta'limda yangicha o'quv metodlarini keng ravishda qo'llashga imkoniyat yaratib beradi. Maxsus ixtisoslashtirilgan auditoriyalar, chunonchi, kompyuter, televizor, videomagnitofon bilan ta'minlangan auditoriyalarda dars o'tish borgan sari ommalashib bormoqda. Hatto uni alohida videometod sifatida talqin etilmoqda. Ayniqsa, o'quv jarayoniga kompyuterning kirib kelishi barcha didaktik funktsiyalarni muvafaqqiyatli bajarish imkoniga ega videometodni keng qo'llash imkonini beradi. Buning natijasida uni kompleks didaktik texnologiya deb ham atalmoqda. U:

- * o'quvchi talabalarga o'rganayotgan mavzusi, hodisa, jarayon, faoliyat bo'yicha to'liq, ishonchli axborot berish;
- * o'quv jarayonida ko'rgazmalilikning rolini oshirish;
- * talaba, o'quvchilarni xohish, talab, ehtiyojlari, qiziqishlarini qondirish;
- * o'qituvchining o'quvchi, talabalarning bilimini, ko'nikmalarini sinash bilan bog'liq texnik ishlardan ozod qilish, samarali aloqa o'rnatish;
- * talabao'quvchilarni o'zlashtirishi bo'yicha ob'ektiv hisobot, to'la va uzluksiz nazoratni tashkil etish imkonini beradi.

Dars jarayonida axborot texnologiyadaridan foydalanishda asosiy o'rinda multimedia turadi.

Multimedia informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika, animatsiya (ob'ektlarning fazodagi, ekrandagi harakati) jadvallari asosida o'quv materiallarini o'quvchi, talabalarga etkazib berishning mujassamlashgan holdagi ko'rinishidir.

Multimedia rivojlanayotgan zamonaviy axborot texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi: 1. Axborotning xilmaxil turlari: an'anaviy: matn, jadvallar, bezaklar, grafiklar, diagramma va boshqalar. Original turlar: nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrar, animatsiya va boshqalarni bir dasturiy mahsulotda integratsiyalaydi. Bunday integratsiya turli qurilmalar yordamida amalga oshiriladi.

Multimediada ishlashning quyidagi afzalliklari bor:

- berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoni yaratiladi;
- ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa yanada ortadi;
- ta'lim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtni tejash imkoni yaratiladi;
- olingan bilimlar nisbatan kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniga erishiladi.

POWER POINT dasturi multimedia tayyorlashda juda katta imkoniyatlarga ega. Ulardan foydalanib, turli mavzularda multimedia tayyorlash va dars jarayonida qo'llash keng yoyilib bormoqda. Natijada keyingi paytda alohida videometod sifatida pedagoglar tomonidan ajratib ko'rsatilmoqda. Multimediadan o'quv jarayonida foydalanishning rivojlanishi turlituman multimedia mahsulotlarini, oxiroqibatda elektron darsliklar paydo bo'lishiga olib keldi. Ikkinchi tomondan, axborot texnologiyalarini rivojlanishi internet tarmoqlaridan keng foydalanishga yo'l ochdi. Shu bilan birga, multimedia vositalaridan keng foydalanishda ayrim ob'ektiv muammolar ham mavjud. Ulardan eng asosiysi, zarur kompyuter dasturlarining etishmasligidir. Qator mavzularni qamrab olgan, real hayotga yaqinlashtirilgan RUSE (AQSh), MEKOM

(Rossiya) va boshqa dasturlar mavjud. Ulardan foydalanib, kompyuterlarda ishlash, talabalar o'rtasida konkurslar o'tkazish mumkin. Lekin hali bizda ana shu dasturlarga o'xshash iqtisodiyotni o'rganadigan, qo'llangan choratadbirlarning natijasini qanday bo'lishi mumkinligini taxmin qilish imkonini beradigan dasturlar yaratilgani yo'q. Undan tashqari, hozircha bizda iqtisodiy fanlardan dars o'tishda qo'llash mumkin bo'lgan o'quv videofilmlari juda kam. Lekin ularni talabalar bilan birgalikda yaratish mumkin. Keyingi paytda masofadan o'qitishning borgan sari yoyilib borishi, darslik, qo'llanmalarining elektron versiyalarini yaratilishi, o'qitish jarayonida kompyuterlardan yanada kengroq foydalanishga olib keladi.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Ta'lim vositalari, real vositalar, texnik vositalar, chop etilgan o'quv materiallari, doska, doskastend, doskabloknot, proektor, multimedia

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Texnik vositalardan dars jarayonida foydalanish qanday ahamiyatga ega?
2. Ta'lim vositalariga nimalar kiradi?
3. Texnik vositalardan o'quv jarayonida foydalanishning qanday afzalligi va kamchiliklari bor?

XVII bob. TALABALAR MUSTAQIL ISHINI TASHKIL ETISH

1§. O'quv jarayonida talabalar mustaqil ishlarining tutgan o'rni. Mustaqil ta'limga alohida diqqat qaratilishi

Ma'lumki, o'qitishning asosiy shakllari – ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari, maslahat darsi auditoriyada o'tkaziladi. Ularni tashkil etish mavzular murakkabligi darajasiga, beriladigan axborot miqdoriga ko'ra avvaldan rejalashtiriladi, o'quv soatlari ajratiladi. Ishlab chiqarish amaliyoti auditoriyadan tashqarida o'tkazilsada, unga ham avvaldan soatlar belgilanadi.

Bilim olish, maxsus malakaga ega bo'lish talabalar dunyoqarashini shakllantirishda auditoriyada o'tiladigan darslardan tashqari ular tomonidan bajariladigan mustaqil ishlar ham katta rol o'ynaydi.

Mustaqil ish faoliyatida bilimlarni egallash bilan birga, ko'nikmalarni shakllantirish ham mustaqil amalga oshiriladi.

Borgan sari ortib boradigan mustaqil tayyorlanish vaqtini samarali bo'lishini ta'minlashda ikki narsaga e'tibor qaratish kerak:

A) mustaqil ish o'qishning, aqliy mehnatning alohida turi.

B) axborotning asosiy qismini talaba mustaqil ravishda oladi. Ayniqsa, internetning kirib kelishi bilan uning doirasi yanada kengaydi.

Ta'lim berishning an'anaviy usullari orqali o'quvchilarni mustaqil fikrlash, faollikka o'rgatish qiyin. An'anaviy ta'limda tushuntirish, so'rash, mustahkamlash, baholash tartibiga amal qilinadi.

Bugungi kunda quyidagilar an'anaviy ta'limning kamchiliklari sifatida e'tirof etilmoqda:

✓ ta'lim jarayonida o'qituvchining ko'proq faollik ko'rsatishi, faqat tushuntirish, buyruq berish, o'z so'zini o'tkazishga harakat qilishi;

✓ ta'lim jarayonida o'quvchilarga asosan nazariy bilim (ma'lumotlar) berilishi;

✓ ta'limda majburiylik, nasihatgo'ylik, qattiqqo'llik, avtoritarizm tamoyillariga amal qilish;

✓ o'quvchilarning faollik ko'rsatmasligi, faqat o'qituvchining ma'ruzasini tinglashi va topshiriqlarni bajarishi, ularning mustaqil fikr yuritishga, tashabbuskorlikka o'rgatilmaligi;

✓ ta'limning o'rtacha darajada bilim oluvchi o'quvchilar uchun mo'ljallanganligi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'qitishning interfaol usullari keng qo'llanilmoqda. Bu usullar o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish malakasini shakllantirishni taqozo etadi. O'qitishning interfaol usullari afzalliklarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

✓ o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida teng hamkorlik o'rnatiladi;

✓ dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchining ichki motivatsiyasiga tayaniladi: majburlab o'qitilmaydi, o'quvchitalabalar tabaqalashtirilib o'qitiladi;

✓ ta'lim berishda o'quvchitalabalarning aqliy rivojlanganlik darajasi, qobiliyati e'tiborga olinadi;

✓ o'quvchitalabalar ko'proq mustaqil ta'lim oladilar;

✓ ta'lim jarayonining ob'ekti o'qituvchi emas, o'quvchi hisoblanadi;

Ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni, o'qitishning interfaol usullarini qo'llash o'qituvchining ijodkorlik mahoratini, qolaversa, mas'uliyatini yanada oshiradi. Bundan kelib chiqadiki, yangi pedagogik texnologiyaning maqsadi o'qitish emas, balki ularni mustaqil o'qishga o'rgatishdir. Demak, ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish malakasini shakllantirishda, muhim omil hisoblanadi.

Talaba mustaqil ishlash ko'nikmasini egallamasa, zamon talabi darajasidagi mutaxassis bo'lib etisha olmaydi, chunki talabaning o'qish yillari davomida olgan bilimlarining ko'p qismi u faoliyat boshlagunga qadar eskiradi, ko'pgina bilimlar esa unutiladi. Bilimning eskirishi tez, axborot oqimi nihoyatda katta bo'lgan hozirgi davrda mustaqil o'qishga, o'z ustida tinmay ishlash, izlanishga o'rganish har bir mutaxassis uchun nihoyatda zarur.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi «Ta'lim to'g'risida» qonun qabul qilishdan maqsad, raqobatbardosh mutaxassis va talabga javob beradigan, yuksak darajadagi kasbiy mahoratga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlashdir. Bu maqsadni amalga oshirishda talabalarni o'quv-tarbiyaviy, ilmiy faoliyati, mustaqil ishlash vaqt byudjeti, tadqiqot ob'ekti alohida ahamiyatga ega.

Ta'limning reyting tizimi, ayniqsa, o'qish jarayoniga kirib kelayotgan yangiliklar, axborot hajmining kattaligi talabalardan mustaqil ishlash va vaqtdan to'g'ri foydalanishni, uni tejash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Bilim olish, maxsus malakaga ega bo'lish, talabalarni dunyoqarashini shakllantirishda auditoriyada o'tiladigan darslardan tashqari talabalar tomonidan bajariladigan mustaqil ishlar ham katta rol o'ynaydi. Demak, talabalarining o'z ustilarida mustaqil ishlashlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Talabalarining mustaqil ishini tashkil etishning asosiy va birinchi tamoyili uning sistematik tarzda, ya'ni doimiy, uzluksiz ravishda amalga oshirishdir. Ma'lumki, o'quv jarayonini tashkil etishda qat'iy ketmaketlik, uzviylikni muntazam olib borish talab qilinadi. Talaba auditoriyada olgan bilimini mustahkamlash, shu bilan birga navbatdagi yangi mavzuni puxta o'zlashtirish uchun har kuni mustaqil ravishda tayyorgarlik ko'rish kerak.

Bugungi o'tiladigan mavzuni yaxshi tushunishi va o'zlashtirishi uchun o'tilganlarni o'z qobiliyati va olgan bilimi darajasini yanada chuqurlashtirishga intilishi, mustaqil takrorlashi, o'rganishi zarur. Chunki ma'ruzada talabaga yo'llanma beriladi. Dars davomida mavzuga tegishli barcha asosiy savollarni muhokama qilib bo'lmaydi. Uning iloji yo'q, ma'ruzada o'tilgan, muhokama qilingan masalalarni psixologlarning tadqiqoti natijalariga ko'ra, atigi 5 foizi talabalar yodida qolar ekan. O'zi o'qib o'rgangani, o'rganganlarini boshqalarga o'rgatishi esa bir necha baravar ko'p yodida qolar ekan. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, talabaning o'zini mustaqil tayyorlanib o'qishi fanni o'rganishda, uni asosiy mazmunini tushunish va o'zlashtirishida, tahlil qilishi, o'z fikrini ifodalashida muhim rol o'ynaydi.

Talabaning mustaqil ishidan maqsad o'qituvchining rahbarligi va nazorati asosida muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir. Talabaning mustaqil ishi vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- kerakli ma'lumotlarni izlab topish, ularning qulay usullari va vositalarini aniqlash;
- axborot manbalaridan samarali foydalanish;
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar bilan ishlash;
- elektron o'quv adabiyotlar va ma'lumotlar banki bilan ishlash;
- internet tarmog'idan samarali foydalanish;
- berilgan topshiriqni muntazam va me'yorida bajarish;
- ma'lumotlar bazasini tahlil etish;
- topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondashish;
- natijalarni muhokamaga tayyorlash va ko'rsatilgan kamchiliklarni qayta ishlash.
- ishlab chiqilgan echim, loyiha yoki g'oyani asoslash, mutaxassislar jamoasida himoya qilish va boshqalar.

2§. Mustaqil ishni tashkil qilishning shakllari, xususiyatlari va tamoyillari

Talabalarining mustaqil ishini tashkil qilish shakllari turlicha bo'lib, ularni bir qismi o'quv rejasida ko'zda tutilgan. Uni har bir talaba bajarishi shart. Ikkinchi qismi ixtiyoriy, ya'ni talabalar o'z xohishi bilan mustaqil bajarishlari mumkin.

Mustaqil ishni tashkil etishning muhim xususiyati, uni talabaning o'zi tashkil qiladi. Shuning uchun uni rejalashtirish, vaqtini ratsional taqsimlashda talabaga yordam lozim.

Mustaqil ishni bajarish uchun talaba o'zini o'zi majbur qilishi kerak. Bunda ham sub'ektiv omil asosiy o'rinda turadi. Talabalarni mustaqil ishini tashkil etishda o'qishni boshqa

shakllariga o'xshab, umumiy printsiplar mavjud. Mustaqil ishni shu printsiplar asosida tashkil qilish kerak. Mustaqil ishni tashkil etishda oddiy elementar printsiplarni o'zlashtirish birinchi darajali ahamiyatga ega va ana shu murakkab jarayonni to'laligicha qamrab oladi.

Har bir talaba mustaqil ishni tashkil etishni nimadan boshlashi kerak? Unga qanday maqsad qo'yiladi? Ish qancha davom etadi? Uni bajarishda qanday usullardan foydalanilishini aniq ko'z oldiga keltira olishlari kerak. Yana shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, mustaqil ishlarni tashkil qilish qoidalari ishlab chiqildi degani, bu ishni tashkil etildi degani emas. Mustaqil ishni qanday bajarishni har bir talabaning o'zi tashkil etadi. Muvaffaqiyatga erishish uchun talabaning o'zi sabrtoqat bilan, mashaqqatlardan qo'rqmay o'z ustida ishlashi kerak. Buni esa talabaning o'zi rejalashtiradi va amalga oshiradi.

1. Mustaqil ishni bajarishni tashkil qilishning asosiy printsiipi uning muntazamligidir. Har bir talaba individual tarzda vaqtini fanlar bo'yicha tabaqalashtirgan holda rejalashtirishi kerak. Undan kelib chiqib, talaba o'z haftalik rejasini kunlar bo'yicha tuzadi. Mustaqil ishlarni rejalashtirish yuzaki qaraganda talabaga hech narsa bermayotganday, hech qanaqa yordami yo'qday tuyuladi. Lekin tajriba shuni ko'rsatadiki, a'lochi talabalar o'z vaqtlarini aniq rejalashtiradilar va uni bajarishga harakat qiladilar.

O'zlashtirish bo'yicha fakultet muvaffaqiyatini ham talabalarning o'z vaqtlarini to'g'ri rejalashtirishi, uni bajarishi bilan bog'lash mumkin.

2. Mustaqil ishlarni bajarish muddati jihatidan xohlaganicha davom etishi mumkin emas. Tajriba shuni ko'rsatadiki, 1725 yosh darajasida mehnatni ratsional tashkil etganda bir sutkada 9 soat unumli ishlash mumkin ekan. Haddan tashqari uzoq o'tiradigan bo'lsa, mehnat unumi pasayadi, odam charchaydi, keyingi kunlari charchog'i yozilishi qiyin bo'lgani sababli, avvalgiday ishlay olmaydi.

Shuning uchun mustaqil ishni rejalashtirganda auditoriyada o'tkazgan vaqtini hisobga olishi kerak. Agar, auditoriyada dars soatlari 6 soat bo'ladigan bo'lsa, mustaqil ishlash 3 soat, auditoriyada dars undan kam bo'lsa 3 soatdan ko'proq, agarda ko'p bo'lsa kamroq tarzda rejalashtirish kerak.

Shunday qilib, haftalik mustaqil ish bajarish vaqti 2224 soat atrofida bo'ladi. Albatta, bu vaqt talabani normal tarzda diqqate'tibor, g'ayrat qilib ishlashini mo'ljallagan holda belgilanadi. Lekin real hayotda sobir talaba o'zini zo'rlab dars tayyorlasa, ikkinchisi qiziqib, predmetni o'rganishga ilhom bilan kirishib ketadi. Uchinchisi esa, umuman dars tayyorlagisi kelmaydi.

Bunga qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablarni keltirish mumkin.

3. Mustaqil ishni tashkil qilishda ish tartibini belgilash katta ahamiyatga ega. Mustaqil ishlarni bajarish uchun vaqtni semestr davomida kunlar bo'yicha taqsimlash, uni ratsional tashkil qilishning muhim printsiipi, qoidasi hisoblanadi. Goh umuman dars tayyorlamay, goh haddan tashqari shoshib, shiddat bilan, ayniqsa semestr yakuniga, oraliq nazorat yakuniga yaqin qoldirgan, bajarmagan ishlarni tezda bajarishga harakat qilish ijobiy natija berishi qiyin. Bu talabaning mehnati samaradorligini, qilgan ishidan qoniqish hissini pasaytiradi. Odatda talabaning kun tartibini dars jadvali belgilaydi. Lekin ko'p narsa talabaning o'ziga ham bog'liq. Masalan doklad, referat, nazorat ishi, seminar darsiga tayyorlanishga har haftada ma'lum vaqt ajratilib, muntazam ravishda olib borilmasa, kutilgan natija bermaydi.

Referat yoki doklad yozish kerak bo'lsa, uni orqaga surmay tezda kirishish kerak. Bunda o'qituvchi talabaga, ayniqsa, birinchi kurs talabalariga referat nima, doklad nima, uni qanday yozish, qanday tarzda adabiyot tanlash kerakligini tushuntirishi zarur.

Talabalarga iqtisodiy fanlardan dastur va seminar darslari rejasida ko'rsatilgan adabiyotlarni taklif qilish mumkin. Bundan tashqari, hozirgi paytda chop qilinayotgan kitoblarning ko'pchiligida foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati mavjud. Ana shu ro'yxatdan foydalanib, zarur adabiyotlarni kutubxonada, o'quv zalida bo'lsa, olib o'qish mumkin. Undan tashqari respublikamizda chop etilayotgan «Bozor, pul, kredit», «Iqtisodiy axborotnoma», «Jamiyat va boshqaruv», «Soliq to'lovchining jurnali», «Kasbhunar ta'limi» kabi qator jurnal, hamda «Mulkdor», «Bank axborotnomasi», «Hamkor» va boshqa gazetalarni ko'rsatish

mumkin.

Mustaqil ishlash quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Dars o'tilgandan so'ng bajariladigan ishlar, uy vazifalarini bajarishda darslik, o'quv qo'llanmalari bilan ishlash, konspekt tayyorlash.

Tipik topshiriqlarni echish. Bunda talaba avvalgi bilimlarini xotirasida qayta tiklaydi va qisman qayta

2. o'zgartirib, aniq topshiriqlarda qo'llaydi. Masalan: masala, mashq echish;

3. O'rganilgan bilimlarni tipik bo'lmagan sharoitda qo'llash. Talaba o'rgangan bilimlaridan yangi sharoitda foydalanadi. Sharoitlarda ma'lum umumiylik bo'lishi mumkin.

4. Ijodiy faoliyatga asos yaratish. Bunda talaba o'rganilayotgan sohaning mohiyatiga tushunadi, uning yangi munosabat, bog'lanishlarini aniqlaydi, g'oyalar va tushunchalarni yangi sharoitga bog'laydi.

Barcha mustaqil ishlar talabalarda ijodiy ishlash ko'nikmasini hosil qilishga qaratilgan. Talaba ijodiy ishlashga o'rgatilmasa, u ma'lum mavzuga oid materiallarni turli manbalardan ko'chirib kelish bilan kifoyalanib qolishi hamda o'zi mustaqil fikr bildirishga qiynalishi .

Mustaqil ishlarni individual – didaktik maqsadlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan ham 4 guruhga ajratish mumkin:

1) Bilimlarni dastlabki shakllanishiga, idrok qilishga undaydigan vazifalar. Bunda o'quvchitalabalar maqsadga erishishi uchun nima talab qilinishini bilishi lozim. Vazifalar – axborotlarni, ma'lumotlarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'ladi.

2) O'zlashtirishga axborot, ma'lumotlarni xotirada saqlash va qayta jonlantirish va qayta ishlashga qaratilgan topshiriqlar. Bunda avval egallangan bilimlarni to'g'ri jalb qilish, faollashtirish asosida bajariladigan hamda aniq sharoitda tatbiq etish talab qilinadigan vazifalar beriladi.

3) Avval o'zlashtirilgan, qolipga tushgan, tajriba to'planishi natijasidagi bilim, malaka, ko'nikmalarga yangicha nuqtai nazardan yondashishni talab qiluvchi topshiriqlar. Ularda masalaning mohiyatini izlash, yangicha echimlar topish, yangicha g'oya, fikrlar bilan ifodalashni talab etiladigan vazifalar beriladi.

4) Ijodiy faoliyatga undovchi topshiriqlar.

Bunda, yangi yoki oldindan ma'lum bo'lsada, ungacha boshqacha nuqtai nazardan qaralgan g'oya, fikrlarni tadqiq qilish, ya'ni axborotlar to'plash, ular ustida ishlash, o'z fikrini bildirishga undaydigan topshiriqlar, vazifalar beriladi.

Mustaqil ishlarning ajralmas qismi bu mustaqil tahsildir. O'quvchi, talabalarning mustaqil tahsili ularni o'z bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish, mavjud malaka va ko'nikmalarni takomillashtirish hamda ularning yangilarini o'zlashtirishga bo'lgan intilishidir.

Mustaqil tahsilning asosiy maqsadi talabalarni shaxsiy va kasbiy sifatlarini shakllantirishda o'z ustida ishlash ustunligidir. Mustaqil tahsilning asosiy metodi adabiyotlar ustida individual ishlashdir. Bu metod axborotlar oqimida eng zarur axborotni topish, unga baho berish, ushbu axborotdan o'zining kasbiy faoliyatida foydalanish malakasini shakllantiradi.

Talabalar mustaqil ishini tashkil etishda muayyan fan (kurs) ning hususiyatlarini, shuningdek, har bir talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;
- Prezident asarlari va iqtisodiy masalalarni tadqiq qilishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni konspekt qilish;
- seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;
- berilgan mavzular bo'yicha referat, axborot tayyorlash;
- o'rganilayotgan fanning eng dolzarb muammolarini qamrab oluvchi referatlar yozish;
- laboratoriya ishlarini bajarishga tayyorgarlik ko'rish;
- hisob, grafik ishlarini bajarish;

¹ Rochinskiy V.M. "Azbuk pedagogicheskogo truda" M: 1990 str 33.

- nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash;
- amaliyotdagi mavjud muammolarning echimini topish;
- maket, model va namunalar yaratish;
- ilmiy maqola, anjumanga dokladlar, ma'ruza tezislari tayyorlash;
- ijtimoiy, iqtisodiy siyosiy mavzularda bo'lib o'tadigan ilmiy, amaliy konferentsiya, seminar mashg'ulotlar va davra suhbatlariga tayyorgarlik ko'rish va ularda qatnashish;
- turli jamg'armalar tomonidan tashkil qilingan tanlovlarda ishtirok etish;
- o'rganilayotgan fan bo'yicha mavjud asosiy ilmiy adabiyotlarga annotatsiya yozish va boshqalar.

Mustaqil ishlar tarkibida talabalardan alohida diqqate'tibor bilan ishlashni talab qiladigan mustaqil ish o'rganilayotgan fandan kurs ishi hamda bitiruv malakaviy ishi yozish ham bor.

O'qitiladigan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, mustaqil ishni tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanish mumkin.

Mustaqil bajariladigan ishlardan biri iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni yoki o'quv adabiyotlarini konspekt qilishdir. Konspekt qilish talabani fanni o'zlashtirishi uchun katta yordam beradi. Lekin talabalar konspekt qilishni to'g'ridan – to'g'ri ko'chirish deb tushunmasliklari kerak.

Berilgan topshiriqni bajarish o'qishdan boshlanadi. O'qish bu hali o'zlashtirish emas. O'qish, o'qilgan matnni anglash kerak. Tushunish, o'zlashtirish uchun qo'shimcha ravishda aqlni ishlatish talab qilinadi. O'zlashtirish bu yodda saqlash degani emas, albatta u o'zlashtirishga yordam beradi. Boshqacha aytganda, uqish bu o'qish emas. Tushunish boshqa, tushunganni o'zlashtirilganini yodda saqlash esa yana boshqa narsa. Hammasi ham aqlni ishlatishni talab qiladi. O'qishga minimum vaqt va kuch sarflab, harakat qilib, asosiy diqqatni tushunishga, tushunganini yozishga, yodda saqlashga harakat qilish kerak. Sarflanadigan vaqt, uni o'qishga qancha va tushunish uchun o'ylashga qancha sarflanishi mavzuga, uning murakkablik darajasiga bog'liq.

Talabalarni iqtisodiy fanlarni o'rganishlarida iqtisodiy muammolarga bag'ishlangan eng yaxshi adabiyotlar bilan tanishtirish, etakchi olimlar bilan uchrashuvlar tashkil etish muhim rol o'ynaydi. Undan tashqari, ilmiy to'garak ishini muntazam tashkil etish, talabalarning ijodiy kunlari, ilmiy davralari, anjumanlari, konkurslari olimpiada va ko'rgazmalarini vaqtivaqti bilan o'tkazib turish shubhasiz talabalar faolligini oshiradi. Ularni fanni o'rganishga rag'batlantiradi.

Talabalarni mustaqil ravishda ijodiy izlanishga o'rgatishda kafedra tomonidan tashkil etilgan ilmiy to'garaklar katta ahamiyatga ega. Bunda kafedra o'rganilayotgan fan bo'yicha talabalarning qiziqishi, fandagi yangiliklar o'rganilishi, tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammolarni ilmiy to'garaklarda muhokama qilinishini ko'zda tutishi kerak. Talabalar to'garakda tayyorlagan ilmiy dokladlarini tinglovchilar hukmiga havola etar ekanlar, to'garak a'zolari ham uni muhokamasida faol ishtirok etishlarini ta'minlash zarur. To'garak a'zolarini soni, muhokama qilinadigan masalalar, ilmiy dokladlar miqdori, mavzularning mazmuni va boshqalarga ko'ra to'garak rahbari oy davomida ilmiy to'garaklar majlisi o'tadigan kunlarni belgilaydi. Eng yaxshi baho berilgan ilmiy dokladlar talabalarning ilmiy konferentsiyalarida qatnashishga tavsiya etiladi.

O'tkaziladigan konferentsiyani umumiy mavzusini tasdiqlagach, dokladlarni mavzu yo'nalishiga ko'ra guruhlariga ajratgan ma'qul.

O'tkaziladigan talabalarning ilmiy konferentsiyasida eng yaxshi deb topilgan dokladlar rag'batlantiriladi, keyingi bosqichlarda qatnashishga tavsiya etiladi

3§. Mustaqil izlanishning asosiy shakllari

Fanni mustaqil o'rganishda alohida ahamiyatga ega bo'lgan o'quv shakllaridan biri kurs ishidir.

Kurs ishini yozish va himoya qilish jarayonida talabalar iqtisodiy fanlarni yanada

chuqurroq o'rganishadi. Iqtisodiy kategoriyalar va qonunlar mohiyatini tushunish murakkab nazariy muammolarni tahlil etish, uni amaliyotda tatbiq qilish haqida o'ylashga, fikr yuritishga undaydi.

Kurs ishining fanni mustaqil o'rganishdagi muhim ahamiyati shundaki, talabalar adabiyotlar bilan ishlashni, ma'lumotlar to'plash, ularni jadval, diagrammalarda tasvirlash, xulosa chiqarish hamda o'tilgan masala yuzasidan o'z fikrlarini bayon qilishga o'rganishadi. Ana shu jarayonda talabalar o'zlari induktiv va deduktiv uslublarni qo'llab, alohida hodisa va voqealar asosida umumiy xulosa chiqarishni o'rganadilar.

Kurs ishi talaba tomonidan tanlanadi. Uning hajmi 2530

betga (standart yozuv qog'ozi bo'yicha) mo'ljallanadi. Bu mavzuni har tomonlama chuqur o'rganib, o'z qobiliyatini, fanni o'zlashtirishdagi harakatini, intilishini ifodalash imkonini beradi.

Kurs ishiga kafedradan ilmiy rahbar tayinlanadi. U talabalarga kurs ishini tayyorlashda zarur maslahatlarni beradi:

kurs ishi mavzusi faqat darslik doirasida emas, balki qo'shimcha adabiyotlar, shu mavzu bo'yicha jurnal, gazetalardagi maqolalardan foydalanib yoziladi;

kurs ishida ilmiy izlanish elementlari, nazariy qoidalar, tajribalar bilan yoritiladi;

ish bo'yicha reja tuziladi, reja tarkibi: kirish, asosiy qism (yoritish kerak bo'lgan masalalar), xulosadan iborat bo'ladi.

kurs ishi rasmiy qabul qilingan shaklda bo'lishi kerak, ya'ni biron bir muallifning fikri keltirilsa, jumalar o'zgartirilmay, qanday bo'lsa shunday ko'chiriladi va qo'shtirnoq ichiga olinadi, izoh beriladi. U sahifaning eng tagiga nomerlangan holda berilib, manba ko'rsatiladi. Unda havola qilingan muallif, asar yoki maqolaning, nashriyotning nomlari, nashr qilingan yili beriladi.

matn mustaqil yoziladi. Talaba kurs ishi yozishda o'rganayotgan adabiyotlardan to'g'ridanto'g'ri ko'chirmay, avval o'qib chiqib, tushunib, boshqalari bilan taqqoslab, so'ngra o'zining fikrini bayon qilmog'i lozim.

Kurs ishiga qo'yilgan bosh talab fanni chuqur o'rganishga erishish, ilmiy izlanishga havas uyg'otish.

Kurs ishida talabalarda mavzuni o'rganishga ijodiy yondashish, dastlabki ilmiy izlanish kurtaklarini hosil bo'lishida kurs ishi rahbari muhim rol o'ynaydi. Kurs ishi rahbari asosiy va qo'shimcha adabiyotlarni tanlash, ular ichidan eng muhimlarini ajratish, reja tuzish va tanlangan mavzuni to'la ochib berish uchun nimalarga diqqat qaratish kerakligi haqida maslahat beradi.

Kurs ishining xomaki nusxasini yozayotganda talaba tushunmagan savol yoki maslahat uchun rahbarga murojaat qiladi. Mavzu bo'yicha ayrim adabiyotlarni to'liq o'qib chiqish, zarur bo'lsa, ayrimlarini mavzu bo'yicha u yoki bu bobi yoki sahifalarini o'qishga, o'rganishga to'g'ri keladi.

Kurs ishida qo'yilgan savollar o'rganilayotgan mavzuning mazmunini ochib berishi zarur. Savollar ko'p bo'lmasligi, mavzuning mazmunini ochib berishi lozim. Rejada qaysi adabiyotlar bilan ishlash ko'rsatiladi. Masalan, «Iqtisodiy xarajatlar, ularning tarkibi va turlari» mavzusi bo'yicha reja quyidagicha bo'lishi mumkin:

Iqtisodiy xarajatlar, ularning tarkibi va turlari

Kirish

1. Iqtisodiy xarajatlarning mazmuni.

2. Iqtisodiy xarajatlarning tarkibi va ularga turli jihatdan yondashish

3. Iqtisodiy xarajatlarning turlari

4. Ishlab chiqarish omillarining nisbati va xarajatlarni minimallashtirish muammosi

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

Ishning kirish qismida tanlangan mavzuning ahamiyati, fanni o'rganishda tutgan o'rni, ko'rilyotgan masalaning dolzarbligi, amaliyotdagi ahamiyati ko'rsatiladi.

«Kirish» qismida tanlangan mavzu bo'yicha nima maqsad qo'yilganini qisqacha bayon qilishi kerak. «Xulosa» qismida mavzu bo'yicha chiqarilayotgan asosiy xulosalarni aniq ifodalash kerak. Ular qisqa, ishning mavzuidan kelib chiqishi lozim.

Kurs ishida ko'tarilgan masalalar bo'yicha, matndan kelib chiqib, bildirilgan asosiy xulosalar ishning qadrqimmatini oshiradi. Talabaning mavzuni chuqur o'zlashtirganidan, yaxshi bilimga ega ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatida kurs ishi yozishda talaba tomonidan o'rganilgan barcha adabiyotlar, jurnal, gazetada berilgan maqolalar, monografiya, statistik to'plam va boshqalar to'la ravishda muallifning ismisharifi, asar yoki maqola va boshqalarning nomi, nashriyot nomi, nashr qilingan yili ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Kurs ishi yozganda Respublikamiz Oliy majlisi tomonidan qabul qilingan qonunlar, me'yoriy hujjatlardan, Prezidentimiz asarlaridan foydalanishga ahamiyat berish kerak.

Talabadan kurs ishida fanda yangilik yoki yangi ilmiy qoida yaratish talab etilmaydi. Talaba savollarni yoritish jarayonida ilmiy adabiyotlardan tushunib foydalanganini, to'g'ri umumlashtirib, xulosa chiqara bilishini, nazariy qoidalarni tajriba, amaliyot bilan bog'lay olishini ko'rsatishi kerak.

Ana shu jarayonda talabaning ishida ilmiy izlanish elementlari, kurs ishini yozishda mustaqil iqtisodiy fikrlay olishi namoyon bo'ladi.

Ishda yo'l qo'yilgan xatokamchiliklarni farqlash kerak. Xato bu iqtisodiy kategoriyalarni va qonunlarni noto'g'ri tushunish yoki yaxshi tushunmaslik sababli kelib chiqadi. Kamchiliklar talabaning iqtisodiy kategoriya haqida tushunchasi bor, lekin to'la emasligi, ko'pincha muhim nazariy qoidalarni ahamiyatini etarlicha tushunmasligi tufayli kelib chiqadi. Shuning uchun ham talabaga o'qituvchining maslahati katta yordam beradi.

«Kasb ta'limi» bakalavriat yo'nalishi talabalari kurs ishi yozishga alohida diqqat qaratishlari lozim. Sababi, ular kurs ishini birinchidan, fanni o'rganayotgan talaba sifatida, ikkinchidan esa kelgusida o'qituvchi kurs ishi rahbari sifatida bajaradilar. Shuning uchun ham kurs ishi bajarishning barcha talablariga alohida diqqat qaratishlari zarur. Barcha iqtisodiy yo'nalish talabalari, jumladan bo'lg'usi iqtisodchipedagoglar ham I kursda «Iqtisodiyot nazariyasi» fanidan, keyingi kurslarda mutaxassislik fanlaridan, «Kasb ta'limi» bakalavriat yo'nalishi talabalari esa II kursda «Pedagogika» fanidan, IV kursda esa, «Maxsus(iqtisodiy) fanlarni o'qitish metodikasi» fanidan kurs ishi yozadilar.

*O'quv yurtlarida keng qo'llaniladigan mustaqil ishlarning yana bir turi **dokladdir**. Dokladga: 1) majlis ahli uchun mo'ljallangan muayyan mavzudagi axborot, maruza; 2) talabalarning mustaqil ish turi; 3) ilmiy ish turi sifatida qarash mumkin.*

Talabalar dokladni mustaqil ish turi sifatida seminar darslariga tayyorlab kelishlari mumkin. Dokladni adabiyotlarni o'rganib, tanlangan mavzuga chuqur yondashib, o'z kuzatishlarini ham ishlata bilgan holda tayyorlashlari kerak.

Doklad tayyorlash jarayonida talaba adabiyotlar bilan ishlash, turli manbalardan olgan materiallarini umumlashtirish, o'z fikrini yozma ravishda ifodalashga o'rganadi.

Referat, doklad yozish uchun talaba, avvalo, fanni nazariy jihatdan puxta o'zlashtirishi kerak. Tanlab olingan mavzuni yoritish uchun kirish, 34 savol qo'yiladi va xulosa beriladi. Dalillar, statistik ma'lumotlar to'planadi. Tahlil qilinayotgan masala bo'yicha mavjud fikrlar, qarashlar bayon qilinadi. Talaba ularga o'z nuqtai nazarini bildiradi.

Ilmiy doklad haqida to'xtaladigan bo'lsak, ko'p jihatdan kurs ishiga qo'yilgan talablar bilan bir xil va shu tartibda yoziladi. Faqat ilmiy doklad tanlangan mavzuni kurs ishiga qaraganda ham chuqurroq o'rganish, dalillar, statistik ma'lumotlar to'plash, ular asosida zarur iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, ularni tahlil qilish xulosa chiqarish hamda o'z takliflarini bayon qilish bilan ajralib turadi. Boshqacha aytganda, kognitiv ya'ni bilishning eng yuqori baholash darajasida fikr yuritiladi.

Iqtisodiyot nazariyasi barcha mutaxassisliklar bo'yicha o'rganiladi. U oliy ma'lumotli,

malakali mutaxassis tayyorlashda, barchaning iqtisodiy psixologiyasini, dunyoqarashini, fikrlashini shakllantiradigan predmet sifatida, ayniqsa bozor iqtisodiyoti sharoitida alohida ahamiyatga ega ekanligini ham yodda tutish kerak. Boshqa iqtisodiy fanlardan ilmiy doklad tayyorlaganda nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lashga, iqtisodiyotning biron yo'nalishi bo'yicha, undagi muammolarni o'rganishni natijasi sifatida amaliy tavsiya, takliflar berilishi kerak.

«Maxsus (iqtisodiy) fanlarni o'qitish metodikasi» fanidan doklad tayyorlaganda esa yuqorida bayon qilinganlardan tashqari samarali dars o'tish metodlarini tanlash, ularning yangi variantlarini topish va qo'llashga ham e'tibor berish lozim.

Ilmiy doklad yozish qattiq mantiqiy izchillikni, sabrtoqat, tirishqoqlikni talab qiladi.

Talabalarning iqtisodiy fanlardan mustaqil ishini muhim tarkibiy qismi sifatida **referat** yozish borgan sari keng tadbiiq etilmoqda. Referatni talabalarning ilmiy ish yozishi, tadqiqot o'tkazishini dastlabki shakli sifatida ko'rish mumkin.

Referat (lotincha refero axborot beryapman) — biror ilmiy asar, o'qilgan kitob, maqola kabilar mazmunining qisqacha yozma yoki og'zaki bayoni, o'rganilgan ilmiy masalaning natijasi haqidagi axborot, tegishli adabiyot va boshqa manbalar obzorini o'z ichiga olgan ma'lum mavzudagi doklad.

Referat odatda, ilmiy axborot vazifasini o'taydi. Unda muayyan mavzu bilan birgalikda, tegishli ilmiy nazariyalar, xulosalar yoritilishi va tanqid qilinishi mumkin. Ilmiy tadqiqot muassasalari, oliy o'quv yurtlarida ilmiy dokladlar sifatidagi referatlar keng tarqalgan. Odatda talabalarning seminar mashg'ulotlariga tayyorlab keladigan maxsus axborotlari ham referat deyiladi.

Referat yozish bilan talaba ilmiy adabiyotlar bilan ishlashni, statistik ma'lumotlar va boshqa materiallarni to'plash, ularni qayta ishlash, ya'ni hisob kitob qilish, tahlil qilish, o'rganilayotgan hodisalarga tanqidiy ko'z bilan qarashni, baholashni, nazariyani amaliyot bilan bog'lashni o'rganadi.

Referat mustaqil yozilib, uni yozish qoidalariga amal qilinsa, darslik bo'yicha savolga tayyorlanib kelib, seminar darslarda so'zga chiqishga qaraganda katta foyda beradi. Talaba referatda bildirgan o'z fikrini auditoriya oldida himoya qila olishi kerak.

Referat yozish formal bo'lsa kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun o'qituvchining rahbarligi katta rol o'ynaydi. Referatlarga qay darajada talab qo'yiladi, shunga ko'ra uni muvaffaqiyatli qo'llash mumkin yoki aksincha.

Shunday qilib, referat, kurs ishi, ilmiy doklad, bir tomondan, ilmiy ishlarning yakuni sifatida, o'z ustida ishlashlari, izlanishlariga yakun yasasa, ikkinchi tomondan, ularni yanada yangi ishlarga rag'batlantiradi, dunyoqarashini rivojlanishi, o'z faoliyatini aniq maqsadga yo'naltirishga, yanada chuqurroq bilim olish, o'z ustida ishlashga, iqtisodiy fikrlash, ilmiy izlanishga, fikrini mantiqiy izchillikda ham og'zaki, ham yozma ravishda bayon qilishga o'rgatadi.

4§. Talabalar vaqtini taqsimlash

Talabalarning mustaqil ishlarni bajarishi bo'sh vaqtni rejalashtirish bilan bog'liq. Bunda darsdan keyingi vaqtni qanday o'tkazishni rejalashtirish muhim rol o'ynaydi.

Aqliy mehnat qilib charchaganda kishining miyasi toliqadi. Uning psixologiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Surunkali ruhan va aqlan charchash jismoniy charchashga qaraganda ko'proq sog'likka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun charchaganda dam olish kerak. Hamma uchun dam olish tartibi bir xil bo'lmaydi. Bu o'zo'zidan ma'lum. Har bir talabaning o'zi dam olish va ishlash tartibini belgilaydi. Lekin shunga qaramay har bir talaba yodida tutish kerak: auditoriyada dars jadvali bo'yicha 6 soat o'qigach, ma'lum vaqt miya dam olishi kerak. Psixologiya bo'yicha mutaxassis olimlarning fikricha kamida 3 soat boshqa yumushlar bilan shug'ullanishi, dam olishi, ayniqsa ochiq havoda sayr qilishi tavsiya etiladi. Dars tayyorlaganda mustaqil ravishda adabiyotlar bilan ishlaganda har bir yarim soatda 1015 minut dam olishi

maslahat beriladi. Eng yaxshi dam olish shakllari bu harakatga asoslangan sayr qilish, sport bilan shug'ullanish, uy yumushlarini bajarishdir. Hatto radio eshitayogan chog'da ham tik turib harakat qilish, chuqur nafas olish, dam olish paytida o'rganilayotgan predmet haqida o'ylamaslik kerak.

Ko'zlagan ishni bajargandan keyingi dam olish, ishni bajarmay dam olishga qaraganda ko'ngilliroq bo'ladi. Buni yoddan chiqarmaslik kerak. Chunki odam bajarilishi zarur bo'lgan ishning tashvish yukidan xalos bo'ladi!

Talabaning sog'lom bo'lishi, to'g'ri kamol topishi, ko'p jihatdan qat'iy kun tartibiga amal qilishi, gigiena madaniyatiga bog'liq, qat'iy kun tartibiga amal qilish insonni ritm bilan bir zaylda ishlashga odatlantiradi.

Kun tartibiga rioya qilmaslik yoki uning butunlay yo'qligi (vaqtida ovqatlanmaslik, etarlicha uxlamaslik, dam olmaslik aqliy va jismoniy mehnatning betartibli) – bularning hammasi a'zoibadanni bo'shashtiradi, tananing butun hujayralarini, xususan, bosh miya hujayralarini ishlashini yomonlashtiradi.

Kun tartibini rejalashtirishda uyg'onish vaqti, ertalabki gimnastika, auditoriyada o'qish vaqti, kuniga 34 marta ovqatlanish, ochiq havoda bo'lish, aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan almashinishini hisobga olish zarur. Kundalik rejim bir qolipda bo'lmasligi kerak. Talaba kundalik faoliyatini rejalashtirar ekan, albatta mustaqil ishlashni ham hisobga olish zarur.

Talabalar mustaqil ishlarining samaradorligi vaqt byudjetidan oqilona foydalanishiga bog'liq. Bunda talabalar vaqtdan foydalanish tajribalarini o'rganishi, ulardan kelib chiqib, vaqtini taqsimlashi zarur.

Talaba yoshlarning mustaqil mutolaa qilishlari uchun zamonaviy kutubxona, o'quv zallari, kompyuter markazlari, xalqaro ilmiy axborot markazlari bo'lishi katta ahamiyatga ega.

Talabalar mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish, «Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida olib boriladi. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi Oliy va o'rta ta'lim vazirligining 2005 yil 21 – fevraldagi 34sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan «Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risidagi» Nizomga asosan ishlab chiqilgan hamda kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilishda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibini belgilaydi.

Talabaning mustaqil ishi o'quv rejasida muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining tarkibiy qismi bo'lib, u uslubiy va axborot resurslari jihatidan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

5§. Bitiruv malakaviy ishi – yakuniy mustaqil ish

Bakalavriat yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarning o'quv jarayoni bitiruv malakaviy ishi yozish bilan yakunlanadi.

Barcha ta'lim yo'nalishdagi bitiruvchi kurs talabalari yakuniy bosqich jarayonida bitiruv malakaviy ishi yozib, «Bitiruv malakaviy ishlari (BMI) himoyasi bo'yicha Yakuniy Davlat Attestatsiya (Ya.D.A.) komissiyalari»da himoya qiladilar.

Bitiruv malakaviy ishini bajarishda O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining buyrug'i bilan tasdiqlangan «Oliy o'quv yurtlarida bakalavr bitiruv malakaviy ishini bajarishga qo'yiladigan talablar»ga rioya qilinishi kerak.

Bitiruv malakaviy ishni tayyorlash talabalarda o'rganayotgan muammoga iqtisodiy yondashish, ilmiy metodik adabiyotlarni chuqur o'rganish, har taraflama tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish o'z fikrini aniq, asosli mantiqiy izchillikda bayon qilish, nazariy jihatdan umumlashtirish, xulosalar chiqarish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni o'rganishga yo'naltirilgan.

«Kasb ta'limi» bakalavriat yo'nalishi talabalari mutaxassislik «Maxsus (iqtisodiy) fanlarni o'qitish metodikasi» fani asosida bitiruv malakaviy ishlari yozadilar.

Bitiruv malakaviy ish tadqiqot elementlari bilan amaliy masala muammolarni echish, bilim va ko'nikmalarini kengaytirishga hamda o'quv yurtini bitirgach, o'qituvchi bo'lib ishlashga tayyorgarliklari darajasini aniqlashga yordam beradi.

Bitiruv malakaviy ishlarda quyidagi **vazifalar** bajariladi:

professional faoliyatning dolzarb masalalari mustaqil tadqiq etiladi;

o'rganilayotgan masala, hodisalardagi yangi tendentsiyalar aniqlanadi;

nazariy bilimlar mustahkamlanadi va rivojlantiriladi;

murakkab masala, savollarni tadqiqot elementlarini qo'llab, echimini topishga o'rganiladi;

iqtisodiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali dars o'tish metodlari aniqlanadi;

o'rganilayotgan mavzu bo'yicha nazariy va amaliy dars o'tish o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bitiruv malakaviy ishlarga qo'yiladigan talablar

Kasb ta'limi yo'nalishidagi talabalarga bitiruv malakaviy ishlarini bajarish anchagina murakkab, qiyin ish.

Chunki ular o'tiladigan fan bo'yicha mavzuni chuqur bilishlari, har qanday savolga hozirjavob bo'lishlari, fandagi yangiliklar, unga e'tibor beriladigan va hali o'rganilishi, tadqiq etilishi zarur bo'lgan masalalardan xabardor bo'lishlari zarur. Hamda ana shu bilimlarni o'rganish, qanday yo'l bilan, qaysi metodlar yordamida talabalar ongiga etkazish, puxta o'zlashtirishlarini ta'minlash yo'llarini ham o'rganishlari va ularning barchasini bitiruv malakaviy ishda aks ettirishlari lozim.

Bitiruv malakaviy ishda talabaning fanni nazariy jihatdan qay darajasida o'zlashtirgani, nazariy umumlashtirishi, amaliy xulosalar chiqarishi, zarur axborotni qidirish, tanlash, ularni qayta ishlash va ma'lum tartibga solish, matnda ifodalashni uddasidan qay darajada chiqqani aks etadi.

Bitiruv malakaviy ishga qo'yiladigan asosiy talab tadqiqot materiali mazmunining ilmiy jihatdan yuqori darajada asoslanganligi, ishonchliligi, ob'ektivligini ta'minlashdir.

Bitiruv malakaviy ishga tayyorgarlik tartibi

Talabalarga kafedra tomonidan tasdiqlangan bitiruv malakaviy ishlar ro'yxatida ko'rsatilgan mavzularni erkin tanlash huquqi beriladi. Ba'zida talaba o'zining variantini ham taklif qilishi mumkin. Lekin u tasdiqlovchi materiallarga asoslangan va dolzarb masala bo'lishi kerak.

Bitiruvchi talabalar ish mavzusini tanlashlarida kafedra tomonidan maslahat uyushtiriladi.

Bitiruv malakaviy ishlarni tanlashda talabalar bajargan kurs ishlari, ilmiy doklad mavzulariga yaqin yoki ulardan kelib chiqqan holda yoki kelajakda ishlamoqchi bo'lgan bitiruv oldi amaliyotini o'tadigan o'quv yurtining taklifi bilan mavzu tanlashlari, boshqacha aytganda, boshlagan ilmiy ishlarini davom ettirishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Mavzular o'quv rejasi va kelgusida olib boriladigan amaliy faoliyatning xususiyatidan kelib chiqqan holda ishlab chiqiladi. Bitiruv malakaviy ishni yozish uchun tanlangan fanning asosiy mazmunidan va uni o'rganishdan qo'yilgan maqsadga mos bo'lishi ko'zda tutiladi.

Tanlangan mavzuni rasmiylashtirish uchun talaba kafedra mudiri nomiga ariza yozishi kerak. Talabalarga rahbar va mavzularni biriktirish III kursda, o'quv yilining oxirida, uzog'i bilan IV kurs yangi o'quv yilining boshida amalga oshiriladi.

Bitiruv malakaviy ishlar mavzularini ilmiy rahbarlarga biriktirish institut rektorining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

Talaba mavzuni olgach:

1. Rahbar bilan muhokama qilib, uni qay darajada o'rganilgani, qanday tajribalar mavjud, zarur manbalar bormiyo'qmi aniqlanishi, yo'naltiruvchi materiallar yig'ilishi kerak.

2. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha adabiyotlar tanlash, ularni tahlil qilish, zarur dalillar, statistik ma'lumotlar to'plash ular bilan tanishish, saralash zarur.

3. Bitiruv malakaviy ishning maqsadi, vazifalari va kontseptsiyasini ishlab chiqib, uni rahbar bilan muhokama qilish.

4. Ishning dastlabki kengaytirilgan rejasini tuzib, uni rahbarga ko'rsatishi zarur. Rahbar bilan muhokama qilib, kelishgan holda rejani kamchiliklari tuzatiladi.

5. To'plangan materiallar umumlashtiriladi, dastlabki matn tayyorlanadi.

6. Rahbarga ishning mazmuni tanishtiriladi, so'ngra u ko'rsatgan kamchiliklar ustida ishlanadi.

7. Kamchiliklar hisobga olingan holda tayyorlangan ish qayta rahbarga ko'rsatiladi va uning roziligi bilan oqqa ko'chiriladi.

8. Bitiruv malakaviy ishining matnini qo'yilgan talablar bo'yicha yozib, himoyaga taxt qilinadi.

9. Rahbarning xulosasi va tashqi taqriz olinadi.

10. Ish kafedra tomondan tuzilgan komissiyada dastlabki himoya qilinadi.

11. BMI yakuniy davlat attestatsiya komissiyasida himoya qilinadi.

**Bitiruv malakaviy
ishlarning mazmuni va
tarkibi**

Bitiruv malakaviy ishining asosiy mazmuni tanlangan mavzuni to'la aks ettirishi lozim. Bitiruv malakaviy ishining rejasi mavzuni, uning asosiysavol

lari yaxlitligini ta'minlashi kerak. Ishning tarkibi kirish, ikki yoki uch bob, paragraflar, xulosa (xulosa va takliflar), foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, ilovadan iborat bo'lib, asosiy bo'lim (bob)lar nomi mavzuning nomini takrorlamasligi kerak).

Rejani quyidagicha tuzish mumkin:

«Aksiz solig'ini hisoblash va to'lash tartibi» mavzusida dars o'tish metodikasi.

Reja:

Kirish

I bob. «Aksiz solig'ini hisoblash va to'lash tartibi» mavzusida dars o'tishning nazariy masalalari.

1.1. Aksiz solig'ini soliq tizimida tutgan o'rni va uni o'rganishning maqsadi, vazifalari

1.2. Aksiz solig'ining bazasini aniqlash va to'lash tartibini o'rganishning o'ziga xos jihatlari

II bob. Mavzu bo'yicha dars o'tishda interaktiv metodlarni qo'llash.

2.1. Dars o'tishda interaktiv metodlarni qo'llash zaruriyati.

2.2. Mavzuni o'rganishda qo'llaniladigan asosiy interaktiv metodlar.

III bob. Mavzu bo'yicha dars o'tish metodlarini tanlash va ularni takomillashtirish

3.1. Mavzu bo'yicha dars o'tishning samarali metodlarini tanlash mezonlari

3.2. Dars o'tishda interaktiv metodlarni qo'llashning muammolari.

3.3. Mavzu bo'yicha dars o'tish metodlarini takomillashtirish.

Xulosa va takliflar.

Adabiyotlar ro'yxati.

Ish kamida olti paragrafdan iborat bo'lishi, mavzu ikki yoki uch bobni qamrab olishi kerak.

Bitiruv malakaviy ishida iqtisodiy hisobkitoblar, jadval, diagramma, chizma, grafik va boshqalar keltirilishi kerak.

Bitiruv malakaviy ishi hajmi turli jadval, sxema, grafik, adabiyotlar ro'yxatini hisobga olgan holda qo'lyozma matni standart formada 7075 bet bo'ladi.

Sarvaraqdan so'ng mundarija keltiriladi. Mundarijada ishning tarkibi bo'yicha har bir bo'lim, paragraflar betlari bilan ko'rsatiladi.

Asosiy bo'limlar mazmuni:

Kirish:

Kirishda tanlangan mavzuning ahamiyati, uning dolzarbligi, qisqacha mazmunini o'rganilganlik darajasi, ishning maqsadi va vazifalari, tadqiqot ob'ekti, erishilgan natijalar va uning ahamiyati ko'rsatiladi. Mazkur mavzuning mohiyatini ko'rsatish bilan o'tkaziladigan tadqiqotga qisqacha xarakteristika beriladi.

I bob. Bu bobda mavzu nazariy jihatdan asoslanib beriladi. Mavzuni o'rganishdan qo'yiladigan maqsad, o'quvchitalabalar mavzuni o'rganish natijasida qanday ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak? Qanday masala, muammolarga diqqat qilish kerakligi nazariy jihatdan asoslab beriladi.

II bob. Bu qismda mavzu talabalarga qanday etkazilishi, uning mazmunini anglab, puxta o'zlashtirishlari uchun qanday metodlar tanlash lozimligi, metodlar dars berish shakllariga ko'ra ma'ruza, amaliy darsda qanday qo'llanishi masalalari tadqiq etiladi. Avvalgi bobdan kelib chiqib, o'rganilayotgan mavzuning qanday alohida tomonlari bor, ularni qanday metodlar, vositalar yordamida o'rganish mumkinligini asoslab beriladi.

III bobda dars o'tishning samarali metodlari, vositalarini tanlash, ularni takomillashtirish yo'llari yoritiladi. Bunda bitiruv oldi amaliyoti jarayonida turli metodlarni qo'llab, olingan natijalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa.

Bitiruv malakaviy ishning xulosa qismida olib borilgan izlanishga yakun yasab, ishning mazmunidan kelib chiqqan holda xulosalar chiqariladi, hamda fanni, mavzuni puxta o'zlashtirishni ta'minlash, o'quvchi talabalarni mustaqil fikrlash, taqqoslash, qaror qabul qilishga o'rgatish nuqtai nazaridan dars berish metodlarini, o'quv jarayonini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha takliflar beriladi.

Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fanidan BMI yozish, boshqa mutaxassislik fanlaridan yozishga qaraganda ancha murakkab, sababi, **birinchidan**, talaba fanni, mavzuni chuqur bilishi, yangiliklardan xabardor bo'lishi; **ikkinchidan** esa, ana shu mavzu savollarini dars jarayonida talabalar ongiga qanday metodlar yordamida etkazishni ham uddalashi va uni bitiruv malakaviy ishda ifodalashi zarur.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

Bu ro'yxatda malakaviy ish yozish jarayonida foydalanilgan barcha adabiyotlar va boshqa manbalar sanab o'tiladi.

Adabiyotlar ro'yxati yozganda talabalar ko'pincha uning qanday tartibda joylashtirishga, uni to'g'ri to'ldirishga qiynalishadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxatini tuzishda uni bir necha shartli guruhga bo'lgan ma'qul.

O'zbekiston Respublikasining qonuniy hujjatlari va materiallari:

- O'zbekiston Respublikasining qonunlari;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari;
- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qarorlari;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va rasmiy hujjatlari;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari;
- O'zbekiston Respublikasi vazirliklari me'yoriyhuquqiy hujjatlari.

Maxsus adabiyotlar:

- * darsliklar;
- * o'quv qo'llanmalar;
- * ilmiy monografiyalar;
- * doktorlik, nomzodlik dissertatsiyalari;
- * ilmiyamaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari;
- * gazeta va jurnal maqolalari;

- * statistik ma'lumotlar:
- * nashr etilgan manbalar (statistik ma'lumotlar);
- * nashr etilmagan manbalar.

Internet saytlari.

Maxsus adabiyotlar: darsliklar, o'quv qo'llanmalari, olimlarning asarlari, monografiyalari, va boshqa manbalar, jumladan, tarjima qilingan adabiyotlar, jurnal va gazetalar maqolalari alfavit ketmaketligida beriladi.

Muallif (yoki mualliflar) ismishariflari, kitob, maqola nomi, nashriyot nomi, nashr qilingan yili ko'rsatiladi.

**Bitiruv malakaviy ishni
rasmiylashtirish va uning
himoyasi**

Qabul qilingan qoidaga muvofiq BMI standart A1 formatli oq qog'ozga yoziladi. Matn qog'ozning chap tomonidan 30 mm. yuqoridan 20 mm., o'ng

dan 10 mm., pastdan 25 mm. tashlab yoziladi. Har bir varaqda 28 satrdan kam bo'lmasligi lozim.

Bob va paragraf sarlavhalari asosiy matndan yuqoridan 1 satr bo'sh joy tashlab ajratib yoziladi. Agar ular matnni o'rtasida bo'lsa, yozilayotgan paragraf tugagach (yuqoridan) 2 satr bo'sh joy tashlab matndan ajratib yoziladi.

Sahifalar, sarvaraq (titul varag'i), mundarija (reja)dan so'ng, kirishdan 3 betdan boshlab raqamlanadi (nomerlanadi).

BMIda satr boshi (abzats)ni ajratib ko'rsatish ham muhim ahamiyatga ega.

Har bir satr boshi muallifning yangi fikr boshlaganini ko'rsatadi. U matnda doimo bir xilda 3 yoki 5 harf hajm chapdan bo'sh joy tashlab boshlanishi kerak.

BMIda muallif tomonidan o'z fikrini, ko'rilayotgan masalani qonunqoida va boshqalarni ishonchligini tasdiqlash maqsadida iqtibos(tsitata) keltirilsa, u albatta olinayotgan manbadagidek bo'lishi kerak. Odatda, matnda iqtibos qo'shtirnoq ichiga olinadi. Hamma iqtiboslarning manbai keltiriladi. Manbalar sahifaning oxirida, matn orasida yoki matn oxirida alohida sahifada ko'rsatilishi mumkin. Odatda, sahifa oxirida yoki matn oxirida alohida sahifada ko'rsatishdan foydalaniladi. Ko'proq manba sahifa oxirida ko'rsatiladi.

Jadvallar, chizma, grafik, rasm, hujjatlar, buxgalteriya hisobidan to'ldirilishi lozim bo'lgan shakl (forma)lar asosini matnda ham, ilovada ham arab raqamlari bilan yoziladi. Ular nomlanishi, manbasi ko'rsatilishi zarur. Agarda u talaba tomonidan tayyorlangan bo'lsa, manbaga muallif tomonidan bajarilgan deb yozishi zarur.

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining rejasi, mazmuni, materialni bayon qilish uslubi, tili, iqtiboslarning manbaini ko'rsatilishi, foydalanilgan adabiyotlar va ilovalarni rasmiylashtirish talabiga javob beradigan bo'lgach, rahbar unga o'z xulosasini yozib beradi. Agar talabga javob bermasa, kamchiliklarini to'g'rilash uchun qaytariladi.

Bitiruv malakaviy ishi tayyor bo'lgach, talaba xulosa yozish uchun ilmiy rahbarga beradi. Ilmiy rahbar unga xulosa (23 bet) yozib beradi.

Ilmiy rahbar xulosasi ishning rasmiy xarakteristikasi hisoblanadi. Xulosada rahbar asosiy diqqatni talabning ishida mavzu savollarini qanchalik chuqur o'rganilgani, qo'yilgan talablarga javob bera olishi va himoyaga qo'yilishi mumkinligiga qaratishi kerak.

Rahbar ishning tayyorligiga amin bo'lgach, ish kitob tarzida tikiladi.

Ish tashqi taqrizga beriladi. Olingan taqriz ijobiy bo'lsa, rahbarning yozma xulosasi bilan birgalikda kafedra rahbariga topshiriladi. U taqrizni ko'rib, ishni himoyaga qo'yish yoki qo'ymaslik masalasini hal qiladi.

Bitiruv malakaviy ishini himoyaga qo'yish qo'ymaslik to'g'risidagi masala talaba bilan birga kafedra yig'ilishida ko'rib chiqiladi va kafedra yig'ilishi bayonnomasida tasdiqlanadi. O'z vaqtida bitiruv malakaviy ishini tayyorlamagan talabalar himoyaga qo'yilmaydi. Dastlabki himoyani muvaffaqiyatli o'tkazgan talabning ishi Yakuniy Davlat Attestatsiya komissiyasining yig'ilishida umumiy himoya qilish uchun qo'yiladi.

Bitiruvchi talaba himoya kuniga qadar Yakuniy Davlat Attestatsiya komissiyasi yig'ilishiga nima sababdan aynan ana shu mavzuni tanlagani, uning dolzarbligi, ishning qisqacha

mazmuni haqida 710 daqiqalik ma'ruza tayyorlaydi. Bitiruv malakaviy ish himoyasida tayyorlangan jadvallar, chizmalar va boshqalardan keng foydalanish ko'zda tutiladi.

Ma'ruza jarayonida ishning mazmuni ochib beriladi, natijalari ko'rsatiladi. Qo'yilgan savollarga javoblar beriladi.

Talaba BMIning himoyasini multimedia asosida taqdimot tayyorlash tarzida o'tkazishi ham mumkin.

Himoya davomida komissiya raisi va a'zolari bitiruv malakaviy ish yuzasidan, rahbarning xulosasi va taqrigiga oid savollar ham berishlari mumkin. Talaba ularga aniq, puxta, ishonchli javob berishga tayyor bo'lishi lozim.

Talaba tomonidan tayyorlangan bitiruv malakaviy ishi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining buyrug'i bilan tasdiqlangan «Oliy o'quv yurtlarida bakalavr bitiruv malakaviy ishini bajarishga qo'yiladigan talablar» asosida ishlab chiqilib, institut ilmiy kengashi tomonidan tasdiqlangan, «Talabalar mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risidagi Nizom»ga ko'ra quyidagicha baholanadi:

Bitiruvchi _____

BAHOLASH KO'RSATKICHLARI		
1.	Tanlangan mavzuning dolzarbligi, tuzilgan rejaning mazmunan to'liqligi, bitiruv malakaviy ishining maqsadi va vazifalarini aniq ko'rsatilganligi.	15 ball
2.	Rejada berilgan savollarning matnda aks ettirilishi, bitiruv malakaviy ishini talab darajasida rasmiylashtirilishi.	5 ball
3.	Mavzuni yoritishda, uni o'rganilganlik darajasini tahlil qilishda, chet el va respublikada nashr etilgan adabiyotlardan foydalanish darajasi.	10 ball
4.	Mavzu bo'yicha keltirilgan jadval ma'lumotlaridagi ko'rsatkichlarning oxirgi yillarni qamrab olinganligi, tahlil qilish bo'yicha iqtisodiy usullarni bilishi.*	15 ball
5.	Mavzu yuzasidan respublikamizdagi va xorijiy mamlakatlar tajribasining o'rganilganlik darajasi va uni tatbiq etish yuzasidan berilayotgan takliflar.	15 ball
6.	Mavzu bo'yicha qilingan xulosalar, berilgan takliflarning ilmiy va amaliy jihatdan asoslanganlik darajasi.	10 ball
7.	Matnda, keltirilgan manbalarning adabiyotlar ro'yxatiga mosligi, ulardan o'z o'rnida foydalanilganlik darajasi.	10 ball
8.	Bitiruv malakaviy ishi mavzusini yoritib berishda, uni himoya qilishda ko'rgazmali ma'lumotlardan, ilg'or axborot va pedagogik texnologiyadan foydalanish darajasi.	10 ball
9.	Bitiruv malakaviy ishi chet tilida talab darajasida bajarilishi va himoya qilinishi.	10 ball
Jami		

* «Kasb ta'limi» bakalavriat yo'nalishi talabalari dars o'tish metodlarini qay darajada bilishlari va mavzu bo'yicha qo'llashni aks ettirganliklari hisobga olinadi (Izoh, muallifniki)

Talaba tomonidan bajarilgan bitiruv malakaviy ishi yuqorida keltirilgan mezonlar asosida baholanib, quyidagicha tabaqalashtiriladi:

- 55 ballgacha – «qoniqarsiz» baho;
- 56 balldan – 70 ballgacha «qoniqarli» baho;
- 71 balldan – 85 ballgacha «yaxshi» baho;
- 86 balldan – 100 ballgacha «a'lo» baho.

Bitiruv malakaviy ish himoyasining natijasi Yakuniy Davlat Attestatsiya komissiyasi tomonidan e'lon qilinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Mustaqil ishlar, mustaqil ishning maqsadi, mustaqil ishning vazifalari, mustaqil ishni tashkil etish printsiplari, mustaqil ishning shakllari, kurs ishi, ilmiy doklad, referat, bitiruv malakaviy ishi

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. O'quv jarayonida mustaqil ishlarning tutgan o'rni qanday?
2. Nima sababdan mustaqil ta'limga alohida e'tibor qaratilayapti?
3. Mustaqil ta'limning asosiy maqsadi nima? U qanday vazifalarni bajaradi?
4. Talabalarning mustaqil ishini tashkil etishning qanday asosiy printsiplarini bilasiz?
5. Kurs ishi, ilmiy doklad, referat va boshqa mustaqil ishlarni bajarish, sizningcha, qanday ahamiyatga ega?
6. Talabalar vaqtini samarali taqsimlash deganda nimani tushunasiz?
7. Bitiruv malakaviy ishi va uni bajarishga qo'yilgan talablarni bilasizmi? Siz ularni ko'ngildagidek bajara olishga ishonchingiz komilmi?

XVIII bob. TALABALAR BILIMINI NAZORAT QILISH VA BAHOLASH

1§. O'quv jarayonida nazoratning o'rni va roli, nazorat shakllari

O'quvchitalabalar bilimini, muntazam baholash ularni predmetni o'rganishga undaydi. Baholashning adolatli bo'lishi va bilimiga ko'ra tabaqalanishi, ularni predmetni puxta o'zlashtirish uchun intilishga olib keladi

O'quvchitalabalar bilimini sinash va baholash orqali:

1. Baholash jarayonida talabalar fan bo'yicha nimalarni bilishi, qanday savollarni chuqurroq o'rganishi zarurligi, zaif jihatlari aniqlanadi.

2. O'qituvchi talabalarning bilimini baholash jarayonida qanday savol, masalalarni o'zlashtirgani haqida axborotga ega bo'ladi.

3. Otaonalar farzandlarining muvafaqqiyatlari haqida axborot olishadi.

4. O'qituvchi va o'quv yurti ma'muriyati o'quvchitalabalar bilimini baholash orqali ularni kursdan kursga ko'chirish haqida qaror qabul qilishadi. O'quvchitalabalar bilimini sinash va baholash nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lib, uni amalga oshirishning qator tamoyillari mavjud. Talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning asosiy tamoyillari:

barcha talabalarni jalb etish;

dastur materiallarini to'la qamrab olish;

talabalarga tabaqali yondashish;

talabalar bilimini adolatli baholash;

muntazam tarzda nazorat va baholashni amalga oshirishga rioya qilish, ularni o'z ustida tinimsiz ishlash, o'qish, o'rganishga undaydi.

Talabalar bilimini nazorat qilish va baholashga zamon talabidan kelib chiqqan holda yondashish talab etiladi.

Hozirgi paytda talabalar bilimini nazorat qilish va baholash, uning barcha tamoyillarini nazarda tutgan holda ta'lim tizimidagi mamlakatimiz va chet el pedagoglari tajribasi asosida ishlab chiqilgan reyting (ing. Rating – individual son, miqdor ko'rsatkichi ma'nosida ishlatiladi) tizimi qo'llanilmoqda.

Reyting, birinchidan, talabalarning bilimini nazorat qilish va baholash jarayonini xarakterlovchi tizim. Ikkinchidan, talabaning olgan bilimini o'zlashtirish darajasi, bahosini ifodalashning usuli.

«Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini baholashning reyting tizimi to'g'risida muvaqqat Nizomi» bo'yicha reyting tizimini qo'llash orqali talabalarni o'qitilayotgan fanlarni chuqur egallash, topshiriqlarni bajarishga ijodiy yondashish, adabiyotlar ustida muntazam ishlash, darslarga faol qatnashishlarini ta'minlash bo'lsa, ikkinchi tomondan, professoro'qituvchilarni ma'ruza, amaliy mashg'ulotlarga puxta tayyorgarlik ko'rish, dars o'tishning turlituman uslublarini qo'llash, talabalar bilimini nazorat qilish va baholashda mas'uliyatlarini oshirishdir. Bularning barchasi esa **raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga** erishishga qaratilgan.

Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirishini baholash semestr, o'quv yili davomida muntazam ravishda olib boriladi.

Talabaning har bir fan bo'yicha o'zlashtirishi, baholashning quyidagi turlari orqali amalga oshiriladi:

joriy baholash (JB)

oraliq baholash (OB)

yakuniy baholash (YaB)

Joriy baholashda fanning har bir mavzusi bo'yicha talabaning o'zlashtirishi aniqlab, baholab boriladi. U odatda seminar darslari, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari jarayonida amalga oshiriladi.

Oraliq baholash semestr, o'quv yili davomida fanning bir necha mavzusi, qismi, bo'limi bo'yicha nazariy mashg'ulotlar o'tib bo'lingandan so'ng o'tkaziladi. Unda muayyan savol, muammo, test, masalamashq va boshqalar yordamida talabanning mavzuni o'zlashtirish darajasi, qobiliyati, mahorati aniqlanadi va baholanadi.

Yakuniy baholashda, fanning semestr yoki o'quv yili davomida o'tilgan hajmi doirasida talabanning fanni o'zlashtirish darajasi baholanadi. Yakuniy baho turiga ajratilgan ballar miqdori, o'quv rejasida fanga semestr yoki o'quv yili uchun ajratilgan soatning 15 foizi miqdorida belgilanadi.

Fan bo'yicha JB va OB turlarida talaba to'plashi mumkin bo'lgan maksimal reyting ballning miqdori, o'quv rejasida fanga semestr yoki o'quv yili uchun ajratilgan soatning 85 foizi miqdorida belgilanadi. Talaba o'rganayotgan fani bo'yicha maksimal ballning kamida 55 foizini to'plagan bo'lishi kerak. Undan kam ball to'plagan talabanning fanni o'zlashtirishi qoniqarsiz deb hisoblanadi.

Semestr davomida fanlar bo'yicha to'plagan ballar maksimal ballning:

86 – 100 foizini tashkil etsa, “a’lo”;

71 – 85 foizini tashkil etsa, “yaxshi”;

56 – 70 foizini tashkil etsa, “qoniqarli”;

55 foizdan kam bo'lsa “qoniqarsiz” baholanadi.

2§. Talabalar bilimni sinash va baholash usullari

Talabalar bilimni sinash va baholashda qanday usulni tanlash, o'tilayotgan fan, qo'yilgan maqsad, o'qituvchining tanlovi kabilarga bog'liq.

Talabalar bilimni baholashda test muhim o'rin tutadi. Testlar talabalar bilimni baholash, bilim olishga ko'maklashishdan tashqari masala echish, referat yozish yoki savolga og'zaki yoki yozma javob yozish kabilardan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi.

Testlar talabalar bilimni nazorat qilishning ob'ektiv usuli hisoblanadi, sababi unda o'qituvchi bilan talaba o'rtasida vujudga kelgan munosabatlar hech qanday rol o'ynamaydi va talaba bilimni baholashga ta'sir etmaydi.

Testlarni yakuniy nazoratdan tashqari mavzuni boshlashdan avval ham, joriy va oraliq nazoratda ham qo'llash mumkin.

Mavzu bo'yicha dars o'tishdan avval qo'llanilgan pretestlar talabalar diqqatini shu testdagi asosiy xatolarga, o'rganilayotgan kategoriyalarga qaratish imkonini beradi. Pretestda unga tanish bo'lmagan g'oya, tushuncha, gohida alohida so'z bilan to'qnash kelib, ularni mustaqil o'rganishga harakat qiladi. Ular talabani mustaqil ishlashga undaydi, yo'llanma beradi.

Oraliq testlar darsni o'zlashtirish jarayoni qanday kechayotganini nazorat qilish imkonini beradi. Oraliq testlarning natijasini muhokama qilish jarayonida fandagi asosiy tushunchalarni samarali takrorlash va xotirada saqlash imkoni vujudga keladi. Testlar talabalar bilimni butun dastur bo'yicha, shuningdek, tor tanlash doirasida yoki alohida ahamiyatga ega, yoxud an'anaviy o'zlashtirish qiyin tushuncha, mavzular bo'yicha nazorat qilish, baholash imkonini beradi.

Testlar talabalar bilimni tez tekshirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, oraliq testlar o'tkazish uchun qulay, chunki test javoblariga ko'ra o'qituvchi dastur bo'yicha o'z ishini, dars o'tiladigan savollarni ko'rib chiqadi, kelgusida dars o'tishda qaysi savollarga ahamiyat berishni mo'ljallaydi. (XI bobga qarang)

Testlar talabalar bilimni sinash va baholashda qator afzalliklarga ega bo'lish bilan birgalikda, kamchiliklari ham bor. Test savollarini tuzish ko'p mehnat, vaqt talab qiladi. Shuning uchun keyingi paytlarda o'qituvchilar ko'proq tayyor test savollaridan foydalanishmoqda. Testning yana bir kamchiligi, tavakkal qilib javob topishning mumkinligidir.

Iqtisodiy fanlar, ma'lumki, iqtisodiy mantiqiy fikrlashga o'rgatibgina qolmay, o'z fikrini atrofdegilarga tushuntirish, o'rtoqlashish, nutq so'zlash, ilmiy munozaralar olib borish, boshqa kishilarni fikrini tanqidiy nuqtai nazardan baholashga ham o'rgatishi kerak. Testlar esa bunday imkoniyatga ega emas.

Talabalar bilimini sinash va nazorat qilishda masala, mashqlardan ham keng foydalanish mumkin. Masala – mashqlar talabani bilimini keng ko‘lamda tekshirish, olgan nazariy bilimni real hayotda qo‘llay bilish imkonini ochib beradi. O‘rganilayotgan savolni mohiyatini talaba tushungani yoki tushunmaganini aniqlaydi.

Bu usulning ham o‘ziga xos kamchiliklari bor. Birinchidan, talabani hisoblash bilan birga keng mushohada yuritishga yo‘naltiruvchi masalamashqlar tuzish oson emas. Ikkinchidan, talabalar hisobkitobga haddan ziyod berilib ketib, nazariy jihatdan tahlil qilishga kam e‘tibor qaratishadi. Uchinchidan, masalamashqlar tor doiradagi savollarni qamrab oladi.

Talabalar bilimini sinash va baholashning keyingi paytda keng qo‘llanilayotgan usullaridan biri yozma ish yozishdir. Uning afzalligi shundaki, yozma ish uchun savollar oson tuziladi. Talabalarni o‘z fikrlarini ijodiy ravishda bayon qilishlari uchun katta imkoniyat mavjud. Undan tashqari tavakkal qilib, javob berib bo‘lmaydi.

Talabalar bilimini sinash va baholashda yozma ish yoki esse yozishdan foydalanish mumkin.

Yozma ishning kamchiligi uni o‘qib chiqish uchun ko‘p vaqt talab qilinadi. Baholash qiyin. Ko‘p savollarni qamrab olmaydi. U esse tarzida yoki tayanch ibora, atamalar asosida yozma topshiriq tarzida bo‘lishi mumkin.

Esse yoki yozma topshiriq berilar ekan, har bir talabani ishini ob‘ektiv baholash uchun baholashning mezonlarini ishlab chiqish kerak. Bu mezonlarda talabalarning ishi ball bo‘yicha qanday baholanishi ko‘rsatiladi.

Yozma ishni baholashda ikki xil yondashish mavjud. Birinchisi, reyting usulidan foydalanish. Bu usulda ishning umumiy sifati qiziqtirib, ayrim tomonlariga e‘tibor berish zaruriyati yo‘q bo‘lsa, qo‘l keladi. Odatda, bu usul ko‘proq tayanch iboralarga asosida yoziladigan yakuniy nazorat ishida qo‘llaniladi. Yozma ish sifatiga ko‘ra ish 35 kategoriyaga bo‘linadi. So‘ngra ular ishning sifatiga ko‘ra tabaqalashtirib baholanadi. O‘qituvchi yozma ishni talabalarga qanday mezonlarga ko‘ra baholanishini tushuntirishi kerak.

Yozma ish o‘quv yilining oxirida yakuniy baholash uchun o‘tkazilib, ko‘p variantli usulda qo‘llaniladi. Har bir variantda asosiy savol va tayanch tushunchalar bo‘lib, ularga alohida javob yoziladi.

Qo‘yilgan savolga to‘g‘ri va to‘la javob yozilsa, savolning mohiyati, mazmuni yoritilib, boshqa iqtisodiy hodisa, jarayonlar bilan bog‘lab, hayotiy misollar bilan boyitilib, izchil, mavjud adabiyotlarda yoritilishiga baho berishga intilsa, mantiqiy yaxlitlikka erishilsa, talabaga yakuniy nazorat uchun ajratilgan maksimal ballning 86 – 100 foizi darajasida baholanadi.

Berilgan savolga to‘g‘ri javob yozilsa, qo‘yilgan savollarning mazmuni, sabablari ochib berilsa, boshqa iqtisodiy hodisa va jarayonlar bilan aloqadorligi, bog‘lanishlari ko‘rsatilsa, hayotiy misollar bilan asosan to‘g‘ri yoritilsa, lekin ta‘rif berishda va hayot bilan bog‘lashda ayrim noaniqliklarga yo‘l qo‘yilsa, yakuniy nazorat uchun ajratilgan maksimal ballning 71 – 85 foizi darajasida baholanadi.

Qo‘yilgan savolga asosan to‘g‘ri javob yozilsa, biroq masalani mohiyati, mazmuni, boshqa hodisa va jarayonlar bilan aloqadorligi to‘la yoritilmasa, hayotiy misollar keltirilmasa yoki qisman keltirilsa, bunday ish maksimal ballning 56 – 70 foizi darajasida baholanadi.

Berilgan savolga javob yozilmasa, noto‘g‘ri yoki yuzaki javob yozilsa, uning mazmuni, sabablari, boshqa iqtisodiy hodisa va jarayonlar bilan aloqadorligini bayon qilishda, hayotiy misollar keltirishda chalkashliklarga, xatoliklarga yo‘l qo‘yilsa, ish yakuniy nazoratga ajratilgan maksimal ballning 0 – 55 foizi darajasida baholanadi.

Ikkinchi yondashishdagi baholash mezonida, ishning sifati avvaldan ishlab chiqilgan baholash standarti bo‘yicha amalga oshiriladi. Bu usul rubrikatsiyalash deyiladi. Bunda mezonlar alohida rubrikatlarga bo‘linib, har biri qancha ball bilan baholanishi ko‘rsatiladi. Ishni baholashda rubrikatsiya jadvalidan foydalaniladi. Bunday yondashish ko‘proq esselarni baholashda qo‘llaniladi.

Talabalarni avvaldan ularning ishi qanday baholanishi bilan tanishtirib chiqish mumkin. Bu ularga ishini yozishda mo'ljal bo'ladi. Yuqori ball olish uchun nima qilish kerak, ishini qanday yozish zarurligini avvaldan chamalash imkonini beradi.

Rubrikatsiya jadvali

Mezonlar	Ball
Asosiy g'oyalar mazmuni aniq bayon qilingan. Muallif mantiqiy izchillikda o'z fikrini ustalik bilan bayon qilgan. Hayotdan misollar keltirilgan. Ish tushunarli til bilan yozilgan. Statistik ma'lumotlardan foydalanilgan. Lug'aviy zaxiraga boy. Ish grammatik qoidalarga amal qilingan holda yozilgan. Muallifning bilimli ekani ko'rinib turibdi.	5
Asosiy g'oya, mazmun asosan ochib berilgan. Fikr etarli darajada izchillikda bayon qilingan. Fikr yuritish to'g'ri. So'zlar, iboralar to'g'ri tanlangan va ifodalangan. Matnda minimal darajada xatoliklar bor.	4
Asosiy g'oya, savolning mazmuni noaniq bayon qilingan. To'plangan material, axborotni bayon qilishda izchillik yo'q. So'zlar, iboralar noto'g'ri tanlangan. Gaplar noto'g'ri tuzilgan, xatolar ko'p.	3
Asosiy g'oya, mazmun, savolga javob yo'q. Fikr uzilibuzilib, bog'lanmagan tarzda bayon qilingan. Ishning tili muallifni savodsizligini ko'rsatib turibdi.	12
Ish o'zining mavzusi emas yoki o'qib bo'lmaydi.	0

Talabalar bilimni baholashda an'anaviy og'zaki **savoljavob, suhbat** ham o'ziga xos o'rin tutadi. Bunda talaba bilan jonli muloqot olib boriladi. Talaba o'z fikrini o'rtoqlashish, boshqalarning nuqtai nazarini tahlil qilish uchun katta imkoniyatga ega. Lekin bu usulda sub'ektiv omil asosiy o'rinda turadi.

Talabalar bilimni sinash va baholashni ijodiy topshiriq berish, tanlov o'tkazish va uni baholash tarzida ham qo'llash mumkin. Bu talabalarga keng imkoniyatlar beradi. Ular o'z qobiliyatlarining turli qirralarini ochadilar. Chunki bunday nomerlarni tayyorlash talabalardan topqirlik, fantaziya, yumorni ilg'ash xislatlari va boshqalarni talab qiladi. Ularni hamma mavzular uchun qo'llab bo'lmaydi. Ularni tayyorlash uchun nihoyatda ko'p vaqt talab qilinadi. Natijada ko'zlangan maqsadga erishmaslik mumkin. Baholash qiyin. Talabalar o'rtasida sifat jihatdan farqni ilg'ash qiyin.

Baholashning turli tiplarini taqqoslash

TOPSHIRIQ TURLARI	AFZALLIKLARI	KAMCHILIKLARI
MASALA, MASHQLAR	Balda baholash oson. Talabalar bilimni real hayotda qo'llay bilishini, ko'nikmalarini tekshirish, aniqlash mumkin.	Yaxshi masalamashqlarni o'ylab topish, tuzish oson emas. Talabalar haddan tashqari hisobkitobga berilib ketishi mumkin. Tor doiradagi savollar qamrab olinadi.
ESSE UCHUN SAVOL, MAVZU BO'YICH A TAYANCh IBORALAR ASOSIDA SAVOLLAR TESTLAR	Savollarni tuzish oson. Talabalar o'z fikrini bayon qilish uchun keng imkoniyatga ega. Tavakkal qilib javob topib bo'lmaydi.	Javoblarni tekshirish uchun ko'p vaqt ketadi. Baholash qiyin. Tavakkal qilib javob topish mumkin. Test savollarini tuzish ko'p mehnat va vaqt talab qiladi.

	mumkin. Talabalar bilimini tezda tekshirish mumkin. Talabalar bilimi ob'ektiv baholanadi.	Talabani o'z fikrini bildirish imkoniyati yo'q.
IJODIY TOPSHIRIQ	Fikr yuritishning eng yuqori darajasiga etishga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin. Asosiy diqqat bilimni amaliyotda qo'llashga qaratiladi. Talabalarga ijodiy mustaqillik beradi, olgan bilimining turli tuman qirralarini namoyon qiladi.	Hamma kontseptsiya, mavzular uchun ham qo'llab bo'lmaydi. Kutilgan natijani bermasligi mumkin. Baholash qiyin. Ko'p vaqt ketadi. Talabalar o'rtasidagi farqni aniqlash qiyin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2005 yil 30sentyabridagi buyrug'i bilan tasdiqlangan «Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini baholashning reyting tizimi to'g'risida muvaqqat Nizom»da belgilanganidek, talabalar bilimini baholashda quyidagi namunaviy mezonlar inobatga olinadi.

Ana shu mezonlar asosida har bir fandan reyting tizimi bo'yicha talabalar bilimini baholash mezoni ishlab chiqiladi. Bunday mezonlarni ishlab chiqishni «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» fani misolida o'rganamiz.

Ball	Baho	Talabaning bilim darajasi
85 100	A'lo	Xulosa va qaror qabul qilish; Ijodiy fikrlay olish; Mustaqil mushohada yuritish; Amalda qo'llay bilish; Mohiyatini tushunish; Bilish, aytib berish; Tasavvurga ega bo'lish.
71 85	Yaxshi	Mustaqil mushohada yuritish; Amalda qo'llay bilish; Mohiyatini tushunish; Bilish, aytib berish; Tasavvurga ega bo'lish.
55 70	Qoniqarli	Mohiyatini tushunish; Bilish, aytib berish; Tasavvurga ega bo'lish.
0 55	Qoniqarsiz	Aniq tasavvurga ega emaslik; Bilmaslik.

Ushbu Nizomga asosan, «**Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi**» fanidan talabalarning bilimini baholash muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi:

- Joriy baholash (JB)
- Oraliq baholash (OB)
- Yakuniy baholash (YaB)

«**Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi**» fani bo'yicha talabaning semestr davomidagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 100 balli tizimda baholanadi. Ushbu 100 ball baholash turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

- Joriy baholash – 43 ball
- Oraliq baholash – 42 ball
- Yakuniy baholash – 15 ball

Joriy baholash bo'yicha amaliy mashg'ulotlar uchun ajratilgan har bir mavzu bo'yicha talabaning adabiyotlardan olgan konspekti, bilimi, mustaqil ijodiy fikrmulohazalari, dars o'tish metodlari bo'yicha berilgan topshiriqlarni bajarishi, mustaqil ishi natijalari va amaliy ko'nikmalarini aniqlab borish nazarda tutiladi va u amaliy mashg'ulotlarda amalga oshiriladi.

Oraliq baholash semestr davomida 2 davrada o'tkaziladi. Talabalarning bilimi birinchi davrada fanning 16 mavzularini qamrab olgan qismi bo'yicha 022 ball doirasida, ikkinchi davrada fanning 711 mavzularini qamrab olgan qismi 020 ball doirasida baholanadi. Oraliq baholashda talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichi ma'ruzalar, o'tilgan mavzular bo'yicha og'zaki, yozma ish, test o'tkazish usullari va talabaning mustaqil ishi nazarda tutilgan holda baholanadi.

Yakuniy baholash semestr yakunida o'tkazilib, yakuniy baholashda talabaning bilim, ko'nikma va malakalari ishchi o'quv dasturidan kelib chiqqan holda fanning umumiy mazmuni doirasida baholanadi. Yakuniy baholash og'zaki so'rash, amaliy topshiriqlarni mustaqil bajarish, suhbat, yozma ish, masalamashq echish yoki test o'tkazish usulida amalga oshiriladi.

«Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» fani bo'yicha talabalarning bilimlarini baholashda yuqoridagi namunaviy mezonlar inobatga olinadi.

«**Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi**» fanidan reyting tizimi bo'yicha talabalar bilimini baholash

MEZONI

Ball	Baho	Talabaning bilim darajasi
1	2	3
86–100	A'lo	<p>Maxsus (iqtisodiy) fanlarni o'qitish metodikasiga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtira olish. Dars o'tish metodlarini amalda qo'llay bilish va ijodiy fikrlay olish.</p> <p>Mamlakatimizda kasbhunar kollejlari va akademik litseylarida iqtisodiy fanlarni o'qitishda qo'llanilayotgan metodlarni xorijiy o'quv yurtlarining ilg'or tajribalari bilan solishtirib, tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholash. Dars o'tish jarayonini tashkil etish haqida mustaqil mushohada yuritish. Iqtisodiy fanlardan dars berishda o'rganilayotgan mavzuning mohiyatini talabalarga tushuntirib berish malakasiga ega bo'lish. Dars o'tishning barcha metodlarini qo'llay bilish. O'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida dars o'tishda qanday metod tanlash bo'yicha tasavvurga ega bo'lishi. Berilgan mavzular bo'yicha ko'rgazmali va tarqatma materiallar tayyorlash.</p>
71–85	Yaxshi	<p>Dars o'tish jarayonini tashkil etish haqida mustaqil mushohada yuritish. Iqtisodiy fanlardan dars berishda o'rganilayotgan mavzuning mohiyatini talabalarga tushuntirib berish malakasiga ega bo'lish. Dars o'tishning barcha metodlarini qo'llay bilish. Mamlakatimizda kasbhunar kollejlari va akademik litseylarda iqtisodiy fanlarni o'qitishda qo'llanilayotgan metodlarni xorijiy o'quv yurtlari ilg'or tajribasi bilan solishtirib tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholash. O'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida dars o'tishda qanday metod tanlash bo'yicha tasavvurga ega bo'lishi.</p>

5570	Qoniqarli	Iqtisodiy fanlardan dars berishda o'rganilayotgan mavzuning mohiyatini talabalarga tushuntirib berish malakasiga ega bo'lish. O'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayon to'g'risida dars o'tishda qanday metod tanlash bo'yicha tasavvurga ega bo'lish. Dars o'tish jarayonini tashkil etish haqida mushohada yuritish. Dars o'tish metodlarini qo'llay bilish.
0-54	Qoniqarsiz	«Maxsus(iqtisodiy) fanlarni o'qitish metodikasi» fanining nazariy va uslubiy asoslarini bilmaslik. Dars o'tish metodlari bo'yicha tasavvurga ega emaslik. Dars o'tish jarayonini tashkil etish haqida mustaqil mushohada yurita olmaslik. Dars o'tish metodlarini qo'llay bilmaslik.

Saralash bali 55 balni tashkil etadi.

Talabaning bilimini joriy baholash bo'yicha reyting tizimi ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Joriy baholashdagi maksimal ball	Oraliq baholashdagi maksimal ball			Yakuniy baholashdagi maksimal ball
			1OB	2OB	Jami	
1	2	3	4	5	6	7
1	Darsga qatnashganlik darajasi	8,0	2,0	2,0	4,0	x
2	Dars jarayonidagi faolligi, ma'ruza konspekti va ma'ruzada o'tilgan mavzularning o'zlashtirganlik darajasi	8,0	3,0	3,0	6,0	x
3	Amaliy mashg'ulot darslariga tayyorgarligi, adabiyotlardan konspekti, so'zga chiqishi, kichik guruhlarda qatnashish faolligi, dars o'tish metodlarini qo'llay bilishi hamda ularga xulosalar berish saviyasi, mustaqil ish mavzulari bo'yicha dars o'ta bilishi	6,0	3,0	3,0	6,0	x
4	Ilmiy to'garakda ma'ruza (referat) bilan chiqishi, viktorina, konkurs va talabalar konferentsiyalarida «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» bo'yicha ilmiy ma'ruzalar bilan qatnashish	4,0	2,0	2,0	4,0	x
5	Gazeta va jurnallarda iqtisodiy fanlarni o'qitish metodlariga oid maqolalar bilan chiqishi	3,0	3,0	3,0	6,0	x
6	Mavzular bo'yicha multimedialar tayyorlashi, slaydlar, ko'rgazmali qurollar va tarqatma materiallar tayyorlashdagi faoliyati, «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» fani bo'yicha ma'lumotlar bazasini	6,0	4,0	4,0	8,0	x

	yaratishda qatnashganligi					
7	Amaliy mashg'ulot (ma'ruza) darslarida faolligi, fan bo'yicha ish o'yinlarini tashkil qilishdagi faolligi	8,0	5,0	3,0	8,0	x
8	Yakuniy baholash og'zaki so'rov, test topshiriqlari yoki yozma ish usulida amalga oshiriladi	x	x	x	x	15,0
	Jami	43,0	22,0	20,0	42,0	15,0

Talabalar bilimini reyting tizimi bo'yicha baholashning yozma ish usuli talabalarda mustaqil, ijodiy fikrlash, o'z fikrini yozma ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Yozma ish oraliq baholash, yakuniy baholash, Yakuniy Davlat attestatsiyasi bosqichlarida amalga oshirilishi mumkin.

Yozma ish yakuniy baholash shaklida o'tkaziladigan bo'lsa, savollar kafedra tomonidan ishlab chiqilib, o'quv yili boshlanishida kafedra majlislarida muhokama etiladi va kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi. Yozma ish hajmi talabaning fan bo'yicha tasavvuri, bilimi va amaliy ko'nikmasini baholash uchun etarli bo'lishi zarur. Uning hajmi kafedra tomonidan belgilanadi va fakultet kengashida tasdiqlanadi. Yozma ishlarni baholash mezonlari kafedralar tomonidan ishlab chiqiladi. Uni quyidagi misolda ko'rish mumkin.

Yozma ishlarni baholash

Talabalar «**Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi**» fanidan yakuniy baholashni og'zaki so'rov, test topshiriqlari yoki Yozma ish usulida topshiradilar va ularni o'zlashtirish ko'rsatkichi 0 dan 15 ballgacha baholanadi. Mazkur fan bo'yicha o'quv rejasida belgilanganidek, «Kasb ta'limi» bakalavriat yo'nalishida IV kursning 78 semestrlarida o'qitiladi. 4kursning 8semestrida yakuniy baholash «Yozma ish» shaklida o'tkaziladi.

Agar yakuniy baholash yozma ish usulida amalga oshirilsa, sinov ko'p variantli usulda o'tkaziladi. Har bir variantda beshtadan savol bo'lib, har bir savolga tegishli javoblar yoziladi. Har bir savolga yozilgan javoblar bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichi 03 ball oralig'ida baholanadi.

Yozma sinov bo'yicha umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichini aniqlash uchun variantda berilgan savollarning har biri uchun yozilgan javoblarga qo'yilgan o'zlashtirish ballari qo'shiladi va yig'indi, talabaning yakuniy baholash bo'yicha o'zlashtirish bali hisoblanadi.

3§. O'quv jarayonini tashkil qilish, talabalar bilimini sinash va baholashda jahon amaliyotini qo'llash

Hozirgi taraqqiyot darajasi global miqyosda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirishga, ta'lim olishning uzluksizligini ta'minlashni asosiy vazifaga aylanishiga olib keldi.

Keyingi yillarda:

- 1) generatsiya tizimi va bilim berish murakkablashdi;
- 2) mavjud bilim va axborot tizimi bir necha barobar o'sdi;
- 3) bilimda eskirish tezligi yuqori;

Shuning uchun olingan fundamental, asosiy bilim ma'lum davrda qo'shimcha ta'lim dasturi bilan to'ldirib turilishi va malaka oshirib turilishini talab qiladi.

Ma'lumki, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar o'z navbatida ishchi kuchi malakasi, mahoratini yuqori bo'lishini, ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'zgarishiga moslashuvchan, o'z malakasini oshirishga intiluvchan bo'lishni talab etadi. Mehnat bozori ishchi kuchini moslashuvchanligiga alohida talablar qo'yadi. Shuning uchun jahon tajribasida:

* o'qish va ish jarayonini yaqinlashtirish va moslashuvchanligini ta'minlash, ularni bir-biri bilan bog'lash;

* ishchi kuchi safarbarligini orttirish;

* ta'lim berish va bandlikning moslashuvchan shakllarini qo'llash;

* ish vaqti va ta'lim vaqtini bog'lash, ta'lim vaqti muddatiga va boshqalarga e'tibor berilmoqda.

Talabalarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqil tanlash va qaror qabul qilish ko'nikmasini hosil qilish ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

Buning uchun talabalarni mustaqil izlanish, fikrlash, turli qarashlarni taqqoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarishga o'rgatish lozim. Shuning uchun jahon pedagogikasida e'tibor talabalarda ana shu xislatlarni hosil qilish va tarbiyalashga qaratildi. Tajriba talabalarda aynan ana shu xislatlar, ko'nikmalarni hosil qilishda dars berishning interaktiv metodlarini qo'llash ijobiy natija berishini ko'rsatdi. Bu uslublar dars o'tishni dialog tarzida amalga oshirishga, ayniqsa, talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlashga qaratilgan. Jahon tajribasida o'qituvchi yuqori darajada darsni tashkil qilishi, bilimi, talabalarni o'z faniga qiziqitira olishi, shu fanning tayyorlanayotgan mutaxassislik bo'yicha naqadar zarurligi jihatidan raqobat qila olishiga katta e'tibor beriladi. O'qituvchining asosiy vazifasi:

1. Talabalarni mustaqil ishini tashkil etish, ularni semestr davomida o'z ustida ishlashga o'rgatish.

2. Turlicha dars berish metodlarini qo'llab, talabalarni darsga faol qatnashishlarini ta'minlash.

Talabalarni mustaqil ishini tashkil qilish va o'z ustida uzluksiz ishlashi, izlanishini ta'minlashda jahon tajribasida «Sillabus (Syllabus)» muhim o'rin tutadi. Sillabus bu o'qituvchi bilan talaba o'rtasidagi shartnomadir. Sillabusda kafedra tomonidan: a) fan bo'yicha albatta o'rganilishi zarur bo'lgan mavzular ko'rsatilishi mumkin;

b) o'qituvchilar dasturda ko'rsatishlari shart bo'lgan komponentlarni aniqlab berishi mumkin. Boshqa topshiriqlarni o'qituvchining o'zi belgilaydi.

Sillabusda ko'rsatilishi shart bo'lgan komponentlar:

1. O'qituvchi haqida ma'lumot (O'qituvchining ismi, sharifi, kafedrada bo'ladigan vaqtlari, muloqotda bo'lish uchun boshqa axborotlar).

2. Fan haqida ma'lumot: fanning va mutaxassislikning nomi, fanga ajratilgan soatlar, ma'ruza, amaliy(seminar) mashg'ulot, laboratoriya ishiga ajratilgan soatlar, qaysi semestrda o'tilishi va dars o'tiladigan auditoriya.

3. O'rganilayotgan fanni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar majmuasi.

4. Mazkur fanni o'rganib bo'lgach, talabaning bilim darajasi, ko'nikma va xabardor sohalari doirasi.

5. O'qitiladigan fan haqida qisqacha ma'lumot, uning maqsadi va vazifalari.

6. Ma'ruza, seminar(amaliy), mashg'ulot mavzulari, ularga ajratilgan soatlar. Mavzular bo'yicha mustaqil ravishda bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqlar.

7. Adabiyotlar ro'yxati: asosiy adabiyotlar va qo'shimcha adabiyotlar, jumladan, elektron adabiyotlar, matbuot nashrlari, internet manbalari;

8. Baholash bo'yicha axborotlar: bilimni baholash shkalasi, mezonlari, ularni bajarishga bo'lgan talablar (rubrikatsiya jadvali);

9. Baholash jarayoni va siyosati. U o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- barcha ishlarni baholash qoidalari(maksimal ball, rag'batlantiruvchi va shtraf ballari);
- imtixon, yakuniy baholashning mezonlari;
- yakuniy baholash va uni appelyatsiya qilishning qoidalari;
- darsga kechikib kelish, auditoriyada o'zini tutish, berilgan topshiriqni muddatida bajarmaslik, imtixonida qatnashmaslik oqibatlarini.

Har bir talaba yil boshidan o'z faoliyatini sillabus asosida tashkil etadi.

Hozir O'zbekistonda ham jahon tajribasidan kelib chiqqan holda o'quv jarayoniga uning ayrim elementlarini tatbiq etishga harakat qilinayapti. USAID CAR dasturi bo'yicha seminar qatnashchilari bo'lgan o'qituvchilar bu borada o'z tajribalari bilan o'rtoqlashmoqdalar. Albatta talabalar faoliyatini «Sillabus o'qituvchi bilan talaba o'rtasida shartnoma» asosida tashkil etish ularni chuqur bilim olishlari, puxta malakaga ega bo'lishlariga yordam beradi. Lekin uni tom ma'noda qo'llash talabalarda tanlov asosida o'tiladigan fanlar, kurslarni, dars beradigan o'qituvchilarni o'zlari tanlash imkoniyatiga ega bo'lishlarini taqozo qiladi. Lekin hozircha buning uchun imkoniyat etarli emas.

Talabalarga dars berar ekanmiz, ularning individual xislatlarini yanada boyitib, o'z bilimlarini oshirish uchun o'zlari harakat qilishlari lozimligini o'rgatishimiz, to'g'ri yo'lga yo'naltirishimiz kerak. Ular o'z oldiga o'zi maqsad qo'yib, unga erishish uchun harakat qilishi kerak. Ana shuning uchun ham o'qituvchi bor mahoratini ishga solib, talabalarni individual xislatlariga maksimal darajada ta'sir etib, ularni ana shu maqsadni tanlash va buning uchun o'z kuchlarini to'g'ri yo'naltirishlariga yordam berishi kerak.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar

Bilimni sinash va baholash, nazorat qilish, sinash va baholash tamoyillari, baholash turlari, joriy baholash, oraliq baholash, yakuniy baholash, baholash mezonlari, ijodiy topshiriqni baholash, sillabus.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Talabalar bilimni nazorat qilish va baholashning qanday ahamiyati bor?
2. Nazorat qilish va baholashning qanday tamoyillarini bilasiz?
3. Talabalar bilimni nazorat qilishning qanday turlarini bilasiz?
4. Nazorat qilish va baholashning asosiy shakllarini, afzalliklari va kamchiliklarini ko'rsating.
5. Siz talabalar bilimni nazorat qilish, sinash va baholashning qaysi turlarini ko'proq qo'llagan bo'lar edingiz? Nima sababdan? Izohlang.
6. Sillabus(Syllabus) nima? Siz o'z faoliyatingizda undan foydalanasizmi?
7. O'quvchitalabalarining bilimni sinash va baholashda yana qanday ilg'or jahon tajribalaridan foydalangan bo'lar edingiz?

XIX bob. IQTISODIY FANLAR BO'YICHA O'QUV – USLUBIY KOMPLEKSI. ULARNI TUZISH VA O'QUV JARAYONIDA QO'LLASH

1§. Kadrlar tayyorlash maqsadi va uni «Davlat ta'lim standartlari»da ifodalanishi

Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining maqsadi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi malakali kadrlar tayyorlash tizimini yaratishdir. Bu tizim dunyoga yangi ko'z bilan qaraydigan, ishning ko'zini biluvchi, vaziyatni taxlil qilib, to'g'ri xulosa chiqarib, qaror qabul qiluvchi, kelajakni mustahkam poydevorini quruvchi va jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi kadrlar tayyorlashni eng muhim va mas'uliyatli vazifa sifatida amalga oshirishi lozim.

Bu vazifani amalga oshirishda ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etish, fanlarni o'qitishda o'quvslubiy kompleks va uning o'quv jarayonini tashkil etishda qo'llash muhim rol o'ynaydi.

Biz eng avvalo kimni, qanday kadrlar tayyorlashni aniq tasavvur qilishimiz kerak. Bu maqsad davlat ta'lim standartlarida o'z aksini topadi.

Standart (inglizcha Standardnorma, namuna) mahsulotni sifati, tarkibi jihatidan qat'iy belgilangan parametrlardan tashkil topgan, mahsulot, qoida, ko'rinishdir. Standart keng ma'noda birbiri bilan taqqoslash mumkin bo'lgan ob'ektlarni solishtirish uchun qabul qilingan namuna, etalon, modeldir. Standartlar texnik normativ hujjat sifatida ishlab chiqilib, qabul qilingan ma'lum mezonlar, qoidalar, talablar kompleksidan iborat. Ular vakolatli organlar tomonidan tasdiqlanadi.

Standartlar moddiy shaklda mahsulot etaloni, namuna sifatida bo'lishi yoki turli normativ, qonunqoida, talablar tarzida bo'lishi mumkin. Standartlarni qo'llashdan maqsad, mahsulotni, bajarilgan ishni sifatini ta'minlash.

Ta'lim tizimida kadrlar tayyorlashning davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqilishidan maqsad tayyorlanayotgan kadrlarimizni zamon talabi darajasida bo'lishini ta'minlashdir.

Bu standartlarda ta'lim dargohini bitirib chiqayotgan o'quvchi, talabalar qanday bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi, ularning qo'lidan nima ish kelishining minimal darajasi belgilab qo'yiladi.

Ta'limni standartlashtirish bu butun dunyo miqyosida ta'limni isloh qilishdagi eng asosiy tendentsiyalardan biri. Unga bozor iqtisodiyoti talablari nuqtai nazaridan yondashiladi. Jamiyat bilan ta'limning o'zaro moslashishini ta'minlash bugungi kunning nihoyatda jiddiy masalasidir. Ayniqsa, ikki mustaqil bozor, ta'lim va mehnat bozorlarini birbiriga yaqinlashtirish, shu asosda talab va taklif muvozanatiga erishish nihoyatda muhim va dolzarb masala. Jamiyatda sodir bo'layotgan yangiliklar, iqtisodiy o'zgarishlar ta'lim tizimiga yangicha yondashishni taqozo etadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy maqsadi va amalga oshirish dozimi bo'lgan vazifalaridan biri, ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik sifati va ixtisosiga talablarni, ularning madaniy va ma'naviyruhiy darajalarini aniqlab beruvchi davlat ta'lim standartlarini yaratish va uni tadbiiq etishdir.

Xalqaro talablarga javob beruvchi davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish:

1. O'zbekiston Respublikasi va rivojlangan mamlakatlarda ta'lim ekvivalentligini, turli ta'lim muassasalari diplomlarini taqqoslab, mamlakatimiz ishchi va mutaxassislarini xalqaro mehnat bozorida to'siqlarsiz ishtirok etishini ta'minlaydi.

2. Ta'lim xizmatlari sifatiga aniq (qat'iy) talablarni belgilab qo'yilishi kadrlar tayyorlash sifatini oshiradi.

3. Ta'lim muassasalari ishi samaradorligini nazorat qilish tizimini tartibga soladi.

4. Iqtisodiyot va biznes talablarini tezda ilg'ash va hisobga olish imkoniyatlarini yaratadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi qabul qilingandan so'ng uning talablarini amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1998 yil 5-yanvarda «Uzluksiz ta'lim

tizimi uchun davlat ta'lim standartlari»ni ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi va shu Qaror asosida «Davlat ta'lim standartlari to'g'risida» gi Nizom ishlab chiqildi.

Nizomning 1.1 bandida: O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» qonunining 7moddasida, Kadrlar tayyorlash milliy dasturiga muvofiq respublikada idoraviy bo'ysunish va mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, ta'lim muassasalarining barcha turlari uchun majburiy bo'lgan davlat ta'lim standartlari(DTS) belgilanadi.

DTSda kadrlar tayyorlash sifatiga, ta'lim mazmuniga nisbatan qo'yiladigan talablar, ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik darajasi hamda ta'lim muassasalarini bitiruvchilarga nisbatan qo'yiladigan malaka talablari, o'quv yuklamasining zarur hajmini, ta'lim muassasalari faoliyatini va kadrlar tayyorlash sifatini baholash tartibi va mexanizmini belgilash qayd etilgan.

Nizomda davlat ta'lim standartlarining maqsad va vazifalari ko'rsatilgan. Davlat ta'lim standartlarining joriy etilishi quyidagi maqsadlar amalga oshirilishini nazarda tutadi:

- ta'limning yuksak sifatini ta'minlash hamda mamlakatda amalga oshirilayotgan chuqur iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar asosida rivojlangan demokratik davlat barpo etish talablariga javob beruvchi kadrlar tayyorlanishini ta'minlash;

- mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqib kadrlar tayyorlash mazmunini tartibga solish;

- ta'limning demokratlashuviga insonparvarlashuviga, ijtimoiyligiga ko'ra, ta'lim oluvchilarning xuquqiy, iqtisodiy bilimlari darajasini, shuningdek, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish;

- sifatli ta'lim xizmatlarini ko'rsatish, ta'lim va kadrlar tayyorlash sohasida shaxsning jamiyat va davlatning vazifalarini himoya qilish;

- kadrlar tayyorlash sifatini va ta'lim faoliyati mezonlari va tartibini baholash;

- ta'lim jarayoni va kadrlar tayyorlashning izchilligi va uzluksizligini ta'minlash, ta'limning barcha turlari va bosqichlarida o'quv-tarbiya jarayonini maqbullashtirish;

- mehnat va ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni ta'minlash.

Shu maqsadlarni amalga oshirish uchun davlat ta'lim standartlarining vazifalari belgilandi, ular:

- ta'lim sifatiga va kadrlar tayyorlashga ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlari nomenklaturasiga nisbatan qo'yiladigan maqbul talablarni belgilash;

- ta'limga va uning pirovard natijalariga, ta'lim oluvchilarning bilim va kasbiy malakasi darajasini vaqtivaqti bilan baholash tartibi va tartibotiga, shuningdek, ta'lim faoliyati ustidan nazorat qilishga nisbatan qo'yiladigan tegishli talablarni belgilovchi me'yoriy bazani yaratish;

- xalqning boy ma'naviy merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida ta'lim oluvchilarning ma'naviyaxloqiy tarbiyasining samarali shakllari va usullarini joriy etish;

- ta'limning barcha turlari mazmunini hamda olib boriladigan ta'lim va tarbiyani kelishib olish, ularning o'zaro bog'liqligini uzluksiz ta'lim tizimida va kadrlar tayyorlashda izchillikni ta'minlash;

- o'quv-tarbiya va ta'lim jarayoniga uzluksiz ta'lim tizimining pedagogik texnologiyalariga va axborot bilan ta'minlanishiga, ta'lim darajasini nazorat qilishga, ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilar va ularni bitiruvchilarning malakasiga nisbatan me'yorlar va talablarni belgilash;

- ta'lim va kadrlar tayyorlash sifatiga baho berishning xolis qismini, ta'lim muassasalarining attestatsiyadan o'tkazish va akkreditatsiya qilishni joriy etish;

- kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash;

- milliy standartlar talabi bilan ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashning xalqaro talablarga muvofiqligini ta'minlash;

Nizomda ta'limning barcha turlarini standartlashtirish ko'zda tutilgan.

Ta'limning standartlashtirish ob'ektlari:

- ta'lim fanlarining tuzilmasi, mazmuni, o'quv yuklamasining hajmi, ta'lim oluvchilar va bitiruvchilarning malaka darajasi va tayyorlash sifati;
- talablar, me'yorlar va qoidalar, pedagogik va axborot texnologiyalari, ta'lim usullari va vositalari, shuningdek, ta'lim tizimida foydalaniladigan atamalar, tushunchalar va kategoriyalar;
- ta'lim oluvchilar bilim darajasiga va kasbiy malakasiga tashxis qo'yish tartibi, bitiruvchilar sifatini, ta'lim faoliyati, pedagog va ilmiy pedagog xodimlar sifatini baholashni o'z ichiga oladi.

DTSga o'zgartirishlar kiritish respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga muvofiq ravishda ta'lim darajasi va kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan talablar o'zgarishi belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiriladi.

Tayyorlanayotgan mutaxassis kadrlarga talab va ta'lim mazmunidan kelib chiqqan holda:

- * Davlat ta'lim standartlari;
- * asosiy qoidalari bo'yicha tayanch o'quv rejasi ishlab chiqiladi;
- * tayanch o'quv rejalari ta'lim muassasalarining ishchi o'quv rejalari ishlab chiqish uchun asos hisoblanadi.

2§. Tayanch o'quv rejalari va ular asosida fanlar tarkibi va soatini aniqlash

Tayanch o'quv rejasida o'quv yili 40 hafta va 2 semestrda iborat, har bir semestr 20 haftani o'z ichiga oladi. Akademik litsey va kasbhunar kollejlarda semestri 20 haftalik muddatga taqsimlanganligi noqulayliklarga olib kelganligi sababli, o'quvchilarni 1semestri tugatib ikki haftalik ta'tilga chiqishlari qulayroq ekanligi hisobga olindi va hozirgi paytda 1 semestr 17 hafta, ikkinchi semestr umumiy 23 hafta qilib qabul qilindi.

O'rta maxsus kasbhunar kollejlarning tayanch o'quv rejalari umumiy 4560 soatdan 80220 soati ta'lim muassasasi ilmiy pedagogik kengashi qarori bilan kiritiladigan fanlar uchun ajratiladi.

Ta'lim muassasalari, o'quvchilarning haftalik yuklamasi 54 soatni tashkil etadi. Bundan 16 soatni mustaqil ishlashga ajratiladi. Ta'lim muassasalari ilmiy pedagogik kengashlariga ishchi o'quv rejalari tuzishda tayanch o'quv rejalari ta'lim standartlari talablari doirasida 15-20 foizgacha o'zgartirish huquqi berilgan. Quyida akademik litseylar va kasbhunar kollejlari uchun tayanch o'quv rejalari va tarkibi jadvali keltirilgan.

Akademik litsey tayanch o'quv rejasi o'quv jarayoni grafigida nazariy o'quv amaliyoti va ta'til, uchinchi kurs yakunida davlat attestatsiyasi belgilangan bo'lib, u quyida ko'rsatilgan kasbhunar kollejlari o'quv grafigiga o'xshab ketadi. Faqat litseylarda ishlab chiqarish amaliyoti ko'zda tutilmagan.

Akademik litseylar o'quv rejasi

№	Fanlar	Soatlar	Umumiy yuklamaga nisbatan % hisobida
1	Umumta'lim fanlari	1940	42,5
2	Chuqurlashtirib o'tiladigan fanlar	1400	30,7
3	Qo'shimcha chuqurlashtirib o'tiladigan fanlar	650	14,2
4	Maxsus fanlar	230	5,0
5	Davlat attestatsiyasi	70	1,6
6	Fakultativ kurslar	270	6,0
	Jami:	4560	100

Kasb hunar kollejlari o'quv rejasi akademik litseylar o'quv rejasidan farq qilib, ularda ajratilgan soatlarning asosiy qismini kasbiy ta'lim fanlari tashkil etadi. Shu bilan birga umumta'lim va maxsus fanlari soatlari akademik litseylarning soatlari bilan deyarli farq qilmaydi.

Kasb hunar kollejlari o'quv rejasi

№	Fanlar	Soatlar	Umumiy yuklamaga nisbatan% hisobida
1	Kasbiy ta'lim fanlari	1960	43,0
2	Umumta'lim fanlari (umum kasbiy va maxsus fanlari)	1180	25,9
3	O'quv amaliyoti	600	13,1
4	Ishlab chiqarish amaliyoti	648	14,2
5	Davlat attestatsiyasi	76	1,7
6	Kollej ilmiy –uslubiy kengashi qarori bilan kiritiladigan fanlar	96	2,1
	Jami:	4560	100

O'quv rejani ishlab chiqish jarayonida «umumta'lim fanlari» blokiga ajratilgan soatlar o'zgarmasligiga, hamda fanlar o'rtasidagi uzviylik va fanlararo izchillik tamoyillariga amal qilish lozim. Soatlarni semestrlar va haftalarga taqsim qilishda hamda umumiy soatlarni hisoblash jarayonida vertikal va gorizontol soatlar bir-biriga to'g'ri kelishiga e'tibor berish kerak.

O'quv jarayoni grafigini tuzishda o'quvchitalabalar nazariy darsga, o'quv amaliyotiga yuborilishi, ta'tilga chiqishi, bitiruv oldi amaliyoti oliy o'quv yurtlarida esa bulardan tashqari bitiruv malakaviy ishi yozish va uni himoya qilish lozimligini oldindan bilishlari lozim.

O'quv rejadagi fanlarning kurslar va semestrlarga taqsimotini, nazariy va amaliyotga taqsimlanishi, haftalik va yillik yuklamalar taqsimoti amalga oshiriladi. Reja bo'yicha o'rganiladigan fanlar bo'yicha texnologik xarita tuziladi.

Oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishida o'qishning normativ muddati 4 yil. Nazariy o'qish 136 hafta. Nazariy o'qish $136 \times 54 = 7344$ soat. Bir yilda 2 semestr o'qiladi, har ikki semestr ham 20 haftalik.

Attestatsiya 13 19 haftagacha.

Amaliyot o'tish 12 24 haftagacha.

Ta'til 27 36 haftagacha (bitirgandan so'nggi 4 haftani ham qo'shib)

Bitiruv malakaviy ishiga 5 haftagacha vaqt ajratiladi, hammasi bo'lib, bakalavriat yo'nalishida o'qitgan talabaga 1 kursga qabul qilinib, institutga qadam qo'yganidan boshlab, bitirib ketguncha belgilangan muddat 204 haftani tashkil qiladi.

O'rganiladigan ta'lim fanlarining tarkibi qo'yidagi bloklarga bo'lingan bo'lib;

Iblok. Gumanitar va ijtimoiy – iqtisodiy fanlar: 1689 soat yoki umumiy belgilangan vaqtning 25% ini tashkil qiladi.

IIblok. Matematika va tabiiy fanlar: ta'lim yo'nalishiga ko'ra 700 soatdan 1836 soatgacha bo'lib, taxminan 9% dan 25% ini tashkil etadi.

IIIblok. Umum mutaxassislik fanlari ta'lim yo'nalishiga ko'ra umumiy ajratilgan vaqtning 50% gacha etadi.

VI blok. Maxsus mutaxassislik fanlari 10% gacha.

V blok. Maxsus fakultativ fanlar 5% gacha etadi.

Oliy o'quv yurtlari o'quv rejasi modeli

№	Fanlar	Soatlar	Umumiy yuklamaga nisbatan % hisobida
1	Gumanitar va ijtimoiy – iqtisodiy fanlar	1836	25,0
2	Matematik va tabiiyilmiy fanlar	906	10,7
3	Umumkasbiy fanlar	3418	48,2
4	Ixtisoslik fanlari	734	10,0
5	Qo'shimcha fanlar	450	6,1
	Jami:	7344	100

O'quv yuklamasining maksimal darajasi auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlar bilan birgalikda haftasiga 54 soat belgilangan. Auditoriya mashg'ulotlarining maksimal hajmi haftasiga 36 soat.

Akademik erkinlik va talabalarni o'z ustida ishlashga o'rgatish oliy o'quv yurti faoliyatining asosini tashkil etadi. Tendentsiya shundayki, nazariy kurs ta'limga ajratilgan vaqtning 15% atrofida. Qolgan vaqtlar, seminar ilmiy faoliyat, mustaqil ishlarni bajarish, talabalarni o'z ustida ishlashi kabilardan tashkil topadi. Oliy o'quv yurtida, ayniqsa, talabalarni o'z ustida mustaqil ishlashiga alohida diqqat qaratiladi.

O'quv jarayonida texnologik xarita

Texnologik xarita ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishda texnologik operatsiyalar ketmaketligini yorituvchi texnik hujjat.

Texnologik operatsiyalar esa ishchi tomonidan o'zining ish o'rnida bajariladigan yakuniga etkazilgan harakat ko'rinishidagi texnologik jarayonning bir qismi.

Texnologik xaritada ana shu operatsiyalar va ularni qanday ketmaketlikda qanday bajarilishi ko'rsatiladi. Xuddi mahsulot ishlab chiqarishda bo'lganidek o'quv yurtlarining «mahsuloti» ko'zda tutilgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan yoshlardir. Xaritada ana shu jarayon, unda bajariladigan «operatsiya»lar ketmaketligi, muddati ko'rsatiladi.

Texnologik xarita butun o'quv jarayonini tashkil etish rejasidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tayyorlanadigan mutaxassislar mehnat bozori talabiga mos bo'lishi zarur. Ta'lim bozori esa iqtisodiyot, mamlakatga xizmat qilishi mehnat bozori bilan bog'lanishi zarur.

Mamlakat uchun zarur bo'lgan mutaxassislar qanday talabga javob berishi zarurligi Davlat ta'lim standartlarida o'z ifodasini topadi. Bozor talabiga ko'ra oliy o'quv yurtlari tomonidan yangi dasturlar taklif qilinishi va ular o'quv–metodik kengash va oliy ta'lim vazirligi tomonidan qo'llabquvvatlanib tasdiqlangach, barcha oliy o'quv yurtlari tomonidan foydalanilishi mumkin. Qabul qilingan davlat standartlariga muvofiq ravishda o'tiladigan fanlar aniqlanadi. Fanlar umumta'lim va mutaxassislik fanlariga bo'linib, har ikki guruhda ham majburiy o'qitilishi zarur va tanlab olinadigan fanlardan iborat.

Har bir o'quv yurtining o'quv bo'limi mutaxassisliklar bo'yicha o'quv jarayoni grafigini ishlab chiqadi. Bu grafikka ko'ra nazariy ta'lim, amaliyot, oraliq baholash, davlat attestatsiyasi va boshqalarning muddatlari belgilanadi. Har bir fan bo'yicha kafedra tomonidan ta'lim yo'nalishi bo'yicha fanlarga ajratilgan soatga ko'ra ishchi o'quv dasturi bo'yicha texnologik xarita ishlab chiqiladi. Bu xaritada o'tiladigan fanning mavzulari, mavzu bo'yicha umumiy soatlar hamda ularni o'quv shakllari bo'yicha taqsimlanishi ko'rsatiladi.

Fan bo'yicha o'tiladigan ma'ruza soatlari, ularda tarqatma materiallardan foydalanish, amaliy (seminar) mashg'ulotlari, ularda interfaol metodlarini qo'llash rejasi, talabalar bilimni baholash shakli, mavzu bo'yicha mustaqil ish va uni baholash shakli, asosiy o'quv adabiyotlari ishchi o'quv dasturida ko'rsatilgan va nomerlangan adabiyotlarni tartib raqami beriladi. Xaritada fan bo'yicha o'tiladigan mavzular ketmaketlikda hamda har bir semestrda 2 marta oraliq nazorat o'tkazish va uning natijalarini akadem guruh jurnallarida rasmiylashtirish muddatlari ham ko'rsatiladi. Bu muddatlar o'quv jarayonini tashkil etish grafigi va tuzilgan dars jadvali asosida belgilanadi. Texnologik xaritani qanday ko'rinishda bo'lishini quyidagi Toshkent Moliya instituti «Umumiqtisodiy nazariya va iqtisodiy pedagogika» kafedrasidan tayyorlangan texnologik xarita (qisqartirilgan varianti) orqali ko'rish mumkin:

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Toshkent Moliya instituti

«Umumiqtisodiy nazariya va iqtisodiy pedagogika» kafedrası

Kafedra tomonidan ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi)ning IV kurs 78semestrída o'qitiladigan «Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi» fani bo'yicha

O'QUV – USLUBIY (TEKNOLOGIK) XARITA

Tuzuvchilar: prof. Tojiboeva D.

Kafedra majlisida tasdiqlandi: Ba'onnoma № _____ “ _____ ” _____ 200__ y. Kafedra mudiri dots. Jo'raev T.T. _____

Fakultet dekani prof. Karimov F.Sh. _____ O'quv bo'limi boshlig'i dots. Boymurotov T. _____

Eslatma: Xarita 2 nusxada tuziladi. Nusxalari kafedrada va o'quv bo'limida saqlanadi.

Haftalar t/r	Fanning mavzulari (ishchi o'uv dasturi bo'yicha) va ba'olash turlari (JB, OB, YaB)	Mavzu bo'yicha umumiy soatlar	Mash'ulot turlari bo'yicha rejalashtirilgan va lo'oiy bajarilgan yuklama va ba'olash shakllari:										Mavzu bo'yicha bajarilgan umumiy soatlar	Mavzu bo'yicha asosiy o'uv adabiyotlari (ishchi o'uv dasturiga asosan) tartib ra'omida (1, 15, 21 va .)			
			ma'ruza	shu jumladan, taro'atma materiallar asosida	Ba'olash shakli	amaliy (semi nar) mash' ulot	shu jumladan, taro'atma materiallar asosida	Ba'olash shakli	mustao'il ish	Ba'olash shakli	reja	r			l	r	l

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Maxsus (io'tisodiy) fanlarni o'qitish metodikasi fanining predmeti va ilmiy asoslari	12	4		1,32		ball	4		1,3 2		ball	4		ball		1,2,3,4,5,6,7,10,19
2	Uzluksiz ta'lim tizimida dars o'tishning asosiy xususiyatlari	6	2		0,66		ball	2		0,6 6		ball	2		ball		1,2,3,4,5,6,7,17,21,23
3	Pedagogik texnologiya va dars o'tish metodikasi	6	2		0,66		ball	2		0,6 6		ball	2		ball		1,2,3,4,5,6,7,8,10,17,19,22,24
4	Io'tisodiy fanlarni o'rganishda o'qilgan metodlar va ularni tanlash mezoqlari	12	4		1,32		ball	4		1,3 2		ball	4		ball		10,11,20,21,25
5	va hokazo	6	2		0,66		ball	2		0,6 6		ball	2		ball		10,11,12,13,14,15,16,23,25,26

Oraliq baholash ballarini akadem guruh jurnallarida qayd etish

Ta'til. Talabalarning reyting ballarini akadem guruh jurnallari va qaydnomalarda rasmiylashtirish

Tuzilgan texnologik xarita kafedra majlisida tasdiqlanadi hamda majlis bayonnomasi tartib raqami qo'yilib, kafedra mudiri, fakultet dekani, o'quv bo'limi boshlig'i tomonidan imzolanadi. Xarita 2 nusxada tuziladi. Nusxalarni kafedra va o'quv bo'limida saqlanadi.

Xaritaning aslidan olingan nusxa fan bo'yicha dars beruvchi o'qituvchi qo'lida bo'lib, rejada belgilangan dars va mustaqil ishlarni haqiqatda bajarilishi bilan kuzatib, nazorat qilib boriladi.

Texnologik xarita o'quv dasturi asosida o'tiladigan fanlardan tashqari har bir mavzu, har bir dars bo'yicha ham ishlab chiqiladi. (Ularni qanday ishlab chiqilishini biz ma'ruza va seminar darslari misolida ko'rganmiz.(V bob 4§, VI bob 3§.)

Dars jarayonini rejalashtirish va tashkil qilishda kalendar reja ham muhim o'rin tutadi. Kalendar reja odatda o'quv dasturi, o'quv texnologik xarita va dars jadvali asosida tuziladi.

O'quv dasturi bo'yicha o'rganiladigan fandan kalendar reja, har bir o'qituvchi tomonidan har bir akademguruh uchun tuzilib, unda mavzular bo'yicha ajratilgan soat va uni ma'ruza, amaliy(seminar) mashg'uloti, mustaqil ishlar bo'yicha taqsimlanishi bo'yicha reja bo'yicha o'tiladigan sana va soati, haqiqatda bajarilishi ko'rsatiladi.

Kalendar reja orqali har bir mavzuni belgilangan muddat va ajratilgan soat bo'yicha dars o'tishni nazorat qilish amalga oshiriladi.

3§. O'quv majmuasi va uning tarkibi, o'quv dasturining tutgan o'rni

Fanni o'rganish uchun rejalashtirilgan mavzular ta'lim standartlaridan kelib chiqqan holda, qo'yilgan maqsadga ko'ra o'quv dasturida o'z ifodasini topadi.

O'quv dasturi fanni o'rganish bo'yicha hujjat hisoblanib, bo'lajak mutaxassisga qo'yilgan talablarga mos holda ta'lim mazmunini va uni o'quvchi, talabalar tomonidan o'zlashtirishni tashkil etish usullarini aks ettiradi.

O'quv dasturlari alohida o'quv predmetlari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar mazmuni va hajmini, ularni o'rganish ketmaketligini belgilaydi.

Har bir mavzu bo'yicha fan uchun ajratilgan soatdan kelib chiqqan holda, mavzuning mazmunini o'zlashtirish uchun uning xususiyatlarini, mavzuni murakkabligi, o'zlashtirish zarur bo'lgan masalalar, qo'yilgan muammo va boshqalarni hisobga olib o'quv jarayonini tashkiliy shakllari bo'yicha vaqt ajratiladi.

Har bir mavzu o'rganiladigan fanning shu mavzu doirasidagi qisqacha mazmunini ifodalaydi.

Dastur fanning mohiyatidan kelib chiqqan holda hamda tarmoq standartlariga muvofiq ravishda shu fan o'quvchitalabalarda qanday bilim va ko'nikmalarni shakllantirilishi zarurligidan kelib chiqqan holda tayyorlanadi. O'quv dasturi namunaviy va ishchi o'quv dasturidan iborat bo'lib, ishchi o'quv dasturi namunaviy dastur asosida tuziladi.

O'quv dasturlari quyidagi talablarga javob berishi zarur:

Dastur aniq qoidaga asoslangan bo'lishi kerak. Jamiyat taraqqiyotining tamoyillariga asoslangan holda o'quv dasturini ishlab chiqish metodikasiga muvofiq bo'lishi zarur. O'quv dasturi ishlab chiqishga qo'yiladigan talablarga javob berishi, unga muvofiq o'quv dasturi tarkibini belgilash lozim.

Ilmiylik printsiptiga asoslanishi. Dastur ilmiy jihatdan tekshirilgan, ishonchli dalillar, kuzatishlar, manbalar va materiallar asosida tuziladi.

O'quv dasturlari ishlab chiqishda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» asosida respublikada joriy etilgan uzluksiz ta'lim tizimining ta'lim turlari (o'rta maxsus, kasbhunar ta'limi, bakalavriat, magistratura) o'rtasidagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, fanlarda mavzular ketmaketligiga, oddiydan murakkabga, xususiydan umumiylikka o'tib borishga, ta'lim turlari bo'yicha mavzular takrorlanmasligiga alohida e'tibor qaratish kerak.

Dastur fan, texnika, texnologiyaning so'nggi yutuqlari, ta'lim tizimining rivojlanishi, jahon tendentsiyasini hisobga olishi zarur.

Tarixiylik va zamonaviylik. Dasturda fan rivojlanishining xususiyatlari, hissa qoʻshgan olimlar, tarixiy shaxslar faoliyati ham aks ettirilishi, hozirgi rivojlanishi darajasiga muvofiq bilim berishni koʻzlagan boʻlishi zarur.

Gumanitarizm va milliylik. Dastur insonparvarlik, xalqparvarlik, ezgulik gʻoyalarini ustun qoʻyib, milliy gʻurur, milliy qadriyatlarni hisobga olish, ularga amal qilishni targʻib qilish, mamlakatning rivojlanishini ilmiy asoslangan holda bayon qilishni koʻzda tutishi kerak.

Izchillik va nazariya bilan amaliyot birligini taʼminlash. Dastur aniq mazmun va mantiqiy qoidalarni oʻzida aks ettirishi, umumiy oʻrta taʼlim va oliy taʼlimga taalluqli mutanosib fan dasturlari bilan muvofiqlashtirish, qoʻyilgan mavzularning mantiqiy izchilligini taʼminlash, fanni hayot bilan, nazariyani amaliyot bilan uzviy bogʻlaydigan uslubiyatga rioya qilishi zarur.

Xalqaro standart va raqobatbardoshlik. Rivojlangan xorijiy davlatlarda oʻrganilayotgan ana shu fan boʻyicha amalda boʻlgan oʻquv dasturlari bilan taqqoslash, munozara qilish, tajriba almashish asosida, rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan ilgʻorlikni taʼminlashga qaratilishi zarur.

Dasturda fanning nomi.

Mohiyatidan kelib chiqqan holda hamda davlat taʼlim standartlariga, mehnat bozori talabiga muvofiq ravishda fanni oʻqitishdan asosiy maqsad, shu fan oʻquvchi, talabalarda qanday bilim va koʻnikma shakllantirishi koʻrsatiladi.

Dasturlar ikki: namunaviy va ishchi oʻquv dasturlariga ajratiladi.

Namunaviy oʻquv dasturi fanni oʻrganishdan qoʻyilgan maqsad, fanning asosiy mazmuni, bajaradigan vazifalarini ifodalaydi. Namunaviy oʻquv dasturi tarkibiy jihatdan oʻz ichiga: kirish, asosiy qism: maʼruza, seminar, tajriba darslari va mustaqil ish uchun koʻrsatmalar, kurs ishlari boʻyicha koʻrsatmalar, tavsiya etiladigan adabiyotlar roʻyxatini oladi.

Namunaviy dastur davlat taʼlim standartlariga oʻzgartirishlar kiritilgan taqdirda yoki oʻzga hollarda 3 yilda bir marta qayta ishlab chiqilishi va qabul qilingan tartibga asosan qayta ekspertiza va tasdiqdan oʻtishi zarur.

Namunaviy oʻquv dasturi tasdiqlangan va roʻyxatga olingan kundan boshlab amalga kiritiladi.

Namunaviy dastur asosida ishchi oʻquv dasturi ishlab chiqiladi.

Ishchi oʻquv dasturida namunaviy dasturdan farqli ravishda fan boʻyicha mavzular rejasi qismida mavzular nomi, ajratilgan jami soatlar, dars oʻtish, mashgʻulot turlari: maʼruza (nazariy), seminar (amaliy mashgʻulot), mustaqil ishga ajratilgan soatlar jadval tarzida keltiriladi.

Maʼruza mashgʻuloti hamda seminar mashgʻuloti mavzularida har bir mavzuda oʻrganilishi zarur boʻlgan mavzuning oʻquv maksadidan kelib chiqib, qisqacha mazmuni beriladi. Mavzuni oʻrganish va oʻzlashtirish uchun zarur boʻlgan adabiyotlar roʻyxati raqamlarda ifodalanadi.

Shu fanni oʻqitish boʻyicha lozim boʻlgan oʻquv vositalari, koʻrgazmali namoyish materiallari, oʻquv filmlari va boshqa didaktik materiallar roʻyxati keltiriladi.

Dasturning «oʻzlashtirishni nazorat qilish» qismida, fanni oʻzlashtirish boʻyicha baholash metodlari va shakllari koʻrsatiladi.

«Foydalanilgan adabiyotlar» qismida oʻquvchitalabalar tomonidan fanni oʻrganish va oʻzlashtirish uchun lozim boʻlgan adabiyotlar roʻyxati beriladi.

Ishchi oʻquv dasturiga muvofiq ravishda mashgʻulot(seminar darslari) rejasi, mustaqil ishlar va oʻquv kompleksi tarkibiga kiruvchi boshqa ishlar ishlab chiqiladi.

Fanning har bir mavzusi boʻyicha qoʻyilgan maqsad, mavzuning xususiyatidan kelib chiqqan holda dars oʻtish metodini oʻqituvchining oʻzi tanlaydi.

Shunday qilib, har bir fan boʻyicha oʻquvslubiy majmua ishlab chiqiladi.

Oʻquvslubiy majmua – bu yagona metodologiya boʻyicha oʻrganiladigan fanning mazmuni va uning xususiyatlariga koʻra oʻqitishni tashkil etish bilan bogʻliq boʻlgan taʼlim mazmunini va oʻzlashtirish jarayonini amalga oshirishda qatnashuvchi barcha vositalarni oʻz ichiga oladi.

Oʻquvslubiy majmuaning tarkibi quyidagilarni amalga oshirishga qaratilgan:

- taʼlimning maqsadi (oʻqitishdan maqsad nima? nima uchun oʻqitamiz?);

- ta'limning mazmuni (nimani o'qitamiz? nimani o'rgatamiz?);
- ta'lim metodlari (qanday qilib o'qitamiz?);
- ta'lim vositalari (nimalar orqali, qanday vositalar orqali o'qitamiz?).

O'quvslubiy majmuaning komponentlari vazifalarni eng ma'qul tarzda, ya'ni eng optimal variantini aniqlash muammosi majmuaning tuzilishini tanlash bilan uzviy bog'liq. O'quvslubiy majmuaning tuzilishiga bog'liq ravishda uning komponentlari, vazifalari ham o'zgarib boradi.

Hozirgi paytda o'quvslubiy majmua tarkibi:

1. Fan bo'yicha namunaviy dastur.
2. Fan bo'yicha ishchi – o'quv dasturi.
3. Texnologik xarita.
4. Dars o'tish kalendar rejasi.
5. Seminar darslari rejasi.
6. Ma'ruzalar matni.
7. Asosiy tayanch tushunchalar.
8. Masala mashqlar, testlar.
9. Fan bo'yicha oraliq, joriy, yakuniy baholash mezonlari.
10. Yozma ishlarni baholash mezonlari.
11. Fan mavzulari bo'yicha tayyorlangan slaydlar, chizmalar va boshqa namoyish etiluvchi materiallar.
12. Amaliy ish o'yinlari.
13. Kurs ishi mavzulari.
14. Referat mavzulari.
15. Bitiruv malakaviy ish mavzulari.
16. Yozma ish savollari va boshqalardan iborat.

Fanning xususiyatlari va qo'yilgan maqsaddan, mutaxassislarni tayyorlashda fanning tutgan o'rnidan kelib chiqqan holda mazkur ro'yxat qisqarishi yoki qo'shimchalar qo'shilishi mumkin.

Masalan, bitiruv malakaviy ish mavzulari faqat mutaxassislik fanlari bo'yicha qo'shiladi. O'quvslubiy majmua albatta fanni o'rganishdan qo'yilgan asosiy va qo'shimcha maqsadlarni to'la amalga oshirilishiga katta yordam beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Standart, davlat ta'lim standartlari, ta'lim standartlarining maqsadi, ta'lim standartlarining vazifalari, tayanch o'quv rejalari, texnologik xarita, namunaviy o'quv dasturi, ishchi o'quv dasturi, kalendar reja, o'quvslubiy kompleks.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Davlat ta'lim standartlari deganda nimani tushunasiz? Ularni ishlab chiqish zaruriyati nimada?
2. Davlat ta'lim standartlarining maqsadi va vazifalarini aytib bering.
3. O'quv jarayonini tashkil etishda tayanch o'quv rejalari qanday rol o'ynaydi?
4. Texnologik xarita nima, u qanday tuziladi? Umuman olganda, texnologik xarita kerakmi?
5. Ishchi o'quv dasturi nima? U namunaviy o'quv dasturidan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
6. Kalendar reja qanday tuziladi? Siz fan bo'yicha mustaqil ravishda uni tuza olasizmi?
7. O'quvslubiy kompleksi (majmuasi) nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?

XX bob. BUXGALTERIYA HISOBI FANIDAN DARS O'TISH METODIKASI

1§. Fanning xususiyatlari va dars o'tish metodlarini tanlashda ularni hisobga olish

Har bir fan, jumladan, iqtisodiy fanlar, mutaxassislik fani sifatida buxgalteriya hisobi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Biz har bir fanning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olganimizdagina samarali dars o'tish metodini tanlaymiz, muvofiq ravishda o'quvchi, talabalarni darsga faol qatnashishini ta'minlashimiz mumkin.

Har bir fanning boshqa fanlardan farqlanuvchi xususiyati, eng avvalo, uning predmeti, fanning oldiga qo'yilgan maqsadi, funktsiya va vazifalarida o'z aksini topadi.

Iqtisodiy yo'nalishdagi fanlar orasida mutaxassislik fanlaridan biri bo'lgan «Buxgalteriya hisobi» fani ham kelib chiqish tarixi, predmeti va funktsiyalari, vazifalariga ko'ra boshqa iqtisodiy fanlar orasida o'ziga xos o'rin tutadi, ajralib turadi. Buxgalteriya hisobi (nemischa buxgalteriya, halten tutmoq) kitob yuritish ma'nosini bildiradi. Ya'ni, kitob tutib, hisob ishlarini yuritish. Hisob kitob yuritish zaruriyati, ma'lumki, tovar – pul munosabatlari vujudga kelib, rivojlanishi bilan bog'liq.

Tovar ishlab chiqarish, ayirboshlashning rivojlanishi, qilingan xarajatlarni hisoblash, olingan daromad bilan taqqoslash zaruriyatini keltirib chiqargan. Hisob yuritish taxminan 4 ming yil avval yuzaga kelgan. Taraqqiyot natijasida ishlab chiqarish, ayirboshlash rivojlangan, o'z navbatida u hisob kitob ishlariga yangi talablar qo'ygan, rivojlanishiga olib kelgan. Inson doimo vujudga kelgan qiyinchiliklar, to'siqlarni zaruriyat tufayli bartaraf qilish yo'llarini topadi, natijada yangi ixtirolar qilinadi, yangiliklar yaratiladi. Hisob kitob ishlari ham bundan mustasno emas. Ana shu zaruriyatning oqibatida buxgalteriya hisobini fan sifatida shakllanishi va uni o'rganish predmetini belgilab berdi.

Buxgalteriya hisobi fanining predmeti bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning pul ifodasida aks ettiriladigan xo'jalik mablag'lar manbalari, ularning xo'jalik yuritish jarayonidagi harakati, moliyaviy natijalari, ya'ni ulardan foydalanish haqidagi axborotlarni shakllantirish hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobi ichki boshqaruv va tashqi iste'molchilar uchun joriy va yakuniy ma'lumotlarni tayyorlash va ularga taqdim qilish maqsadida amalga oshiriladigan uzluksiz va o'zaro bog'liq kuzatishlar, o'lchovlar, ro'yxatga olish, ma'lumotlarni qaytadan ishlab chiqish va korxonalar, birlashmalar va muassasalarning xo'jalik faoliyati ustidan nazorat o'tkazish tizimi.

Buxgalteriya hisobi mikromiqyosda har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektdan tortib, makromiqyosda mamlakat, kolaversa megamiqyos jahon mamlakatlari miqyosigacha axborot bilan ta'minlaydi. Hisobkitoblarga ko'ra, barcha axborotlarning 3/4 qismini buxgalteriya hisobi beradi. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt ana shu axborotlardan foydalanadi. Buxgalteriya hisobi boshqarish faoliyatini nazorat va tahlil qilish, qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

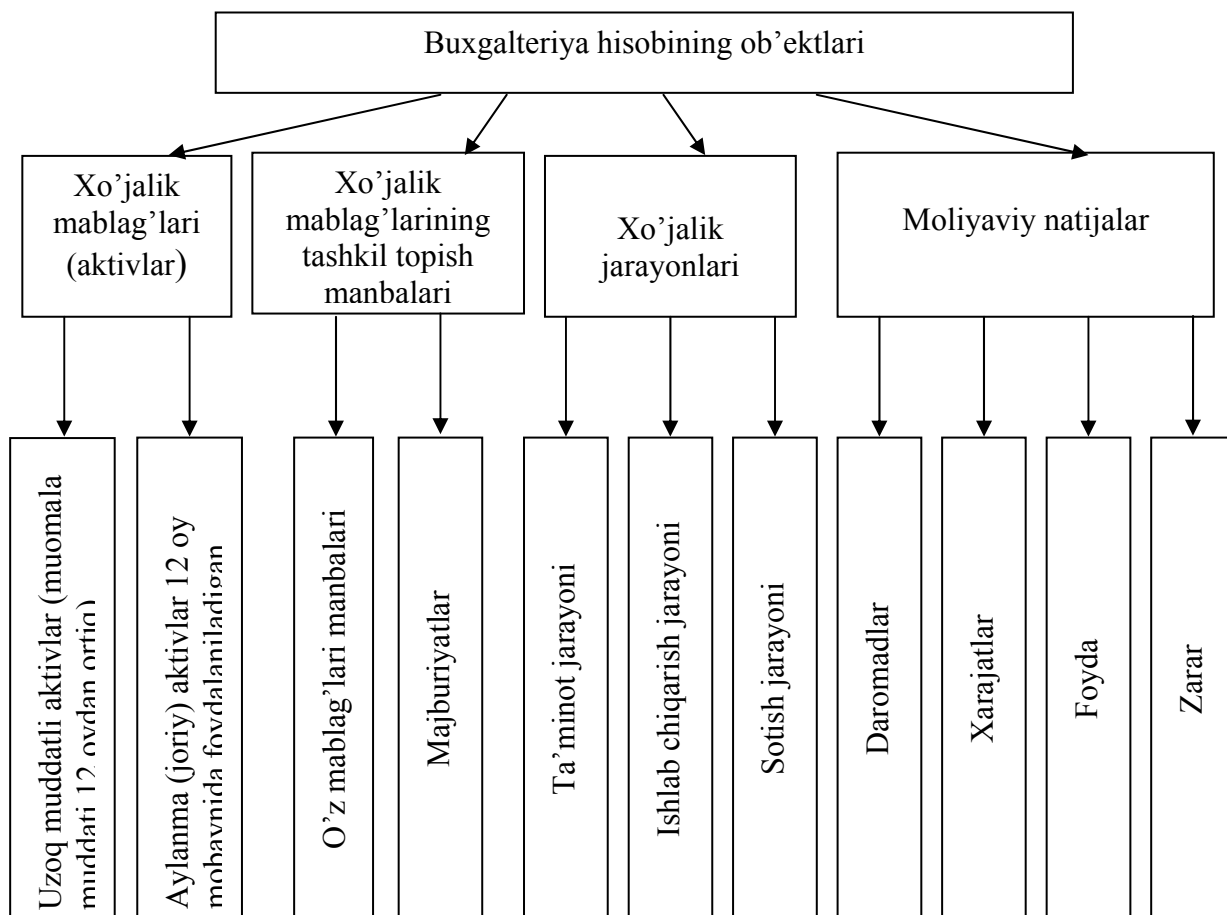
Buxgalteriya fani predmetining xususiyatlari uning maqsadi va funktsiyalarida aks etadi. Buxgalteriya hisobining maqsadi O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunda quyidagicha ifodalangan: "Foydalanuvchilarni o'z vaqtida to'liq va aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axboroti bilan ta'minlashdir"¹.

Ana shu axborotlarsiz mikromiqyosdan, ya'ni korxonalar, firmalar miqyosidan boshlab, to makromiqyos, ya'ni mamlakat miqyosigacha to'g'ri qaror qabul qilib bo'lmaydi. **Axborot to'plash, umumlashtirish** buxgalteriya hisobi yuritish asosida amalga oshiriladi. Buxgalteriya fani, ana shu **jihati bilan boshqa barcha iqtisodiy fanlardan ajralib** turadi. Buxgalteriya fanining predmeti uning funktsiyalarida yanada yaqqolroq ko'rinadi. Ular yuqoridagi chizmada o'z aksini topgan.

Buxgalteriya hisobining asosiy vazifalari esa quyidagilar:

¹ O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonun, 1- modda.

- Xo'jalikda sodir bo'ladigan xo'jalik muomalalarini buxgalteriya hujjatlarda o'z vaqtida rasmiylashtirish;
 - buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida aktivlarning holati va harakati, mulkiy huquqlar va majburiyatlar haqida to'liq va ishonchli ma'lumotlarni shakllantirish;
 - samarali boshqarish maqsadida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish;
 - moliyaviy hisobotni o'z vaqtida tuzish va tegishli organlarga taqdim etish;
- Buxgalteriya hisobining ham o'z ob'ektlari va sub'ektlari bor. Buxgalteriya hisobining ob'ektlari quyidagicha:

Buxgalteriya hisobining sub'ektlari «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunda ko'rsatilgan. Qonunning 3 moddasiga binoan qaerda joylashganligidan qat'iy nazar, O'zbekiston Respublikasi hududida ro'yxatga olingan barcha xo'jalik sub'ektlari, filiallari, vakolatxonalari va boshqa tarkibiy bo'limlari hisob sub'ektlari hisoblanadi.

Yuridik shaxs hisoblanmaydigan, ammo bankda schyotga va tugallanmagan balansga ega bo'lgan xo'jalik sub'ektlari ham buxgalteriya hisobi sub'ektlari hisoblanadi va ular "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq hisob yuritadilar.

Fanni o'rganishda shu jihatlar, ya'ni hisobning ob'ektlari va sub'ektlariga ham diqqat qaratish lozim.

Buxgalteriya hisobi o'zining predmetiga mos fanni o'rganish metodlaridan foydalanadi. **Bu metodlar aynan fanni o'rganish xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.**

1. Hujjatlashtirish

Buxgalteriya hisobi ob'ektlari ustidan yoppasiga va uzluksiz kuzatishlarni amalga oshirish imkonini beradigan axborotlarni dastlabki aks ettirishdir. Buxgalteriya hisobining asosini hujjatlashtirish tashkil etadi. Yuz bergan har qanday muomala o'z vaqtida va xatosiz hujjatlarda aks ettirilishi kerak.

2. Inventarizatsiya

Xo'jalik yuritish jarayonida bo'lib o'tayotgan barcha hodisalarni hujjatlashtirish orqali qayd qilib bo'lmaydi. (masalan: tabiiy yo'qotish). Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan haqiqat o'rtasidagi tafovutni bartaraf qilish maqsadida inventarizatsiya o'tkaziladi. Aniqlangan tafovut, ya'ni mablag'larni ortiqcha yoki kam chiqishi tegishli dalolatnomalarda rasmiylashtiriladi va hisobda aks ettiriladi.

3. Baholash

Baholash hisobi mablag'lar, ularni tashkil topish manbalari va xo'jalik jarayonini pul o'lchovida ifodalash usulida namoyon bo'ladi. Natura o'lchovidagi mulklarni qiymat o'lchoviga keltirish va bir xil o'lchovda aks ettirish hamda umumlashtirish uchun foydalaniladi.

4. Kalkulyatsiya

Sarflangan xarajatlar va ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat), bajarilgan ish birligini tannarxi(o'rtacha xarajatlar)ni aniqlash, xo'jalik jarayonini boshqarish uchun, uni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni hisoblab chiqish, ishlab chiqarish xarajatlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

5. Hisobvaraqlar tizimi

Hisobvaraqlar tizimi hisob ob'ektlarini ularning iqtisodiy mezonlariga ko'ra guruhlashtirishga asoslanadi. Xo'jalik yuritish jarayonida amalga oshirilgan turli muomalalar hisobvaraqlarda aks ettiriladi va hisobvaraqlar tizimidan foydalanib, mazmuniga ko'ra umumlashtiriladi.

6. Ikki yoqlama yozuv

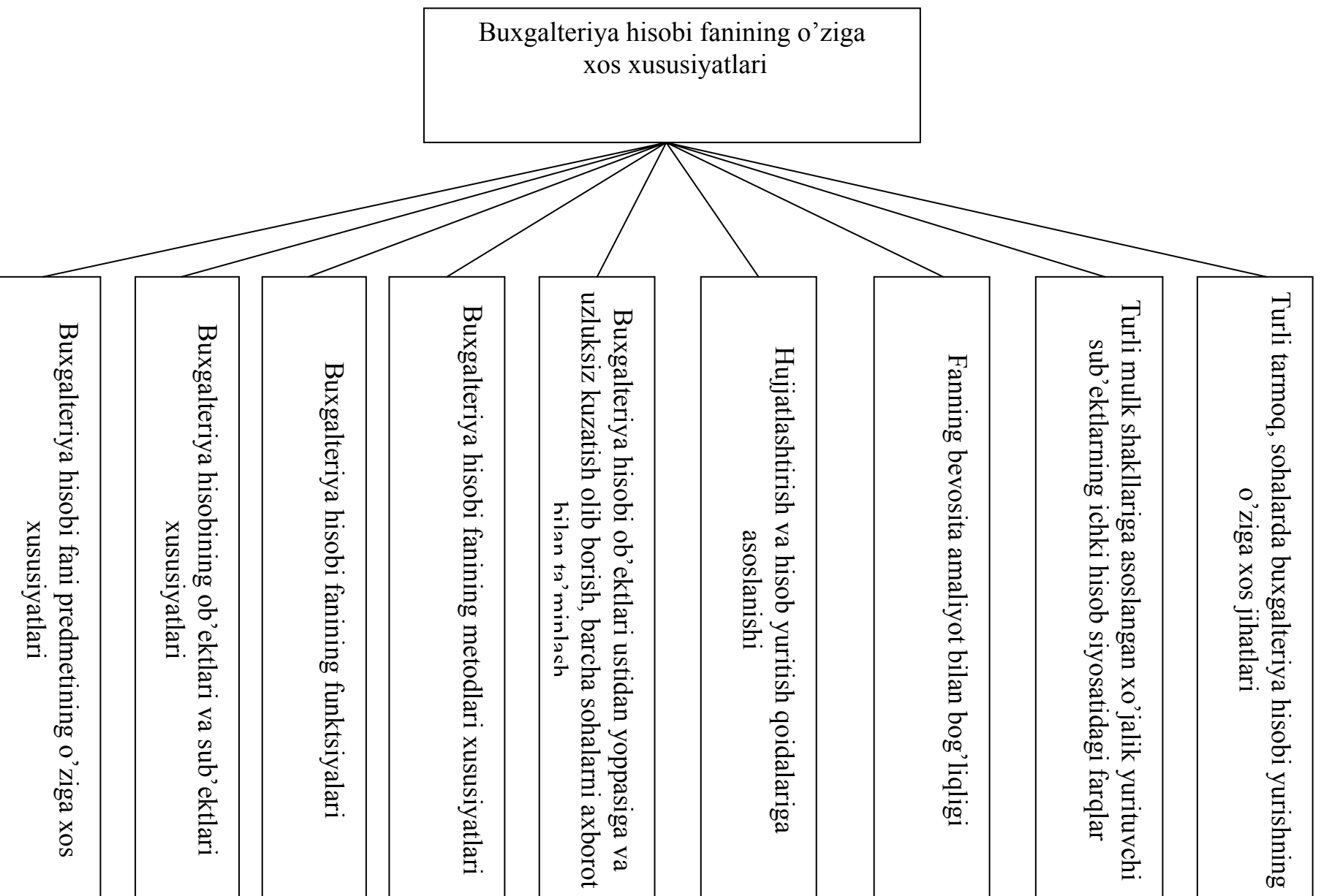
Xo'jalik yuritish jarayonida yuz bergan muomalalarni hisobvaraqda aks ettirishning muhim xususiyati shundaki, muomalada aks etgan summa bir vaqtning o'zida kamida ikkita hisobvaraqda aks ettiriladi. Ikki yoqlama yozuv har bir xo'jalik muomalasi natijasida yuzaga keladigan hodisani o'zaro bog'laydi. Aynan ikki yoqlama yozuv hisob-kitob ishlari to'g'ri bajarilayotgani yoki hisoblashda xato qilinganligini aniqlash imkonini beradi.

7. Buxgalteriya balansi

U xo'jalik mablag'lari va manbalarini ma'lum bir sanaga bo'lgan holatini aks ettirish metodi hisoblanadi. Balans, ya'ni xo'jalik mablag'lari harakatini aks ettirishning bunday tartibi ularning barcha yig'indisini o'zaro bog'langan holda bir butun tarzda ko'rish imkonini beradi. Korxonada faoliyatini tahlil qilishni engillashtiradi.

8. Hisobot

Ma'lum davrga bo'lgan xo'jalik faoliyati jarayonida sodir bo'ladigan voqea ko'p sonli muammolarni kuzatish imkonini

beribgina qolmay, ilmiy asoslangan boshqaruv echimlarini ishlab chiqarish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni iqtisodiy jihatdan umumlashtirish imkonini beradi.

Xo'jalik yuritish jarayonida yuz bergan muomalalarni iqtisodiy mazmuniga ko'ra umumlashtirish, guruhlashtirish, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlovchi, aks ettiruvchi shakllar yig'indisi tarzida ifodalanadi, ya'ni hisobot tayyorlanadi. U xo'jalik faoliyati yakunini, natijasini ko'rsatadi.

Shunday qilib, **buxgalteriya hisobi fani boshqa iqtisodiy fanlardan birinchi navbatda o'z predmeti va uni o'rganish metodlari bilan katta farq qiladi. Buxgalteriya hisobida qo'llaniladigan metodlarning ko'pchiligi, jumladan, hujjatlashtirish, ikki yoqlama yozuvprovodka berish va boshqalarni undan boshqa hech qaysi fanda o'rganilmaydi.**

Buxgalteriya hisobi iqtisodiyotning barcha bo'limlari, sohalarini zarur axborot bilan ta'minlaydi. Buning uchun xo'jalik sub'ektlari miqyosida faoliyat yuritish jarayonlarida yuz beradigan barcha aloqalar, muomalalar uzluksiz ravishda kuzatiladi va rasmiylashtiriladi.

Buxgalteriya hisobini xo'jalik faoliyatidagi muomalalarni aks ettiruvchi hujjatlarsiz, hisobkitoblarsiz o'rganib bo'lmaydi. O'quvchitalaba hujjatlar bilan shaxsan ishlashi, o'zi ularni belgilangan qoidalar asosida yuritishi zarur. Shu bilan birga, qabul qilingan qoidalar asosida hisobkitob qilishi, hisobot olib borishni bilishi kerak. Demak, dars o'tishda aynan ana shu maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladigan metodlarni tanlash zarur. Bu jihatdan tarqatma material tayyorlash va ularni dars jarayonida qo'llash muhim ahamiyatga ega. Yuritiladigan hujjatlarni to'ldirish qoidalarini o'quvchitalabaning o'zi belgilangan tartib asosida hujjatlarni to'ldirmay turib o'rgana olmaydi. Hisobkitob yuritish haqida ham shunday deyish mumkin. Uning eng samarali yo'li masala–mashqlar echish bo'lib, fanni masala mashq echmay o'rganib bo'lmaydi.

Shuning uchun mavzularni o'rganayotganda mos ravishda masala va mashqlar echib, javobini guruhda muhokama qilgan ma'qul.

2§. «Buxgalteriya hisobi» fanini o'rganishda hujjatlashtirish, hisob yuritish qoidalari va fanni o'rganishda ularning tutgan o'rni

Buxgalteriya hisobi fanining boshqa fanlardan **ajralib turuvchi, xususiyati bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning barcha muomalalarini hujjatlarda aks ettirishdir.** Aynan ana shu hujjatlashtirish orqali uzluksiz hisobga olish ta'minlanadi. Barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar sodir etgan xo'jalik muomalalari, ular orasidagi hamda yuridik va jismoniy shaxslar bilan olib boriladigan hisobkitoblar, ya'ni axborotlar hujjatlarda aks etadi. Buxgalteriya hisobida **hujjat xo'jalik muomalasi to'g'risidagi yozma guvohlik bo'lib, u buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga yuridik kuch bag'ishlaydi.**

Shuning uchun, **birinchidan**, hujjatlashtirish buxgalteriya hisobi fanining predmetini o'rganish metodlari orasida asosiy metod sifatida ko'riladi. Boshqa metodlar ham hujjatlashtirishga tayanadi.

Ikkinchidan, hujjatlashtirish uzluksiz olib boriladi. Shu asosida xo'jalik muomalalari ishonchliligi ta'minlanadi.

Uchinchidan, hujjatlar yuridik kuchga ega bo'lar ekan, demak ular belgilangan ma'lum qonunqoidalar asosida yuritilishini bildiradi. O'zbekistonda buxgalteriya hisobini yuritishni tartibga soluvchi xuquqiy, me'yoriy hujjatlar to'rt darajali tizim orqali amalga oshiriladi:

1. «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonun hamda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlarning boshqa me'yoriy hujjatlari;

2. Buxgalteriya hisobini me'yoriy tartibga solish funksiyasi yuklatilgan O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi va boshqa organlari tomonidan tasdiqlangan buxgalteriya hisobining milliy standartlari;

3. Moliya vazirligi va boshqa organlar tomonidan amaldagi qonunlarga mos ravishda va tegishli ob'ektlarning hisobini tashkil qilishga doir metodik ko'rsatmalari va tavsiyanomalari, yo'riqnomalari;

4. Korxonaga bevosita tegishli operatsiyalar va faoliyatga tegishli hisobga doir ishchi yo'riqnomalar va ko'rsatmalar, ya'ni korxonalar hisob siyosatini aniqlaydigan hujjatlar. Korxonaning o'zini buxgalteriya hisobini olib borishdagi birlamchi, ishchi hujjatlari.

Mamlakatimizda buxgalteriya hisobi va hisobotni tashkil etish hamda yuritish O'zbekiston Respublikasining 30. 08. 1996 yil qabul qilingan "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5.02 dagi 54 sonli "Mahsulot(ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibini hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida Nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori, Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BXMS) va «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy – xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlarining rejasi» asosida amalga oshiradi. Ushbu me'yoriy hujjatlar buxgalteriya hisobi va hisobotni tashkil qilish hamda olib borishning umumiy tartiblarini belgilaydi.

Ayniqsa, «Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliya xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlarining rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnama" nomli 21sonli «Buxgalteriya hisobi milliy standartlari»ning ishlab chiqilishi, buxgalteriya hisobi sohasida olib borilayotgan islohotlarning asosiy bosqichlaridan biri bo'ldi. 2000 yil 30 martda Moliya vazirligining 37 sonli qarori bilan tasdiqlangan va 1 iyun 2000 yili Moliya vazirligida 430 son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan bu standart buxgalteriya hisobining xalqaro standartlariga mos ravishda ishlab chiqilgan.

Respublikamizda buxgalteriya hisobini yuritish, hujjatlarni rasmiylashtirish davlat tomonidan o'rnatilgan buxgalteriya qoidalari asosida yuritiladi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotga doir qonun hujjatlari buxgalteriya hisobining yagona xuquqiy va metodologik asoslarini, uning tashkiliy qismlarini, buxgalteriya faoliyati va moliyaviy hisobot tuzishning asosiy yo'nalishlarini, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot taqdim qilishining asosini belgilaydi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yuklangan.

Buxgalteriya hisobi yuritishning asosini hujjatlashtirish tashkil qilishini hisobga olgan holda "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunda alohida ahamiyat berilgan.

Hujjatlashtirish, eng avvalo, boshlang'ich hujjatlashtirishni to'g'ri va bexato olib borish muhim rol o'ynashi, boshqa hujjatlar ham ular asosida shakllantirilishini hisobga olib, qonunda ularni yuritish qanday tarzda rasmiylashtirilishi belgilab berilgan. Qonunning 9 moddasi boshlang'ich hisob hujjatlariga bag'ishlangan. Xo'jalik operatsiyalari o'tkazish uchun buxgalteriya hisobi operatsiyalarini amalga oshirilganligini qayd etuvchi boshlang'ich hisob hujjatlari va ularni o'tkazishga doir farmoyishlar asos bo'ladi.

Boshlang'ich hisob hujjatlari operatsiyalari amalga oshirilayotgan vaqtda yoki operatsiyalar amalga oshirilib bo'lgandan keyin tuziladi.

Hisobot davriga tegishli bo'lgan xo'jalik operatsiyalari, agar ular amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar olinmagan bo'lsa, tegishli boshlang'ich hujjat rasmiylashtirib, buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Boshlang'ich hisob hujjatlarining majburiy rekvizitlari quyidagilar:

- korxonalar (muassasa)ning nomi;
- hujjatning nomi va raqami, u tuzilgan sana va joy;
- xo'jalik operatsiyasining nomi, mazmuni va miqdor o'lchovi (natura holda va pulda ifodalangan xolida);
- mas'ul shaxslarning shaxsiy imzolari.

Boshlang'ich hisob hujjatlarini tuzgan hamda imzolagan shaxslar ularni o'z vaqtida to'g'ri va aniq tuzilishi, shuningdek, buxgalteriya hisobida aks ettirish uchun belgilangan muddatlarda topshirilishiga javobgardirlar.

Boshlang'ich hisob hujjatlariga xo'jalik operatsiyasi qatnashchilari tomonidan tasdiqlanmagan tuzatishlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bank va kassa pul hujjatlarida tuzatishlar va o'chirib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi.

- Hujjatlar o'z vaqtida tuzilishi;
- To'liq va ishonarli bo'lishi lozim.

Hujjatlarga asoslangan holda xo'jalik faoliyati ustidan dastlabki va joriy nazoratlarni olib borish yo'lga qo'yiladi.

Buxgalteriya hisobi olib borish uchun yuritiladigan hujjatlar nihoyatda xilma xil. Ularni turli mezonlarga ko'ra guruhlariga ajratish mumkin. Odatda ular tuzilgan joyi, aks ettirilgan xo'jalik muomalalarining soni, hajmi, qamrab olish usuli, maqsadiga ko'ra guruhlariga ajratiladi (hujjatlar tarkibi, sxemaga qarang)

Buxgalteriya hisobi hujjatlarida yo'l qo'yilgan xatoni tuzatish qoidalariga qat'iy amal qilinadi. Xatolarni tuzatish uch usul: korrektura, qo'shimcha provodka, "qizil storno" asosida amalga oshiriladi.

Buxgalteriya hisobini to'g'ri yuritishning qoidalari ishlab chiqilgan va ular "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunda o'z aksini topgan.

Qonunning 6moddasida buxgalteriya hisobining asosiy qoidalari ko'rsatilgan. Ular quyidagilar:

- buxgalteriya hisobini ikki yoqlama yozuv usulida yuritish;
- uzluksizlik;
- xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholash;
- aniqlik;
- hisoblash;
- oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik);
- mazmunni shakldan ustunligi;
- ko'rsatkichlarning qiyoslanuvchanligi;
- moliyaviy hisobotning betarafligi;
- hisobot davri daromadlari va xarajatlarining muvofiqligi;
- aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy baholanishi.

Shunday qilib, «Buxgalteriya hisobi» fanining yana bir **muhim xususiyati, uni hujjatlashtirishga asoslanganligi, hujjatlar esa yuridik kuchga ega bo'lishidir.**

Hujjatlashtirish mamlakatda qabul qilingan huquqiy, me'yoriy qonun qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ularga amal qilinmasa hujjatlar yuridik kuchga ega bo'la olmaydi.

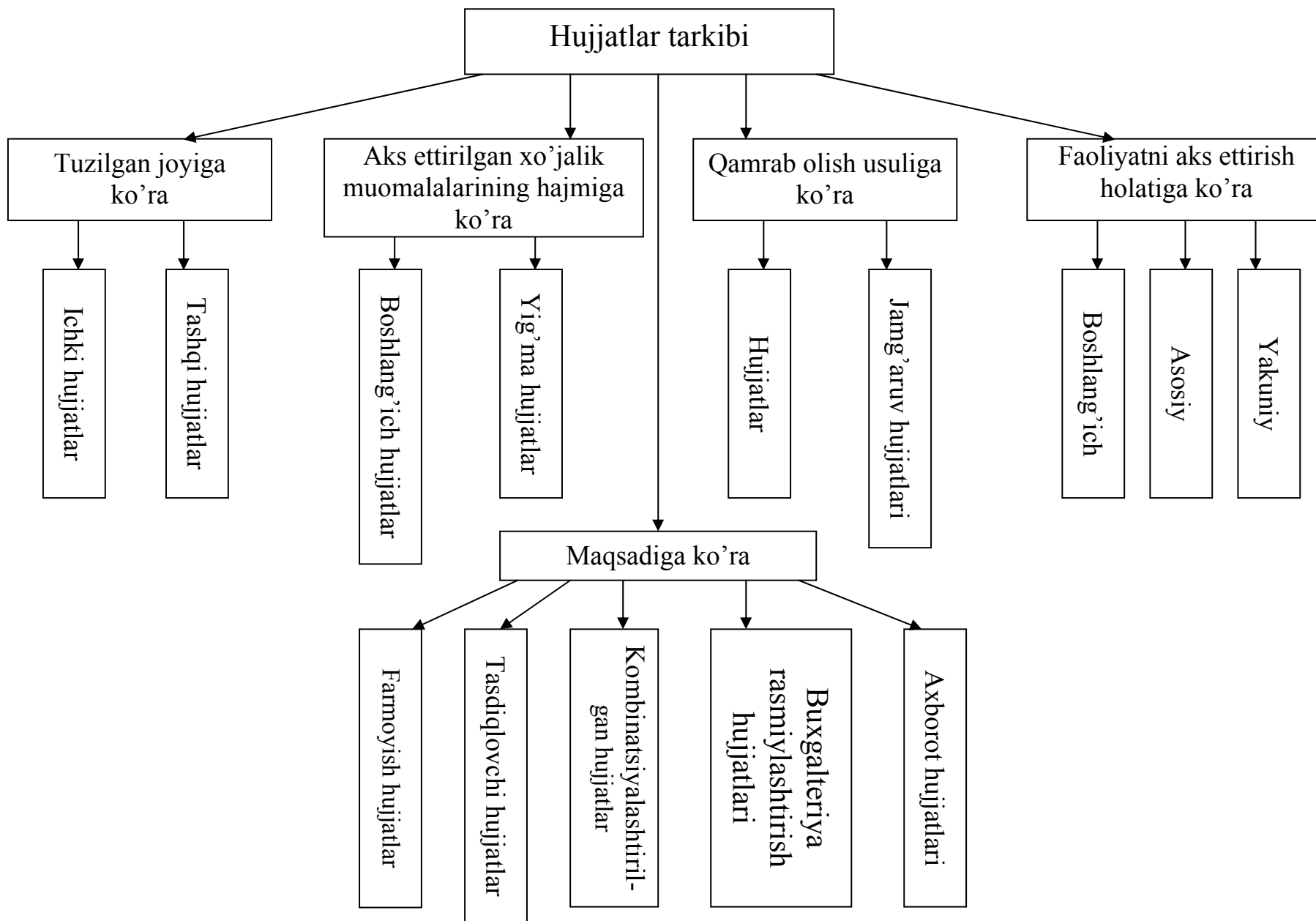
Belgilangan qonun qoidalarsiz xo'jalik faoliyatini nazorat qilishni amalga oshirib bo'lmaydi.

Demak, buxgalteriya hisobining yana bir nihoyatda **muhim xususiyati hisob yuritishni qabul qilingan qonunqoidalar asosida olib borilishidir.**

Ko'rinib turibdiki, o'qituvchi dars berish, o'qitish metodlarini tanlar ekan, albatta, ana shu xususiyatlarni hisobga olishi lozim.

Buxgalteriya fanida o'quvchitalabalar hujjatlashtirishni o'rganish uchun bu jarayonni amalda o'zlari bajarishlari shart.

O'qituvchi o'quv jarayonida ana shunday ko'nikmani shakllantiradi. Buning uchun o'qituvchi samarali metodlarni tanlashi va qo'llashi zarur. Eng asosiysi, nazariy darsda o'tilganlarni
ama

liy dars(seminar)larda bevosita hujjatlar bilan ishlab, to'ldirish va hisobkitobni amalga oshirishni tashkil etish zarur.

Masalan, korxonaga kassaga naqd pullarni qabul qilish KO1 shaklidagi kassa kirim orderi bilan amalga oshiriladi. U ikki qismdan iborat: kirim orderi (blankning chap qismi) va unga oid kvitantsiya (o'ng qismi). Kassa kirim orderini buxgalteriya yozib beradi va bosh buxgalter yoki u vakolat bergan shaxs tomonidan imzolaniadi.

Buni o'rganishni faqat kassa kirim orderining blankasini ko'rib, uni to'ldirilish orqali amalga oshirish mumkin. Buning uchun bu blankani slayd tarzida tayyorlab, namoyish qilamiz hamda tarqatma material tarzida talabalarga tarqatib, uni to'ldirish tartibini tushuntiramiz.

Nurafshon		Nurafshon	
korxonaga, tashkilot (predpriyatie, organizatsiya) Okud bo'yicha kod		03080011	
Kod po 2006 g.			
Prixodniy kassoviy order №101 KIRIM G' RDERI		korxonaga, tashkilot (predpriyatie, organizatsiya)	
kun (chislo)	oy (mesyats)	№ kirim g'azna orderiga	
6	aprel	CHIPTA (KVITANSIYA)	
		(Kvitantsiya k prixodnomu kassovomu orderu)	
Korrespondent hisob, subhisobi	Analitik hisob shifri. Shifr analiticheskogo uchyota	Summasi. Summa	Maqsadli topshiriq kod. Kod tselevogo naznacheniya
Korrespondiruyushchiy schyot, subschyot		12000	
Olindi (Prinyato ot) <u>Hisob-kitob schyotidan</u>			
Asos (Osnovanie) <u>DT 417131 chek kitobi</u>			
<u>O'n ikki ming so'm 00 tiyin</u>		<u>o'n ikki ming</u>	
so'z bilan (propisyu)		so'm	
Ilova (Prilojenie)		so'z bilan (propisyu)	
Bosh (katta) hisobchi		12000 so'm (so'm) 00 tiy.(tiy.)	
Glavniy (starshiy) buxgalter		« 6 » aprel 2006 u.	
imzo		M.O'.	
Qabul qilgan g'aznachi		Bosh (katta)	

Barcha talabalar to'ldirib bo'lgach, kirim orderining to'g'ri to'ldirilgan variantini tarqatamiz yoki slaydni namoyish qilamiz. Talabalar taqqoslab o'z xatolarini to'g'rilab chiqishadi.

Kichik guruh etakchilari guruh a'zolari qanday xatoliklarga yo'l qo'yishgani haqida axborot berishadi.

Kirim orderini kassaga topshirishda oldin, albatta, kirim va chiqim hujjatlari maxsus jurnalda qayd qilinishi lozim.

Kassa kirim orderini pul topshirayotgan shaxslar qo'liga berish taqiqlanadi. Kirim orderi ijro etish uchun bevosita kassaga topshiriladi. Bu erda kassir orderning to'g'ri rasmiylashtirilganligini, bosh buxgalterning imzosi borligi va haqiqiylikini tekshiradi, pulni qabul qiladi, kirim orderi va kvitantsiyani imzolaydi. Pul topshirgan shaxsga kvitantsiyasi beriladi. Kassa kirim orderi bo'yicha pullar faqat ushbu hujjat to'ldirilgan kunda qabul qilinadi.

Bankdagi hisob – kitob schyoti va boshqa schyotlardan kassaga naqd pul kelib tushganida ham kassa kirim orderi tuziladi va uning kvitantsiyasi to'ldiriladi. Kvitantsiya hisob – kitob schyotidan pullarni hisobdan chiqarish uchun bank muassasasi ko'chirmasiga qo'shib qo'yiladi.

Naqd pullar kassadan kassa chiqim orderlari yoki kassa chiqim orderlarining o'rnini bosadigan, maxsus shtamp bilan bosilgan boshqa hujjatlar (to'lov qaydnomalari, pul berish uchun ariza, hisob varaqlar va hokazo) asosida beriladi.

O'quvchitalabalar mazkur blankni to'ldirib bo'lgach, o'qituvchi to'g'ri to'ldirilgan blankani namoyish etadi va har bir talabadan to'ldirish jarayonida xatosi boryo'qligini tekshirib chiqishga topshiriq beradi. Bu topshiriqni bajarib bo'lgach, har bir talaba individual yoki kichik

guruhlar miqyosida o'z fikrlarini bildirishi mumkin. Yoki aytaylik, buxgalteriya hisobi fanidan hisob – kitob schyoti bo'yicha muomalalar hisobi mavzusini o'tganda, albatta, to'lov talabnomasi va to'lov topshiriqnomasi to'g'risida to'xtalib o'tish lozim.

Korxonalar va tashkilotlar bilan hisob – kitoblarda ular o'rtasida ko'zda tutilgan to'lov shakliga bog'liq amalda hujjatlar qo'llaniladi. Agar shartnomada korxonaning o'zi qarzini mol etkazib beruvchilar, pudratchilar va turli tashkilotlarga o'tkazishi ko'zda tutilgan bo'lsa, to'lov topshiriqnomasi yoziladi.

To'lov topshiriqnomasi korxonaning o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank o'z hisobvarag'idan muayyan summani boshqa korxonaning va shu bankdagi yoki ana shu shaharda yoxud boshqa shaharda joylashgan bank muassasasidagi schyotiga o'tkazish to'g'risidagi topshirig'i hisoblanadi. Bunda to'lovchi bankka belgilangan shakldagi blankda topshiriqnoma taqdim etadi.

To'lov talabnomasi hisob – kitob hujjati bo'lib, mol etkazib beruvchi va vositalarni boshqa oluvchilarning to'lovchiga muayyan summani bank orqali to'lash to'g'risidagi talabini o'z ichiga oladi.

To'lov talabnomalari bilan hisob – kitob qilishda vositalarni oluvchi unga xizmat ko'rsatuvchi bankka inkasso uchun to'lovchidan muayyan summani bank orqali to'lash talab qilingan hisob – kitob hujjatini taqdim etadi.

Talabnomalarda mol etkazib beruvchi, albatta:

- shartnoma sanasi va raqamini ko'rsatadi;
- tovarlarni yuklab jo'natish (berish) sanasi hamda tovar – transport yoki qabul qilish – topshirish hujjatlari va transport turi, tovarlar aloqa korxonasi orqali jo'natmalar sifatida yuborilganda – pochta kvitantsiyalarining raqamlari ko'rsatilishi kerak;
- Talabnomalar 4 nusxada taqdim etiladi.

Buxgalteriya hisobini ko'rib o'tgan xususiyatlariga ko'ra bu fanda ko'rgazmali materiallardan hamda axborot va topshiriq tarzidagi tarqatma materiallardan keng ravishda foydalanish talab etiladi. Ayniqsa, hujjatlashtirishni ularsiz og'zaki tushuntirish yaxshi natija bermaydi. Har bir darsda qanday hujjat, qay tarzda to'ldiriladi, albatta talabalar bilan ko'rib chiqish zarur.

Shunday qilib, boshqa hech bir fanni o'rganish namoyish qilinuvchi ko'rgazmali material va tarqatma materiallarga buxgalteriya hisobi kabi muhtoj emas. **Namoyish qilinuvchi ko'rgazmali material va tarqatma materiallarda aks etgan hujjatlar, hisobkitob shakllari va ularni shaxsan har bir o'quvchitalaba o'zi to'ldirmay, o'zi sinab ko'rmay, «Buxgalteriya hisobi» fanini o'rganib bo'lmaydi!**

№ ___ TALABNOMA
 « ___ » _____ **200** __y.

Bo'lim _____
 (nomi)

_____ (mansabdor shaxsning ismi sharifi)

Kim orqali _____

T/r	Mahsulot nomi	O'lchov birligi	So'ralgan miqdor	Chiqarilgan miqdor.	Narxi	Summa

Qabul qildi
 Topshirdi
 Ruxsat berdi:
 Direktor
 Bosh hisobchi
 Hisobchi

Demak, har bir dars uchun zarur ko'rgazmali va tarqatma material tayyorlash kerak.

3§. Buxgalteriya hisobi fanining amaliyot bilan bog'liqligi

Buxgalteriya hisobi fani amaliyot bilan bevosita bog'liqdir. Nazariya bilan amaliyot birligi boshqa hech bir iktisodiy fanlarda bunchalik bir butun tarzda ifodalanmaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish va milliy hisob tizimini jahon tajribalari asosida isloh qilish bilan birgalikda, mamlakatimizga hisob siyosati tushunchasi kirib keldi. Hisob siyosati buxgalteriya hisobini yuritish metodlari, ya'ni xo'jalik faoliyati uchun tanlangan alohida usullar majmuidir. O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi milliy standarti №1 «Hisob siyosati va moliyaviy hisob»da hisob siyosatiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari tomonidan qo'llaniladigan buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tuzish bo'yicha qoida va usullar yig'indisi tushuniladi".

Hisob siyosati qamrovi jihatidan: a) umumdavlat miqyosida;

b) xo'jalik yurituvchi sub'ektlar miqyosida olib boriladi.

Umumdavlat hisob siyosati xo'jalik sub'ektlari tomonidan bajarilishi majbur bo'lgan me'yoriy hujjatlar majmuini ishlab chiqish va o'rnatishni ko'zda tutadi. Bu qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat orqali davlatga tegishli qonun va boshqa normativ hujjatlarda ko'zda tutilgan yagona buxgalteriya hisobini tashkil qilish va yuritishning metodologik asoslari, hisobotni oshkor etish qoidalari va buxgalteriya axborotining haqqoniyligini tasdiqlovchi faoliyatni amalga oshirilishini bildiradi. Bundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki) buxgalteriya hisobida xo'jalik operatsiyalari va jarayonlari, aktiv va majburiyatlarini baholash asoslari, hisob apparatining huquq va majburiyatlarini yoritishga yagona yondashishni tartibga soladi.

Hisob siyosati bu qabul qilingan huquqiy normalar asosida qo'yilgan maqsadlarga erishishning shakl va usullarini aks ettiruvchi hujjatlar majmuasi va ularga amal qilishdir.

Turli mulkka asoslangan korxonalarining hisob siyosati:

- mulk shakli va korxonalar turi;
- korxonalar faoliyati yo'nalishi;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektning boshqarish tizimi;
- hisob yuritishning tashkiliy shakli;
- hisob yuritish texnologiyasi va boshqalarda ifodalanadi.

Xo'jalik faoliyati yuritayotgan xo'jalik sub'ekti uchun hisob siyosatini ishlab chiqishda ushbu sub'ektning maqsadi va oldiga qo'ygan vazifalariga e'tibor berilishi kerak.

Masalan, qo'shma korxonalar chet el investitsiyalaridan samarali foydalanib, bozorni zarur mahsulotlar bilan to'ldirishi, kichik va o'rta biznes esa aholini ish o'rinlari bilan iloji boricha ko'proq ta'minlash, mavjud moddiy, moliyaviy resurslardan foydalanib, tadbirkorlikni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z oldiga qo'ygan maqsadlari va uni amalga oshirish vazifalaridan kelib chiqqan holda hisobotni davlat tomonidan o'rnatilgan buxgalteriya hisobi qoidalari asosida o'zlari ishlab chiqadilar va yuritadilar. Demak, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning hisob siyosati davlatning buxgalteriya hisobiga doir me'yoriy hujjatlardan kelib chiqib shakllantiriladi, huquqiy tartibga solinadi.

Ichki hisob siyosati ichki me'yoriy tartibga solish hujjati sifatida korxonalar faoliyatini o'ziga xos xususiyatlari va davlat tomonidan qabul kilingan me'yoriy hujjatlar talablari o'rtasidagi bog'liklikni ta'min etadi.

Korxonaning "Hisob siyosati to'g'risida"gi buyruqda tahlil jihatlari o'z aksini topishi lozim:

- buxgalteriya hisobi tahlili;
- hisob axborotlarini qayta ishlash texnologiyasi va hujjat aylanmasini tashkil etish tartibi;
- buxgalteriya hisobi schyotlarining ishchi rejasi;
- majburiyatlar va mulkni inventarizatsiya qilishni tashkil etish va o'tkazish.

Xo'jalik sub'ekti tomonidan qabul qilinadigan hisob siyosatining bosh maqsadi va vazifasi o'z faoliyatining maqsadidan kelib chiqib, barcha faoliyat bo'yicha ob'ektiv va haqqoniy axborotni shakllantirish, shu axborot asosida o'z faoliyatini samarali tartibga solib turishdir. Korxonada hisob jarayoni belgilangan qoidalar asosida amalga oshiriladi.

Buxgalteriya hisobi hamma korxonalar uchun umumiy bo'lgan me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ammo **har bir xo'jalik sub'ektlari faqat o'ziga xos bo'lgan, faoliyat shartlari, maqsad va vazifalarini inobatga olib, hisob siyosatini shakllantirishi mumkin.** Bitta korxonaga ma'qul va foydali bo'lgan tavsiyalar, boshqa korxonalar uchun aksincha bo'lishi mumkin.

Umumiy qoida va printsiplar har bir korxonaning faoliyati shartlari, umumiy model bilan solishtirganda uning o'ziga xosligi, xodimlar malakasi, ularning masalalarni tushunish, boshqarish jarayonida ko'llashi mavjud texnika bazasidan kelib chiqqan holda aniqlashtiriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunida kichik tadbirkorlik sub'ektlarida ham barcha yuridik shaxslar kabi ikki yoqlama yozuvga asoslangan buxgalteriya hisobini yuritishning majburiyligi ko'rsatilgan. Ammo tadbirkorlarga hisob va hisobotlarni yuritishda engilliklar yaratish maqsadida ushbu qonunga asosan, "Kichik tadbirkorlik sub'ektlarida soddalashtirilgan buxgalteriya hisobi va hisoboti" deb nomlangan 20 Buxgalteriya hisobining milliy standarti ishlab chiqildi. Ushbu standartni ishlab chiqilishi va amaliyotda qo'llashga ruxsat etilishi kichik tadbirkorlik sub'ektlarida buxgalteriya hisobini yuritishni soddalashtirish orqali tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarga engilliklar yaratishga qaratilgan.

Korxonalar, tashkilot o'z buxgalteriya bo'limiga egami yoki buxgalter chetdan jalb etilib, xizmatidan foydalaniladimi, qat'iy nazar, buxgalteriya hisobini tashkil qilish uchun rahbar javob beradi. Rahbar zimmasiga buxgalteriya hisobini to'g'ri yuritish uchun zarur shartsharoitni yaratish, hisob bilan bog'liq barcha bo'limlarda bosh buxgalterning hisob yuritishi, rasmiylashtirishga doir barcha talablarini bajarish kiritiladi.

Bosh buxgalter yoki uning vazifasini bajaruvchi shaxs buxgalteriya hisobini umumiy metodologik printsiplarini saqlash bo'yicha javobgar bo'ladi.

Rahbar quyidagilarni ta'minlashi shart:

- ichki hisob va hisobot tizimini yaratish;
- xo'jalik operaatsiyalarini olib borishni nazorat qilish tartibi;
- to'la va ishonchli buxgalteriya hisobini olib borish;
- hisob hujjatlarini saqlashni ta'minlash;
- tashqi foydalanuvchilar uchun moliyaviy hisobot tayyorlash;
- soliq va boshqa moliyaviy hujjatlarni tayyorlash;
- hisob kitobni o'z vaqtida amalga oshirishni ta'minlash.

Qonunga muvofiq ravishda kvartal va yillik moliyaviy hisobot tayyorlanadi.

Hisobot topshirish uchun tayyorlanadigan hisobot shakllari ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

Buxgalteriya hisobining eng muhim xususiyatlaridan biri baholash va kalkulyatsiyani amalga oshirishdir. Baholash va kalkulyatsiyadan xo'jalik ko'rsatkichlarini pulda ifodalashda foydalaniladi. Buxgalteriya hisobi ob'ektlarini pulda o'lchash, mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini uni sotishdan olingan tushum bilan solishtirish imkonini beradi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning aktiv va majburiyatlarini baholash tartibi, usullari tegishli buxgalteriya hisobining milliy standartlari bilan belgilanadi. Aktivlar va majburiyatlarni baholashda ularning sotib olingan narxi yoki ishlab chiqarish xarajatlari baholash uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning olib borgan barcha faoliyati uning balansida aks etadi. Korxonada faoliyati va uning holati bilan tanishmoqchi bo'lganlar bunday axborotni balansdan olishlari mumkin. Balans korxonadagi vaziyatni aks ettiruvchi oyna. Shuning uchun ham buxgalteriya hisobi yuritishni o'rganishni balansni o'rganishdan boshlanadi. Bunda buxgalteriya hisobini o'rganish deduktsiyadan induktivlikka borish asosida tashkil qilinadi.

Buxgalteriya balansi xo'jalik mablag'lari va ularning turlari, tashkil topish manbalari bo'yicha muayyan bir davrga pulda ifodalaniib, umumlashtirilib aks ettirish va iqtisodiy guruhlariga ajratish usulidir.

Mablag'lar turlari va ularni manbalarini ajratib ko'rsatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 yil 7 fevralda 31sonli buyrug'i bilan qabul qilingan balans ikki qismdan iborat bo'lgan jadval shaklida tuzilgan. Uning chap tomonida mablag'lar turlari va ularni joylanishi keltiriladi. U aktiv qism deb nomlanadi.

O'ng tomonida mablag'lar manbalari va ularni qanday maqsadlarga atalgani ko'rsatiladi. U passiv qism deb nomlanadi.

Buxgalteriya balansining aktivida:

1 bo'lim. Uzoq muddatli aktivlar;

2 bo'lim. Joriy aktivlar.

Passivda

1 bo'lim. O'z mablag'lari;

2 bo'lim. Majburiyatlar aks etadi

Balanslar turlituman bo'lib, uni ma'lum bir mezonlar asosida guruhlariga ajratiladi (435betdagi chizma). Chizmada ko'rsatilganlardan tashqari, faoliyat xarakteriga ko'ra: asosiy balans va asosiy bo'lmagan balans;

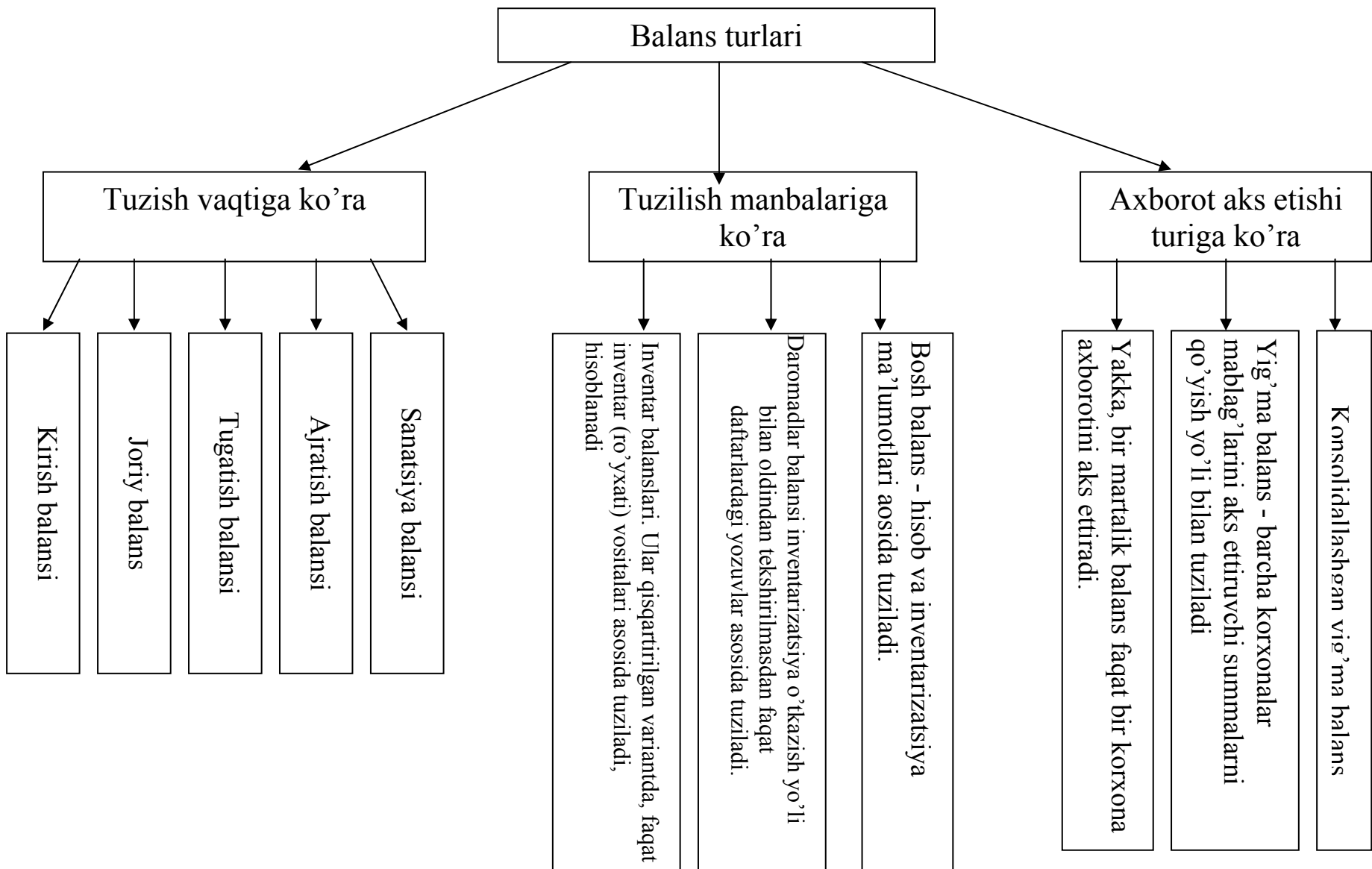
Mulk shakliga ko'ra: davlat korxonalari balansi, aktsioner jamiyatlari balansi, munitsipal(shahar boshqarmasiga qarashli) balans, qo'shma korxonalar, kichik va xususiy korxonalar balansi kabilar;

Aks ettirish ob'ektiga ko'ra: huquqiy shaxs bo'lgan xo'jalik sub'ektining mustaqil balansi, filiallar, tsex, bo'linmalar balansi;

Tozalanish usuli bo'yicha: brutto balansi va netto balansiga bo'linadi.

Korxonada balansi muayyan vaqt davomida buxgalteriya hisobi schyoti bo'yicha o'tkazilgan xo'jalik muomalalariga doir yig'ma ma'lumotlarni aks ettiradi.

Kundalik, joriy faoliyatda yig'ma raqamlar olish uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatidagi muomalalarni, xo'jalik vositalari harakati va holati to'g'risida batafsil axborot aks etadigan, jamul jamlikda buxgalteriya schyotlari tizimidan foydalaniladi.

Korxonada buxgalteriya hisobini tegishli tashqil etish uchun korxonada moliyaviy xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi hamda har bir schyot tavsiflangan va ularga doir schyotlarning namunaviy korrespondentsiyasi berilgan rejani qo'llash bo'yicha yo'riqnomadan foydalaniladi.

"Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyaviy xo'jalik faoliyatining buxgalteriya schyotlari rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnomasi" 21sonli BHMS O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunining 5moddasiga binoan ishlab chiqilgan. U Moliya vazirligining 2002yil 9sentyabrda 103sonli qarori bilan tasdiqlangan. Adliya vazirligi tomonidan 2002yil 23oktyabrda ro'yxatdan o'tkazilib, 2002yil 2noyabrdan kuchga kirgan.

Buxgalteriya hisobi schyotlarida hisob ikki yoqlama yozuv usulida yuritiladi. Ikki yoqlama yozuv har bir xo'jalik muomalasining o'zaro bog'liq bo'lgan schyotlarida qayd etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bu bilan olib borilgan faoliyat, muomalalar ta'sir etadigan hisob ob'ektlari o'rtasida o'zaro aloqa o'rnatiladi va bu o'z navbatida korxonada xo'jalik faoliyati ustidan nazorat qilish va sodir bo'layotgan jarayonlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Har qanday xo'jalik muomalasini ikki yoqlama yozuv bilan aks ettirish buxgalteriya balansini umumiy summasi tengligini ta'minlaydi.

Ikki yoqlama yozuv orqali schyotlar hisobvaraqlar yig'masidagi o'zaro bog'lanishni belgilash schyot(hisobvaraqlar) korrespondentsiyasi deyiladi.

Yuz bergan muomalani bir schyotning kirimli debetida, ikkinchi schyotning chiqimli kreditida aks ettirilishi buxgalteriya provodkasi deb ataladi.

Buxgalteriya provodkasi oddiy va murakkab bo'lishi mumkin.

Buxgalteriya hisobi fanining amaliyot bilan bevosita bog'liqligini ifodalovchi yana bir qirrasini, o'ziga xos tomoni sintetik va analitik hisob olib borishdir. Sintetik schyotlar xo'jalik mablag'lari va muomalalari haqida umumlashtirilgan ko'rsatkichlarni beradi. Ular faqat pul o'lchovida yuritiladi. Analitik schyotlar buxgalteriya hisobi ob'ektlariga batafsil tavsif berish uchun xizmat qiladi. Ular yordamida sintetik schyotlardagi ma'lumotlar batafsil yoritiladi va nazorat qilinadi. Ularda faqat pul emas, natija va mehnat ko'rsatkichlari ham aks etadi.

Xo'jalik mablag'lari va faoliyat yuritish jarayonlarini (sintetik schyotlarda) umumlashtirilgan ko'rsatkichlarda aks ettirish sintetik hisob, deb ataladi. Ularni (analitik schyotlarda) batafsil ko'rsatkichlarda aks ettirish tahliliyanalitik hisob deb yuritildi.

Buxgalteriya hisobi fanining o'ziga xos xususiyatini ko'rsatuvchi yana bir qirrasini hisob registrlari asosida va qabul qilingan shakllarda olib borilishidir. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida sodir bo'ladigan va amalga oshiriladigan operatsiyalar buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlarida aks ettiriladi. So'ngra ular yig'iladi va yig'ma qaydnomalar tuziladi. Ularning ma'lumotlari tegishli registrlarga yozib chiqiladi, iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlanadi.

Buxgalteriya hisobining registrlari deb, boshlang'ich va yig'ma hujjatlarda aks ettirilgan xo'jalik mablag'lari, ularning tashqil topish manbalari iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlash hamda xo'jalik muomalalarini tarkibi va harakatini hisobga olishda qo'llaniladigan maxsus shakldagi jadvallarga aytiladi. Yozuv turlariga ko'ra registrlarning xronologik, sistematik, kombinatsiyalashgan turlari mavjud.

Tashqi ko'rinishiga qarab hisob registrlari buxgalteriya daftarlari, kartochkalar va vedomostlarga bo'linadi.

Buxgalteriya hisobi yozuvlarini ma'lum qoida texnika vositalaridan foydalanib, tashkil qilish buxgalteriya hisobi shakli deb ataladi. Bunda korxonada hisob ishlarida sodir bo'lgan har bir xo'jalik muomalasini o'z vaqtida to'g'ri va izchillik bilan hisob registrlarining aniq bir tizimida jamlanishi amalga oshiriladi.

Amaliyotda buxgalteriya hisobining turli shakllari mavjud. Ulardan keng tarqalgani: memorialorder, jurnalorder, bosh jurnal, informatsion texnologiyalarga asoslangan shakllaridir.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida sodir bo'ladigan va amalga oshiriladigan operatsiyalar buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlarida aks etiriladi. So'ngra ular yig'iladi va yig'ma qaydnomalar tuziladi. Ularning ma'lumotlari tegishli registrlarga yozib chiqiladi, iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlanadi.

Buxgalteriya hisobining registrlari deb, boshlang'ich va yig'ma hujjatlarda aks ettirilgan xo'jalik mablag'lari, ularning tashqil topish manbalari iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlash hamda xo'jalik muomalalarini tarkibi va harakatini hisobga olishda qo'llaniladigan maxsus shakldagi jadvallarga aytiladi. Yozuv turlariga ko'ra registrlarning xronologik, sistematik, kombinatsiyalashgan turlari mavjud.

Tashqi ko'rinishiga qarab hisob registrlari buxgalteriya daftarlari, kartochkalar va vedomostlarga bo'linadi.

Buxgalteriya hisobi yozuvlarini ma'lum qoida texnika vositalaridan foydalanib, tashkil qilish buxgalteriya hisobi shakli deb ataladi. Bunda korxonada hisob ishlarida sodir bo'lgan har bir xo'jalik muomalasini o'z vaqtida to'g'ri va izchillik bilan hisob registrlarining aniq bir tizimida jamlanishi amalga oshiriladi.

Amaliyotda buxgalteriya hisobining turli shakllari mavjud. Ulardan keng tarqalgani: memorialorder, jurnalorder, bosh jurnal, informatsion texnologiyalarga asoslangan shakllaridir.

Buxgalteriya hisobi fanini amaliyot bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadigan yana bir jihati xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ma'lum bir davr, kvartal, yarim yillik, yillik hisobot tuzishlaridir.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z faoliyati ustidan kundalik nazoratni hujjatlar va hisobot registrlari asosida olib boradilar. Lekin ular ma'lum vaqt davomida xo'jalik yakunini bilish uchun etarli emas. Ularni umumlashtirish, bir tizimga keltirish zarur. Bunga hisobot tuzish orqali erishiladi.

Hisobot tuzish qoidalari, tartibi, shakllari, hisobot topshiriladigan organlar ro'yxati, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonun asosida amalga oshiriladi.

«Buxgalteriya hisobi» fani biz ko'rib o'tgan qator xususiyatlari, o'ziga xos jihatlari bilan boshqa iqtisodiy fanlardan ajralib turar ekan, demak, fanni o'rganish uchun metodlar tanlashda aynan ana shularga e'tibor berish lozim.

Bozor iqtisodiyoti zamonaviy buxgalterdan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy muammolarini kompleks hal etishni talab qiladi. Ayniqsa, kichik va o'rta biznes sub'ektlari uchun bu o'ta muhimdir. Chunki ularda buxgalter buxgalteriya hisobi va uni yuritish, iqtisodiy rejalashtirish, soliqlar to'lash va boshqalarda bevosita qatnashadi.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni ijrosini ta'minlashdan kelib chiqib, buxgalteriya hisobi quyidagi bilimlar majmuini o'z ichiga oladi:

- Ish yuritish va hujjatlar aylanishini tashkil etish;
- Moliyaviy hisob;
- Boshqaruv hisobi;
- Tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari;
- Xo'jalik va soliq qonunchiligi;
- Xo'jalik jarayonlarini foydaliligini baholash;
- Soliqlarni rejalashtirish;
- Moliyaviy natijalarni taxmin va tahlil qilish;

Buxgalteriya hisobi boshqaruv va moliyaviy hisobga ajratib o'rganiladi.

Boshqaruv hisobi korxonaning o'zida boshqaruv uchun zarur bo'lgan ma'lumot, axborotlar bilan ish yuritadi. Boshqaruv hisobi ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va tannarxi, kalkulyatsiya qilish, shu bilan birga, mavjud vaziyatni tahlil qilish, baholash, qaror qabul qilish, kompyuter, texnologik dasturlardan foydalanish, o'rtacha xarajatlar (tannarx)ni shakllantirishni boshqarish, xarajatlarni me'yoridan ortib ketishini tahlil qilish va boshqalarni qamrab oladi, har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun uning holati, u yoki bu vaziyatning kelib chiqish sabablarini ko'rsatadi, unga qarab ish tutish uchun zarur ma'lumotlarni beradi.

Moliyaviy hisob esa nafaqat korxonada faoliyatini boshqarish, balki tashqi foydalanuvchilar uchun ham ma'lumot to'playdi, axborotlarni umumlashtiradi, ma'lum qiladi. Boshqaruv hisobi bilan moliyaviy hisob qator jihatlari bilan farqlanadi. Ular:

- hisob yuritishning majburiyligi;
- hisob yuritishdan maqsad;
- axborotdan foydalanuvchilar;
- hisob yuritishning asosiy qoidalari;
- axborot, ma'lumot shakllari va boshqalar.

Demak, o'quvchitalabalarda ana shu boshqaruv hisobi bilan moliyaviy hisobni farqli xususiyatlarini anglashlari, mavzular bo'yicha o'rganish jarayonida hisobga olish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bir tomondan, mulkchilik shakllari turlicha bo'lib, ichki hisob siyosatiga ko'ra ham hisobkitob yuritish farqlanadi. Ikkinchi tomondan, turli tarmoqlar, sohalarning o'ziga xos xususiyatlari ham buxgalteriya hisobida aks etadi.

Shuning uchun ana shu hisobkitoblar qanday amalga oshirilishini dars jarayonida o'rganishning tajribada sinalgan va eng maqbul metodi bu masala va mashqlardan foydalanishdir.

Demak, har bir dars uchun zarur masala va mashqlar tayyorlash zarur. Uni biror firma, korxonada misolida tayyorlash kerakki, u, barcha hisobkitoblarni qamrab olsin. Natijada talabada butun jarayon haqida aniq tasavvur hosil bo'lishi, o'zi amalda hisobkitoblarni olib borishi uchun ish jarayonida bemalol qiynalmay, hisob ishlarini olib borishi mumkin bo'lsin.

Fanni o'rgatishda amaliy, imitatsion, rolli o'yinlardan ham keng foydalansa bo'ladi. O'yinlarni bir necha mavzuni qamrab olgan holda tuzgan ma'qul. Fanni o'rganish uchun bu metodni qo'llashning imkoni katta. Buxgalteriya fanini o'rganishda samarali metodlardan biri kichik guruhlarga bo'lib darsni tashkil qilishdir.

Darsni tanlovlar tarzida o'tkazish mumkin. Ularni qanday qilib tashkil qilish mumkinligini avvalgi boblarda o'rganganmiz.

Fanni o'rganishda aniq mo'ljallangan savol, test, esse yozish metodlarini ham keng qo'llash kerak. Umuman, fanni o'qitishda barcha ko'rib chiqqan metodlarimizni qo'llasa bo'ladi. Faqat ularni fanga, o'tiladigan mavzularga moslashtirish lozim. Lekin ular orasida fanni xususiyatlariga mos tushadiganlari, ko'proq samara beradiganlari, talabalarni o'zlari buxgalteriya operatsiyalarini bajarib, hujjatlarda aks ettirilishini talab qiladigan metodlardir.

4§. O'qitish metodlarini buxgalteriya fanidan dars o'tishga moslashtirish (kichik guruhlarga bo'lib dars o'tish misolida)

Mavzu bo'yicha dars o'tishda qo'llaniladigan metodlar talabalarni mazkur mavzuni chuqur o'zlashtirishlariga qaratilgan bo'lishi kerak. Dars o'tishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan qator interaktiv metodlar mavjud.

Bu metodlarni qo'llashda nimalarga, qanday mezonlarga qarashimiz kerakligi haqida to'xtab o'tganmiz. Buxgalteriya hisobidan dars o'tishda eng samarali metodlardan masala va mashqlar echish va guruhlarni kichik guruhlarga bo'lib dars o'tish metodi hisoblanadi. Chunki buxgalteriya hisobi hisobkitob olib borishni yaxshi bilishni talab qiladi. Buning uchun esa har bir talaba hisobkitobni o'rganishi kerak. O'zi hisobkitobni amalga oshirgandagina yaxshi tushunadi. Ikkinchidan, hisobkitobni amalga oshirishda talabalar bir-biriga o'rgatsa, yaxshiroq tushunishlari va mavzuni puxta o'zlashtirishlarini ko'rib o'tdik. Bu vazifani zimmasiga oladigan «o'qituvchi» kichik guruh bo'ladi.

Buxgalteriya hisobini o'rganishda muhim rol o'ynaydigan dastlabki kategoriya, tushunchalar, balans, ikki yoqlama yozuv, schetlardagi oborotlar, saldoni hisoblash kabilar bo'lib, ularni puxta o'rganish kelgusidagi mavzularni ham chuqur o'zlashtirishga yordam beradi. Ularni o'rganishni kichik guruhlarda masalamashq echish tarzida tashkil qilish mumkin. Buning uchun quyidagicha topshiriqlar tayyorlashimiz mumkin:

1 kichik guruh uchun topshiriq. 1tarqatma material

Kassadan hisobdorlik shartlari bilan xodimga 10.000 so'm mablag' berildi.

Korxonaga mol etkazib beruvchilar bilan hisob – kitob bo'yicha 100.000 so'mlik materiallar kelib tushdi. Lekin puli to'lanmadi. Bu muomalalar natijasida buxgalteriya balansida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Ko'rsating. Javobingizni izohlang. Korxonaga balans quyidagicha:

Balans

(boshlang'ich, qisqartirilgan)

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	500.000	Ustav kapitali	750.000
Xom ashyo, materiallar	200.000	Foyda	10.000
Kassa	50.000	Bank kreditlari	140.000
Hisob – kitob schyoti	250.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar.	100.000
Jami:	1000000	Jami:	1000000

2–kichik guruh uchun topshiriq. 2tarqatma material

Xodim kassaga 10.000 so'm hisobdorlik qarzini to'ladi.

Korxonaga mol etkazib berilgani uchun hisob – kitob qilinib, 100 ming so'm to'landi. Bu muomalalar natijasida buxgalteriya balansida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Ko'rsating. Javobingizni izohlang.

Balans

(boshlang'ich, qisqartirilgan)

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	400.000	Ustav kapitali	450.000
Xom ashyo, materiallar	100.000	Foyda	20.000
Kassa	40.000	Bank kreditlari	180.000
Hisob – kitob schyoti	150.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar.	100.000
Debitorlar	60.000		
Jami:	750.000	Jami:	750.000

3 – kichik guruh uchun topshiriq. 3tarqatma material

Korxonaga kassasidan 50.000 so'm pul hisobkitob schyotiga o'tkazildi. Korxonaga olgan uzoq muddatli 200.000 so'm qarzini to'ladi.

Bajarilgan muomalalar tufayli balansdagi o'zgarishni ko'rsating. Javobingizni izohlang.

Balans

(boshlang'ich qisqartirilgan)

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa

Asosiy vositalar	500.000	Ustav kapitali	600.000
Ishlab chiqarish zaxiralari	100.000	Rezerv kapitali	50.000
Kassa	60.000	Uzoq muddatli kreditlar	200.000
Hisob – kitob schyoti	200.000	Mol etkazib beruvchilarga qarzlari.	10.000
Jami:	860.000	Jami:	860.000

4 – kichik guruh uchun topshiriq. 4tarqatma material

Korxonada taqsimlanmagan foyda hisobidan rezerv fondiga 200.000 so'm ajratildi. Korxonaga mashina – jihozlar olindi. Uni ta'sischi ustav kapitaliga ulush sifatida kiritishdi. Ularning qiymati 500.000 so'm baholandi.

Balans summasi bajarilgan muomalalardan so'ng qanday o'zgarganini ko'rsating. Javobingizni izohlang.

Balans

(boshlang'ich qisqartirilgan)

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	600.000	Ustav kapitali	700.000
Ishlab – chiqarish zaxiralari	100.000	Rezerv kapitali	50.000
Hisob – kitob schyoti	100.000	Taqsimlanmagan foyda	200.000
Tayyor mahsulot	200.000	Muassislarning ustav sarmoyasiga ulushlar bo'yicha qarzlari	50.000
Jami:	1000000	Jami:	1000000

Topshiriqlar va ularning javobi alohida tarqatma material tarzida tayyorlanadi. O'qituvchi kichik guruhlariga topshiriqni berib, maqsadni tushuntirgach, uni echish uchun vaqt beradi. Har bir kichik guruh topshiriqni echib bo'lgach, javoblar darsda muhokama qilinadi. So'ngra o'zi tayyorlab qo'ygan javobini beradi va talabalardan o'z javoblari bilan solishtirib ko'rishni taklif qiladi.

Namoyish etiluvchi va 5tarqatma material

1 – kichik guruh uchun topshiriqning javobi

Kassadan korxonada xodimiga hisobdorlik shartlari bilan 10.000 so'm berildi. Pul berilgach, kassa moddasidagi summa 10.000 so'mga kamayadi. Kassadagi mablag' $50.000 - 10.000 = 40.000$ so'm bo'ladi. Shu bilan birga hisobdor shaxs ushbu korxonadan qarz bo'lib qoladi. Bu qarzni aks ettiradigan «Debitorlar» moddasi paydo bo'lib, u 10.000 so'mni aks ettiradi.

Bunda mablag'larni aktivning bir moddasidan ikkinchisiga o'tishi sodir bo'ladi. Aktivning jami o'zgaraydi, aktiv va passiv summalar o'rtasida tenglik saqlab qolinadi.

1. Balans quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi

Balans

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa

Asosiy vositalar	500.000	Ustav kapitali	750.000
Xom ashyo, materiallar	200.000	Foyda	10.000
Kassa	40.000	Bank kreditlari	140.000
Hisob – kitob schyoti	250.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar.	100.000
Debitorlar	10.000		
Jami:	1000000	Jami:	1000000

Ikkinchi muomala bo'yicha, korxonaga kelib tushgan materiallarning miqdori ko'payishiga olib keladi. Xom ashyo materiallar moddasi 100000 so'mga ko'payadi. $200.000 + 100.000 = 300.000$ so'm bo'ladi. Lekin materiallarni mol etkazib beruvchilardan sotib olinib, puli hali to'lanmagani uchun, mol etkazib beruvchilar oldida ham korxonaning qarzi ko'payadi. Ya'ni, avvalda 100 ming so'm edi, yana 100 ming so'm qo'shilib, $100.000 + 100.000 = 200.000$ so'm bo'ladi. Balansda aks etishi bo'yicha bu muomala avvalgisidan farq qiladi. Bu muomala balansning aktiv va passivini o'zgartiradi. Ular bir xilda o'zgaradi, tenglik saqlanib qolinadi, har ikki tomon ham ko'payadi.

Endi balans quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

2. Balans

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	500.000	Ustav kapitali	750.000
Xom ashyo, materiallar	300.000	Foyda	10.000
Kassa	40.000	Bank kreditlari	140.000
Hisob – kitob schyoti	250.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar.	200.000
Debitorlar	10.000		
Jami:	1100000	Jami:	1100000

6tarqatma material

2 – kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

Birinchi muomalada xodim kassaga 10.000 so'm hisobdorlik qarzini to'lasa, Debitorlar schyoti 10.000 so'mga kamayadi. $60.000 - 10.000 = 50.000$ so'm. Kassadagi pul mablag'lari esa 10.000 so'mga ko'payadi. $40.000 + 10.000 = 50.000$ so'm. Balansning jami summasi o'zgaraydi.

Ikkinchi muomala, korxonaga mol etkazib beruvchilarga 100 000 so'mlik material pulini to'lanishi natijasida kamayadi. $150.000 - 100.000 = 50.000$ so'm hisob-kitob schyotidagi mablag' 100.000 so'mga, mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashish schyoti ham 100.000 so'mga kamayadi, ya'ni qarz to'landi. Natijada umumiy balans summasi kamayadi.

Ikkinchi muomaladan so'ng balans quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Balans

Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	400.000	Ustav kapitali	450.000
Xom ashyo, materiallar	100.000	Foyda	20.000
Kassa	50.000	Bank kreditlari	180.000
Hisob – kitob schyoti	50.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan	0

		hisoblashishlar.	
Debitorlar	50.000		
Jami:	650.000	Jami:	650.000

7tarqatma material

3 – kichik guruh uchun topshiriqning javobi

Birinchi muomalada korxonada kassadan hisob – kitob schyotiga o'tkazildi. Natijada kassadagi $60.000 - 50.000 = 10.000$ so'm pul bo'lib, 50000 so'mga kamayadi. Hisob – kitob schyotidagi pullar esa $200.000 + 50.000 = 250.000$ so'm bo'lib, 50.000 ga ko'payadi. Umumiy balans summasi o'zgarmaydi.

Ikkinchi muomalada korxonada uchun olingan uzoq muddatli qarz to'lanishi natijasida korxonaning bank oldidagi majburiyatlari bajarildi, ya'ni qarz to'landi. Natijada balans summasi 200.000 so'mga kamaydi. Bu qarzni to'lash esa hisob – kitob schyoti mablag'idan amalga oshirildi. Natijada hisob – kitob schyotidagi pul ham ($250 - 200 = 50.000$ so'm) 200 ming so'mga kamaydi. Balansning umumiy summasi 660.000 so'mni tashkil qiladi.

Balans

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	500.000	Ustav kapitali	600.000
Xom ashyo, materiallar	100.000	Foyda	50.000
Kassa	10.000	Bank kreditlari	0
Hisob – kitob schyoti	50.000	Mol etkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar.	10.000
Jami:	660.000	Jami:	660.000

8tarqatma material

4 – kichik guruh uchun topshiriqning javobi

Korxonada taqsimlanmagan foydadan 100.000 so'm rezerv fondiga o'tkazsa, rezerv kapitalimiz $50 + 100.000 = 150.000$ so'm bo'lib, 100 mingga ko'payadi, taqsimlanmagan foydamiz esa 100 mingga kamayadi. $200.000 - 100.000 = 100.000$ so'm, umumiy balans summasi o'zgarmaydi.

Ta'sischilarning ustav kapitaliga ulush sifatida kiritgan 500.000 so'mlik mashina jihozlari tufayli asosiy vositalar qiymati 500 ming so'mga ko'payib, 600 ming so'm + 500 ming so'm = 1100 ming so'mga etadi. Balansning umumiy summasi 1500 ming so'm bo'ladi.

Balans

Aktiv		Passiv	
Mablag'lar turi va ularning joylanishi	Summa	Mablag'lar manbai va ularning tayinlanishi	Summa
Asosiy vositalar	1100.000	Ustav kapitali	700.000
Ishlab – chiqarish zaxiralari	100.000	Rezerv kapitali	150.000
Hisob – kitob schyoti	100.000	Taqsimlanmagan foyda	100.000
Tayyor mahsulot	200.000	Muassislar ustav kapitali bo'limlar bo'yicha qarzlari	550.000

Jami:	1500000	Jami:	1500000
-------	---------	-------	---------

Dars jarayonida ana shu metodlarni qo'llashni aqtsiz solig'ini hisoblash va uni hisobvaraqlarda aks ettirish misolida ham ko'rib chiqaylik.

Aqtsiz solig'ini hisoblash va to'lash tartibi mavzusida dars o'tishda avvalo ko'rgazmali va tarqatma materiallar tayyorlashga alohida e'tibor berishimiz kerak.

Bunda biz dastlab talabalarni aqtsiz solig'ini soliq tizimida tutgan o'rnini ko'rsatadigan jadval bilan tanishtirishimiz mumkin. So'ngra O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan aqtsizlanadigan tovarlarga aqtsiz solig'i stavkalari bilan tanishtirish lozim. Bu stavkalar bo'yicha tarqatma materiallar tayyorlanadi. Tarqatma material O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan chop etilgan «2005 yil 1 yanvardan boshlab yuridik va jismoniy shaxslarga soliq solish tartibidagi o'zgartirishlar to'plami» bo'lib, uning 3639 betlarida «O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan aqtsizlanadigan tovarlardan aqtsiz solig'i stavkalari» berilgan.

Undan tashqari aqtsiz solig'i bo'yicha imtiyozlar va aqtsiz solig'ini to'lash muddati tartibi bo'yicha ko'rgazmali va tarqatma materiallar tayyorlanadi.

Agar guruhda 20 ta talaba bor desak, u holda 5 ta talabadan 4 ta kichiq guruh hosil qilish mumkin.

Bu kichik guruhlarga O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan aqtsizlanadigan tovarlar bo'yicha aqtsiz solig'ini hisoblash topshiriladi. Buning uchun kichik guruhlarga murakkablik darajasi teng bo'lgan masala, mashqlar tarqatiladi. Topshiriq bilan birga aqtsiz soliqlari stavkasi bo'yicha tarqatma material beriladi. Talabalar o'zlari uchun zarur ma'lumotlarni «2005 yil 1 yanvardan boshlab yuridik va jismoniy shaxslarga soliq solish tartibidagi o'zgartirishlar to'plami»ning 3639 betlaridan tanlab olishlari uqtiriladi.

1ko'rgazmali va tarqatma material

Aqtsiz solig'ini to'lash muddati tartibi.

- **Aroq-sharob mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va sotuvchi korxonalar va firmalar muomala sodir bo'lgandan keyin uchinchi kuni aqtsiz solig'ining summasini to'lashi kerak.**
- **Boshqa ob'ektlar har o'n kunlik uchun hisoblab chiqilgan aqtsiz solig'i summasini oyning 13, 23 va 3 kunlari to'lashi lozim.**
- **Tovarga ilova qilinadigan hujjatlarda ko'rsatilgan mahsulot yuklab jo'natilgan kun sotish kuni, deb hisoblanadi,**
- **Aqtsiz solig'ini to'lovchilar aqtsiz solig'i bo'yicha hisoblash hisobotini keyingi oyning 20 kunigacha soliq nazoratiga taqdim qilishi kerak.**

2ko'rgazmali va tarqatma material

Aqtsiz solig'i bo'yicha imtiyozlar.

- **O'zi ishlab chiqarib, eksportga jo'natilgan tovarlardan (O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasi belgilagan tovarlardan tashqari) aqtsiz solig'i olinmaydi.**
- **Salomas va «O'zbekiston» yog'i ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan paxta yog'i.**
- **Xalq ta'limi va tibbiyot muassasalari uchun O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan maxsus mebellar (bu imtiyozlar ta'lim va sog'liqni saqlash tizimi maxsus mebelni sotib olish uchun shartnoma tuzgan bo'lsa, beriladi).**

1tarqatma material

1kichik guruh uchun topshiriq.

Korxonada mart oyida 20 tonna A72, A76 benzin ishlab chiqardi. Undan 10 tonnasini 25 mart kuni shartnomaga binoan iste'molchilarga jo'natdi. Korxonaning ulgurji (xarajat va foydasi birgalikda) narxlari 1 litr benzin uchun 550 so'mni tashkil qiladi.

1. Aktsiz solig'ini va sotilish bahosini hisoblang.
2. Muvofiq ravishda hisob schetlarida aks ettiring.
3. Sotilgan mahsulotga aktsiz solig'ini qachongacha to'lash kerak?
4. Aktsiz solig'ini joriy qilishdan maqsad nima? (1 litr benzin =0,8kg. deb olingan)

2tarqatma material

2kichik guruh uchun topshiriq.

Korxonada 30 tonna dizel yoqilg'isini ishlab chiqardi. 25 tonna yoqilg'ini 20mart kuni iste'molchiga jo'natdi. Yoqilg'ini ulgurji bahosi 4687500 so'm.

1. Aktsiz solig'i qo'shilgan mahsulotning 1 litri bahosini aniqlang.
2. Korxonada 30martga qadar dizel yoqilg'isi bo'yicha qancha aktsiz solig'i to'lashi kerak?
3. Operatsiyalarni hisobvaraqlarda aks etish tartibini izohlang.
4. Aktsiz solig'i xorijiy mamlakatlarda ham qo'llaniladimi? (1 litr benzin =0,8kg. deb oling).

3tarqatma material

3kichik guruh uchun topshiriq.

Yangiyo'l «Yog'moy aktsiyadorlik jamiyati» 20 aprelda «Hilol» supermarketiga 10 ming dona xo'jalik sovuni jo'natdi. Sovun ishlab chiqarish korxonasi uchun ulgurji narx 1500000 so'm.

1. Aktsiz solig'ini hisoblang.
 2. «Hilol» supermarketi korxonaga xo'jalik sovuni uchun qancha summa to'lashi kerak?
 3. Aktsiz solig'i bilan birgalikda bir dona xo'jalik sovunning narxi qancha bo'ladi?
 4. Bajarilgan operatsiyalarni hisobvaraklarda aks ettiring.
- Nima sababdan aktsiz solig'ini to'lashning qat'iy muddatlari belgilab qo'yilgan, izohlang.

4tarqatma material

4kichik guruh uchun topshiriq.

«Farg'ona neftni qayta ishlash» OAJ AI91, AI93 benzini ishlab chiqarib, 10 tonna benzinni «Ismat serviz» kichik korxonasiga sotdi. Korxonaning mahsuloti ulgurji bahosi bo'yicha 2170000 so'm edi.

1. Kichik korxonada «Farg'ona neftni qayta ishlash» OAJ iga qancha haq to'lashi kerakligini hisoblang.

2. «Ismat serviz» kichik korxonasi hammasi bo'lib, qancha aktsiz solig'i to'lashini aniqlang.

2. Bajarilgan oldisotdi bo'yicha mablag'lar harakatini hisob varaqlarda aks ettiring.

3. Sizningcha, benzinga aktsiz solig'i belgilash to'g'rimi? Fikringizni asoslab bering.

Javoblar:

5tarqatma material

1 kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Korxonaning ulgurji bahosi 1875000 so'm, aktsiz solig'i stavkasi 45%, ulgurji narxiga nisbatan aktsiz solig'i 843750 so'm.

Benzinning aktsiz solig'i qo'shilgan qiymati 2718750 so'm.

2. Bir litr benzin narxi (ulgurji narx+aktsiz solig'i) 217,5 so'm.

3. Dt 5110 «hisob kitob schyoti» 2718750 so'm.

Kt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 2718750 so'm.

4. Aktsiz solig'i qiymatiga:

Dt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 843750 so'm.

Kt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik» hisob varagi 843750 so'm.

Aktsiz solig'i byudjetga o'tkazilganda:

Dt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik» hisobvarag'i 843750 so'm.

Kt 5110 «hisob kitob schyoti» 843750 so'm.

Davlat byudjetini zarur daromadlar bilan ta'minlash.

6tarqatma material

2 kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Dizel yoqilg'isiga mahsulot qiymatiga nisbatan aktsiz solig'i stavkasi 40%.

Muvofiq ravishda hisoblangan aktsiz solig'i 1875000 so'm.

2. Aktsiz solig'i bilan mahsulot qiymati 6562500 so'm 1litr dizel yoqilg'isi 210 so'm.

3. Dt 5110 «hisob kitob schyoti» 6562500 so'm.

Kt 9110 «Tayyor mahsulot sotishdan daromadlar» 6562500 so'm.

4. Aktsiz solig'i qiymatiga:

Dt 5110 «hisob kitob schyoti» 1875000 so'm.

Kt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik»

hisobvarag'i 1875000 sum.

Korxonaga 3 aprelga qadar 1875000 so'm aktsiz solig'i to'lashi kerak.

7tarqatma material

3 kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Aktsiz solig'i 300000 so'm. xo'jalik sovunga aktsiz solig'i korxonaning ulgurji narxiga nisbatan 20% belgilanadi.
2. «Hilol» supermarketi kir sovun uchun 300000 so'm to'laydi.
3. . Kuyidagicha hisobvaraqlarda aks etadi:
Dt 5110 «Hisob kitob schyoti» 300000 so'm.
Kt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 300000 so'm.
Dt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 300000 so'm.
Aktsiz solig'i qiymatiga:

Kt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik»
hisobvarag'i. 300000 so'm.

4. Aktsiz solig'i to'laganda:
Dt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha
karzdorlik» hisobvarag'i 300000 so'm.

Kt 5110 «hisob kitob schyoti» 300000 so'm.

Byudjet xarajatlarning asosiy qismi ijtimoiy maqsadlarga sarflanadi. Bu maorif, madaniyat, soliqni saqlash, mudofaa maqsadlaridir.

Starqatma material

4 kichik guruh uchun topshiriqning javobi:

1. Neftni qayta ishlash korxonasi, ulgurji bahosi 2170000 so'm edi, aktsiz solig'i 976500 so'm.
2. Hammasi bo'lib, «Ismat serviz» 3146500 so'm to'laydi.
3. Bu operatsiyalar Farg'ona neftni qayta ishlash korxonasi hisobotlarida quyidagicha aks etadi:
Dt 5110 «hisob kitob schyoti» 3146500 so'm.

Kt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 3146500 so'm.

Aktsiz solig'i qiymatiga:

Dt 9010 «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromadlar schyoti» 976500 so'm.

Kt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik» hisobvarag'i.
976500 so'm.

4. Soliq to'laganda:
Dt 6410 «Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik»
hisobvarag'i. 976500 so'm.

Kt 5110 «Hisob kitob schyoti» 976500 so'm.

Aktsiz solig'ini to'lashning qat'iy muddatlari belgilab qo'yilgan, sababi, byudjet xarajatlarning asosiy qismi ijtimoiy xarajatlar maorif, madaniyat, nafaqa va hokazolarni vaqtida amalga oshirish manbaidir.

O'qituvchining javoblarni avvaldan tayyorlab qo'yishi kichik guruhlarining javoblarini tezda baholash imkonini beradi.

Dars kichik guruhlar o'rtasida tanlov tarzida tashkil etiladi. Kichik guruhlar bo'yicha hisoblashlarning va o'tkazilgan operatsiyalarning hisobvaraqlarda aks ettirilishining to'g'riligiga qarab, ball beriladi. Kichik guruhlariga vaqt berib, mavzu bo'yicha test tuzishni yoki echishni

topshirish, bildirilgan fikr to'g'ri yoki noto'g'riligini asoslab berishni taklif qilish mumkin. Guruhni baholaganda, albatta, test savollari hamda javoblariga qaraladi.

Biz bildirilgan fikr to'g'ri yoki noto'g'riligini asoslab berishni ko'zda tutgan topshiriqlar misolida ko'rib chiqamiz:

9tarqatma material

1kichik guruh uchun topshiriq.

T/N

1. Aktsiz soliqlari stavkasini shartli ravishda 4 ta guruhga bo'lish mumkin.
 - a) so'm qiymatiga nisbatan, foizda;
 - b) natura o'lchovi birligiga nisbatan;
 - v) soliq stavkasi va to'lash tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan;
 - g) soliq to'lovchilar va aktsiz solig'i to'lash tartibi Moliya vazirligi bilan Davlat Soliq qo'mitasi kelishgan holda belgilanadigan alohida tovarlarga.
2. 2005 yilda gilam mahsulotlariga tayyor mahsulotning ulgurji bahosiga nisbatan 15% miqdorida aktsiz solig'i belgilangan.

10tarqatma material

2 kichik guruh uchun topshiriq

T/N

3. 2005 yilda oziq ovqat sifatida ist'emol qilinadigan paxta moyiga, tayyor mahsulotning ulgurji bahosiga nisbatan 79% aktsiz solig'i to'lanadi.
4. 2005 yilda neft mahsulotlariga belgilangan aktsiz solig'i stavkalari 2004 yildagi darajada qoldirildi.

11tarqatma material

3 kichik guruh uchun topshiriq.

T/N

5. Aroq va sharob mahsulotlariga hisoblangan aktsiz solig'ining belgilangan miqdori «O'zmevasabzavotvinosanoatxolding» XKning maxsus schyotiga o'tkaziladi.
6. Yumshoq upakovkadagi filtrlangan sigaretalar uchun korxonada 2005 yil fevral oyida tayyor mahsulotning ulgurji bahosiga nisbatan 45% miqdorida aktsiz solig'i to'ladi.

12tarqatma material

4 kichik guruh uchun topshiriq.

T/N

7. «Mikond» OAJ ishlab chiqargan billur vazalar va qandillari uchun tayyor mahsulotning ulgurji narxidan 5% miqdorida davlat byudjetiga aktsiz solig'i to'ladi.
8. 2005 yilda guruch-yorma mahsulotlariga aktsiz solig'i stavkasi 2004 yildagi 15%

o'rniga yangi oshirilgan 20% miqdorida belgilandi. Bu bozorda narxlarning ko'tarilishiga olib keldi.

Har bir guruh kim javob berishini o'zi tanlaydi. Javobga ko'ra ball beriladi. Agar kichik guruhlarda faol qatnashmayotgan talabalar bo'lsa, o'qituvchi ularga alohida murojaat qilib, qo'shimcha savollar berishi mumkin.

Qo'llaniladigan metodlar birbiri bilan bog'liq. Maqsad, ulardan foydalanib, talabalarni mavzu bo'yicha o'rganilishi zarur bo'lgan masalalarni puxta o'zlashtirishiga erishishdir.

O'qituvchi to'g'rinoto'g'riligini tezda aniqlash uchun o'zi tayyorlagan javoblardan foydalanishi mumkin. Kichik guruhlariga berilgan fikrlar javoblari quyidagicha:

13tarqatma material

Javoblar:

1 kichik guruh.

1. **To'g'ri.** Vazirlar Mahkamasining 28dekabr 2004yilda 610 Qarorining №122 ilovasiga ko'ra, soliq stavkalarini shartli ravishda ana shunday guruhlariga bo'lish mumkin.
2. **Noto'g'ri.** Yuqoridagi Qarorga muvofiq gilam va gilam mahsulotlari 2005 yili aktsiz solig'idan ozod qilindi.

2kichik guruh.

1. **Noto'g'ri.** Bu stavka 2004 yil uchun belgilangan. 2005 yildan 1 tonna tayyor mahsulot uchun (salomas va O'zbekiston yog'ini tayyorlash uchun ishlatilganini qo'shmay) 495000 so'm miqdorida aktsiz solig'i belgilangan.
2. **To'g'ri.** A72, A-76, Ai91, Ai93, Ai95 benzinlariga ulgurji bahosiga nisbatan 45%, dizel yoqilg'isiga 40%, aviakerosinga 20% darajasida qoldiriladi, lekin, bu erda ogohlantirish bor, ya'ni yil davomida talabning o'zgarishiga ko'ra sotish hajmi va bahoning o'zgarishiga qarab, aktsiz solig'i stavkalari ham o'zgarishi mumkin.

3kichik guruh.

1. **To'g'ri.** Agar belgilangan miqdorda aktsiz solig'i yig'ilib, uni to'lashdan qarz bo'lmasa, aroq va 10%gacha, 30% va undan yuqori darajada etil spirti mavjud alkogolli ichimliklar, konyak va suvsiz spirtga belgilangan stavkadan 60 so'mi o'tkaziladi. Bir butilka shampan vinosi va 1 litr vinodan 12 so'm o'tkaziladi.
2. **Noto'g'ri.** 2005 yildan boshlab yumshoq upakovkadagi filtrlangan sigaretalarning ming donasiga 4175 so'm stavka belgilangan. Bu stavka yil davomida sotilgan mahsulot hajmi va bahosining o'zgarishiga qarab, o'zgartirilishi mumkinligi haqida ogohlantirish bor.

4kichik guruh.

1. **Noto'g'ri.** Chunki korxonalar billur qandil va boshqa buyumlar uchun tayyor mahsulotning ulgurji narxidan 5% miqdorida aktsiz solig'i hisoblaydi. Lekin uni davlat byudjetiga emas, balki korxonaning maxsus schyotiga o'tkazib, kelgusida ishlab chiqarishni kengaytirish uchun foydalanadi.

2. **Noto'g'ri.** 2005 yildan boshlab, guruchyorma mahsulotlariga aktsiz solig'i bekor qilindi. Bozorda narxning oshishi sezonli xarakterda yoki boshqa sabab bo'lishi mumkin.

Dars yakunida o'qituvchi eng faol qatnashganlarni guruhning o'zi tomonidan e'lon qilish uchun imkoniyat berib, so'ngra o'zi bugungi darsda qaysi guruh ko'p ball to'pladi va qaysi talabalar eng faol qatnashganini ko'rsatib, barcha talabalarga ball qo'yib chiqadi, uni qanday amalga oshirishni avvalgi boblarda ko'rib chiqqanmiz.

5§. Modellashtiruvchi o'yin metodini qo'llash

Buxgalteriyada puxta o'rganish zarur bo'lgan dastlabki mavzular, ayniqsa, buxgalteriya hisob varaqlari, ikkiyoqlama yozuv bo'lib, keyingi mavzularda ko'riladigan buxgalteriya hisobi operatsiyalarini bajarish ko'p jihatdan talabalar ularni qay darajada o'zlashtirgani, tushunib etganlariga bog'liq.

Shuning uchun o'quvchitalabalarining mavzuni puxta o'zlashtirishlari kelgusida ham muhim ahamiyatga egaligini hisobga olib, darsda barchani faol qatnashishini ta'minlovchi modellashtiruvchi o'yin metodini qo'llash, o'yinni esa quyidagicha tashkil qilish mumkin.

«Buxgalter lavozimiga ishga qabul qilish» o'yini

O'yinning maqsadi: o'quvchitalabalarining ikki yoqlama yozuv, hisobvaraqlar va ularda xo'jalik muomalalarining aks etishini puxta o'zlashtirishlariga erishish.

O'qituvchi o'yinda o'rganiladigan tushunchalarni esga solib, qaytaradi.

O'yinning maqsadini tushuntiradi. Guruh uchga bo'linadi. Guruhdagi eng iqtidorli talabalardan 3 kishi «ekspertlar» guruhini tashkil etadi. Ular ishga qabul qilish uchun tanlov o'tkazilishi haqida e'lon tayyorlashlari kerak.

Ikkinchi guruh korxonada tashkil etilgan «bosh buxgalter» boshchiligidagi 5 kishidan iborat tanlov komissiyasi, unga: kadrlar bo'limi va buxgalteriyadan tajribali mutaxassislar a'zo qilib jalb etilgan. Ular ham ishga qabul qilish uchun tanlov o'tkazilishi haqida e'lon tayyorlashlari kerak. E'lon vatman qog'ozga yozilgan, slayd, tarqatma material tarzida bo'lishi mumkin.

Uchinchi guruh qolgan barcha o'quvchitalabalar, ular kasbhunar kollejini yoki institutni bitirib, shu korxonaga yosh mutaxassis sifatida ishga kirishmoqchi.

Komissiya ularga bir necha bosqichda topshiriq berib, ularni to'g'ri bajarib, eng yuqori ball to'plaganlarni ishga qabul qilmoqchi.

O'qituvchi o'yin o'tkazish qoidalarini o'quvchitalabalarga tushuntiradi: har bir o'quvchitalabaga uch bosqichda topshiriq beriladi: Birinchi topshiriq nisbatan oson testlar. Ularni kamida yarmini to'g'ri echganlar kelgusi turda qatnashish huquqini qo'lga kiritadi.

Ikkinchi bosqichda mashq beriladi, uning to'g'rinoto'g'riligini aniqlab, sababini yozib ko'rsatilishi kerak. Uning ham kamida yarmini to'g'ri bajarganlar kelgusi bosqichga qo'yiladi.

Uchinchi bosqichda ataylab noto'g'ri bajarilgan ishlar beriladi. Uni kamchiligini topib, to'g'ri bajarish so'raladi. Har bir bosqichda bajarilgan ishlarni tanlov komissiyasi a'zolari tekshirib, baholaydilar. Ularning to'g'ri yoki noto'g'riligini ekspert komissiyasi tekshirib, xulosa chiqaradi. O'qituvchi o'yinni qanday o'tayotganini kuzatib turadi. Bunda unga ekspert komissiya a'zolari yordam beradi. O'quvchitalabalar quyilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida mavzuni tushunib oladilar.

O'yin o'tkazish tafsiloti.

Guruh uchga: ekspertlar, tanlov komissiyasi a'zolariga bo'linib, o'z joylarini egallashadi. Birinchi navbatda tanlov komissiyasi tomonidan tayyorlangan e'lon matni ko'rsatiladi. Uni o'qib, o'quvchitalabalar ishga qabul qilish uchun tanlovda qatnashishni so'rab, ariza beradilar.

Keyingi faza topshiriqni bajarish: bunda o'quvchitalabalarga birinchi topshiriq testlar beriladi. Ular quyidagicha bo'lsin:

1tarqatma material

Tanlovda qatnashuvchilar uchun 1topshiriq

Testlar:

1. Moliyaviy hisobot standartlari ehtiyojlariga nima sabab bo'ldi?
A) barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hisobotlariga bir xilda yondashish;
B) hisobotlar tuzishni osonlashtirish;
V) buxgalteriya yuritishni osonlashtirish;
G) investitsiya qo'yishni osonlashtirish;
2. Xo'jalik mablag'lari va jarayonlarini qaysi o'lchov umumlashtirib ko'rsatadi?
A) natura o'lchovi; B) pul o'lchovi; V) mehnat o'lchovi; G) shartli o'lchov birligi.
3. Tezkor hisobning asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) boshqaruvga ma'lumot berish uchun;
B) ishlab chiqarishdagi salbiy holatlarga barham berish;
V) ishlab chiqarishdagi ijobiy holatlarni ro'yxatga olish;
G) kuzatilayotgan ob'ektlarda sodir bo'layotgan o'zgarishlar haqidagi zarur ma'lumotlarni tezkorlik bilan etkazish;
4. Ikki yoqlama yozuvni birinchi bo'lib kim kashf qilgan?
A) Imperator Maksimilian I; B) Mikelanjelo; V) Luka Pacholi;
G) Leonardo da Vinchi.
5. Buxgalteriya hisobi fanini vujudga kelishi sababini tarixan nima bilan izohlash mumkin?
A) savdosotiqning rivojlanishi;
B) ishlab chiqarishning rivojlanishi;
V) tovar ishlab chiqarishni vujudga kelishi bilan;
G) mehnat taqsimotini chuqurlashuvi bilan.
6. Ikki yoqlama yozish deb, ...
A) hisob daftarining ikki tomoni bo'yicha axborotlarni yozib borishga;
B) xo'jalik muomalalarini ikkita daftarda qayd etishga;
V) xo'jalik muomalalarini tranzit hisobvaraqlarda yozib borilishiga;
G) xo'jalikda sodir bo'lgan muomalalarni hisobvaraqlar orqali o'zaro aloqadorlikda aks ettirishga aytiladi.
7. Muomalalar summasi ikkiyoqlama yozuvda qanday aks ettiriladi?
A) bir xisobvaraqlarning krediti va ikkinchi schetning ham kreditida;
B) bir schetning debetida, ikkinchi schetning ham debetida;
V) bir hisobvaraqlarning debetida ayni chog'da ikkinchi hisobvaraqlarning kreditida teng summada aks ettiriladi;
G) bir hisobvaraqlarning xam debetida ham kreditida aks ettiriladi.
8. Buxgalteriya hisobida foyda ...
A) hisobot davrida o'tgan yilga nisbatan xarajatlarni kamayishi;
B) hisobot davrida olingan barcha daromadlarni xarajatlardan ortishi;
V) mahsulot ishlab chiqarishni ko'payishi tufayli olingan daromad;
G) mahsulot sotishni ko'payishi natijasida korxonaning hisobkitob schetidagi mablag'larning

ko'payishi
deb, e'tirof etiladi.

9. Hisobvaraqlar rejasi deganda nimani tushunamiz?

- A) hisobvaraqlarning iqtisodiy mazmuniga ko'ra bir tizimga solingan ro'yxati;
- B) hisobvaraqlarda muomalalarni aks ettirish rejasi;
- V) hisobvaraqlarni aktiv va passiv hisobvaraqlarga bo'lish rejasi;
- G) hisobvaraqlarda aks etadigan muomalalarning rejasi.

10. Sintetik schyotlar qanday ma'lumotlarni beradi?

- A) mehnat o'lchovidagi ma'lumotlarni;
- B) pul o'lchovidagi ma'lumotlarni;
- V) natura o'lchovidagi ma'lumotlarni;
- G) xo'jalik mablag'lari va muomalalari haqida umumlashtirilgan ma'lumotlarni.

Testlar bilimni sinovchi tarqatma material sifatida tayyorlanadi va ishga kirish uchun ariza bergan o'quvchitalabalarga tarqatiladi. Har bir testni echish uchun 1 daqiqadan vaqt beriladi va har bir to'g'ri javob bir ball baholanadi. Kim berilgan vaqtdan ertaroq testni echib topshirsa, javobiga qarab, keyingi bosqich topshirig'i beriladi

Testning yarmini to'g'ri echganlar, keyingi bosqichga o'tadi. Bu topshiriq ham tarqatma material qilib tayyorlanadi va ikkinchi bosqichga o'tgan o'quvchitalabalarga beriladi. Bu topshiriq avvalgiga nisbatan murakkabroq. Har bir fikrga bildirilgan javobni yozish uchun 1 minut vaqt beriladi va to'g'ri javob 1 ball baholanadi. Ishga kiruvchilar bu topshiriqni bajarishguncha ekspertlar tanlov komissiyasining testlar javobiga qo'ygan baholari to'g'riligini tekshirishadi.

Ikkinchi bosqichda quyidagi topshiriq beriladi.

2tarqatma material

Tanlovda qatnashuvchilar uchun 2topshiriq

Quyidagi bildirilgan fikrlarni diqqat bilan o'qing. Ularni to'g'ri yoki noto'g'riligini ko'rsating. Fikringizning isbotini yozib bering.

T/N

1. Balans – o'lchov degan ma'noni bildiradi.
2. Buxgalteriya hisobida ikki yoqlama yozish deb, xo'jalik muomalalari natijasida vujudga keladigan, iqtisodiy aloqalarni hisobvaraqlar orqali o'zaro aloqador holda aks ettirish usuliga aytiladi.
3. Ikki yoqlama yozuv orqali hisobvaraqlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni belgilash hisobvaraqlarni nazorat qilish deyiladi.
4. Hisob varaqlarning debeti va kreditida muomala summasining ko'rsatilishi buxgalteriya provodkasi deb ataladi.
5. Buxgalteriya hisobida iqtisodiy muomalalarni hisobvaraqlarda aks etishi o'zaro aloqadorlikni ifodalaydi.
6. Ikki yoqlama yozuv orqali hisobvaraqlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni belgilash buxgalteriya provodkasi deyiladi.
7. Bajarilgan muomalaning bir hisobvaraqlarning debetida, ikkinchi hisobvaraqlarning kreditida ifodalanishi oddiy buxgalteriya provodkasi deyiladi.
8. Hisobvaraqlar bu buxgalteriya hisobining asosiy elementlaridan biri bo'lib, ular hisob – kitobni, nazoratni osonlashtiradi. Xo'jalik faoliyatidagi muomalalar, mablag'lar harakati, ularning manbalarini aks ettiradi.
9. Hisobvaraqlar bo'yicha yozuvlar yakunlari saldo (qoldiq) deb ataladi.
10. Buxgalteriya balansiga muvofiq hisobvaraqlar ikkiga bo'linadi.

11. Aktiv hisobvaraqlar deb, mablag'larning kelib chiqishi manbalarining holati va harakatini hisobga oladigan hisobvaraqlarga aytiladi.
12. Murakkab buxgalteriya provodkasi deyilganda birdaniga bir necha hisobvaraqlar kreditlanib, bir nechasi debetlanishi tushuniladi.

Ikkinchi topshiriqni muvaffaqiyatli bajarganlar navbatdagi 3bosqichga o'tishadi. Uchinchi bosqichdagi topshiriq murakkabroq tuziladi. Unda ataylab xatoga yo'l qo'yilgan. Uni bajarish avvalgilarga qaraganda chuqurroq bilim talab etadi.

3tarqatma material

Tanlovda qatnashuvchilar uchun 3topshiriq		
1. Aktiv hisobvaraqlar chizma tarzida quyidagicha ifodalangan		
Debet	Aktiv hisobvaraqlar	Kredit
Oy boshidagi saldo Mablag'larning kamayishi		Mablag'larning ko'payishi Oy oxiridagi saldo.
<p>Oy oxirida saldoning berilishi to'g'rimi? Hisobvaraqlar tuzilishi to'g'ri bo'lsa, to'g'riligini isbotlang, xato bo'lsa, xatolarini ko'rsating.</p> <p>2. Aktiv hisobvaraqlardan biri 50 kassadagi pul mablag'larining hisob varaqlari. Odatda, ko'proq milliy valyutadagi pul mablag'lari operatsiyalari amalga oshiriladi. Yuqoridagi misolimiz bo'yicha oyning boshidagi saldo 50 ming so'm desak, oy davomida bir necha marta hisob-kitob shchytidan kassaga pul tushdi: 500 ming so'm, 200 ming so'm, 300 ming so'm, shu bilan birga kassadan xodimlarga 300 ming so'm, ishchilarga 600 ming so'm ish haqi to'landi, desak, ana shu operatsiyalar bu hisob varaqda qanday aks etishini ko'rsating. Oy oxiridagi saldoni aniqlang. Yuqoridagi chizmada ko'rsatilgani bo'yicha saldoni hisoblasak, javobi qanday bo'lishi mumkin? To'g'ri javobni ko'rsating.</p> <p>(Asosiy diqqatni shu hisobvaraqlar qaratib, boshqa hisobvaraqlar bilan bog'lanishni tahlil qilmang.)</p>		

3topshiriqni bajarish uchun 10 daqiqa vaqt beriladi. Topshiriq to'g'ri bajarilsa 10 ball beriladi:

1. Aktiv hisobvaraqlar ifodalashidagi xatoni topib, to'g'ri javob berish 2 ball.
2. Bajarilgan operatsiyalarni hisob shchytlarida to'g'ri aks ettirish 2 ball;
3. Debet va kredit bo'yicha oborotlarni to'g'ri hisoblash 2 ball.
4. Oy oxiridagi saldoni to'g'ri aniqlash 2 ball;
5. Javoblarni berilgan aktiv hisobvaraqlar debeti va krediti hamda saldosi ifodalashini bilan taqqoslash asosida chiqarilgan xulosaning javobi to'g'ri bo'lsa 2 ball.

Shunday qilib, to'planishi mumkin bo'lgan maksimal ball 32 ball. Tanlovda 13 o'rin olgan talabalar ishga qabul qilinadi.

Tanlov komissiyasi a'zolariga va ekspertlarga ballni o'qituvchi, ularni javoblarni tekshirish bo'yicha xato qilganlarni yoki yo'qligiga qarab qo'yadi. Buning uchun har bir tanlov va ekspert

komissiyasi a'zosi tanlov ishtirokchilari javobini tekshirib, bergan xulosasida o'zini ismisharifini ko'rsatishi kerak.

Agar o'quvchitalabalar o'rtasida avvalgi topshiriqlarni bajarish bo'yicha ball to'play olmay qolganlari bo'lsa ular uchun quyidagi topshiriqni berish mumkin. Bu ularni darsda bekor o'tirishlariga yo'l quymaydi. Ular bitta kichik guruh bo'lib, birgalikda birbirlariga yordam berib, topshiriqni bajarishadi. Javoblariga ko'ra, rag'batlantiruvchi ball beriladi.

4tarqatma material

Etarli darajada ball to'play olmay tanlovdan chiqib ketgan talabalar uchun topshiriq:

Quyidagi chizmada passiv hisobvaraqlarda oy davomida bajarilgan o'preatsiyalarni hisobga olib, oy oxiridagi saldoni aniqlash sxemasi berilgan.

Debet	Passiv hisobvaraқ	Kredit
Mablag'larning ko'payishi	Mablag'lar manbaining kamayishi	Oy boshidagi saldo: Oy oxiridagi saldo

$$\text{Saldo}_{\text{oy oxiri}} = \text{Saldo}_{\text{oy boshi}} + O_{k-t} - O_{dt};$$

Chizmada bajariladigan opratsiyalarning mazmuni to'g'ri ifodalanganmi? Isbotlang.

Bulardan tashqari e'lon tayyorlaganlik uchun ham rag'batlantiruvchi ball qo'yish mumkin.

O'yinni navbatdagi fazasi uni muhokama qilish bo'lib, o'qituvchi to'g'ri javoblarni tarqatadi.

5tarqatma material

Topshiriqlarning javoblari:

Birinchi topshiriqning javoblari:

1. A); 2.B); 3.G); 4.V); 5.V); 6.G); 7.V); 8.B); 9.A); 10.G);

Ikkinchi topshiriqning javobi:

1. **Noto'g'ri.** Balans lotincha bis – ikki, banx – «tarozi pallasi» so'zlaridan tarkib topgan bo'lib «ikki palla» degan ma'noni anglatadi, tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

2. **To'g'ri.** Ikki yoqlama yozuv buxgalteriya hisobining asosiy qoidalaridan biri bo'lib, barcha xo'jalik muomalalari bir hisobvaraқ debetida ayni vaqtda boshqa hisobvaraқ kreditida teng summada aks ettiriladi.

3. **Noto'g'ri.** Ikki yoqlama yozuv orqali hisobvaraqlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni belgilash hisobvaraqlar korrespondentsiyasi deyiladi. Bir hisobvaraқning debeti va ikkinchi hisobvaraқning kreditida ifodalanishi orqali bu hisobvaraqlar bir – biri bilan bog'lanadi.

4. **To'g'ri.** Xo'jalik muomalalari provodka orqali tegishli debetlanuv va kreditlanuvchi hisobvaraqlarda muomala summasi ko'rsatiladi, ya'ni rasmiylashtiriladi. Ular birlamchi hujjatlar asosida tuziladi.

5. **To'g'ri.** Ana shu aloqadorlikni aks ettirish usuli ikki yoqlama yozish deb ataladi. Chunki bu muomalalar bir hisobvaraқning debetida, ikkinchisining esa kreditida aks etadi.

6. **Noto'g'ri.** Hisobvaraqlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni belgilash hisobvaraqlar korrespondentsiyasi deyiladi. Ya'ni, bajarilgan muomalalar qaysi hisobvaraқ debetida va qaysi birining kreditida ifodalanishi aniqlanadi. Masalan, ishchilarga ish haqi kassada iyun

oyi uchun 1 million so'm to'lanadi. Demak, bunda **5010** kassa – Milliy valyutadagi pul mablag'lari va **6710** Ishchi va xizmatchilarga ish haqi yuzasidan qarzlarni hisobvaraqlarini o'zaro bog'lanishi, ya'ni hisobvaraqlar korrespondentsiyasini hosil qiladi.

7. **To'g'ri.** Chunki bir muomala summasi ikkita hisobvaraqda aks etayapti, unda hech qanday murakkablik yo'q.

8. **To'g'ri.** Mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatishdagi muomalalarni hisobvaraqlarsiz olib borib bo'lmaydi. Umuman olganda, hozirgi buxgalteriya hisobini hisobvaraqlarsiz tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Buxgalteriya ob'ekting har bir turi uchun alohida hisobvaraqlar ochiladi.

9. **Noto'g'ri.** Hisobvaraqlar bo'yicha ikki yoqlama yozuv yakunlari oborotlar deb ataladi. Debet va kredit oborotlari o'rtasidagi tafovut esa saldo deb ataladi.

10. **To'g'ri.** Ular aktiv va passiv hisobvaraqlarga bo'linadi.

11. **Noto'g'ri.** Aksincha. Mablag'larning kelib chiqish manbalarini holati va harakatini hisobga oladigan hisobvaraqlarni passiv hisobvaraqlar deb aytiladi. Aktiv hisobvaraqlar esa xo'jalik mablag'lari holati va o'zgarishini hisobga oladi.

12. **Noto'g'ri.** Bir muomalada bitta hisobvaraqlar debetlanib, bir nechtasi kreditlansa, bir hisobvaraqlar kreditlanib bir necha hisobvaraqlar debetlanishi tushuniladi. Boshqacha bajarilgan operatsiyalar noto'g'ri hisoblanadi.

6tarqatma material

3topshiriqning javobi:

Hisobvaraqdagi ayrim yozuvlar chizmada noto'g'ri aks ettirilgan. Bular: 1. Debetda mablag'larning kamayishi emas, ko'payishi deb yozilishi kerak. Mablag'larning kamayishi, aksincha hisobvaraqlar kreditida aks etadi. Oy oxiridagi saldo ham debetida hisoblanadi. Chunki u aktiv hisobvaraqlar. Bajarilgan operatsiyalar bo'yicha yozuvlarni to'g'ri aks ettirsak, u quyidagicha bo'ladi.

Debet	Aktiv hisobvaraqlar	Kredit
Oy boshidagi saldo. Mablag'larning ko'payishi Oy oxiridagi saldo		Mablag'larning kamayishi

2. Aktiv hisobvaraqlar kassadagi pul mablag', 5010 milliy valyutadagi pul mablag'lari bo'yicha bajarilgan operatsiyalar asosida oy oxiridagi saldoni topish uchun debet bo'yicha va kredit bo'yicha oborotlarni hisoblashimiz kerak.

Hisob – kitob schyotiga mablag' tushsa demak, kassada pul ko'payadi, uning debetiga yozamiz:

Birinchi marta:

D – t 5010 Milliy valyutadagi pul mablag'lari, 500 ming so'm.

K – t 5110 Hisob – kitob schyoti, 500 ming so'm

Ikkinchi marta:

D – t 5010 Milliy valyutadagi pul mablag'lari, 200 ming so'm.

K – t 5110 Hisob – kitob schyoti, 200 ming so'm

Uchinchi marta:

D – t 5010 Milliy valyutadagi pul mablag'lari, 300 ming so'm.

K – t 5110 Hisob – kitob schyoti, 300 ming so'm

Kassadan xodimlarga ish haqi berilganda, 6710 Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob–kitoblar schyoti bilan bog'lanadi. Kassadagi pul kamayadi. Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob–kitoblar bo'yicha ham kamayadi.

U holda:

1 marta:

K – t 5110 Milliy valyutadagi pul mablag'lari, 300 ming so'm

D – t 6710 Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob – kitoblar, 300 ming so'm

Ikkinchi marta:

K – t 5110 Milliy valyutadagi pul mablag'lari, 600 ming so'm

D – t 6710 Hisob – kitob schyoti, 600 ming so'm

3) U holda hisobvaraq bo'yicha chizmamiz quyidagicha bo'ladi:

Aktiv hisobvaraq

Debet	Milliy valyutadagi pul mablag'lari	Kredit
	Oy boshidagi saldo: 50.000	
	1) 500.000	1) 300.000
	2) 200.000	2) 600.000
	3) 300.000	
	Oy oxiridagi saldo 150.000	

4) D – t bo'yicha oborot = 500 000 + 200. 000 + 300.000=1000000 so'm.

K – t bo'yicha oborot = 300.000 + 600.000 = 900.000 so'm.

Aktiv hisobvaraqlar bo'yicha oy oxiridagi saldoni topish uchun oy boshidagi qoldiq (saldo) schyotining debet oboroti (O_{DT}) qo'shilib, kredit oborotini (O_{KT}) ayiramiz.

U holda oy oxirida saldo:

Aktiv schyot bo'yicha, $Saldo_{oy\ oxiri} = Saldo_{oy\ boshi} + O_{d-t} - O_{kt}$
= 50.000 + (500000 + 200000 + 300000) – (300000 + 600000) = 50000 + 1000000 – 900.000 = 150.000

5)Chizmada noto'g'ri berilgani bo'yicha saldoni hisoblashning ma'nosi quyidagicha bo'ladi.

$S_{oy\ oxiri} + O_{k-t} = S_{oy\ boshi} - O_{dt}$

Agar raqamlarni qo'yib hisoblasak, aktiv hisob varaqlarni oy oxiridagi saldosi yuqoridagi noto'g'ri chizma bo'yicha aniqlay olmasligimizga qat'iy ishonch hosil qilishimiz mumkin.

7tarqatma material

Etarli darajada ball to'play, olmay tanlovdan chiqib ketganlar uchun berilgan topshiriqning javobi:

Chizmada oy davomida bajarilgan opreatsiyalarni hisobga olgan holda passiv hisobvaraqlarning oy oxiridagi saldosi hisoblash modeli noto'g'ri ko'rsatilgan.

1. Passiv hisobvaraqlarda mablag'larning manbalari holati va harakati hisobga olinadi. Shuning uchun mablag'lar emas, balki mablag'lar manbaining ko'payishi deb yozilishi kerak.

2. Passiv hisobvaraqlarda debetda mablag'lar manbaining kamayishi, aksincha, kreditda mablag'lar manbaining ko'payishi yuz beradi. Shuning uchun ularning o'rni almashtirish lozim. Saldo to'g'ri yozilgan.

Chizmamizni to'g'ri ifodalasak, quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

Debet	Passiv hisobvaraq	Kredit
	Mablag'lar manbaining kamayishi	Oy boshidagi saldo: Mablag'larning manbaining ko'payishi Oy oxiridagi saldo

Oy oxiridagi saldoni topish uchun oy boshidagi saldoga schyotning kredit oborotini qo'shamiz, debet oborotini ayiramiz.

$$\text{Saldo}_{\text{oy oxiri}} = \text{Saldo}_{\text{oy boshi}} + O_{k-t} - O_{dt}$$

O'quvchitalabalar ularni o'z javoblari bilan solishtiradilar. So'ngra muhokama qilish boshlanadi.

Qanday metodni qo'llab dars o'tishdan qat'iy nazar, to'g'ri javobni shunchaki aytib qo'yish etarli emas. Asosiysi, javobni muhokama qilib, nima sababdan aynan shu javob to'g'ri ekanligini talabning ongiga etkazishdir. Ana shundagina talaba o'rganayotgan mavzuning mazmunini puxta o'zlashtiradi va darsdan qo'yilgan maqsadga erishiladi.

Modellashtiruvchi o'yinlarda ham o'yinni tugatgach, natijasi muhokama qilinishi zarur. Muhokama oxirida barcha qatnashchilarga berilgan ballar e'lon qilinadi. O'qituvchi barcha ishtirokchilarga o'yinda qatnashganlari uchun minatdorhilik bildiradi va kelgusi darsning mavzusi va unda qo'llaniladigan metodlar e'lon qilinadi.

Shunday qilib, buxgalteriya fanining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, fanni o'rganish uchun tarqatma materiallardan, ayniqsa, hujjatlashtirish shakllaridan keng foydalanish zarur.

Ikkinchidan, masalamashqlar echish asosiy metod hisoblanadiki, masalamashq echmay, fanni o'rganib bo'lmaydi. Barcha metodlar orasida universalligi bilan ajralib turadigan juftlik va kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish ham fanni o'rganishda samarali metod hisoblanadi.

Albatta, o'rganilayotgan mavzuning maqsadidan kelib chiqqan holda muhokama qilinayotgan savolga ko'ra boshqa metodlarni ham bemalol moslashtirish mumkin. Bu o'qituvchining iqtidori, hohishistagiga bog'liq.

Umuman olganda yuqorida o'rganilgan aksariyat metodlarni o'rganilayotgan fanlarga moslashtirish mumkin. Lekin ularni aynan shu fan uchun qay darajada samarali bo'lishini hisobga olish zarur.

Asosiy tayanch tushunchalar va atamalar

Buxgalteriya fanining xususiyatlari, ichki boshqaruv, tashqi iste'molchi, buxgalteriya hisobining maqsadi, buxgalteriya hisobining funktsiyalari, buxgalteriya hisobining ob'ektlari, buxgalteriya hisobining sub'ektlari, buxgalteriya hisobining metodlari, buxgalteriya hisobining xususiyatlari, dars o'tish metodlarini moslashtirish.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Buxgalteriya hisobining kelib chiqishi va rivojlanishi haqida nimalar bilasiz?
2. Buxgalteriya hisobi fani boshqa iqtisodiy fanlardan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
3. Buxgalteriya hisobida hujjatlashtirish qanday rol o'ynaydi?
4. Buxgalteriya hisobini yuritishda hisob yuritish qoidalari qanday rol o'ynaydi?
5. Buxgalteriya hisobi nima sababdan yuridik kuchga ega?
6. Buxgalteriya hisobini o'rganishda tarqatma material qanday rol o'ynaydi?
7. Fanni o'rganishda, sizningcha, qaysi metodlarni ko'proq qo'llagan ma'qul?
8. Fanni o'rganishda dars o'tish metodlarini qanday moslashtirish mumkin?

XXI bob. AYRIM IQTISODIY FANLAR VA DARS O'TISHDA ULARNING XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISH

1§. «Iqtisodiy tahlil» fani va uni o'rganish xususiyatlari

XX asr ko'pincha «axborot asri» deb ataladi. XXI asrga kelib axborotning ahamiyati yanada ortdi. Zarur axborotga ega bo'lganlar, boshqalarga qaraganda ustun mavqega, qo'shimcha naf, foyda olish imkoniga ega bo'ladilar. Shuning uchun ham hozirgi paytda N. Vinerning «Kimki axborotga ega bo'lsa, dunyoni tebratadi», degan iborasi mashhur bo'lib, tez-tez ishlatilmoqda.

Avvalgi bobda to'xtab o'tdik, iqtisodiy axborotlar bilan buxgalteriya hisobi ta'minlaydi. Axborotga ega bo'lish yaxshi, lekin undan qanday foydalanish kerak? Bu savolga javobni turli nuqtai nazardan berish mumkin, **mikromiqyosda, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar miqyosida esa iqtisodiy tahlil fani beradi.**

Har qanday fanni shakllanib, vujudga kelishi ob'ektiv zaruriyat tufayli yuz berganidek, iqtisodiy tahlil fanini vujudga kelishi ham ob'ektiv zaruriyat, avvalo iqtisodiyotda raqobatning kuchayishi sabab bo'lgan. Chunki resurslar cheklanganligi: birinchidan ularni samarali ishlatishni; Ikkinchidan, shu resurslarni ishlatib, ishlab chiqargan mahsuloti sotilganda sarflagan xarajatlarini qoplaydimi, yo'qmi, aniqlashni; Uchinchidan, korxonaning hozirgi holati qanday, kelgusida istiqboli qanday bo'lishi mumkinligini prognoz (ilmiy taxmin) qilishni zarur qilib qo'yadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida nima ishlab chiqarish, kim uchun ishlab chiqarish, qancha ishlab chiqarish va qanday ishlab chiqarishni har bir korxonaga, firma o'zi hal qilar ekan, bunda ular eng avvalo turli axborotlarga, ularni o'rganishga tayanadilar. Ularning kelajagi ana shu axborotlarni o'rganib, xulosa chiqarishlari va qanday qaror qabul qilishlariga bog'liq.

Buxgalteriya hisobida, mavjud axborotlarni o'rganishdan ko'yilgan maqsadga asoslanib, turli jihatdan yondashib, iqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi. Ana shu ko'rsatkichlarning o'zgarishi tendentsiyasiga ko'ra xo'jalik faoliyatiga xolisona baho berish talab qilinadi. Albatta har bir xo'jalik yurituvchi real holatni o'rganishdan manfaatdor. Boshqalar uchun o'z manfaatidan kelib chiqib, «yomon tomonini yashirib, yaxshisini oshirsa» ham o'zi uchun albatta real hisobkitob qilib, xulosa chiqaradi.

Xo'jalik yurituvchilar o'z ahvollarini bilib olgach, xo'jalik yuritish samarasini oshirish uchun qanday imkoniyatlari bor? O'zlaridagi ichki imkoniyatlarni ishga solsa etarli yoki chetdan imkoniyat qidirish, ya'ni chetdan investitsiyalar, kredit va hokazolarni jalb etish zarurmi, aniqlashlari lozim.

Qanday choratadbirlarni qo'llasa, firma, korxonaga tang ahvoldan chiqib ketadi yoki uning samaradorligi yanada ortadi yoki ko'riladigan zarar darajasi minimal bo'ladi. Bularni bilish uchun iqtisodiy fanlarni, ayniqsa tahlil fanini chuqur o'rganish, boshqalar tajribasida nima, qanday yuz bergan, qanday choratadbirlar qo'llangan o'rganish darkor.

Bozor iqtisodiyotiga noaniqlik doimo yo'ldosh. Har bir firma, korxonaga biron faoliyat yuritir ekan, doimo risk qiladi. Ayrim faoliyat turlarida tavakkalchilik xatari kichik bo'lsa, boshqalarida katta. Eng asosiysi ana shu tavakkalchilik xatarini kamaytirish. Agar diqqate'tibor bergan bo'lsangiz, oxirgi yillardagi iqtisodiy soha bo'yicha «Nobel mukofoti»ni olgan ishlarning ko'pchiligi u yoki bu jihati bilan ana shu riskni, undan keladigan talafotni kamaytirishga qaratilgan. Buning uchun esa iqtisodiyotni nihoyatda sinchiklab o'rganish zarur. Aynan ana shu zaruriyat tufayli yangiyangi iqtisodiy matematik metodlar ishlab chiqildi va ishlab chiqilmoqda hamda korxonaga, firma, qolaversa butun mamlakat iqtisodiyoti holatini o'rganishda keng qo'llanilmoqda. Bularni bilish uchun ham tahlil qilishni puxta o'rganish zarur.

Ma'lumki, firmakorxonalar mamlakat iqtisodiyotining hujayralari. Hujayralar sog'lom, baquvvat bo'lsa, organizm sog'lom, baquvvat bo'ladi. Ularning holati qandayligini bilish uchun esa organizmni, chuqur o'rganib, analiz qilib, tashhis qo'yiladi. Kasallik alomatlarini sezilsa, davolash yo'llari, vositalari tanlanadi va muolaja qo'llanadi. Xuddi shunday iqtisodiyotda ham

firma, korxonalarining holati iqtisodiy ko'rsatkichlarni yig'ish, tahlil qilish orqali amalga oshirilib, choratadbirlar belgilanadi. Demak, buni ham tahlil fani bajaradi. Shuning uchun ham fan nomining kelib chiqishi ham «analiz» so'zi bilan bog'liq. Analiz, yunoncha analysis – ajratish ma'nosini ifodalaydi: 1. Ob'ektni xayolan yoki real bo'lakchalarga ajratish, bo'lish ma'nosida va sintez¹ bilan uzviy bog'liq holda ishlatiladi.

2. Ilmiy bilishning, tadqiqotning sinonimi;

3. Mantiqda – fikr yuritishning shakli, tarkibi, tartibi. O'zbek tilida analiz so'zi ma'nosiga yaqin, ana shu bo'laklarga bo'lishdan maqsadni, fikr yuritishni, tadqiqotni anglatadigan so'z tahlil tushunchasi ishlatiladi.

Yuz berayotgan jarayon, hodisalardan real xulosa chiqarish, ularga baho berish uchun, uni chuqur o'rganishimiz, sabablarini aniqlashimiz kerak. Buning uchun ularni, har bir faoliyatni turli jihatdan yondashib, qismlarga ajratib, barcha qirralarini o'rganishimiz zarur. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'z faoliyatini tahlil qilmay iloji yo'q.

Chunki, bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlikni ta'minlash, ahvoli tang bo'lib, bozorni tark etmaslik uchun o'z faoliyatini tahlil qilishi, qanday omillar ijobiy va qanday omillar salbiy ta'sir ko'rsatayotganini aniqlash zarur. Bu olingan va ular asosida hisoblab chiqilgan iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Ular asosida xulosa chiqariladi va qaror qabul qilinadi. Bularni esa iqtisodiy tahlil fani o'rganadi.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkin: demak, tahlilni bilish, bilibgina qolmay, to'g'ri xulosa chiqarish, baho berishga va ular asosida turli variantlar orasidan eng maqbulini topib, qaror qabul qilishni o'rganish uchun iqtisodiy tahlil fanini puxta o'rganish zarur.

Fanni puxta o'rganishda esa o'qitish metodlari muhim rol o'ynaydi. Avvalgi boblarda ko'rib chiqdik, o'qitish, o'rganish metodlarini tanlashda fanning xususiyatlarini hisobga olish katta ahamiyatga ega.

Birinchidan, iqtisodiy tahlil fani eng avvalo iqtisodiyot nazariyasi fani bilan chambarchas bog'liq. Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiyotni bir butun holda, jamiyat miqyosida nazariy jihatdan o'rgansa, iqtisodiy tahlil fani mikromiqyosda amaliy jihatdan o'rganadi. Iqtisodiyotni jamiyat miqyosida o'rganishda iqtisodiyot nazariyasi fanidan tashqari statistika, makroiqtisodiyot va boshqa fanlar ham qatnashadiki, ular nazariy xulosa chiqarib, baho berish uchun zarur faktlar, dalillar, hisobkitoblar bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydilar. Iqtisodiy tahlil fani esa bevosita korxonalar, firmalar faoliyati miqyosida o'rganadi.

1. Mamlakat miqyosida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil qilinadi

2. Korxonalar, firma va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar miqyosida esa mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida tahlil olib boriladi.

Ikkinchidan, tahlil fani statistika va marketing, menejment fanlari bilan ham bog'liq. Statistika fani mikroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisobkitobini amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar va ularni qanday tarzda qo'llashga yordam bersa, marketing orqali bozor holati o'rganilib, korxonalar, firma miqyosida xulosa chiqarish, tavsiyalar ishlab chiqish, qaror qabul qilishda foydalaniladi.

Korxonalar, firma faoliyatini tahlil qilmay turib, boshqarib bo'lmaydi. Ichki va tashqi faoliyatni, ularga ta'sir qiladigan omillarni o'rganish asosida biznes reja tuziladiki, u istiqbolning yo'nalishini belgilaydi. Tahlil natijalariga ko'ra, boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Bu jihatdan menejment, marketing, iqtisodiy tahlil fanlari bir-biri bilan uzviy bog'lanadi, bir-birini to'ldiradi.

Uchinchidan, tahlil qilish deganda biz doimo o'rganayotgan ob'ektimizni bo'laklarga, qismlarga bo'lish, taqqoslash, solishtirish, sintez qilishni tushunar ekanmiz, demak, voqeahodisalarni statik hamda dinamik jihatdan o'rganamiz.

¹ Sintez (yunoncha – synthesis – birlashtirish) fikran yoki real ob'ektning turli elementlarini yagona bir butun(tizim)ga keltirishni bildiradi va analiz bilan chambarchas bog'langan.

To'rtinchidan, tahlil fani iqtisodiy jarayon, voqea, hodisalarni yuz berishi, rivojlanishi, o'zgarishini ob'ektiv va sub'ektiv jihatlari, sabablarini o'rganadi, ya'ni tahlil dialektik metodga tayanadi. Dinamik o'rganish etakchi rol o'ynaydi.

Beshinchidan, bu fanda taqqoslash, solishtirish asosiy o'rin tutadi. Chunki, tahlilning o'zi taqqoslashga asoslanadi. Shuning uchun ham fanni o'rganish metodlari haqida to'xtalganda birinchi navbatga taqqoslash qo'yiladi.

Oltinchidan, qo'yilgan maqsadga ko'ra, xo'jalik faoliyatini tahlil qilish uchun birbiri bilan bog'liq iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimini qo'llash va bu ko'rsatkichlarni analitik jihatdan qayta ishlash amalga oshiriladi.

Ettinchidan, fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda xo'jalik faoliyatini tahlil qilish uchun asos qilib olingan tamoyillar va fanning o'ziga xosligini ifodalovchi printsipal mavjudki, ular iqtisodiy tahlil fanini o'ziga xos jihatlarni ko'rsatadi. Demak, iqtisodiy tahlil fanini o'rganish uchun samarali metodlarni tanlashda fanning ana shu xususiyatlarini hisobga olishimiz zarur. Shu bilan birga o'qituvchi fanni, mavzuni o'qitish uchun metod tanlar ekan, albatta, uning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda predmetning o'zini o'rganishda qo'llaniladigan metodlarni ham nazardan qochirmasligi lozim.

Iqtisodiy tahlilda murakkab iqtisodiy **matematik metodlar**: korrelyatsionregretsion, logarifmlar, determinantlar, matritsalar, chiziqli programmashtirish kabilar bilan birgalikda oddiy hisobkitoblarga asoslangan metodlar ham qo'llaniladi. Lekin u qandaydigidan qat'iy nazar, **tahlilda doimo ko'rsatkichlar taqqoslanadi**. Taqqoslash joriy yil ma'lumotlari bilan avvalgi yil ko'rsatkichlari, biznes reja ko'rsatkichlari, bozorda muvaffaqiyatli ish yuritayotgan xo'jalik ma'lumotlari, o'rtacha ko'rsatkichlar bilan, chet el mamlakatlari tajribasi va boshqalar bilan amalga oshiriladi.

Taqqoslashning o'z qonunqoidalari bor. Bular: taqqoslanishi zarur ko'rsatkichlarning mazmunan bir xil usul bilan hisoblanishi; bir xil bahoda hisoblash va bir bahoga keltirish; o'rganiladigan davrlar bir xil bo'lishi; xo'jalik yurituvchi sub'ektning joylanishi va boshqa tabiiy omillarni hisobga olish; ularning ixtisoslashuvi, birbiriga o'xshashliklarini hisobga olish; o'rganiladigan ob'ektlarning miqdori mos bo'lishi; mahsulot sifati; texnik xavfsizlik va ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha tadbirlarni hisobga olish; xo'jalik yurituvchi sub'ekt qanday mulkchilikka asoslanganini hisobga olish va boshqalar. Demak, o'qituvchi taqqoslanishi lozim bo'lgan ko'rsatkichlarni bir xil asosda bo'lishi lozimligini doimo o'quvchitalabalarga uqtirishi lozim.

Taqqoslashni amalga oshirishda katta miqdordagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan hamda ularni solishtirish imkoniyati keng, tushunarli va ko'zga tashlanadigan metod, ularni jadvallarda ifodalash va jadval ma'lumotlarini taqqoslash asosida xulosa chiqarishdir. Undan tashqari jadval ma'lumotlari asosida turli diagrammalar, grafiklar ham chizish mumkin. Bunda mavjud axborotlarni jadval orqali ifodalashda statistik metodlar, uning qonunqoidalari ham keng ravishda qo'llash mumkin.

Iqtisodiy tahlilda keng qo'llaniladigan metodlardan yana biri guruhlashtirish. Guruhlashtirish bu umumiy ma'lumotlarni qo'yilgan maqsadga ko'ra, alohida muhim belgilari va xususiyatlariga qarab, ma'lum bir guruhlarga ajratishdir. Ular maqsad, mazmuniga ko'ra tipologik, tarkibiy, omilli guruhlashtirishga ajratiladi. Guruhlashtirish metodini qo'llashning ham talablari bor. Bular: guruhlash belgisini to'g'ri tanlash; faqat bir tizimga kiruvchi ko'rsatkichlarni olinishi; ko'rsatkichlarning bir xil o'lchov va uslubda aniqlanishi; guruhlar orasidagi intervallarga diqqat qaratish; boshlang'ich va oxirgi guruh chegaralari aniq bo'lishi; guruh tuzish pastdan yuqoriga, kichik sondan katta songa qarab borishi va boshqalar. Ular tahlil natijalarini to'g'ri va aniq bo'lishiga, o'rganiladigan ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etadigan omillarning tutgan o'rnini to'g'ri aniqlashga qo'yilgan maqsadni ko'ngildagidek amalga oshirishga yordam beradi. Dars o'tishda ana shu jihatlarni albatta hisobga olish zarur.

Iqtisodiy tahlilda balansli bog'lanish metodidan ham keng foydalaniladi. Uni, ayniqsa, ko'rsatkichlar orasida funksional bog'lanishlar mavjud bo'lganda qo'llash muhim o'rin tutadi. U manba va uning taqsimlanishi (masalan, xo'jalikning er fondi va uni taqsimlanishi, mehnat

resurslari va ularni tarkibi kabilar), daromad, xarajatlar va boshqalarni o'rganishda qo'llash mumkin. Buxgalteriya balansi ham ushbu metodga asoslanib tuziladi. Odatda bu metod ko'rsatkichlarning birbiri bilan funktsional bog'liqligi yaqin bo'lganda to'g'ri natija beradi va uni qo'llash ijobiy sanaladi.

Iqtisodiy tahlil fanida statistika fanida keng qo'llaniladigan mutlaq va nisbiy farqlarni aniqlash metodidan ham foydalaniladi. U iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'sish, o'zgarishini hisobga olishda ishlatiladi. Undan tashqari, o'rganilayotgan iqtisodiy ko'rsatkichlar to'g'ridanto'g'ri, takroriy aloqadorlikda, ya'ni funktsional bog'lanishda bo'lsa, zanjirli bog'lanish metodi qo'llaniladi. Lekin tahlilda qanday metodni qo'llamaylik, xulosa chiqarish uchun albatta ma'lum darajada taqqoslashni talab qilinadi. Mavzu bo'yicha dars o'tish metodlarini tanlaganda albatta ana shularni ham hisobga olish zarur.

Iqtisodiy tahlildan maqsad tahlilni tashkil etish bosqichlari, tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish, tahlilni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanish va ishlab chiqilgan kompyuter dasturlarini qo'llash, manbalar to'g'riligini tekshirish va ularga qo'yiladigan talablarni bilish naqadar muhimligini o'rganishdir. Lekin dars o'tish metodi jihatidan yondoshsak, **har bir talaba uchun eng muhimi, tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirishdir.**

Har bir talaba tahlil natijalarini umumlashtirishi, unda o'z fikrini ifodalashi, erishilgan natijalarni asoslashi, xulosa chiqarishni, baholashni, takliflar berishni bilishi kerak. O'z fikrlarini qabul qilingan tartibda, tahlil nima maqsadda o'tkazilganiga qarab rasmiylashtirishni bilishlari zarur. Unga ko'ra, bayonnoma qanday tarzda yozilishi aniqlanadi. Demak, tahlil fanidan dars o'tishda o'quvchitalabalarning o'z fikrlarini bayon qilishga asoslangan metodlar, chunonchi, yozma ish, esse, nazorat ishi yozish kabi metodlarni tez-tez qo'llash foydadan xoli emas.

Tahlilni axborot bilan ta'minlashda bosh rolni buxgalteriya hisobi va hisoboti o'ynaydi. Chunki xo'jalikning barcha faoliyati, uning natijalari aynan buxgalteriya hisobi va hisobotida aks etadi. Asosiysi, ana shu axborotlarni qo'yilgan maqsad bo'yicha qayta ishlash va ular asosida xulosa chiqarishni o'rganishdir.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil fanini o'rganishda yuqorida ko'rib o'tgan barcha metodlarimizni fanning va uni o'rganishning xususiyatlariga ko'ra moslashtirish mumkin. Ayniqsa, kontseptual jadval, semantik jadval, Tsxema, masalamashq, test, esse yozish, namoyish qilinuvchi va tarqatma materiallar tayyorlash va ulardan foydalanish, tadqiqot, munozara, aqliy hujum, keys stadi metodlarini ko'llash keng imkoniyatlarga ega.

2§. «Audit» fani va uni o'qitish metodikasi

Iqtisodiy faoliyatda barcha darajadagi axborotlar, yuqorida aytib o'tganimizdek, buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga asoslanadi. Buxgalteriya hisobi va hisobotida chalkashliklarga, xatolarga yo'l qo'yish, xohishmaqsadlarimizni boshqalar tomonidan reallik tarzida qabul qilishlariga urinish, noto'g'ri axborot berish va boshqalar, albatta chiqargan xulosamiz va qabul qilgan qarorimizni noto'g'ri bo'lishiga olib keladi. Buning natijasida:

- Xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'zi noqulay iqtisodiy ahvolga tushib qolishi yoki inqirozga yuz tutishi;
- shu xo'jalik yurituvchi sub'ekt bilan hamkorlik qiluvchilar noqulay ahvolga tushib qolishi;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektning investorlari, kreditorlari katta zarar ko'rishlari;
- boshqa axborotdan foydalanuvchilar manfaatiga putur etishi, masalan, sun'iy ravishda bankrotlik holatiga olib kelib, turli majburiyatlardan qochish holatlari yuz berishi mumkinki, ularning hammasi axborotlarning haqqoniy bo'lishini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu maqsadga qanday erishish mumkin? Buning uchun:

* iqtisodiy axborotlarning haqqoniyligini tasdiqlash uchun zarur maxsus bilimga ega bo'lish;

* ma'lumotlarni bevosita baholash va sifatini aniqlash uchun maxsus malaka, vaqt, dalil, axborot va materiallar kerak;

* bunday bilim va malakaga ega bo'lgan shaxs xolis, mustaqil, insofli bo'lishi va uning faoliyati shunday tashkil etilishi kerakki, haqqoniy bo'lish uning manfaatiga mos kelishi zarur.

Insoniyat bu muammoning echimi sifatida auditorlik xizmatini o'ylab topdi va ana shunday xizmat ko'rsatishni o'rgatadigan audit fani shakllandi. Tarixiy manbalarga asoslangan holda, professor P. I. Kamishanov auditorlikni taxminan eramizdan oldingi 200 yillarda shakllana boshlaganini e'tirof etadi. Markazlashgan davlatchilikning barpo bo'lishi hamda rivojlanishi natijasida mamlakatni boshqarish uchun haqqoniy hisob, nazorat va moliya ishlariga zaruriyat kuchaygan. U paytlarda kvestorlar, ya'ni Rim Imperiyasi davrida moliya va sudlov ishlarini olib boruvchi mansabdor shaxslar joylardagi hukumat buxgalterlari ustidan nazorat qilib turganlar. Kvestorlarning hisobotlari Rimga yuborilib, imtihon qiluvchilar tomonidan eshitilgan. «Auditor» lotinchada «auditing» aynan tarjimai «u eshitayapti», «eshituvchi» degan tushuncha ana shundan kelib chiqqan¹.

Demak, «Audit» tushunchasi lotinchadan kirib kelgan bo'lib, haqqoniy hisobot yuritishni, buning uchun hukumat buxgalterlari ustidan nazorat qilishni imtihon qilish, ularni eshitish orqali amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Evropada XVII asrda aktsiyalarning vujudga kelishi, natijada aktsiyadorlik kompaniyalarining o'z aktsiyadorlari, kreditorlar, soliq xizmati xodimlari o'rtasida munozarali masalalarning tez-tez kelib chiqishi, ularni hal qilib beruvchi mutaxassis, xolis va haqqoniy axborotga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu ehtiyoj yanada ortib, oxiroqibat hozirgi darajadagi tashkiliyhuquqiy infratuzilmalariga ega bo'lgan audit institutlari shakllanib, faoliyat yuritishiga olib keldi.

Audit mamlakatimizdagi xo'jalik faoliyatini nazorat va iqtisodiy tahlil qilishning nisbatan yangi yo'nalishidir. Agar G'arb mamlakatlarida audit 150 yildan buyon ma'lum bo'lsa, O'zbekistonda esa, mustaqil faoliyat sohasi sifatida xo'jalik yuritishda davlat monopoliyasidan voz kechish va bozor iqtisodiga o'tish natijasida shakllana boshladi.

Qisqa vaqt ichida O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuni, auditorlik milliy andozalari hamda Moliya vazirligining qator qarorlari, yo'riqnomalari ishlab chiqildi. Bu me'yoriy hujjatlarda xalqaro audit andozalarini chuqur o'rganib, milliy iqtisodiyotimizni xususiyatlarini hisobga olingan.

Auditorlik faoliyatini me'yoriy tartibga solish tizimining birinchi (yuqori) pog'onasida O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuni (yangi tahriri) turadi. Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2000 yil 26 maydagi qaroriga muvofiq qabul qilingan bo'lib, 29 moddadan iborat

«Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga oshirish maqsadida qabul qilingan hukumat qarorlarini ham ushbu tizimning birinchi pog'onasiga kiritish mumkin. Jumladan, 22 sentyabr 2000 yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 365sonli «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshirishlarining ahamiyatini oshirish to'g'risida» Qaror qabul qildi. Ushbu qarorga muvofiq «Auditorlik xulosalarini soliq organlari va boshqa nazorat organlari tomonidan hisobga olish tartibi to'g'risidagi Nizom», «Majburiy auditorlik tekshiruvini o'tkazishdan bo'yin tovlaganligi uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan jarima undirish tartibi to'g'risidagi Nizom» va «Auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun auditorlik tashkilotlariga litsenziya berish to'g'risidagi Nizom» tasdiqlangan.

Buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzish auditorlik tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan mikrofirmalarning moliyaxo'jalik faoliyati soliq organlari va boshqa nazorat organlari tomonidan tegishli auditorlik tashkiloti albatta jalb qilingan holda tekshiriladi. Bunda moliyaviy hisobotning to'g'riligi uchun auditorlik tashkiloti javob beradi.

Auditorlik faoliyatini me'yoriy tartibga solish tizimining ikkinchi pog'onasi – auditorlik faoliyatining milliy standartlarini (AFMS) va boshqa me'yoriy hujjatlarni o'z ichiga oladi.

¹ Kamishanov P. I. Prakticheskoe posobie po auditu. M.: Infra-M, 1996, str 7.

Auditorlik faoliyati milliy standartlari (AFMS) – bu barcha auditorlik tashkilotlari o'zlarining professional faoliyatlari jarayonida rioya qilishlari lozim bo'lgan yagona asosiy tamoyillardir. Standartlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligida Buxgalteriya hisobi, hisoboti va audit uslubiyoti boshqarmasi tomonidan ishlab chiqilib tasdiqlanadi va Adliya vazirligida ro'yxatga olinadi. O'zbekiston Respublikasi Auditorlik faoliyati Milliy Standartlari (AFMS) Auditning Xalqaro Standartlari – AXS (International Standards of Auditing ISAs) negizida ishlab chiqiladi va asosan auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish qoidalarini belgilaydi. Bu qoidalar moliyaxo'jalik faoliyatining barcha sub'ektlarida bir xil qo'llaniladi.

Auditorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida auditorlik standartlariga rioya qilish audit sifatini va uning natijalari ishonchligini kafolatlaydi.

Auditorlik faoliyatini me'yoriy tartibga solish tizimining shakllanishi va rivojlanishida professional jamoat tashkilotlari muhim o'rin tutadi. Republikamizda *O'zbekiston buxgalterlar va auditorlarining milliy assotsiatsiyasi (O'BAMA)*, *O'zbekiston Auditorlar Palatasi (O'AP)* ning faoliyati katta ahamiyatga ega.

«Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunning 9moddasida, auditorlik tekshiruvi moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to'g'riligi va qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy hisobotini hamda u bilan bog'liq moliyaviy axborotni auditorlik tashkilotlari tomonidan tekshirish ekanligi, tekshirish: majburiy va tashabbus tarzidagi shakllarda o'tkazilishi ta'kidlangan. Qonunning 10moddasida esa, muvofiq faoliyat turiga ko'ra qaysi iqtisodiy sub'ektlar har yili majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tkazilishi kerakligi ko'rsatilgan.

«Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunning 11moddasiga muvofiq tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvi xo'jalik yurituvchi sub'ektning yoki boshqa auditorlik tekshiruvi buyurtmachilarining qaroriga binoan, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda o'tkazilishi mumkin.

Tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvining predmeti, muddatlari va boshqa shartlari auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi bilan auditorlik tashkilotlari o'rtasida tuziladigan auditorlik tekshiruvini o'tkazish to'g'risidagi shartnomada belgilab qo'yiladi. Tashabbus tarzidagi (ixtiyoriy) auditorlik tekshiruvi odatda xo'jalik yurituvchi sub'ektning qaroriga, o'z oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra o'tkaziladi. Undan tashqari, auditni tavakkalchilikka asoslangan, tizimli yo'naltirilgan, moliyaviy hisobot auditi mavjud.

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan xususiy lashtirilgan va aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan ko'plab sobiq davlat korxonalari maxsus idoraviy davlat nazorat organlari tomonidan tekshirilishi barham topdi. Shuningdek, mulkchilik va munosabatlarning yangi turlari hisob ob'ektlariga aylandi.

2. Mulk egalari, investorlar va aktsiyadorlarning korxonalar moliyaxo'jalik faoliyatining ahvoli to'g'risidagi xolis axborotlarni talab qilishlari, shuningdek, buxgalter xodimlarning beqarorligi, ya'ni o'zgarib (almashlanib) turishi, ular malakasining pastligi va boshqalar.

3. Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi va islohotlarning chuqurlashtirilishi munosabati bilan me'yoriy hujjatlarning tez-tez o'zgarib turishi va yangilarining qabul qilinishi va h. k. Bunday muammolar bilan to'qnashayotgan korxonalarda malakali auditorlik xizmatlariga ehtiyoj kuchayib, ularning rahbarlari mustaqil auditorlik tashkilotlariga yordam so'rab, murojaat qilishadi.

Majburiy auditorlik tekshiruvi to'liq (kompleks) o'tkaziladi. Tashabbus tarzidagi, ya'ni ixtiyoriy audit esa to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin. Shuningdek, tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunning 15moddasiga muvofiq auditorlik tekshiruvi nazorat qiluvchi yoki huquqni muhofaza qilish organlarining tashabbusiga ko'ra auditorlik tashkiloti tomonidan, ular o'rtasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaxo'jalik faoliyatini auditorlik tekshiruvidan o'tkazish yuzasidan tuzilgan shartnomaga asosan ham o'tkaziladi.

Auditorlik tekshiruvini o'tkazish bo'yicha ishlarga haq to'lash auditorlik tekshiruvini belgilagan organ hisobidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi protsessual qonunchiligiga muvofiq huquqni muhofaza qilish organlari (tergov organlari, sud va arbitraj sudi) xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazishga topshiriq berishlari mumkin.

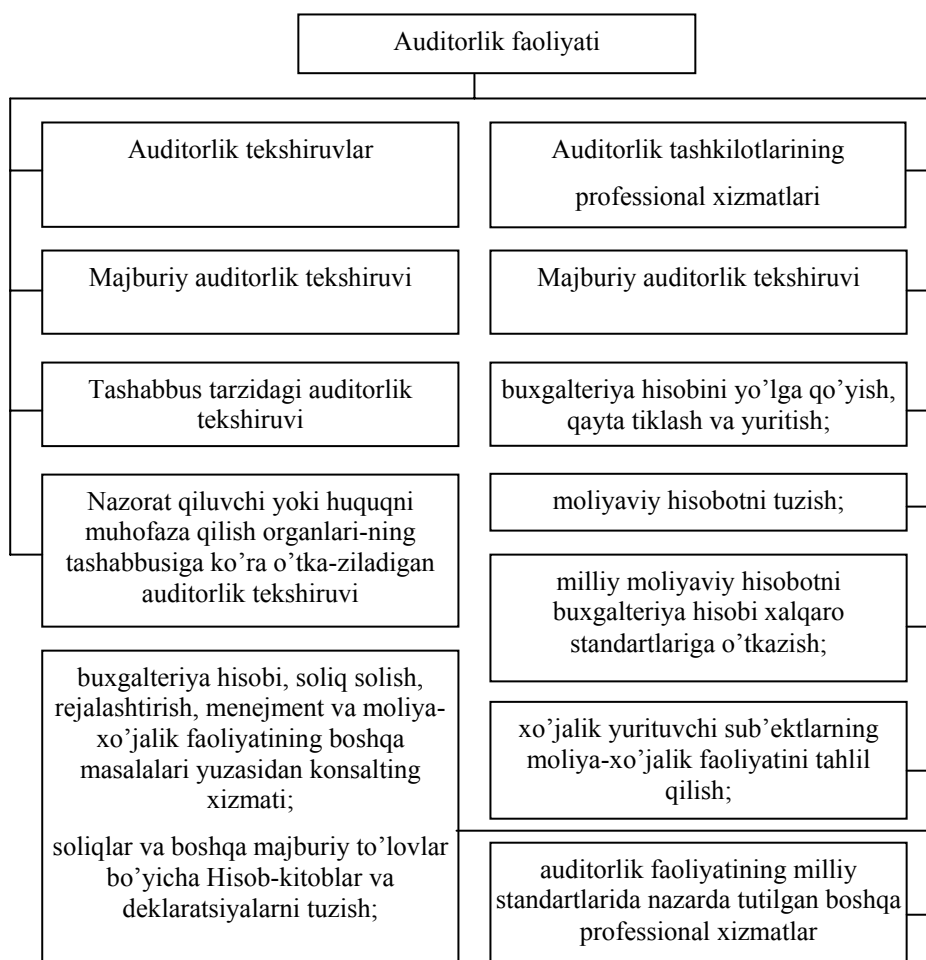
Auditorlik tashkilotlari majburiy va tashabbus tarzidagi (ixtiyoriy) auditorlik tekshiruvlaridan tashqari, O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuni, uning 17moddasida va N 90«Auditorlik tashkilotlarining professional xizmatlari» nomli auditorlik faoliyati milliy standarti(AFMS)da ko'rsatilganidek, istalgan professional xizmatlarni ko'rsatishlari mumkin.

Auditorlik faoliyati va auditorlik kasbining ta'rifi O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonunning 2moddasida quyidagicha keltirilgan: Auditorlik faoliyati deganda auditorlik tashkilotlarining auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish va ushbu qonunning 17moddasida nazarda tutilgan professional xizmatlar ko'rsatish borasidagi tadbirkorlik faoliyati tushuniladi».¹

Keltirilgan professional xizmatlar ro'yxati kengaytirilishi va to'ldirilishi mumkin.

Audit boshqa nazorat turlaridan o'zida tadbirkorlik faoliyatini mujassamlashtirgani va mustaqilligi bilan ajralib turadi. Bu uning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

O'zbekistondagi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining auditorlik faoliyatini amalga oshirishi qonun bilan taqiqlangan.

Auditning asosiy maqsadi – moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligini, ularning O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi va boshqa me'yoriy hujjatlarga nechog'lik

¹ Auditorlik faoliyati to'g'risida qonun (Yangi tahriri). Xalq so'zi gazetasi, 26 may, 2000 y.

mosligi, ularning to'la-to'kisligi, aniqlavshanligi, buxgalteriya hisobi yoki boshqa moliyaviy hisob yuritishga qo'yilayotgan talablarga javob bera olishini aniqlashdan iborat.

Auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun, faoliyatning maqsadi va vazifalari tavsifidan kelib chiqib, **audit fanining predmeti** bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xo'jalik va moliyaviy operatsiyalarining to'g'ri yuritilishi, ularni qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlarga mosligi, talabga javob berishini tekshirish va qonunda belgilangan boshqa xizmatlar ko'rsatishni o'rganishdir, deb aytish mumkin.

Auditorlik faoliyati xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyati ustidan maxsus vakolat olgan davlat organlari nazorati o'rnini bosa olmaydi.

Audit maxsus iqtisodiy fanlar jumlasiga kirib, u ham buxgalteriya hisobi kabi amaliy fandır.

Audit fani, **birinchidan**, o'z predmeti bilan boshqa iqtisodiy fanlardan katta farq qiladi. U auditning funktsiyalarida ham o'z ifodasini topadi. Bular: ekspertlik tekshiruvi, tahlil qilish, maslahat berish, xizmat ko'rsatish bo'lib, axborot riskini kamaytirishga yo'naltirilgan.

Ikkinchidan, fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda audit faoliyatini o'rganishda turli metodlar qo'llaniladi.

Audit fani buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil bilan chambarchas bog'liq bo'lgani sababli har ikki fanning predmetini o'rganishda qo'llaniladigan metodlar borki, bir tomondan ulardan foydalanishda o'xshashlik, ikkinchi tomondan farqlar mavjud. Masalan, inventarizatsiya, hujjatlashtirish, ikki yoqlama yozuv, buxgalteriya schyotlari, kalkulyatsiya, balans metodlari buxgalteriya hisobini o'rganishda, taqqoslash, ilmiy taxmin, tahlil va sintez iqtisodiy tahlilda qo'llaniladi. Lekin bu metodlarni auditda qo'llashning katta farqi bor. Unda bu metodlarni qo'llash eng asosiy maqsad axborotni, hujjatlashtirishni, bajarilgan operatsiyalarning to'g'riligini tekshirishga, aniqlashga qaratilgan.

Uchinchidan, audit fanining o'ziga xos metodlari bor. Ulardan biri, taftish qilish metodidir. Bu metod korxonaning faoliyatiga to'liq baho berish uchun barcha operatsiyalarni tasdiqlovchi nazoratdan o'tkazilishini ifodalaydi.

Ekspertiza o'tkazish metodida esa hujjatlarning realligi, mahsulotning sifat ko'rsatkichlari laboratoriyada tekshirish yo'li bilan aniqlanadi. Bulardan tashqari, auditor tekshirish jarayonida statistika fanining predmetini o'rganishda qo'llaniladigan metodlardan hamda qabul qilingan umumiy metodlardan tashqari auditor uchun ma'qul, boshqalar uchun «tjorat siri» bo'lgan metodlardan ham foydalanishi mumkin. Metodlarni qo'llash auditning turi, maqsadi, vazifalariga bog'liq.

To'rtinchidan, auditorlik tekshiruvini yuqori saviyada va muvaffaqiyatli o'tkazish uchun nazorat metodi va metodologiyasini to'g'ri qo'llash, ilg'or tajriba, yutuqlardan foydalanish lozim.

Har bir auditorlik tekshiruvi vaqti cheklangan. Demak, auditor tekshirish maqsadini to'g'ri va aniq belgilashi, ob'ektlarni xatosiz tanlab olishi, o'z harakatlarini aniq rejalashtirishi, samarali auditorlik operatsiyalarini qo'llashi va haqqoniy xulosa chiqarib berish uchun kerakli bo'lgan dalillarni tanlashi lozim.

Ma'lum bir auditorlik tekshiruvi maqsadlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun audit o'tkazish jarayonini asosiy bosqichlari bajarilishini ta'minlash kerak.

Audit o'tkazish texnologiyasini asosiy bosqichlari haqida yagona fikr yo'q. Lekin ko'pchilik audit fanidan dars beruvchi o'qituvchilarning fikriga ko'ra uni 3 bosqichga bo'lish mumkin: 1. Auditorlik tekshiruvini o'tkazishga tayyorlanish va uni o'tkazishni rejalashtirish:

- * mijoz bilan tanishish;
- * mijoz bilan o'zaro majburiyatlar va uning talablari aniqlanadi, kelishiladi;
- * munosabatlar shartnoma va majburiyat xati orqali rasmiylashtiriladi;
- * auditorlik guruhi tarkibi aniqlanadi;
- * mijozning xo'jaligida buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi o'rganiladi, baholanadi;
- * bo'lajak tekshiruvning moddiylik darajasi aniqlanadi;
- * auditorlik riski baholanadi;

- * tekshirishning umumiy rejasi va dasturi tayyorlanadi.
- 2. Auditorlik tekshiruvini o'tkazishning asosiy bosqichi:
 - * zarur bo'lgan barcha axborotlarni, hisobotlarni to'plash;
 - * xo'jalik faoliyatida amalga oshirilgan aloqalarni buxgalteriya hisobi va hisobotlarida to'g'ri aks etganini aniqlash;
 - * olingan axborotlar ustida ishlash, tahlil qilish;
 - * natijalar bo'yicha xulosa chiqarish va baholash.
- 3. Auditni yakunlash bosqichi:
 - * ishchi hujjatlar tayyorlashni yakunlash;
 - * xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati nomiga audit natijalari to'g'risida yozma ma'lumotnoma tayyorlash;
 - * qabul qilingan shakl bo'yicha auditorlik xulosasi tayyorlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Tekshirilayotgan xo'jalik ichki nazorat tizimini o'rganish va baholash, auditorlik hisobotlarini to'plash birinchi bosqichda, audit rejasi va dasturi ish jarayonida ham amalga oshirilishi mumkin. Hujjatlashtirish esa barcha bosqichda amalga oshiriladi va tekshirish yakunida tugallangan shaklga ega bo'ladi.

Beshinchidan, auditni biznesni o'ziga xos ekspertiza qilish deb ta'riflash mumkin. Ko'pchilik korxonalarda tashqi audit bilan birga ichki audit ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular ishlab chiqarish xarajatlarining darajasi, rentabellik, tejamkorlik, maqbul rejimga rioya qilish va ko'rsatiladigan xizmatlarning yuqori sifatligi ustidan nazorat qiladilar.

Firmalarning, shu jumladan, auditorlik firmalarining ham bozorda mustahkam o'rin topishida ularning mahsulot (ish, xizmat)larining sifati muhim ahamiyatga ega. Bu borada ichki auditni muvaffaqiyatli tashkil etish har ikki tomon uchun ham manfaatli. Jahonga dong'i ketgan transmilliy korporatsiyalarning shu darajaga etishida ichki auditning ham roli bor.

Oltinchidan, audit tekshiruvini o'tkazishda markazda auditor turadi. Demak, audit fanini o'rganishda ham markazda auditor turadi. Hech qaysi iqtisodiy fanni o'rganishda mutaxassisga bu qadar alohida e'tibor qaratilmaydi. Bu jihatdan auditor yagona va audit fani boshqa fanlardan ajralib turadi.

Auditorning, auditorlik kasbining alohida diqqat qaratish lozim bo'lgan muhim xususiyatlarini inobatga olib, 18moddadan iborat «O'zbekiston auditorlarining kasbga oid axloq kodeksi» loyihasi ishlab chiqilib, muhokama qilinmoqda. Unda auditorlik kasbining axloqiy me'yorlari, uning tarixiy taraqqiyoti natijasida shakllangan mustaqillik, puxta bilimga egalik, halollik, vijdonlilik, haqqoniylik va sir saqlash kabi xalqaro printsiplari negizidagi loyiha moddalarida o'z ifodasini topgan. Rivojlangan mamlakatlarning barchasida buxgalterauditor mutaxassisligini tanlaganlar uzoq yillar o'qish, ko'p amaliyot o'tkazish hamda ko'p sonli imtihon va sinovlardan muvaffaqiyatli o'tish talab qilinadi. Auditor mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, me'yoriy hujjatlarni, buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilni chuqur bilishi lozim. Chunki bilim va tajribaga ega bo'lgandagina boshqalarni tekshirish, to'g'ri xulosa chiqarish, zaruriy maslahat berish mumkin. Bunday malakaga ega bo'lish uchun o'z ustida tinmay ishlash, izlanish, boshqalar tajribasini o'rganish zarur.

Bu kasb bilan shug'ullanuvchilarni birlashtirib turuvchi tashkilotlar auditorlar palatalari ularning ish sifatini doimo nazorat qilib boradi. Auditorni palatadan chiqarilishi uni bu kasb bilan shug'ullanishini to'xtatishini bildiradi.

O'zbekistonda bunday vakolatga Moliya vazirligi ega bo'lib, faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziya berish va uni bekor qilish shu vazirlik zimmasidadir.

Auditor uchun eng noxush hol u tekshirib, ijobiy auditorlik xulosasini yozib bergach, to'satdan korxonaga o'zini «bankrot» deb e'lon qilishidir. Bunda uning maqei tushib ketadi, hatto litsenziyasidan mahrum bo'lishi mumkin. Shuning uchun u auditorlik tekshiruvini asosida kelajakda korxonaga o'z faoliyatini to'xtatishi yoki qisqartirish maqsadi, majburiyatlari yo'qligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Korxonani yashovchanligini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlarni tahlil qilish kerak: korxonaga «xarajatlar – foyda hajmi» ko'rsatkichlarining nisbati, realizatsiya hajmining

o'zgarishlari, samaradorlik, likvidlik ko'rsatkichlari, foyda normasi, debitorlik va kreditorlik qarzlari aylanuvchanlik koeffitsienti va boshqalar.

Agar tekshiruvlar davomida bu ko'rsatkichlar me'yorlari buzilmagan bo'lsa, auditor ijobiy xulosa berishi mumkin. Agar aksi bo'lsa, auditor buni kamida alohida bandda ko'rsatishi zarur.

Korxonani bankrotlikka tushib qolishi sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- majburiyatlarni o'z vaqtida qoplay olmaslik;
- xo'jalik faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lish.

Auditor korxonani yashovchanligini tekshirish jarayonida korxonaga ma'muriyatiga maslahat sifatida xo'jalik faoliyatini yaxshilash, to'lov qobiliyatini hamda likvidli mablag'larni salmog'ini oshirish uchun zarur qilmaydigan darajada korxonaga aktivlarini bir qismini sotish, zarur vositalarni birdaniga sotib olmay, bir qismini ijaraga yoki lizingga olish kabi tavsiyalar berishi mumkin.

O'rganilayotgan korxonani yashovchanligi darajasini baholash uchun auditor:

- Korxonaga, tashkilotda moliyaviy holatni belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarni yomonlashuvi ehtimoli bormi yoki yo'qmi? Agar yo'q bo'lsa, uni to'satdan paydo bo'lib qolish xatari qanday?

- To'satdan korxonaning ahvoli yomonlashib, bankrot bo'lib qolish xavfining reallik darajasi qanaqa? Bunday holatdan chiqib ketishning korxonaga uchun biron yo'li, chorasi bormi?

- Bu muammoni auditorlik xulosasida qanday aks ettirish kerak bo'ladi? – degan savollarga ijobiy javoblar olinsa, korxonaning moliyaviy hisobotlari va uning holati haqida ijobiy xulosa chiqarishi mumkin.

Auditor xulosasini ma'lum qilinishi qarz berish, investitsiya qo'yish, qo'ymaslik, uning aksiyalarini sotib olish yoki olmaslik haqidagi savollarga umumiy javob bo'ladi.

Auditorlar korxonalarning yashovchanligini aniqlashda ikki xil yondashishlari mumkin:

1. Aktiv. Agar korxonaning holati va uning istiqboli moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilar uchun o'ta zarur bo'lsa, bunday holda tekshirilayotgan korxonaning yashovchanligini aniqlash uchun kerakli axborotmateriallarni izlab topish audit o'tkazish dasturiga alohida kiritiladi.

2. Passiv. Auditor oddiy tekshiruv jarayoni o'tkazish va faqatgina tegishli omillar ko'zga tashlanganda yoki bunday xatar bo'yicha ogohlantirilgandagina e'tibor bilan yondashadi.

Auditorning o'z mijozlariga kafolati, mijozning:

1. Davlat, boshqaruv, moliya va nazorat organlari oldida kelgusida xo'jalik yuritish imkoniga kafolat.

2. Ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar oldidagi kafolati.

3. Mahsuloti (tovar, xizmatlari) iste'molchilari oldidagi kafolati;

4. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning egalari, ya'ni aksionerlar va boshqalarga kafolati.

5. Ommaviy matbuot vositalari oldidagi kafolatidir.

Auditorlik xatarini kamaytirishning muhim vositalari korxonalar moliyaviy hisobotlaridagi xatoliklarni to'g'ri tasniflash va baholashdir. Ushbu xatoliklarni ikki guruhga ajratish mumkin:

a) moliyaviy sanksiyalar sifatida salbiy oqibatlarga olib keluvchi xatoliklar;

b) nomoliyaviy sanksiyalar sifatida salbiy oqibatga olib keluvchi xatoliklar.

- Birinchi xatoliklarga korxonalarning ijobiy auditorlik xulosasi bilan tasdiqlangan moliyaviy hisobotlarini davlat nazorat organlari tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlar orqali aniqlangan xatoliklar kiradi. Bu xatoliklarning aksariyati soliq va majburiy to'lovlar hisobkitoblari bilan bog'liq. Bunday holat berilgan ijobiy auditorlik xulosasiga ega bo'lgan moliyaviy hisobotni davlat organlari va boshqa foydalanuvchilar uchun yaroqsizligini bildiradi. Demak, undagi ma'lumotlar real emas, amaldagi qonunlar buzilgan.

Auditor mamlakatdagi mavjud qonunlarni, me'yoriy hujjatlardan tashqari jahon amaliyotida qo'llanilayotgan qonunlar va me'yoriy hujjatlarni ham bilishi zarur.

Xorijiy mamlakatlarning nazorat amaliyotidagi ijobiy tajribalarni o'rganish va yoyish maqsadida 1953 yili BMT qoshida nodavlat tashkiloti *Oliy Nazorat Organlarining Xalqaro*

Tashkiloti (INTOSAI) tuzilgan.

Barcha auditorlik firmalari, xizmatlari o'z faoliyatlarida «*Xalqaro audit normalari va qo'shimcha ishlar Nizomi*» dan foydalanadilar.

Audit fanining xususiyatlari albatta fanni o'rganish metodikasida ham o'z ifodasini topadi. Dars jarayonida o'qituvchi bir tomondan, audit fanni predmetini o'rganish metodlariga diqqat qaratsa, ikkinchi tomondan ularni metodik jihatdan qo'llashga ahamiyat berishi zarur.

Audit fanini o'rganishda **markazda auditor shaxsi turar ekan**, demak aynan ana shu auditorlik mutaxassisligini egallamoqchi bo'lgan **o'quvchitalabalarning aqlini charxlaydigan metodlarni qo'llash zarur**. Bu jihatdan hujjatlashtirish, hisobkitobni to'g'ri yo'lga qo'yilganini yoki xatolarni aniqlashni o'rgatadigan metodlar fanni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Fanni o'rganishda avvalgi bobda ko'rganimizdek, **o'qituvchi tomonidan ataylab kamchiliklar bilan to'ldirilgan hujjat yoki hisobkitobni xatosini topishga qaratilgan topshiriqlar tayyorlab, darsda qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi**. Bunday topshiriqlarni boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llasa bo'ladi. Ayniqsa, modellashtiruvchi o'yinlar tashkil qilib, dars jarayonida qo'llash mumkin. Ana shunday topshiriqlar asosida darsni kichik guruhlarga bo'lib o'tish mumkin.

Biz ko'rib o'tgan barcha metodlarni audit faniga moslashtirgan holda dars o'tish mumkin. Demak, audit fanini o'rganishda o'qituvchi, o'quvchitalabalar amaldagi buxgalteriya hisobi, auditga va boshqa iqtisodiyotga oid qonunlar, me'yoriy hujjatlarni, respublikamizda qabul qilingan milliy va xalqaro standartlarni puxta bilishlari, ular asosida ish yuritishni o'rganishlariga diqqat qaratishlari, mustaqil fikrlashga, taqqoslash va qaror qabul qilishga, hisobkitoblarni to'g'ri bajarishga o'rgatadigan dars o'tish metodlarini keng qo'llashlari lozim.

3§. «Soliq va soliqqa tortish» fanining xususiyatlari va dars o'tish metodlarini tanlashda ularni hisobga olish

Soliqlar doimo jamiyat a'zolarining diqqat markazida bo'lib kelgan, chunki u har bir kishining manfaatiga taalluqli bo'lib, ikkinchi tomondan davlat byudjeti daromadlarining asosiy manbaidir.

Ma'lumki, har bir davlat o'z funktsiyalarini bajarishi uchun xarajatlar talab etiladi. Aynan ana shu xarajatlar uchun zarur mablag' bilan soliq tizimi ta'minlaydi.

Soliq tizimi boshqa sohalardan tubdan farq qiladi.

Ana shu farq soliq organlari uchun tayyorlanadigan malakali mutaxassislarni kasbiy bilim egallashlariga oid mutaxassislik fanlari va ularni o'rganishda o'ziga xos xususiyatlarni keltirib chiqaradi.

1. Respublikamizda soliq va soliqqa tortish qabul qilingan qonunlar asosida olib boriladi.

Soliqchilik asosini O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi tashkil etadi. Konstitutsiyaning 123moddasiga muvofiq «O'zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi. Soliqlar joriy qilishga faqat O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi haqli»dir.

Soliq qonunchiligi Konstitutsiyadan keyin 1997 yil 24 aprelda qabul qilinib, 1998 yil 1 yanvardan kuchga kirgan O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi(keyingi o'zgarishlar bilan, hozirgi kunda yangi tahriri tayyorlanmoqda)ga asoslanadi. U soliq tizimining huquqiy asoslarini, soliq to'lovchilarning huquqlari va majburiyatlarini, soliq ishlarini yuritish va soliq majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik tartibini belgilaydi.

Soliq qonunchiligi tarkibiga soliq jarayonini tartibga soluvchi boshqa qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasining me'yoriy hujjatlari kiradi. Bu esa o'z vaqtida soliq organlarida ishlovchi mutaxassislardan:

- a) soliqqa oid qonunlar, huquqiy va me'yoriy hujjatlarni, yo'riqnomalarni chuqur bilishlari;
- b) ular asosida qonuniy ravishda yuridik va jismoniy shaxslarni soliqqa tortish amallarini to'g'ri bajarishlarini talab qiladi.

2. Soliq to'lovchilar bilan soliq undiruvchilar manfaatlari qaramaqarshiligi mavjud. Soliq boshqa to'lovlardan farq qilib, soliq to'lovchilar, to'lov evaziga individual tarzda soliq to'lash paytida hech nima olmaydilar. Bu to'lovlar ularga jamiyat miqyosida ijtimoiy tovarlar va xizmatlar tarzida qaytadi. Bu soliq to'lovchilarni iloji boricha soliq to'lashdan qochish yoki kamroq soliq to'lash yo'llarini qidirishga olib keladi. Bunda soliq imtiyozlari mavjudligi ham turli salbiy, noqonuniy harakatlarni yuz berishida ma'lum rol o'ynaydi. Soliq qonunchiligi buzilishi ko'rinishlari turlicha. U soliq to'lovchilar tomonidan yoki soliq undiruvchilar tomonidan sodir qilinishi mumkin. Shuning uchun mutaxassis soliq qonunchiligini buzilishi qanday yuz berishi mumkin, uning oqibati, oldini olish choralarini yaxshi bilishlari kerak.

Jamiyatning iqtisodiy yuksalishga erishishida soliq xodimlari, ularning bilimi, malakasi, halolligi, qonunlar asosida ish ko'rishi alohida rol o'ynaydi.

3. Soliq tizimi bir tomondan ishlab chiqarish faoliyati, ikkinchi tomondan, insonlar faoliyati bilan bog'liq.

Soliq bo'yicha mutaxassis soliq va hisob qonunchiligi to'g'ri yuritilishini tashkil etishni, aynan ana shu qonunbuzarliklar qanday oqibatlariga olib kelishini chuqur biladigan, uni oldini olishga harakat qiladigan bo'lishi lozim. Soliqlarni hisoblash va uni to'lash bevosita buxgalteriya hisobi bilan bog'liq. Demak, «Buxgalteriya hisobi» soliq bilan chambarchas bog'langanligini nazardan qochirmaslik kerak.

Ma'lumki, turli mamlakatlarda buxgalteriya hisobi va soliq hisobini amalga oshirishning ikki sxemasi mavjud.

1. Buxgalteriya hisobi va soliq hisobi bir biriga to'g'ri keladi. Bu Germaniya, Italiya, Shvetsiya kabi mamlakatlar, O'zbekiston ham shu guruhga kiradi.

2. Buxgalteriya va soliq hisobi parallel olib boriladi. Bularga AQSh, Buyuk Britaniya, Avstriya, Rossiya kabi mamlakatlar kiradi. Lekin, qaysi sxemada ish yuritishdan qat'iy nazar, buxgalteriya hisobi ma'lumotlari soliqlarni hisoblash uchun asos hisoblanadi.

Hisob tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda iqtisodiy faoliyat yuritish jarayonida xalqaro andozalar asosida «Moliyaviy hisob» va «Boshqaruv hisobi» schyotlarida hamda «Moliyaviy va boshqaruv» hisobotlari orqali ma'lumotlarni aks ettirish amaliyoti joriy etilgan.

Soliq bazasini to'g'ri aniqlash, ularni to'g'ri hisoblash va byudjetga belgilangan muddatlarda to'lash tadbirkorlik sub'ektlarining moliyaviy holatida muhim rol o'ynaydi. Byudjetga to'lanishi lozim bo'lgan soliqlar va yig'implarni o'z vaqtida to'g'ri hisobkitob qilish va to'lab borish natijasida korxonada iqtisodiy noxushliklar, jarima va boshqalardan zarar ko'rmaydi. Shu sababli soliqlar hisobi tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Demak, soliqchi mutaxassis nafaqat soliq, soliqqa tortishni, balki buxgalteriya hisobi, tahlil, auditni ham puxta bilishi zarur.

Shuning uchun ham soliq tizimi uchun kadrlar tayyorlashga fanning xususiyatlaridan hamda kadrlarga qo'yiladigan talablardan kelib chiqqan holda yondashish zarur.

«Soliq va soliqqa tortish» fanining xususiyatidan kelib chiqib, markaziy o'rinni masala, mashq echish egallaydi.

Masala, mashq echish olgan bilimni amaliyotda qo'llash imkonini ta'minlaydi va shu yo'l bilan talabalarning bilim olishdagi faolligi ortadi.

Masala echishga faqat hisobkitob asosida topshiriqni bajarish, javobini aniqlash emas, fikr yuritish ob'ekti sifatida qaralishi kerak.

Masala yordamida fanni o'rganganda aniq hujjatlar asosida tahlil qilish imkoniyati keng.

Masala echishni modellashtiruvchi o'yin tarzida tashkil kilish mumkinki, bunda talabalar soliq xodimlari va soliq to'lovchilar sifatida qatnashib, real voqelikka yanada yaqin bo'ladilar.

Darsni tarqatma materiallardan foydalanib o'tish mumkin. Masala, mashq echish jarayonida talabalarning qabul qilingan qonunlar, me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalarni

qay darajada bilishlarini ham aniqlash mumkin. Ulardan munozara, debatlar metodini qo'llashda ham keng foydalanish mumkin.

Ko'rib o'tgan metodlarimizni «Soliq va soliqqa tortish» fanidan ham dars mavzulariga va qo'yilgan maqsadga qarab moslashtirib, keng qo'llash mumkin.

Asosiy tayanch tushuncha va atamalar

Axborotlarni tahlil qilish, axborotni asimmetrik tarqalishi, taqqoslash, solishtirish, guruhlashtirish, iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, iqtisodiy tahlil xususiyatlari, fanning predmetini o'rganish metodlari, audit fani xususiyatlari, auditorning roli, soliq qonunchiligi, fanni o'rganish metodlari.

Takrorlash va munozara uchun savollar

1. Iqtisodiy tahlil fani boshqa iqtisodiy fanlardan qaysi jihatlari bilan ajralib turadi?
2. Audit fanining vujudga kelishiga qanday zaruriyatlar sabab bo'ldi?
3. Auditning markazida auditor turadi, degan fikrga qo'shilasizmi?
4. Audit va boshqa iqtisodiy fanlarni o'rganish uchun dars o'tish metodlarini tanlashda fanning xususiyatlarini hisobga olish zarurmi?
5. Dars o'tish metodlari bilan fanning predmetini o'rganish metodlari o'rtasida qanday bog'lanish borligini tushuntirib bering.

IZOHLI LUĠAT (glossariy)

Akademik litsey – o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o'stirish, ularning chuqur tabaqalashtirilgan va kasbhunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydigan o'rta maxsus o'quv yurti.

Akkreditatsiya – faoliyat yuritishga ishonch bildirish va muvofiq ravishda berilgan hujjat, ya'ni faoliyat darajasining qo'yilgan mezon va talablarga javob berishini davlat tomonidan e'tirof etilishi.

An'anaviy dars o'tish darsning asosiy maqsadi ko'proq tushuntirishga qaratilgan, o'qituvchi bilim beruvchi, o'quvchitalaba bilim oluvchi rolini bajaruvchi dars o'tish

Attestatsiya – mutaxassislarning ishga layoqatini, malakasini, bilim darajasi va xulqatvorini aniqlash va shu asosda ishga tayinlash yoki unvon berish.

Axloq shaxsni jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari, ijtimoiy ong shakllaridan biri.

Aqliy hujum metodi – qo'yilgan muammo, masala, savolga nisbatan barcha o'quvchitalabalarning o'z fikrini bildirishini ta'minlash asosida ularni darsga faol qatnashish, o'z nuqtai nazaridan yondashishga yo'naltirish, bildirilgan fikrlarni saralashga o'rgatuvchi metod.

Bayon qilish o'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan mavzu, materialning mazmunini izchil so'zlab berish metodi.

«Bilaman, Bilmoqchiman, Bildim (B/B/B)» metodi kitob, ilmiy maqolalarni o'qishga, bilmaganlarini o'rganishga harakat qilishga yo'naltiradigan metod.

«Blitso'yin» metodi mantiqiy mustaqil fikrlashga, harakatlar ketmaketligini to'g'ri tashkil etishga va baholashga o'rgatuvchi metod.

Vazifa qo'yilgan maqsadni amalga oshirish bosqichlarining mazmuni.

Verbal og'zaki ifodalash.

Davlat ta'lim standartlari uzluksiz ta'limning muayyan bosqichida tayyorlanayotgan kadrlarning minimal darajada ega bo'lishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

Dars o'tishning samarali metodi mavjud turli tuman metodlarni orasidan qabul qilingan mezonlar bo'yicha mavjud sharoitda eng yuqori natijaga erishiladigan metodlar.

Darsni savollar asosida olib borish metodi o'quv rejasi bo'yicha savoljavoblar yordamida talabalarni o'quv jarayoniga jalb etish, ularda fikr–mulohaza yuritish, o'qish, o'rganish, o'z fikrini izohlashga ishtiyiq uyg'otadigan metod

Delfa metodi O'quvchitalabalarni ijodiy fikr yuritish, bildirilgan fikrlarni taqqoslab, baho berish ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatadigan metod

Didaktika (yunonidaklikos o'qitadigan, o'rgatadigan) – pedagogikaning bilim olish, ta'lim va tarbiya nazariyasiga oid tarkibiy qismi. Didaktika «nima?» va «nima uchun?» o'qitish kerak degan savollar bilan shug'ullanadi.

Dunyoqarash shaxsning tafakkur tarzi va yo'nalishini aks ettiruvchi qarashlar, e'tiqod hamda fikro'ylar tizimi.

Jadallashtirilgan, chuqurlashtirilgan ma'ruza tahliliy fikrlash ko'nikmasini hosil qilish, rivojlantirish universal asoslariga tayangan holda tayyorlangan ma'ruzaning mukammallashtirilgan, chuqurlashtirilgan variantidir. Ma'ruza o'qishda qo'llaniladigan metod va vositalar uzviy savollar bo'yicha avvaldan loyihalashtirilib, ma'ruza darsining texnologik xaritasida ko'rsatiladi.

Idrok ma'lumotlarni ranglar, belgilar, harakat, ko'rish, eshitish, sezish, his qilish orqali axborotni yaxlitlikka olib kelish.

Idrok etish malakasi boshqa sub'ektning xususiyatlarini: uning muloqoti va muloqotga hozirligini aniqlash uchun zarur bo'lgan kasbiy pedagogik malaka.

Izohlash, tushuntirish – tushuncha, so'zning qisqacha ma'nosini ifodalash: og'zaki izoh, yoritilishi lozim bo'lgan turli materiallarni izohlash, isbotlash, tahlil qilish.

Insert metodi – o'quvchitalabalarni o'qiyotgan kitoblari, maqola va turli axborotlarni tushunib etishlari uchun o'qish jarayonida materialning (darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy maqola, jadval, sxema kabilar) har bir satr boshi (yoki qismi)ning mazmunini baholash orqali, chiqargan xulosasiga muvofiq ravishda varaqning chetki tomoniga (hoshiyasiga) qalam bilan belgi qo'yib borish orqali o'z munosabatini bildirishga o'rgatuvchi metod.

Interaktiv dars o'tish metodlari dars jarayonida o'quvchi, talabalar hamda o'qituvchi orasida yuqori darajada hamkorlik o'rnatiladigan dars o'tish metodlari.

Ilmiy muammo – fanda tadqiqot orqali hal qilinadigan asosiy ziddiyatlar.

Iqtisodiy paradokslar va topishmoqlar tanlovi metodi o'quvchi, talabalarni keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni aniq va izchil tasavvur qilish, fikr yuritish, iqtisodiy kontseptsiyalarni tushunish, real hayotda qo'llashni o'rganishlarini shakllantirishga yo'naltirilgan metod.

Iqtisodiy fanlarni o'qitish metodikasi (uslubiyati) iqtisodiy nazariy ta'lim berishning qonuniyatlari, fanni o'qitish, o'rganishda qo'llaniladigan turli metodlar va ularni dars jarayonida qo'llashni o'rganuvchi fan.

Iqtisodiy faoliyat insonning ehtiyojini qondirish, ya'ni tirikchilik, hayot kechirishini ta'minlashning vosita va usullari majmui.

Kasbiy bilimdonlik pedagogik faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy tayyorgarlik birligi.

Kasbhunar kolleji o'quvchilarning kasbhunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlagan kasblari bo'yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta'minlaydigan o'rta maxsus, kasbhunar o'quv yurti.

Kasbiy pedagogik muloqot pedagog va tarbiyalanuvchining o'zaro uzluksiz, doimiy hamkorlik ijtimoiy-psixologik aloqasi tizimi bo'lib, uning mazmuni axborotlar ayirboshlash, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish, kommunikativ vositalar yordamida o'zaro munosabatlarni tashkil etish hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlik bo'lajak mutaxassisning psixologik, jismoniy hamda ilmiy nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Keys stadi metodi «sase study method» o'quvchitalabalarni qaror qabul qilishga o'rgatishda muammoli vaziyat hosil qilib, uni echishni o'rganish metodi.

Kitob ustida mustaqil ishlash metodi o'quv axborotini o'quvchitalaba uning o'ziga xos sur'atda va qulay vaqtda olishini ta'minlashini hisobga olib, kitob ustida mustaqil ishlashni o'rgatish asosida fanni o'rganishga qaratilgan metod.

Kichik guruhlariga bo'lib dars o'tish metodi – guruhni ma'lum bir mezonlar asosida 36 o'quvchitalabadan iborat kichik guruhlariga bo'lib, ularni hamkorlikda ishlash, bilish jarayonini puxtalashtirish, boshqalarning fikrini eshitishga o'rgatadigan, mas'uliyat talabalar zimmasiga yuklanib, ular faolligini oshirishga qaratiladigan dars o'tish metodi.

Klaster (axborotlarni yoyish) metodi keng qamrovli fikr yuritish, o'rganilayotgan tushuncha (kategoriya, hodisa)lar, g'oyalar o'rtasida muhim bo'lgan bog'lanishlarni aniqlash, keng ko'lamli fikr yuritish malakasini shakllantirishga qaratilgan metod, pedagogik strategiya.

Kontseptual (mohiyati, asosini ifodalovchi) jadval, xarita asosida fanni o'rganish metodi – o'quv materiallarida ko'rgazmalilik orqali fikr yuritish, qiyoslash, taqqoslash, tahlil qilish, baho berishga o'rgatadigan metod.

Kuzatish biror (pedagogik va boshqa) hodisa, jarayon bo'yicha aniq faktlar, dalillar, axborot olish maqsadini ko'zlagan idrok etishning shakli.

Ko'nikma o'rganish natijasida qo'lga kiritilgan, biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatlari.

Laboratoriya ishi asbobuskunalar va boshqa texnik moslamalardan foydalangan holda tajribalar o'tkazish, biror hodisani maxsus jihozlar yordamida o'rganish.

Loyihalash metodi – o'rganilishi lozim bo'lgan mavzu, muammo, masalani aniqlab, uni echish uchun kelajakda amalga oshiriladigan ishlarni rejalashtirish, qo'yilgan maqsadni va uni

bajarish qanday natijaga olib kelishini loyihada aks ettirish hamda uni amalga oshirishni o'rgatadigan metod.

Mavzuni o'rganishdan qo'yilgan maqsad – mavzuni o'rganish tufayli erishiladigan natijani oldindan fikran belgilash.

Malaka shaxsning o'zi egallagan bilimlari asosida ma'lum bir faoliyatni yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, samarali bajarish qobiliyati.

Malaka amaliyoti – o'quv jarayonining nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikma va uquv hosil qilish, ta'lim dasturining ma'lum yakuni, qismidagi mavzu bo'yicha materiallar to'plash uchun o'tkaziladigan qismi

Masala echish metodi – berilgan raqamlar, dalillar, hujjatlar asosida hisobkitob qilish orqali noma'lum natijani topish, uni tahlil qilish va xulosa chiqarishni o'rgatadigan metod.

Masofadan (distantion) o'qitish talabani mustaqil bilim olishga asoslangan ta'lim jarayonini yangicha tashkil etish bo'lib, ko'pincha yoki doimo o'qituvchidan vaqt va masofa jixatidan ajralgan holda, o'quv materialini xatlar, topshiriqlar yoki audiovizual vositalar orqali mustaqil o'rganishdir.

Mafkura g'oya va qarashlar tizimi.

Ma'ruza (arabcha, leksiya (lot. lectio) o'qish) o'quv materiali, biror masala, mavzu kabilarning izchil, ma'lum bir tizimga solingan bayoni.

Mashq o'zining bilimlarini chuqurlashtirish hamda tegishli malaka va ko'nikmalar hosil qilish maqsadida harakatlarni og'zaki va yozma ravishda takror amalga oshirish.

Mashqlardan foydalanish metodi – fanni o'rganish, malaka, ko'nikmalar hosil qilish uchun tayyorgarlik ko'rish, takrorlash va sinab ko'rishga qaratilgan metod.

Maqsad faoliyat natijasini oldindan fikran belgilash.

Maqtov – foydali ish qilgan shaxsni, jamoani og'zaki taqdirlash.

Metod yunoncha «methodos tadqiqot yoki bilish yo'li, nazariya, ta'limot» so'zidan kelib chiqqan bo'lib: 1) tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini tadqiq qilish, bilish yo'li; 2) haqiqatga intilish, bilish, harakat qilish yo'llari; 3) kutilayotgan natijaga erishish usullari; 4) voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari

Metodika pedagogikaning tarkibiy qismi (pedagogika yunoncha paidagogike) bo'lib, shaxsni shakllantirishda muayyan maqsad sari qaratilgan sistematik faoliyat to'g'risidagi hamda ta'limtarbiya berishning mazmuni, shakli va metodlari (uslublari), qisqacha aytganda, ilmiy bilish faoliyatining shakllari va metodlari majmui haqidagi fan. U «qay tarzda?» va «nimalar yordamida o'qitish?» lozim masalalari bilan shug'ullanadi.

Metodologiya (yunon. methodos va logios) faoliyatning tarkibi, mantiqiy tuzilishi, metod va vositalari haqidagi ta'limot.

Metodologiya 1) dunyoni ilmiy bilish metodi haqidagi ta'limot; 2) biror fanda, shu jumladan, pedagogikada qo'llaniladigan metodlar majmui

Modellashtiruvchi o'yin bilim olishga qaratilgan va ma'lum bir pedagogik natijani ko'zlagan hamda turli (imitatsion, amaliy, rol ijrosiga asoslangan) o'yinlar yordamida ta'lim jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi faoliyat.

Motiv ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun asos bo'ladigan kishining ichki faoliyat mazmuni.

Motivatsiya – biologik jihatdan insonning irsiy va to'plangan tajribasi asosida individual va guruh ravishda ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan, undaydigan tuyg'u.

Muammoli vaziyat – hayotdagi yoki o'quv vaziyati bo'lib, u mashaqqat bilan hal qilinadigan masala tufayli yuzaga keladi.

Muammoli ma'ruza talabani o'ylashga, taqqoslashga, echimini topishga undaydigan ma'ruza.

Muammoli o'qitish o'quv mashg'ulotini tashkil etish shakli bo'lib, unda pedagog rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi va uning hal qilinishida ta'lim oluvchilar faol mustaqil harakat qiladilar.

Munozara 1) matbuotda, suhbatda biror bahsli masalani muhokama qilish, bahs. 2) muayyan muammo bo'yicha fikr almashishga asoslangan ta'lim metodi.

Mustaqil ishlar bilimlarni egallash bilan birga ko'nikmalarni shakllantirish ham mustaqil amalga oshiriladigan faoliyat, vazifa.

Nazariy tahlil pedagogik hodisalarni alohida jihatlari, belgilari, xususiyatlari, o'ziga xosligini aniqlash va tahlil etish.

Ob'ekt insonning, sub'ektning bilish predmeti va faoliyati.

Odat kishining ma'lum e'tiqodlar, qadriyatlar yoki axloqiy me'yorlardan kelib chiqib, amalga oshiradigan ongli faoliyati.

Oliy ta'lim muassasalarining akkreditatsiyasi – oliy ta'lim muassasi faoliyat darajasining OT DTS mezon va talablariga javob berishining davlat tomonidan e'tirof etilishi.

Oliy ta'lim muassasalarining attestatsiyasi – oliy ta'lim ta'lim muassasida kadrlar tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatini oliy ta'lim davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligini aniqlovchi tadbir.

Pedagog tarbiyachi, o'qituvchi, dars beruvchi.

Pedagogika yosh avlod ta'lim va tarbiyasi haqidagi fan.

Pedagogikaning nazariy vazifasi ilg'or va yangi pedagogik tajribalarni o'rganish.

Pedagogik jarayon ta'lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarning maqsadli o'zaro munosabatlari.

Pedagogik jarayon tamoyillari pedagogik faoliyatni tashkil etishning asosiy talablari bo'lib, u pedagogik jarayonning yo'nalishini ko'rsatadi va uning qonuniyatlarini ochib beradi.

Pedagogik malaka muayyan toifadagi vazifalarni hal qilish imkoniyatiga ega bo'lgan mutaxassisning kasbiy pedagogik tayyorgarligi darajasi va turi.

Pedagogik mahorat pedagogik jarayonni bilish, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish (A.S. Makarenko), pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini ta'minlovchi shaxsning ish sifati va xususiyatlari sintezi.

Pedagogik texnologiya – «ishlab chiqarish» natijasi «mahsuloti» ma'lum malakaga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash uchun ilmiy asoslangan didaktik jarayonni amalga oshirish, ya'ni o'qitish jarayonini qo'yilgan maqsadga ko'ra izchil ketmaketlikda turli vosita, metodlarni qo'llash orqali samarali ta'lim natijasiga erishishning ishonchligini ta'minlovchi, kafolatlovchi pedagogik faoliyat.

Pedagogik faoliyat ta'lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Ratsionalizatsiya metodlarni yoki biror ishharakatni takomillashtirish.

Sezgi ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, his qilish. Ular insonning ko'zi, qulog'i, burni, tili, terisi orqali yuz berib, bilishning boshlang'ich vositachilari hisoblanadi.

Semantik (manosini ifodalash) xususiyatlar tahlili metodi axborotlarni kuzatishni malum bir **maydon** jadval va grafiklar orqali ifodalash va ular orkali g'oyalar, tavsiyalar, takliflar berishga o'rgatadigan metod.

Seminar (lot. seminariym – manba, ko'chma ma'noda maktab) – o'quv amaliy mashg'ulot shakllaridan biri. Asosan oliy o'quv yurtlarida, ilmiy to'garak, anjumanlarda qo'llaniladigan turlituman dialog asosida olib boriladi. Odatda seminar darsida talabalarning bilimi, o'z ustida ishlash darajasi aniqlanadi, nazorat qilinadi.

Sinkveyn (axborotni yig'ish) metodi murakkab g'oya, iqtisodiy tushunchalarni bir nechagina so'zlar bilan ifodalashni o'rganish. orqali mavzuni yaxshiroq anglashga, o'zlashtirishga yordam beradigan metod.

Stimul (turtki) shaxs psixikasi motivlarining shakllanishini ta'minlovchi tashqi ta'sir.

Suhbat metodi kuzatuv chog'ida etarli darajada aniq bo'lmagan zarur axborotni olish uchun qo'llanadigan muloqot, tadqiqot metodi. Og'zaki javobga asoslangan, keng tarqalgan shakli hikoya va bayon qilishdir.

Tadqiqot metodi axborotlar, dalillar, ma'lumotlar asosida tadqiqot o'tkazish jarayonida qatnashish orqali dars o'tishning talabalarni axborot to'plash va uni ustida ishlash, xulosa

chiqarib, baholashga o'rgatish jarayonida mavzuning mazmunini o'zlashtirishga, ilmiy izlanishni o'rganishga qaratilgan metod.

Tadqiqot ob'ekti ziddiyat va muammoli vaziyat tug'diruvchi, bilishga qaratilgan ilmiy tahlilga muhtoj ob'ekt.

Tadqiqot predmeti bevosita o'rganilishi lozim bo'lgan va amaliy yoki nazariy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadigan ob'ektning mohiyati, ma'lum bir tomoni, xususiyati.

Talqin qilish biror hodisa yoki narsani izohlash, tushuntirish.

Tanqidiy nazar metodi matnning mazmunini tadqiq qilish, taqqoslash, shaxsiy tajriba bilan bog'lash va o'z munosabatini bildirishni o'rgatadigan metod.

Ta'lim 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviyaxloqiy, qadr, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga qaratilgan jamiyat a'zolarining ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim.

Ta'lim dasturi – o'quv fanlarining bakalavriat yo'nalishlari yoki magistratura mutaxassisliklariga qo'yiladigan malaka talablariga muvofiq kadrlarning zaruriy va etarli darajada tayyorgarligini ta'minlovchi bloklarga jamlangan ro'yxati.

Ta'lim maqsadi – ta'lim berishdan(olishdan) ko'zlangan muddao.

Ta'lim mazmuni – o'qitish jarayonida egallash lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar ma'nosi, hajmi va xarakteri.

Ta'lim sifatini nazorat qilish – o'qitish mazmuni va natijalarining davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligini tekshirish.

Tafakkur inson aqliy faoliyatining oliy shakli, insonlarni o'rab olgan dunyodagi o'zaro bog'langan narsa va hodisalarning bilish jarayoni, muhim hayotiy jarayonlarni his qilish va muammolarni hal qilish, ma'lum bo'lmagan voqeahodisalarni qidirish, kelajakni ko'ra olish. Tafakkur tushuncha, hukm, xulosa shakllarida namoyon bo'ladi.

Tahliliy – ijodiy vazifalarni guruh bo'lib echish metodi – iqtisodiy fikrlashni muvofiq ravishda bildirilgan fikrlarning eng maqbulini tanlash va tavsiyalar ishlab chiqishni o'rgatishga qaratilgan metod.

Test 1) standart shakldagi topshiriqlar bo'lib, aqliy taraqqiyot, qobiliyat, bilim va malakani aniqlash maqsadida o'tkaziladigan sinovdir; 2) aniq sotsiologik tadqiqotlarda foydalanadigan tarqatma material, savolnoma; 3) shaxs ruhiyati va xulqining aniq miqdoriy va ma'lum sifat baholarini oldindan berilgan ba'zi standarttest me'yorlari bilan qiyosiy o'rganishga mo'ljallangan psixologik tadqiqotlarning standartlashtirilgan metodi.

Test metodi ko'zlangan maqsadga ko'ra, savol qo'yib, unga birbiriga yaqin bir necha, lekin to'g'risi bitta bo'lgan javoblar mujassamlangan topshiriq, mashqni bajarish orqali fanni, mavzuni o'rganishga, o'quvchitalabalar bilimini sinashga qaratilgan metod.

Tushuncha atrofmuhitdagi hodisalar, predmetlarning muhim xususiyatlarini, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni bilish.

Faoliyat – 1) ongli maqsadga ko'ra boshqariladigan kishining ichki(ruhiy), tashqi(jismoniy) faolligi; 2) atrofmuhitni kishilar tamonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etish.

FSMU metodi o'quvchitalabalarni mustaqil, erkin fikrlash va o'z fikrini himoya qilishga, o'quv jarayonida egallagan bilimlarini baholashga, bahslashish madaniyatini va unga rioya qilishni o'rgatadigan metod.

Shaxsiy fazilat shaxs tomonidan o'zining axloqiy, ruhiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o'rnini anglay olish xususiyati.

Esse yozish metodi muallifning individual pozitsiyasini, dunyoqarashini alohida ajratib ko'rsatish orqali erkin yozma bayon qilishga yo'naltirilgan, talabalarni iqtisodiy fikr yuritish va uni yozma ravishda ifodalashga o'rgatadigan va ularning bilimini baholashda qo'llaniladigan metod.

E'tiqod shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va ideallarning haqqoniyligiga qalban va asosli ishonch bilan bog'langan, uning atrofmuhitga hamda o'zining xatti-harakatlariga bo'lgan sub'ektiv faoliyati.

Yakunlovchi davlat attestatsiyasi – bakalavr yoki magistr darajasiga qo'yiladigan malaka talablariga muvofiq holda ma'lum talab va tartiblar vositasida (fanlar bo'yicha davlat attestatsiyasi, bitiruv malaka ishi yoki magistrlik dissertatsiyasi himoyasi) bitiruvchi tomonidan ta'lim dasturining bajarilishi sifatini baholash.

Yaxlitlik pedagogik jarayonning sintezlashgan sifati bo'lib, uning oliy darajadagi taraqqiyotini, undagi sub'ektlar, ob'ektlar faoliyatini bir butunligini ta'minlovchi jarayon.

Yaxlit pedagogik jarayon tarbiya jarayonida ta'lim va ta'lim jarayonida tarbiya berishning o'zaro singib ketgan, yaxlit holga kelgan jarayoni.

O'zlashtirish – 1) o'ziga singdirish, tushunish, bilish; 2) muayyan bilim, ko'nikma, malakalarni egallashga qaratilgan jarayon; 3) ijtimoiy tajriba natijalari bilan shaxsiy tajriba natijalarini qo'shilishi.

O'yin faoliyatning bir turi bo'lib, ijtimoiy tabaqalarni o'zlashtirish va bunyod etishga, o'z xatti-harakatlarini takomillashtirishga qaratilgan bo'ladi.

O'zo'zini baholash shaxsning o'z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadrdiqimmati, kamchiliklarini baholay olishi.

O'qitish o'qituvchining ta'lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarishga qaratilgan faoliyati. O'qitish: 1) ta'limning o'ziga xos usuli bo'lib, shaxsga nazariy va amaliy bilimlar berish jarayonida uning rivojlanishi ta'minlanadi; 2) o'quvchi va o'qituvchi, o'quvchining boshqa o'quvchilar bilan aloqasi natijasi o'laroq atrofmuhit, uning qonuniyatlari, taraqqiyot tarixi va ularning o'rganilish usullarini bilishning muntazam boshqarilish jarayoni.

O'qitish sifatini nazorat qilish – talaba bilim saviyasini rejalashtirish va uning o'quv dasturini o'zlashtirish darajasini aniqlash.

O'qish o'quvchining o'z qobiliyati, bilimi, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan harakat.

O'quv bilish faoliyati insoniyat tomonidan to'planilgan madaniy boylikni egallash bilan bog'liq faoliyat.

O'quv rejasi – ta'limning muayyan yo'nalish yoki mutaxassislik bo'yicha o'quv faoliyati turlari, o'quv fanlari va kurslari tarkibi, ularni o'rganishning izchilligi va soatlardagi hajmi belgilangan normativ hujjat.

O'quv fani dasturi – ta'lim mazmuni, talabalar tomonidan o'zlashtirishning maqbul usullari, axborot manbalari ko'rsatilgan normativ hujjat.

O'quv faoliyati shaxsning yangi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash jarayoni.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirish o'quvchiyoshlarga kelajakda o'z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiybiologik va ishlab chiqarish texnik tadbirlarning asoslangan tizimi.

Qiziqish shaxs harakatiga sabab bo'ladigan faoliyat yo'nalishining ongli shakli.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

- 1.1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: "O'zbekiston", 2005 y.
- 1.2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» qonuni. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 1.3. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida» Qonun. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 1.4. "Auditorlik faoliyati to'g'risida", O'zbekiston Respublikasining qonuni. 2000 yil, 26 may (yangi tahriri).
- 1.5. "Buxgalteriya hisobi to'g'risida", O'zbekiston Respublikasining qonuni 1996 yil, 30avgust.
- 1.6. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlari. T.: 2002.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari

- 2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni «Ta'lim tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish» to'g'risida». Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T. «O'zbekiston» 1997 y.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari

- 3.1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimini darsliklar va o'quv adabiyotlari bilan ta'minlashni takomillashtirish to'g'risida»gi Qarori (1998 yil, 5 yanvar). Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 3.2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida»gi Qarori(1998 yil, 5 yanvar). Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 3.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ta'lim xizmatlari ko'rsatish bozorini shakllantirish va kadrlar tayyorlash sohasida marketingni jadallashtirish choratadbirlari to'g'risida»gi Qarori (1998 yil, 28 yanvar) Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

- 4.1. Karimov I.A. "O'zbekiston buyuk kelajak sari" T.: "O'zbekiston". 1998.
- 4.2. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «Sharq» 1998.
- 4.3. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". Birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining o'n to'rtinchi sessiyasidagi ma'ruza. 1999 yil 14 aprel. " T.: "O'zbekiston". 1999.
- 4.4. Karimov I. A. Barkamol avlod orzusi. T.: «Sharq» 1999.
- 4.5. Karimov I. A. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borishasosiy vazifamiz. // Xalq so'zi, 2004 y, 10 fevral,
- 4.6. Karimov I.A. "Ta'lim –kelajakka yo'naltirilgan sarmoya" mintaqaviy konferentsiya ishtirokchilariga tabrik xati.// Ma'rifat. 7 aprel 2004 yil.
- 4.6. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: O'zbekiston, 2005.
- 4.7. Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
I. Karimovning 2005 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi.// Xalq so'zi, gazetasi, 2006 yil, 14 fevral.

5. O'zbekiston Respublikasi vazirliklari me'yoriy huquqiy hujjatlari

- 5.1. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001.
- 5.2. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalari talabalarining malakaviy amaliyoti haqida Nizom. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001

5.3. O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risidagi Nizom. Oliy ta'lim. Me'yoriy hujjatlar to'plami. T.: «Sharq», 2001

Maxsus adabiyotlar

6.Darsliklar

6.1. Vahobov A., Ibrohimov A.T., Ishonqulov N. F. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. T.: «Sharq» nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2005.

6.2. Do'smurotov R. D. Audit asoslari. T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2003.

6.3. Karimov A., Islomov F., Avloqulov A. Buxgalteriya hisobi. T.: «Sharq» nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2004.

6.4. Mavlonova R., To'raeva O., Holiqberdiev K. Pedagogika.T.: O'qituvchi, 2001.

6.5. Pronina E.N., Lukashevich. V.V. «Psixologiya i pedagogika». Uchebnik dlya studentov VUZov. Izdatelstvo «Elit», Moskva 2004.

6.6. Professionalnaya pedagogika. Uchebnik dlya studentov obuchayushchixsya po pedagogicheskim spetsialnostyam i napravleniyam. M.:Professionalnoe obrazovanie,1997.

6.7. Benjamin Bloom et al., eds., Taxonomy of Educational Objectives, Handbook J: Cognitive Domain (New York: Mk. Kay, 1956).

6.8. Silber K, H. Some implicational of the history of Educational Tecnology: we are all in this together. In: J. W. Brown and S. N. Brown. Educational Media Yearbook, Littleton, Colorado: Librares Unlimited, 1981.

7. O'quv qo'llanmalar

7.1. Abdullaev A.X., Ametov A.K. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi falsafasi va davlat ta'lim standartlarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. Toshkent, 2003.

7.2. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat, Toshkent, 2003

7.3. Axunova G.N. Obrazovatel'naya texnologiya po kursu «Marketing v sfere obrazovaniya» T.: «IQTISODMOLIYA», 2005

7.4. Bryus Djems i Marsha Veyl. Modeli obucheniya. M. 1996.

7.5. Bepalko V.P. Slagaemie pedagogicheskoy texnologii. M: Pedagogika, 1999.

7.6. Gulyamov S.S., Mibartova L.I., Abdullaev A.X. «Vnedrenie novix informatsionnix texnologii» distantsionnogo obucheniya v obrazovatel'nie uchrejdeniya Uzbekistana. Tashkent, 2002.

7.7. Gulyamov S.S., Mibartova L.I., Abdullaev A.X. Novie pedagogicheskie texnologii. Rekomendatsii po organizatsii distantsionnogo obucheniya (Pod red. akad. Gulyamova S.S.). Tashkent, 2002.

7.8. Ziyomhammadov B., Abdullaeva Sh. Ilg'or pedagogik texnologiya: Nazariya va amaliyot. «Ma'naviyat asoslari» darsi asosida ishlangan uslubiy qo'llanma. T.: «Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti», 2001.

7.9. Kamishanov P. I. Prakticheskoe posobie po auditu. M.: InfraM, 1996.

7.10. Lerner I.Ya. Vnimanie o texnologii obucheniya. – M.: «Pedagogika», 1990.

7.11. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: «Moliya», 2003.

7.12. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'qitish metodikasi. TMI, 2003.

7.13. Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. T. Fan, 2000.

7.14. Farberman B.A., Musina R.G., Jumaboeva F.R. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. Toshkent 2002.

7.15. Xo'jaev N., Hasanboev J. Iqtisodiy pedagogika. Toshkent, 2002

7.16. Xujaev N., Xoshimov P.Z., Djuraev T.T., Gimranova O.B. Metodika prepodavaniya ekonomicheskix distsiplin. Tashkent 2004,

7.16. Hasanov B. A., Bobobekov B.S. Buxgalteriya hisobi nazariyasi fanidan ko'rgazmali qo'llanma. TMI 2002.

8.Monografiyalar, maqolalar

8.1. Sharifxo'jaev M. O'zbekiston: Yangi g'oyalar, yutuqlar. T.: «Sharq» 2002.

8.2. Qobusnoma. T.: «O'qituvchi», 1973.

9. Ilmiyamaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plami

9.1. «Reyting tizimi va uni takomillashtirish usullari» mavzusidagi respublika uslubiy va ilmiyamaliy konferentsiya tezislari, Buxoro 1999.

9.2. Ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari mavzusidagi seminartrening materiallari. Toshkent, 2002.

9.3. «Bojxona organlari uchun malakali kadrlar tayyorlash muammolari» mavzusiga bag'ishlangan Respublika ilmiyamaliy konferentsiya materiallari. 1 noyabr, 2003 yil. Toshkent, 2003.

9.4. Soliq organlari kadrlarini tayyorlash tizimidagi ta'lim jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishning ilmiy asoslari. Xalqaro ilmiyamaliy konferentsiya materiallari. 1012 noyabr, 2003 yil. Toshkent, 2003.

9.5. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida soliq tizimi va sug'urta faoliyatini takomillashtirish yo'llari. Xalqaro ilmiyamaliy konferentsiya materiallari. 1012 fevral, 2004 yil. Toshkent, 2004.

9.6. «Axborot kommunikatsiyalar texnologiyalari asosida elektron o'quv adabiyotlarini yaratish. Tajriba, muammo va istiqbollar» mavzusidagi Respublika ilmiyamaliy anjumanining ma'ruzalar to'plami. 28 aprel, 2004 yil. Toshkent, 2004.

9.7. «Ma'naviyat, ilmfan va iqtisodiy bilim yoshlar tarbiyasiga xizmat qilsin» mavzusidagi respublika ilmiyamaliy konferentsiya materiallari 34 noyabr, 2004 yil. Toshkent, 2004.

10. Gazeta va jurnallar

10.1. Kasbhunar ta'limi. 20042006 yil sonlari.

10.2. Xalq ta'limi. 2005 yil sonlari.

11. Statistik ma'lumotlar to'plami

11.1 O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2005 yil. Toshkent, 2005.

11.2. Sotsialnoekonomicheskie pokazateli Respubliki Uzbekistan za 2004g. –T.: 2005

11.3. Osnovnie pokazateli razvitiya narodnogo obrazovaniya i podgotovki kadrov za 2004 god.

Statisticheskiy byulleten. Tashkent: 2005,

Internet saytlari

11.4. <http://www.rbcnet.ru> «Ekonomika i Jizn»

11.5. www.school.edu.ru.

11.6. www.inter-pedagogika.ru.

11.7. www.ecsoman.edu.ru Rossiya Federatsiyasi oliy o'quv yurtlarida o'qitilgan fanlar bo'yicha o'quvslubiy komplekslar.